

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 28-29

МАРИУПОЛЬ
2020

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць
Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.
Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 7 від 23.12.2020 р.)

Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія
включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі політичних наук за
спеціальностями 052, 291 (Наказ МОН України від 02.07.2020 № 886) та історичних наук
за спеціальністю 032 (Наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)
з присвоєнням категорії «Б».

Видання включено до міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.

Редакційна колегія:

Головний редактор – д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. К. В. Балабанов, к.політ.н., доц. М. В. Булик,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, к.політ.н., доц.
Л. О. Дорош, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, к.і.н., доц. О. Л. Іванюк, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак,
д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, к.і.н.,
доц. С. П. Пахоменко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.соціол.н.,
проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. І. В. Срібняк, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф.
Н. Р. Темірова, к.і.н., доц. Я. П. Цецик.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія), д.політ.н., проф. Т. Граціані
(Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф.
С. Корнеа (Республіка Молдова), д.політ.н., проф. А. Макаричев (Естонія), д. філос.н., доц.
Е. Нарвселіус (Швеція), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка), д.і.н.,
ст.наук.співр. В. Сазонов (Естонська республіка), д.п.н., проф. С. Саяпін (Республіка
Казахстан), д.політ.н., проф. С. Х. Ш. Сохерворді (Пакістан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).
Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет
87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 012/21

Видавець «Видавничий відділ МДУ», 87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Алфьоров А. Д. ЄВРЕЙСЬКА ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.	9
Вербовий О. В., Слюсаренко А. Г. “РЕЙДОВА ВІЙНА” СУМСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО З’ЄДНАННЯ ПІД КОМАНДУВАННЯМ С. А. КОВПАКА ТА С. В. РУДНЄВА	20
Забавін В. О., Небрат С. Г. РОЗКОПКИ КУРГАНУ БЛЯ ПРИАЗОВСЬКОЇ ЯЛТИ У 2019 РОЦІ	31
Кравченко М. В. ІНТЕГРАЦІЙНІ ОБ’ЄДНАННЯ СУБСАХАРСЬКОЇ АФРИКИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	52
Котельницький Н. А. ЩОДЕННИК О. ПОЛОВЦЕВА ЯК УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (80-ті рр. ХІХ ст.)	62
Лаврут О. О. УЧАСТЬ ПЕДАГОГІВ ШКІЛ УРСР У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ 1985 – 1991 РОКАХ: МОВОЮ ПЕРІОДИКИ	70
Лясковська С. П. СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ В УКРАЇНІ (1918–1934)	82
Motuz V. THE HISTORY OF THE TRANSFORMATION OF WOMEN OF NADDNIPRYANSK UKRAINE FROM AN OBJECT INTO A SUBJECT OF THE POLITICAL PROCESS: FROM IDEA TO PRACTICAL IMPLEMENTATION	99
Орехова С. Є. СИМВОЛИ ДЕРЖАВНОСТІ НА ПОШТОВИХ МАРКАХ: СВІТОВІ СТАНДАРТИ	109
Салата О. О. ЛІТНІ ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ ТА УЧИТЕЛЬСЬКІ З’ЇЗДИ 1860-1890-х РОКАХ У КИСВІ ЯК СИСТЕМА УДОСКОНАЛЕННЯ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛІВ	123

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Авер’янов С. В. БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН АСЕАН ТА КНР У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ	133
---	-----

Алексєєва Д. О., Булик М. В., Грідіна І. М. ПРОПАГАНДА НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР	143
Балабанов К. В., Кусса Р. І. ВПЛИВ ПІВНІЧНОІРЛАНДСЬКОГО ЧИННИКА НА ПРОЦЕСИ BREXIT	153
Blazhevskaja Іe. EVOLUTION OF THE UNITED KINGDOM IMMIGRATION POLICY IN THE EARLY 2000'S	161
Бучин М. А., Брендак А. О. ПРОБЛЕМА СТАТУСУ АЛЯСКИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ РИТОРИЦІ	168
Бучин М. А., Кіцяк М. В. ВИБОРИ ЯК ОБ'ЄКТ ТА ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ	175
Ватаманюк А. В. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ТРИВИМІРНОСТІ ПОЛІТИКИ ІНТЕГРАЦІЇ БІЖЕНЦІВ У ПРИЙМАЮЧЕ ІСПАНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	182
Івасечко О. Я., Мазур К. Я. ПОРЯДОК ДЕННИЙ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	189
Ільницька У. В., Коваль Д. В. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДСТВА ЯК ВИКЛИК МІЖНАРОДНІЙ СТАБІЛЬНОСТІ Й БЕЗПЕЦІ: ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ БОРОТЬБИ ТА ПРОТИДІЇ	200
Карчевська О. В. ГІБРИДНА АГРЕСІЯ РОСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ НА АФРИКАНСЬКІ КРАЇНИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	212
Логвінова Д. А. СПЕЦИФІКА ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В КВЕБЕЦІ	224
Мельник Ю. П. РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	233
Мендрін О. В. ФОРМУВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАЛОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ	242
Пророченко Н.О. ІРАН: ВІД «БІЛОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» ДО ІСЛАМСЬКОЇ АНТИШАХСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (АНАЛІЗ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ)	251
Трофименко А. В. ПРОТИДІЯ РОСІЙСЬКІЙ ІНФОРМАЦІЙНІЙ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ ВИМІР	261
Трофименко М. В. МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЯК ЦЕНТР ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСТА МАРІУПОЛЬ	270
Шимко О. В. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ	281

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	290
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»	294
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	297

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Alforov A.	9
THE JEWISH ETHNIC COMMUNITY OF THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917	
Verbovyj O., Slyusarenko A.	20
“RAID WAR” OF THE SUMY PARTISAN UNIT UNDER THE COMMAND OF S. A. KOVPAK AND S. V. RUDNEV	
Zabavin V., Nebrat S.	31
EXCAVATIONS OF THE BURIAL MOUND NEAR THE YALTA VILLAGE IN 2019	
Kravchenko M.	52
INTEGRATION ASSOCIATIONS FOR SUB-SAHARAN AFRICA: HISTORY AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT	
Kotelnytsky N.	62
O. POLOVTSEV’S DIARY AS A UNIQUE SOURCE ON THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE(80 TH XIXC.)	
Lavrut O.	70
PARTICIPATION OF TEACHERS OF SCHOOLS OF THE USSR IN PUBLIC LIFE 1985 – 1991 YEARS: IN THE LANGUAGE OF PERIODICS	
Liaskovska S.	82
SPECIFICS OF THE USE OF CONFIDENTIAL COOPERATION BY SOVIET PUNISHMENT BODIES IN UKRAINE (1918–1934)	
Motuz V.	99
THE HISTORY OF THE TRANSFORMATION OF WOMEN OF NADDNIPRYANSK UKRAINE FROM AN OBJECT INTO A SUBJECT OF THE POLITICAL PROCESS: FROM IDEA TO PRACTICAL IMPLEMENTATION	
Oriekhova S.	109
STATE SYMBOLS ON STAMP STAMPS: WORLD STANDARDS	
Salata O.	123
SUMMER PEDAGOGICAL COURSES AND TEACHERS ‘CONGRESSES IN 1960-1990 IN KYIV AS A SYSTEM OF TEACHER SKILLS IMPROVEMENT	

POLITICAL SCIENCE

Averianov S.	133
SECURITY ASPECT OF ASEAN-CHINA RELATIONS IN SOUTH-EAST ASIA	
Aleksieieva D., Bulyk M., Gridina I.	143
PROPAGANDA ON THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES DONETSK AND LUHANSK REGIONS: INSTITUTIONAL AND ORGANIZATIONAL MENSURATION	

Balabanov K., Kussa R. INFLUENCE OF THE NORTHERN IRISH FACTOR ON BREXIT PROCESSES	153
Blazhevskia Ie. EVOLUTION OF THE UNITED KINGDOM IMMIGRATION POLICY IN THE EARLY 2000'S	161
Buchyn M., Brendak A. THE ISSUE OF ALASKA'S STATUS IN THE CURRENT RUSSIAN POLITICAL RHETORIC	168
Buchyn M., Kitsiak M. ELECTIONS AS AN OBJECT AND TOOL OF HYBRID WARFARE	175
Vatamanyuk A. PECULIARITIES OF THE FUNCTIONAL THREE-DIMENSIONAL REFUGEE INTEGRATION POLICY INTO THE HOST SPANISH SOCIETY	182
Ivasechko O., Mazur K. EUROPEAN UNION PUBLIC DIPLOMACY AGENDA	189
Ilnytska U., Koval D. CRIMES AGAINST HUMANITY AS A CHALLENGE TO INTERNATIONAL STABILITY AND SECURITY: INSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISMS OF STRUGGLE AND COUNTERACTION	200
Karchevska O. RUSSIA'S HYBRID AGGRESSION AS AN INSTRUMENT OF GEOPOLITICAL INFLUENCE ON AFRICAN COUNTRIES: CONCLUSIONS FOR UKRAINE	212
Logvinova D. SPECIFICITY OF INTEGRATION POLICY IN QUEBEC	224
Melnyk Y. RELIGIOUS FACTOR OF POLITICAL RESPONSIBILITY	233
Mendrin O. FORMATION OF MACROPOLITICAL IDENTITY AS A FACTOR OF SUSTAINABILITY OF DEMOCRATIC DEVELOPMENT IN UKRAINE	242
Prorochenko N. IRAN: FROM WHITE REVOLUTION TO ISLAMIC ANTI-SHAH REVOLUTION (SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS ANALYSIS)	251
Trofymenko A. COMBATING RUSSIAN INFORMATION AGGRESSION IN UKRAINE: LEGAL DIMENSION	261
Trofymenko M. MARIUPOL STATE UNIVERSITY AS A CENTER OF TRANSFORMATION OF THE CITY OF MARIUPOL	270
Shimko O. PROBLEMS AND PROSPECTS OF SOCIAL SPHERE DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION CHOICE	281
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	290
THE EDITING POLICY OF SCIENTIFIC PUBLICATION "BULLETIN OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. SERIES: HISTORY. POLITICAL STUDIES"	294

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.7=411.16)"1917"

А. Д. Алфьоров

ЄВРЕЙСЬКА ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

У статті розглянуті особливості соціального та політичного становища єврейської національної меншини у подіях Української революції в Південноукраїнському регіоні. Охарактеризована позиція єврейських політичних партій після Лютневої революції 1917 р. та їхнє ставлення до Тимчасового уряду та Центральної Ради. Висвітлена діяльність єврейських партій та об'єднань у процесах Української революції та напрямки створення сприятливих умов для розбудови українсько-єврейських відносин.

Ключові слова: етнічні спільноти, єврейські політичні партії, Південь України, визвольні змагання, Центральна Рада, Українська революція.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-9-19

Населення України з найдавніших часів відзначалося поліетнічним складом. Поруч із українцями мешкали й представники низки інших етнічних спільнот, які різнилися походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною приналежністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. У складі населення України їх частка та їх абсолютна кількість ніколи не були постійними. Особливого значення набув 1917р., коли в процесі розпаду Російської імперії почала утворюватися Українська держава. Становлення Півдня України як частини української території мало свої політичні, економічні, соціокультурні та етнічні особливості.

Питання нацменшин, стосунків між ними та корінним населенням, питання їхнього статусу і на початку ХХ ст., і впродовж наступних десятирічь були одними із провідних і складних проблем влаштування українського життя, відродження української державності, розвитку культури в Україні. Національна різноманітність населення України – одна із суттєвих особливостей її історії, і своїм корінням вона сягає давніх часів. Дослідження революційних подій 1917-1921 років, становлення до них національних меншин продовжує бути актуальним і на теперішній час. У подіях пов'язаних із політичною та соціальною історією українського єврейства потребують вивчення питання виникнення та розвитку єврейських громадських рухів на Півдні України у часи Української революції.

Наукові дослідження з проблем національних меншин на теренах України започатковані безпосередніми сучасниками тих бурхливих подій, зокрема в 1919 р. виходять у світ роботи щодо участі єврейського народу в суспільно-політичних трансформаціях початку ХХ ст. авторів І. Берліна «Історичні долі єврейського народу на території російської держави» (Берлін, 1919) та С. Дубнова «Новітня історія єврейського народу» (Дубнов,

2002). Типовим для контенту низки тогочасних наукових досліджень було уявлення єврейської меншини як найбільш просунутої у вищих ланках суспільного і політичного життя. Один із найвизначніших представників Директорії В. Винниченко, характеризуючи події 1918-1919 рр., звертав увагу на демократичний характер суспільно-політичних змін в Україні. У праці «Відродження нації» він відзначав, що Україна, здобувши національну волю, буде сприяти вільному розвитку інших національностей, які проживають в Україні (Винниченко, 2008).

Цим подіям також присвячені роботи сучасних дослідників, які вивчали етнопольський склад населення України. Історія єврейської національної меншини в Україні висвітлюється в монографіях таких відомих вчених як: О.Л. Копиленко (Копиленко, 1992), І. Маор (Маор, 1977), О.Я. Найман (Найман, 1998b), С. Орлянський (Орлянський, 2000). У працях українських дослідників ретельно досліджено місце єврейської національної меншини, а саме в роботах О. Наймана в період 1917-1925 рр. (Найман, 1998a) і УНР (Найман, 1998b), та В. Гвоздика, охарактеризовано роль євреїв у південноукраїнському регіоні в добу Центральної Ради (Гвоздик, 2004). Проблемам етнопольтики Центральної Ради та Директорії УНР присвячено наукову розвідку В. Солдатенка (Солдатенко, 1999). У праці «Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917-1920 рр.» В.Ф. Солдатенко розкрив особливості поглядів на національне питання низки політичних партій, які на той час функціонували в Україні. Місце і роль національних меншин у південноукраїнських землях розглянуто в статтях Г. Ф. Турченко (Турченко, 2005; Турченко та Турченко, 2003). С. Дубнов вперше дослідив соціально-економічне становище єврейських общин в рамках їхнього культурного та релігійного життя (Дубнов, 2002). Н. Лазарович у роботі «Національні меншини України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: освітній контекст» на прикладі єврейського етносу проаналізував основні тенденції розвитку освіти національних меншин в Україні на початку ХХ ст., визначив вплив імперської політики на стан освіченості українського населення (Лазарович та Лазарович, 2019).

Т.М. Макаренко у праці «Політика Української центральної ради щодо національних меншин (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» (Макаренко, 2008), зобразив процес формування політики Центральної Ради щодо національних меншин, дослідив проблеми, які були пов'язані із представництвом національних меншин у Центральній Раді. Також він прослідкував процес утворення органів самоврядування національних меншин таких як Національний союз та Єврейська Громадська Рада. У цій праці науковець охарактеризував нормативно-правову базу формування органів самоврядування та визначив основні тенденції їх розвитку.

Можна сказати, що наразі існує невелика кількість публікацій, присвячених саме історії єврейської національної меншини на Півдні України.

Варто звернути увагу на те, що євреї завжди мали високий рівень етнічної самосвідомості. Традиційним для них було усвідомлення своєї національної самобутності, прагнення зберегти свою культуру, традиції, звичаї, власний «світ» від впливу навколишнього середовища.

Мета статті – визначення основних напрямків участі єврейської меншини на Півдні України у період Української революції у сфері політичних та історичних змін, усвідомлення ролі та місця представників єврейської спільноти в процесі державотворення України.

На думку дослідника О.О. Рафальського перед початком та в ході Української революції сформувалося два ключових підходи стосовно національного питання, а отже і до статусу етнічних меншин: державницький національно-демократичний та більшовицький (Рафальський, 2000, с.19).

В сучасних умовах етнополітичного розвитку України важливе місце посідають історичні проблеми державотворення та боротьби за незалежність. Осмислення доробку наукового чи мемуарного характеру того періоду дозволяє не лише узагальнити причини поразки Української революції, але й зрозуміти сучасні закономірності розвитку подій.

Більшість законів, що стосувалися життя євреїв у Російській імперії обмежувало їх загальнолюдські права та економічні можливості. Це сприяло формуванню в єврейському середовищі національного та революційного руху. Така державна політика мала антисемітську направленість та була спрямована на вирішення єврейського питання шляхом знищення етнічної приналежності та злиття євреїв з місцевим населенням (Доценко, 2014, с.392-393).

Напередодні української революції в Російській імперії мешкало приблизно 4 млн. євреїв, що становило понад 3% від усього населення. Загалом на Півдні України знаходилось 38 єврейських колоній (приблизно 42 тис. осіб). Із них в межах Катеринославської губернії налічувалось 17 колоній (10 розташовувались на території Олександрійського повіту і 7 – Маріупольського) (Гвоздик, 2005, с.80).

Слід зазначити, що у громадському житті на українських землях євреї займали значне місце. Більша частина єврейської громади була зайнята в торгівлі – 48%. Єврейське населення яке було зайнято торгівлею було дуже неоднорідним у майновому відношенні. Поряд із заможними купцями, основну масу торговців становили дрібні крамарі, які мали мізерний прибуток. Обробкою продуктів займалося – 32%, на державній службі було зайнято 17,5%, в сільському господарстві – 2,5 % (Кальян, 2011, с.318).

Лютнева революція 1917 р. принесла багато змін, які призвели до небувалого підйому у розвитку єврейської культури. Євреї почали приймати активну участь у суспільному та політичному житті країни. Неабияке значення у цьому сенсі мав декрет Тимчасового уряду, який скасував так звану «смугу осілости», таким чином ліквідувалися обмеження щодо єврейського населення за національними ознаками. З цього часу могли євреї мали можливість обирати місце проживання, скасовувалися обмеження стосовно вибору професій, відсоткової норми вступу до вищих навчальних закладів.

Єврейське населення південноукраїнського регіону зустріло лютневу революцію із захопленням. У своїй телеграмі до Києва, Голова об'єднання єврейських організацій Одеси надсилав братський привіт з нагоди розкріпачення єврейського народу та вітав руську демократію (Найман, 1998а, с.44). Єврейське населення Півдня України очікувало від Тимчасового уряду зняття обмежень на вільне проживання та зміни «в галузі торгівлі та промисловості» представників єврейської національності. На сторінках місцевої преси ці питання активно обговорювалися (Родной край, 1917).

Євреї, які не один вік були пригноблені Російською імперією, виявили прихильність Центральної Раді тому, що вона пропонувала їм рівні права, не вимагаючи при цьому асиміляції. Єврейські партії разом з українськими партіями підтримали Українську революцію та виявили свою готовність взяти участь у процесі створення Української держави. Ці дії були підтримані всіма єврейськими партіями, незважаючи на існуючі між ними на той час протиріччя (Найман, 1998а, с.52).

Перемога революції у лютому 1917 року в Петрограді відкрила широкі можливості для вирішення національного питання як в Росії, так і в Україні. Центральна Рада та її голова М. Грушевський вперше в українській історії створили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин та започаткували правові основи демократичної національної політики.

М.С. Грушевський чудово розумів багатонаціональність складу населення України і зазначав, що українці з величезною повагою будуть ставитись до представників будь-якої національності. У своїй книзі «Хто такі українці і чого вони хочуть» він стверджував, що українці зможуть знайти спільну мову з усіма національностями, які проживали на території України. Він вважав що з ними українці будуть намагатись впорядкувати нове життя таким чином, щоб воно стало зручним та прийнятним не лише для українців, але і для всіх тих інших національних меншин, які історично населяли територію України та теж прагнули стати її вільними громадянами та вірними синами поруч з українцями» (Грушевський, 1991).

Звертаючись до українського народу, Грушевський в статті «Народам України» зазначив що вірить у те, що представники національних меншостей України, зрозумівши свій стан позитивно сприймуть політику української влади, та тим самим посилять її позиції у боротьбі за права національних меншостей. Все це приведе до того, що будуть забезпечені права національних меншостей. Всім народностям України буде надано представництво в автономних органах. У тих округах де народності становлять повний національний мінімум буде використовуватися їх рідна мова для зносин з урядом та органами самоврядування» (Устименко, 2009).

Центральна Рада, розбудовуючи державну етнічну політику в Україні, мала мету надати права на суверенний розвиток не тільки українському народу, але й іншим поневоленим царизмом національним спільнотам, які проживали на Півдні України. М. Грушевський зазначав, що усі переваги національного життя, котрі необхідно було отримати Україні для свого народу, не повинні обмежувати права інших народностей та стримувати їх прагнення до вільного розвитку своєї національної і культурної свободи.

У цей історичний період відзначається значне покращення по відношенню до єврейського населення. Так під час демонстрації, яку влаштували єврейські організації у Києві, на балконі будинку Центральної Ради було розгорнуто прапор з магендовидом. Керівники українських організацій вітали єврейську демонстрацію.

Першим універсалом 10 червня було створено Генеральний Секретаріат, який на території 12-ти українських губерній, повинен був виконувати урядові функції. У Малій Раді та Генеральному Секретаріаті що налічували 85 членів були безпосередньо представлені національні меншини, серед яких євреї одержали п'ять місць. Єврейські партії, які увійшли до складу Ради це Палей-Ціон, Фольккопартей, Фарейнігте, Бунд, Сіоністи. У найважливіші законодавчі акти, Керівництво Центральної Ради також намагалось впровадити принципи автономії та федерації.

Одним з найважливіших кроків УЦР, який було спрямовано на забезпечення міжнаціонального взаєморозуміння, було включення 28 липня 1917 р. до складу Генерального Секретаріату виконавчого органу, який підпорядковувався УЦР, представників трьох найчисленніших національних меншин – росіян, поляків та євреїв як заступників генерального секретаря національних справ. Крім того передбачалося, що всі розпорядження Генерального Секретаріату, які стосуватимуться внутрішнього життя та прав національних меншин, будуть видаватися тільки після їх підписання відповідними

заступниками генерального секретаря з національних справ. Головними напрямками діяльності заступників генерального секретаря з національних справ було забезпечення захисту прав національних меншин в Україні та охорона їх внутрішнього національного життя. Мова йшла про їх захист від обмежень у своїх політичних та громадянських правах, створення належних умов задля роботи національних об'єднань та організацію нових структур для потреб національного життя.

20 листопада 1917 р. Центральною Радою був прийнятий III Універсал в якому національним меншостям України, які становили значну частину населення Російської держави надавалася право на національно-персональну автономію (Смолій, ред. 1996, с.399).

Врегульоване використання інших мов стало важливим досягненням у забезпеченні прав національних меншин. Згідно із статутом Генерального Секретаріату публікація правових актів повинна була здійснюватися російською, єврейською, польською мовами. Мовні права національних меншин також було враховано у виборчому законодавстві. Було надано право спілкуватися і вести діловодство мовою відповідної національної меншини (Смолій, ред. 1997, с.419).

Української Центральної Ради було прийнято Закон «Про національно-персональну автономію», який захищав права та інтереси єврейського населення та враховував їхнє правове становище в Російській імперії. 15 вересня 1917 року пройшов з'їзд народів, яким було ухвалено рішення, що будь-яка з національностей, яка заселяла Росію, мала своє власне право на національно-персональну автономію. Такий крок не мав аналогів в історії та став продовженням послідовної та цілеспрямованої політики України, спрямованої на задоволення інтересів національних меншин і досягнення міжнаціональної злагоди.

Етнічна політика Центральної Ради була поміркованою, демократичною і не призводила до міжетнічних конфліктів. Органи української влади не тільки визнавали права національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й гарантували їм право на національно-культурну автономію та представництво в уряді, вважаючи це однією з головних умов демократизації національних взаємовідносин.

Міністерством єврейських справ було розроблено «Положення про єврейський Національний союз на Україні». Параграфи цього Положення визначали:

- підтримку мистецтва, забезпечення розвитку науки, та будь-яких форм духовної культури;
- надання постійно чи тимчасово всіх видів допомоги: матеріальної, продовольчої, житлової, медичної усім представникам єврейської національності;
- проведення статистичних досліджень національного життя;
- організацію роботи із фінансами та майном єврейського Національного союзу (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

Єврейські організації визнали Центральну Раду як законодавчий орган і брали участь у її роботі як рівні серед рівних. Це підкреслює В. Винниченко, описуючи перебіг української революції, та зазначає, що національні партії напроти протидіяли українському руху (Устименко, 2009).

В умовах революції 1917 р. надзвичайно активну політичну діяльність на Півдні України розгорнули євреї. Активній політичній діяльності єврейства у південноукраїнського регіону сприяла неоднорідна соціальна структура єврейської етнічної спільноти, переважне зосередження головної маси єврейського населення у великих містах та високий рівень його освіченості.

У Катеринославі 4-6 квітня 1917 р. мав місце з'їзд сіоністських організацій Катеринославської, Таврійської, та Подільської губерній. На з'їзд приїхало понад 64 делегатів, які брали участь в обговоренні майбутньої роботи в оновленому суспільстві. Було також прийнято резолюцію із основних питань розбудови національної школи та національно-територіальної автономії (Найман, 1998а, с.44).

На Півдні України потужно розвивався сіоністський рух. Центрами сіоністського руху в регіоні були Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Херсон, Бердянськ, Мелітополь та ін. (Турченко, 2009, с.19).

Організації Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП), Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП), Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон» («Робітники Сіону») поділяли ідеї як соціалізму так сіонізму.

На конференції СЕРП (соціалістична єврейська робітничка партія) яка пройшла у березні 1917 р. було прийнята резолюція у тексті якої проголошувалась ідея національно-політичної автономії. Серед основних завдань партії була організація єврейського робітничого класу та керівництво у його боротьбі за свої соціально-політичні, економічні, та національні інтереси відповідно до основних принципів соціалізму (Турченко. та Турченко, 2003, с.135-136). Саме ці завдання взяли за основу при складанні програми нової Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, яка була заснована шляхом злиття СЕРП та ССРП в червні 1917 р.. Головним пунктом її програми стало забезпечення «національно-персональної автономії», що в свою чергу надавало право на самоврядування у питаннях, які стосувалися єврейської культури, а також охоплювала вирішення соціальних та інших аспектів національного життя (Смолій, ред. 1996).

Районна партійна конференція «Поалей-Ціон» відбулася у Катеринославі 1–4 липня 1917 р.. Міська організація «Поалей-Ціон» Катеринославу нараховувала у своєму складі близько до сотні осіб. В червні 1917 р. організаційний комітет звернувся до всіх партійних організацій у Катеринославській, Полтавській, Харківській та Таврійській губерніях та області Війська Донського з пропозицією направити на збори своїх делегатів з відповідними мандатами (Бюллетени Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций, 1917). На конференцію прибули 20 делегатів, які були представниками більше ніж тисячі єврейських робітників від Катеринославської, Таврійської, Харківської губерній та Ростова-на-Дону. На конференція було прийнято рішення про створення районного комітету організації в Катеринославі до складу якого увійшли А. Крючков, А. Айзенберг та член ЦК партії З. Абрамович (Гвоздик, 2004, с.110).

Навесні 1917 р. осередки Соціалістичної єврейської робітничої партії і Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії діяли в Катеринославі, Одесі, Верхньодніпровську Олександрівську.

Позиції партії «Цеірей – Ціон» («Молодий Сіон») були досить сильними в південноукраїнському регіоні. В Катеринославі діяла сіоністська молодіжна організація яка нараховувала до 300 осіб (Гвоздик, 2004, с.110).

До складу цього політичного об'єднання входили «соціалісти», більш помірковані «трудовики» та «демократи». «Демократи» намагалися залучити євреїв для утвердження сіоністських ідеалів та вважали, що ідеї соціалізму можуть створити перешкоди процесу сіонізації євреїв. Партія «Цеірей-Ціон» бачила сіонізм як всенародний і надкласовий рух, що ставив своєю основною метою утворення «політичного та національного центру в Палестині на надійних соціальних засадах» (Известия Еврейского районного комитета сионистской организации, 1917).

Районний комітет організації «Цейрей-Ціон» діяв у Катеринославі в квітні 1917 р. До його складу входило близько 30 ланок у Катеринославській, Таврійській, Полтавській, і деякі райони Херсонської губернії. Лідером організації у Катеринославі був І. Певзнер (Гвоздик, 2005, с.43). З'їзд народної фракції «Цейрей-Ціон» в Катеринославі відбувся 9-11 липня 1917 р. (Гвоздик, 2004, с.111).

Впродовж березня-травня 1917 р. під сіоністськими лозунгами розпочала свою активну політичну діяльність єврейська спільноти Маріуполя. Сіоністський рух в Маріуполі був організований членам відомого на той час Палестинського одеського комітету. 29 березня в молитовному будинку на Георгіївській вулиці вони скликали зібрання всіх маріупольських сіоністів (Мариупольская жизнь, 1917). Вже 12 квітня в будівлі синагоги було організовано засідання міського сіоністського комітету. 16 квітня Н. Дарій у стінах Маріупольської жіночої гімназії провів мітинг громадської організації єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей ціон» (Романцов, 2016, с.135).

2 грудня 1917 р. у будівлі театру Яковенка проходив мітинг сіоністів Маріуполя. Організатором зібрання був місцевий комітетом сіоністської партії. Як описують очевидці подій новина про обіцянку надати євреям Палестини зібрала багато людей різного віку. На мітингу виступили очільники місцевих сіоністських організацій, а саме Д.Ваклер, П.Завельський, І.Вакслер і також представники «Бунду» та «Поалей-Ціон» (Мариупольское слово, 1917).

Як можна побачити сіоністський рух потужно розвивався в південноукраїнському регіоні. Представники єврейської спільноти Півдня України брали активну участь в роботі як політичних організацій, так і громадських об'єднань. Ідеологічна платформа єврейських політичних партій різнилась, але вони прагнули до етнічного збереження в нових умовах існування. Загалом їх діяльність призвела до зростання національної свідомості єврейського населення. Протягом 1917 р. єврейське населення на Півдні України розгорнуло активну діяльність задля захисту своїх прав у галузі культури та освіти. В цілому, сіоністські організації підтримали Українську революцію, за часів правління Центральної Ради, змогли використати створені політичні умови та заявити про свої політичні та ідеологічні вимоги.

Бібліографічний список

- Берлин, И., 1919. *Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского царства*. Петербург: Книгоиздательство «Еврейская Историческая Библиотека».
- Бюллетени Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций*, 1917. Катеринослав, 20 июня.
- Винниченко, В., 2008. *Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.])*. Київ: Книга Роду.
- Гвоздик, В.С., 2004. Формування партійно-політичних сил на півдні України (березень–серпень 1917 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XVIII, с.102-116.
- Гвоздик, В.С., 2005. Етнонаціональна ситуація на півдні України напередодні української революції. *Культурологічний вісник*, 14, с.78-84.
- Грушевський, М.С., 1991. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ: Товариство «Знання» України.

- Доценко, В., 2014. Російське законодавство щодо євреїв другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*, 11, с.389-396.
- Дубнов, С.М., 2002. *Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней : в 3-х т. Т.3: Эпоха антисемитской реакции и национального движения (1881-1914) с эпилогом (1914-1938)*. Москва: Мосты культуры.
- Известия Еврейского районного комитета сионистской организации*, 1917. Катеринослав, 15 июля.
- Кальян, С., 2011. Політика єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 3, с.317-323.
- Копиленко, О.Л., 1992. «Сто днів» Центральної Ради. Київ: Україна.
- Лазарович, М.В. та Лазарович, Н.А., 2019. Національні меншини України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: освітній контекст. В: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи: Матеріали конференції*. Вінниця: Твори, с.67-69.
- Макаренко, Т.П., 2008. *Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 - квітень 1918 рр.)*. Кандидат наук. Дисертація. Бердянський державний педагогічний університет.
- Маор, И., 1977. *Сионистское движение в России*. Перевод с иврита О. Минц. Иерусалим: Библиотека-Алия.
- Мариупольская жизнь*, 1917. Мариуполь, 30 марта ;
- Мариупольское слово*, 1917. Мариуполь, 6 декабря.
- Найман, О., 1998b. Уроки державотворення: УНР і «єврейське питання». *Віче*, 5, с.120-128.
- Найман, О.Я., 1998a. *Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925)*. Київ.
- Орлянський, В.С., 2000. *Євреї в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: соціальнополітичний аспект*. Запоріжжя: ЗДГУ.
- Рафальський, О.О., 2000. *Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис*. Київ: Поліс.
- Родной край*, 1917. Херсон, 8, 18 февраля.
- Романцов, В.М. 2016. Етнополітичні та етнокультурні процеси в Маріуполі на початку демократичної революції 1917 р. Історичні уроки для сучасності. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 16, с.131-138.
- Смолій, В.А., ред. 1996. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. у 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р.* Київ: Наукова думка.
- Смолій, В.А., ред. 1997. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. у 2-х т. Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.* Київ: Наукова думка.
- Солдатенко, В.Ф., 1999. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 8, с.3-21.
- Турченко, Г.Ф., 2005. *Південна Україна на зламі епох (1914-1922)*. Запоріжжя: Просвіта.
- Турченко, Г.Ф., 2009. Запорізький край за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, ХХV, с.7-21.
- Турченко, Ф. та Турченко, Г., 2003. *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): історичні нариси*. Київ: Генеза.

Устименко, В.М., 2009. Єврейські організації і партії у суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*, 4, с.147-182.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1854/1/17.

References

- Berlin, I., 1919. *Istoricheskie sudby evreyskogo naroda na teritorii Russkogo tsarstva. Peterburg: Knigoizdatelstvo "Yevreyskaya Istoricheskaya Biblioteka"* [Historical destinies of the Jewish people on the territory of the Russian kingdom]. Peterburg: Knigoizdatelstvo "Yevreyskaya Istoricheskaya Biblioteka".
- Bulleteni Gubernskogo Iсполnitelnogo Komiteta obshchestvennykh organizatsiy* [Bulletins of the Provincial Executive Committee of public organizations], 1917. Katerinoslav, June 20.
- Central state archives of supreme bodies of power and government of Ukraine, f.1854/1/17. (in Ukrainian).
- Dotsenko, V., 2014. Rosiiske zakonodavstvo shchodo yevreiv druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Legislation of the Russian Empire for the Jewish community in the XIX – XX centuries]. *Scientific journal of M.P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 6. Historical Sciences*, 11, p.389-396.
- Dubnov, S.M., 2002. *Noveyshaya istoriya evreyskogo naroda ot frantsuzskoy revolyutsii do nashikh dney : v 3-kh t. T.3: Epokha antisemitskoy reaktsii i natsionalnogo dvizheniya (1881-1914) s epilogom (1914-1938)* [The latest history of the Jewish people from the French Revolution to the present day: in 3 vols. Vol. 3: The era of anti-Semitic reaction and national movement (1881-1914) with an epilogue (1914-1938)]. Moskva: Mosty kultury.
- Hrushevskiy, M.S., 1991. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut* [Who are the Ukrainians and what do they want]. Kyiv: Tovarystvo "Znannia" Ukrainy. (in Ukrainian).
- Hvozdyk, V.S., 2004. Formuvannya partiino-politychnykh syl na pivdni Ukrainy (berezen–serpen 1917 r.) [Process of formation of party and political forces in the South of Ukraine in March – August, 1917]. *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*, XVIII, p.102-116.
- Hvozdyk, V.S., 2005. Etnonatsionalna sytuatsiia na pivdni Ukrainy naperedodni ukraïnskoi revoliutsii [Ethno-national situation in the south of Ukraine on the eve of the Ukrainian revolution]. *Culturological Bulletin*, 14, p.78-84.
- Izvestiya Yevreyskogo rayonnogo komiteta sionistskoy organizatsii* [Izvestia of the Jewish District Committee of the Zionist Organization], 1917. Katerinoslav, July 15.
- Kalyan, S. 2011. Polityka yevreiskoi natsionalnoi hromady do proholoshennia nezalezhnosti v UNR [Policy of the Tsentral'na Rada on the Jewish national community]. *Scientific notes (I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine)*, 3, p.317-323. (in Ukrainian).
- Kopylenko, O.L., 1992. «Sto dniv» Tsentralnoi Rady ["One Hundred Days" of the Central Rada]. Kyiv: Ukraina.
- Lazarovych, M. and Lazarovych, N., 2019. Natsionalni menshyny Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: osvittii kontekst [National minorities of Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries: the educational context]. In: Vasyl Stus Donetsk National University, 2019. *Science, education, society: reality, challenges, perspectives: Conference proceedings*. Vinnytsia: Tvory, p.67-69.

- Makarenko, T.P., 2008. *Polityka Ukrainської Tsentralnoi Rady shchodo natsionalnykh menshyn (berezhen 1917 - kviten 1918 rr.)* [Ukrainian Central Rada Policy on National Minorities (March 1917 – April 1918)]. PhD. Dissertation. Berdyansk State Pedagogical University. (in Ukrainian).
- Maor, I., 1977. *Sionistskoe dvizhenie v Rossii* [Zionist movement in Russia]. Translated from Hebrew. Ierusalim: Biblioteka-Aliya. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn* [Mariupol life], 1917. Mariupol, March 30. (in Russian).
- Mariupolskoe slovo* [Mariupol word], 1917. Mariupol, December 6. (in Russian).
- Naiman, O., 1998b. Uroky derzhavotvorennia: UNR i «ievreiske pytannia» [Lessons of state formation: UPR and the "Jewish question"]. *Viche*, 5, p.120-128. (in Ukrainian).
- Naiman, O.Ia., 1998a. *Yevreiski partii ta obiednannia Ukrainy (1917–1925)* [Jewish parties and associations of Ukraine (1917–1925)]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Orlianskyi, V.S., 2000. *Yevrei v Ukraini v 20–30-ti roky XX stolittia: sotsialnopolitychnyi aspekt* [Jews in Ukraine in the 1920s and 1930s: Socio-Political Aspect]. Zaporizhzhia: ZDHU. (in Ukrainian).
- Rafalskyi, O.O., 2000. *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti. Istoriohrafichnyi narys* [National minorities of Ukraine in the twentieth century: Historiographical essay]. Kyiv: Polius. (in Ukrainian).
- Rodnoy kray* [Motherland], 1917. Kherson, February 8, February 18. (in Russian).
- Romantsov, V.M. 2016. Etnopolitychni ta etnokulturni protsesy v Mariupoli na pochatku demokratychnoi revoliutsii 1917 r. Istorychni uroky dlia suchasnosti [Ethnopolitical and ethnocultural processes in Mariupol at the beginning of the democratic revolution of 1917. Historical lessons for the present]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo univertitetu. Seriâ: Istoriâ, politologiâ*, 16, p.131-138. (in Ukrainian).
- Smolii, V.A., ed. 1996. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. u 2-kh t. T.1: 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.* [Ukrainian Central Council: Documents and materials. In 2 volumes. Vol. 1: March 4 - December 9, 1917] Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Smolii, V.A., ed. 1997. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. u 2-kh t. T.2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r.* [Ukrainian Central Council: Documents and materials. In 2 vols. - Vol. 2: December 10, 1917 - April 29, 1918]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Soldatenko, V.F., 1999. *Ukrainska revoliutsiia i etnonatsionalni vidnosyny: problemy doslidzhennia* [Ukrainian revolution and ethno-national relations: research problems]. *Scientific notes (I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine)*, 8, p.3-21. (in Ukrainian).
- Turchenko, F. and Turchenko, H., 2003. *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): istorychni narysy* [Southern Ukraine: modernization, world war, revolution (end of XIX century - 1921): Historical essays]. Kyiv: Heneza. (in Ukrainian).
- Turchenko, H.F., 2005. *Pivdenna Ukraina na zlami epokh (1914-1922)* [Southern Ukraine at the turn of the ages (1914-1922)]. Zaporizhzhia: Prosvita.
- Turchenko, H.F., 2009. Zaporizkyi kraj za doby Tsentralnoi Rady [Zaporozhye region during the Central Rada]. *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*, XXV, p.7-21. (in Ukrainian).
- Ustymenko, V.M., 2009. *Yevreiski orhanizatsii i partii u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy za doby Tsentralnoi Rady* [Jewish organizations and parties in the socio-political life of

Ukraine during the Central Rada]. *Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921*, 4, p.147-182. (in Ukrainian).

Vynnychenko, V., 2008. *Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marts 1917 r. – hruden 1919 r.] [Revival of the nation : (History of the Ukrainian revolution [March 1917 - December 1919])]*. Kyiv: Knyha Rodu. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 20.08.2020 р.

A. Alforov

THE JEWISH ETHNIC COMMUNITY OF THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917

The article deals with the features of the social and political position of the Jewish national minority in the events of the Ukrainian Revolution on South of Ukraine. The author described the role of the Jewish political parties after the February Revolution of 1917 and their relationship to the Provisional Government and to the Central Rada. The article also shows activities of the Jewish parties and public association in the processes of the Ukrainian Revolution and considers the main directions of establishing favorable conditions for creating Ukrainian-Jewish relations.

From the ancient times the Ukrainian population considered by the polyethnic composition. Along with the Ukrainians, there were representatives of a number of other ethnic communities who differed in origin, language, culture, traditions, customs, religious affiliation, level of political development, degree of ethnic self-organization, etc. Their part in the population of Ukraine, as well as their absolute number, has never been stable. In 1917 began the process of destruction of the Russian Empire that also helped to crystallize the Ukrainian state. The formation of Southern Ukraine as part of the Ukrainian territory had its political, economic, socio-cultural and ethnic characteristics.

In the beginning of the XX century, and for the next decades the problem of national minorities, relations between them and indigenous peoples the question of their status were one of the most important and complex problems of arranging Ukrainian life, revealing of Ukrainian statehood, development of culture in Ukraine. The national diversity of the Ukrainian population is one of the substantial features of its history, and by its roots, this origins date back to ancient times.

Keywords: *ethnic communities, Jewish political parties, Southern Ukraine, liberation competitions, Central Rada, Ukrainian Revolution.*

УДК 94(477.52):356.2+356.15“1941/1944”

О. В. Вербовий, А. Г. Слюсаренко

**“РЕЙДОВА ВІЙНА” СУМСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО З’ЄДНАННЯ ПІД
КОМАНДУВАННЯМ С. А. КОВПАКА ТА С. В. РУДНЕВА**

В статті проаналізовано рейдову діяльність Сумського партизанського з’єднання (Путивльського партизанського загону, Путивльського об’єднаного партизанського загону) під командуванням С. А. Ковпака – С. В. Руднева впродовж 1941-1943 рр. Визначено особливості проведення рейдів партизанського підрозділу. Досліджено еволюцію чинників рейдування, території охоплення, тактичних і стратегічних завдань, що ставилися перед командуванням та особовим складом даного партизанського підрозділу. Визначено, що в ході рейдів Сумське партизанське з’єднання вдало поєднувало бойову, диверсійну, розвідувальну та масово-пропагандистську діяльність, що, в комплексі, стимулювало розширення зони впливу радянських партизанів та активізувало антинацистський рух опору серед жителів регіонів, охоплених рейдуванням.

Ключові слова: Україна в Другій світовій війні, окупація, рейд, радянський партизанський рух опору, Путивльський партизанський загін, Путивльський об’єднаний партизанський загін, Сумське партизанське з’єднання.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-20-30

Серед низки дискусійних тем в історії України періоду Другої світової війни залишається радянський партизанський рух опору. Породжені радянською історіографією міфи та ідеологеми поступово розвінчуються – в науковому доробку все більше з’являється досліджень, що базуються на широкому колі документів центральних і регіональних архівів України та опублікованих джерельних комплексах (Курас, ред. 2005; Бажан, Власенко, Легасова и Лозицкий, сост. 2010 та ін.) та мемуарах бійців та командирів з’єднання (Базима, 1959; Бакрадзе, 1968; Бакрадзе, 1961; Брайко и Калинин. 1971; Вершигора, 1951; Вершигора и Зеболов, 1962; Войцехович, 1982; Войцехович, 1970; Ковпак, 1984; Ковпак, 1964; Ковпак, 1947; Руднев, 1967; Руднев, 1960; Тутученко, 1977 та ін.).

Сучасні науковці, вивчаючи партизанську боротьбу на окупованій території України в 1941-1945 рр., не оминали своєю увагою питання рейдової війни партизанів, неоднозначно оцінюючи її перебіг та результати, а також стверджуючи про односторонність висвітлення цього явища, як і всього руху опору, в радянській історіографії (Власенко, 2014, с. 79-88; Гогун, 2012; Кентій та Лозицький, 2005; Кентій та Лозицький, 2010.; Бажан, Кентій та Лозицький, упоряд., 2001 та ін.). Зокрема, українські історики-архівісти А. В. Кентій та В. С. Лозицький так характеризували це питання: “Водночас, практично абсолютне табу було накладене на інформацію, яка не вкладалася в наперед задану ідеологічну канву. Не розглядалися навіть причини, які гальмували розвиток партизанського руху, поза критикою залишалися дії та поведінка відомих партизанських ватажків, стосунки між ними та вищими штабами, а також м’яко кажучи, непривабливі сторони діяльності партизанів” (Кентій та Лозицький, 2010; с.59). У той же час, вони визнавали, що “рейди по глибокому тилу німецьких окупантів”, здійснені партизанськими з’єднаннями С. А. Ковпака, С. Ф. Малікова, Я. І. Мельника,

М. І. Наумова, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова та інших, “дали прекрасні приклади ведення маневреної партизанської війни” (Кентій та Лозицький, 2005, с.393).

Метою даного дослідження є аналіз рейдів, проведених Сумським партизанським з'єднанням (до серпня 1942 р. – Путивльський партизанський загін / Путивльський об'єднаний партизанський загін) у період командування ним С. А. Ковпака та С. В. Руднева (1941-1943 рр.). У цей час було здійснено низку рейдів як регіонального значення, так і широкомасштабних, у ході яких було з боями пройдено по території Сумської, Київської, Житомирської, Ровенської, Тернопільської, Станіславської (нині Івано-Франківська) областей України; Орловської та Курської областей Росії; Поліської та Гомельської областей Білорусі.

В усіх рейдах з'єднання, незалежно від їхнього часового та географічного охоплення, поєднувались бойова, диверсійна, розвідувальна та масово-політична діяльність. Це, фактично й було основним завданням рейдуючих партизанських формувань. Головна ж мета рейдів полягала у розширенні зони дій партизанів, збільшенні особового складу загонів за рахунок місцевих жителів та в отриманні сприяння й підтримки якомога ширших мас населення на окупованих територіях.

Саме з'ясування основних причин і завдань рейдів дозволяє визначити їхню характерну особливість. Зважаючи на це, рейди Сумського партизанського з'єднання, можна умовно поділити на дві групи: рейди вимушеного характеру, спричинені, здебільшого, тиском ворожих сил та необхідністю маневрувати задля забезпечення своєї життєдіяльності, й планові рейди, скеровані Українським штабом партизанського руху та нелегальним Центральним комітетом КП(б)У. Відповідно, рейдова діяльність з'єднання також ділиться на два етапи: перший охоплює період самостійної боротьби партизанів (вересень 1941 р. – вересень 1942 р.), а другий – у підпорядкуванні Українському штабу партизанського руху (жовтень 1942 р. – жовтень 1943 р.).

На етапі становлення та організаційного оформлення Сумського партизанського з'єднання (осінь 1941 р. – початок 1942 р.) партизани більше були змушені маневрувати по навколишніх районах, уникаючи серйозних сутичок з ворожими військами. А тому, здійснені ними рейди були стихійними й не мали конкретних бойових завдань. Ситуація змінилася в 1942 р., що було пов'язано з формуванням потужного партизанського з'єднання на чолі з командиром С. А. Ковпаком та комісаром С. В. Рудневим, збільшенням його чисельного складу та поступовим набуттям досвіду із ведення партизанської боротьби. Особливо на рейдовій війні в межах окупованої території України позначилося створення в червні 1942 р. Українського штабу партизанського руху, який відіграв керівну роль в організації збройного протипу окупантам.

Перший рейдовий маневр партизанів під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева припав на початок грудня 1941 р. У цей час навколо місця дислокації Путивльського загону в Спадщанському лісі біля м. Путивль Сумської області зосередилась значна кількість ворожих сил й оточення поступово ущільнювалось. Після чергового бою, підрахувавши свої запаси в озброєнні й боеприпасах, командування загону прийняло рішення вночі 2 грудня вийти в рейд у Хінельські ліси на кордоні з Орловською і Курською областями (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303, арк. 32). Командир загону С. А. Ковпак про ті події занотував у своєму записнику: “Отже, в 11 годин 50 хвилин ночі 1-го грудня загін поховав убитих, замінував танк і вирушив у перший рейд в Хінельські ліси” (Бажан, Власенко, Легасова и Лозицький, сост. 2010, с.37). Вже 6 грудня Путивльський партизанський загін, пройшовши 160 км і перетнувши Путивльський, Шалигінський,

Червоний райони Сумської області, розташувався у с. Хвощевка Севського району Орловської області. Впродовж 8–28 грудня він перебував у Хінельських лісах, де здійснив низку бойових операцій у навколишніх селах з розгрому поліції, в результаті яких поповнив свої продовольчі запаси та забезпечив себе обмундируванням, озброєнням, боєприпасами, гужовим транспортом.

Час від часу, впродовж грудня 1941 р. Путивльський партизанський загін здійснював марші в прилеглі райони Сумської області. Так, у ніч на 19 грудня було проведено операцію з очищення від поліції с. Марчихина Буда Ямпільського району. В ніч на 25 грудня спільно з Есманським партизанським загonom, що дислокувався в цей час у Брянських лісах, розгромлено комендатуру та поліцію в районному центрі Есмань, у результаті чого вбито 9 німців та 11 поліцаїв, захоплено 6 коней, знищено вузол зв'язку (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303, арк. 38).

Другий рейд Путивльського партизанського загону за маршрутом Хінельські ліси – Путивльський район розпочався 28 грудня 1941 р. (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303.25, арк.39-40). Рухаючись по південних районах Орловської та Курської областей, Путивльський загін 10 січня 1942 р., перейшовши Ямпільський і Глухівський райони Сумської області, вступив на територію Путивльщини: 12 січня загін дислокувався в с. Кагань, 16-17 січня – в с. Бруски Путивльського району. Під час руху партизани постійно проводили бойові операції в населених пунктах та диверсійні дії на ворожих комунікаціях.

Третій рейд уже Путивльського об'єднаного партизанського загону, оформленого в лютому 1942 р. з окремих загонів Путивльського, Глухівського, Шалигінського, Кролевецького та Конотопського районів, припадає на лютий–березень 1942 р. Він проходив по території Путивльського та деяких інших районів Сумської області. 23 березня партизани прибули до Брянських лісів, розташувалися у с. Стара Гута Середино-Будського району Сумської області.

Четвертий рейд розпочався у ніч з 14 на 15 травня 1942 р. і тривав впродовж 70 днів. З'єднання у складі п'яти загонів (Путивльський, Глухівський, Шалигінський, Конотопський і Кролевецький) пройшло по південних районах Орловської та північних районах Сумської областей, здійснило ряд значних бойових акцій на залізниці та шосейних магістралях (знищили 4 залізничних і 22 дерев'яних мости, 2 пороми, 5 танків, 25 автомашин з військовим вантажем, пустили під укіс 5 військових ешелонів, розгромили декілька ворожих гарнізонів (Бажан, Кентій та Лозицький, упоряд., 2001, с.51). У цей період партизани постійно маневрували в межах Путивльського, Шалигінського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського районів Сумської області та Глушковського і Крупецького районів Курської області на території північніше залізниці Київ–Воронеж (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303, арк.202). У другій половині липня 1942 р. загін протистояв потужному наступу гітлерівців на південну частину масиву Брянських лісів, змусивши їх відійти, залишивши лісові населені пункти (Кентій та Лозицький, 2005, с.120). Під час рейду особовий склад з'єднання збільшився з 745 до 1 328 чоловік (Бажан, Кентій та Лозицький, упоряд., 2001, с.51).

Однією з основних причин здійснення Сумським партизанським з'єднанням рейдів у період його самостійного існування була потреба в маневруванні під тиском ворожих сил та необхідність забезпечення своєї життєдіяльності. Так, вихід у перший рейд 2 грудня 1941 р. командування обґрунтовувало прагненням “зберегти людський склад загону для подальшої боротьби з німецькими загарбниками” (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303.25, арк.32). 9 березня

1942 р. командування з'єднання прийняло рішення “для поповнення загону боєприпасами та озброєнням, а також для концентрації загону в одному місці, де необхідно надати бійцям відпочинок і санітарну обробку” знову передислокуватися в с. Хвощевка Орловської області (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303, арк.120). Певним винятком можна вважати останній рейд, рішення про який приймалося командуванням вже об'єднаного партизанського загону з огляду на необхідність забезпечення “подальшої бойової оперативної роботи” (ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303, арк. 173).

Наступний етап рейдової боротьби Сумського партизанського з'єднання тісно пов'язаний з центральними керівними органами – Українським штабом партизанського руху та нелегальним Центральним комітетом КП(б)У. Організовані та керовані ними рейди носили цілеспрямований, оперативно-стратегічний характер. 5 вересня 1942 р. наказом Й. Сталіна за № 00189 в черговий раз визначалися завдання партизанського руху, серед яких було й “охоплення широких мас народу на окупованій території” (ЦДАГО України, ф. 62/1/1/90, арк. 3-5зв.). Розуміючи важливість боротьби партизанів у ворожому тилу, УШПР у своєму оперативному плані діяльності на жовтень–листопад 1942 р. серед інших заходів передбачав також підготовку переведення партизанських з'єднань С. А. Ковпака та О. М. Сабурова (Житомирське партизанське з'єднання) на Правобережну Україну, на територію Київської та Житомирської областей (Кентій та Лозицький, 2005, с.124).

15 вересня 1942 р. з'явився наказ головнокомандувача партизанським рухом К. Є. Ворошилова та начальника Центрального штабу партизанського руху П. К. Пономаренка про вихід у рейд на Правобережну Україну об'єднаного партизанського загону Ковпака (С. А. Ковпака), у взаємодії з загonom Сабаніна (О. М. Сабурова) (ЦДАГО України, ф. 63/1/7/43, арк.15-15зв.). В історію цей рейд увійшов як “Перший” або “Сталінський” рейд Сумського партизанського з'єднання. Спочатку перед партизанами ставилося завдання вийти до населених пунктів Людвинівка Овруцького району та Давидка Коростенського району Житомирської області, а також Мухоїди Гомельської області Білорусії та “провести диверсійні роботи на залізничних магістралях: а) Коростень–Київ, б) Житомир–Фастів, в) Овруч–Чернігів та на шосейних дорогах а) Давидки–Чернігів, б) Овруч–Коростень; підготувати посадочні майданчики для літаків у районі Мухоїди, Красновка чи в інших більш зручних найближчих пунктах розташування загону; відновити зв'язок з діючими партизанськими загонами на шляху свого руху й у першу чергу із загonom Федорова” тощо (ЦДАГО України, ф. 63/1/7/43, арк.15зв).

Сталінський рейд тривав з 26 жовтня по 26 листопада 1942 р. й охоплював маршрут від Брянських лісів до Полісся: Сумська, Чернігівська, Гомельська, Поліська, Київська, Житомирська області України та Білорусі. Партизани пройшли 835 км, форсували річки Десну, Снов, Дніпро, Прип'ять, Уборть; перетнули залізницю Київ–Коростень. В ньому брала участь лише частина Сумського партизанського з'єднання у складі Путивльського, 1-го Глухівського, Шалигінського та Кролевецького партизанських загонів, загальною чисельністю 1 084 чоловік (Кентій та Лозицький, 2005, с.128; ЦДАГО України, ф. 63/1/42/27, арк.3). В ході рейду було вбито 7 216 ворожих солдатів та офіцерів; підірвано 6 залізничних станцій, 240 метрів залізничного полотна, 14 ешелонів, 13 паровозів, 225 вагонів і платформ в ешелонах та 113 вагонів і цистерн на станціях; знищено 13 німецьких гарнізонів, 7 вузлів зв'язку, 1 нафтосховище, 2 спиртових заводи, 1 хлібозавод, 2 маслозаводи, 1 шкіряний та 5 лісопильних заводів, 175 тонн різного пального, 3 літаки, 18 танків і бронемашин, 63 автомашини та ін. (ЦДАГО України, ф. 62/1/1/90, арк. 67-69). Під час рейду особовий склад з'єднання, попри значні втрати,

збільшився на 35 % і нараховував 1 469 чоловік (ЦДАГО України, ф. 63/1/37/194., арк.75-77зв.).

Сталінський рейд дійсно носив оперативно-стратегічний характер, а враховуючи відсутність інформації в радянського партійного і військового вищого керівництва щодо ситуації на території Правобережної України, його наслідки були навіть неочікуваними. Ось як про перші результати рейду повідомляв у ЦК КП(б)У начальник УШПР Т. А. Строкач: “1. В глибокому тилу противника немає військових частин, крім гарнізонів місцевої поліції, які не здатні чинити серйозний опір партизанам; 2. Боездатність загонів товаришів Ковпака та Сабурова гарантує успішне виконання поставленого перед ними завдання; 3. Населення окупованої території України дружньо ставиться до партизанського руху та всіляко сприяє в бойових операціях загонів; 4. Необхідно всебічно прискорити виконання намічених заходів з розгортання партизанського руху в Україні та особливо на Правобережжі” (Бажан, Кентій та Лозицький, упоряд., 2001, с. 260). Разом з тим, питання забезпечення озброєнням та боєприпасами цих з'єднань так і не були вирішені. Здобуті під час рейду розвідувальні дані стали важливим інформаційним ресурсом для розроблення УШПР подальших оперативних планів партизанської боротьби, дозволили врахувати проблеми та прорахунки в організації та керівництві. З іншого боку, він, будучи першим великим рейдом, організованим вищим керівництвом партизанського руху на Правобережну Україну, зорієнтував його щодо правильності проведення заходів з підготовки подібних маршів. Очевидними стали питання про необхідність більш ретельної підготовки до таких походів особового складу рейдуючих партизанських формувань, про забезпечення їх зброєю, боєприпасами, мінно-підривною засобами, зв'язком тощо.

Черговий рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева припав на лютий–березень 1943 р. і проходив по території Рівненської, Житомирської та Київської областей, попередньо розвіданої бійцями з'єднання. Партизани діяли в районі залізниці Ковель–Сарни, Ковель–Рівне. Досягнувши 19 лютого 1943 р. містечка Великий Стидин у Рівненській області, з'єднання провело низку операцій на залізниці Ковель–Рівне, знищивши депо ст. Цумань з майстернями, лісозавод, електростанцію та склад лісоматеріалів; підірвали 9 паровозів, 2 локомотиви, мотодрезину та ін. У містечку Великий Стидин був збитий транспортний літак Ю-52 та літак такого ж типу підпалений на місцевому аеродромі (ЦДАГО України, ф. 62/1/1/90, арк. 30). Перебуваючи на Рівненщині, партизани-ковпаківці мали сутички з місцевими українськими націоналістичними формуваннями, зокрема, 26 лютого ними була проведена “операція з очищення Людвипольського та Костопольського районів від українських націоналістів” (ЦДАГО України, ф. 62/1/1/90, арк. 31). Повернувшись на початку березня в Київську область, форсувавши в ніч на 10 березня залізничне полотно Київ–Коростень, Сумське партизанське з'єднання продовж 10–15 березня перебувало в районі села Блідча Іванківського району, де проведено низку диверсійних операцій із руйнування мостів через річку Тетерів на залізниці Коростень–Київ (біля станції Тетерів) довжиною 225 погонних метрів і на шосе Іванків–Київ довжиною 500 погонних метрів, а також через річку Здвиг на шосе Київ–Бородянка довжиною 120 погонних метрів (ЦДАГО України, ф. 62/1/1/90, арк. 34). У цей час одним із важливих завдань, що ставилося перед рейдуючим з'єднанням керівництвом ЦК КП(б)У та УШПР, було проведення розвідки правобережжя річок Десна, Дніпро та Прип'ять з метою встановлення концентрації військ противника та зведених ним укріплень на цих річках, а при їх виявленні наказувалось чинити опір такому будівництву. Таким чином, Сумське партизанське з'єднання долучалося до підготовчих

наступальних операцій Червоної армії й розвідувало плацдарми для подальшого свого просування на захід. На початку квітня партизани вийшли на річку Прип'ять, 4–5 квітня форсували її, 7 квітня провели операцію з розгрому ворожої Прип'ятської флотилії в районі села Аревичи, що 140 км на північний захід від Києва, та вийшли в Хойницький район Гомельської області.

У доповіді про проведені Українським штабом партизанського руху заходи з розвитку партизанського руху на правобережній території України з листопада 1942 р. по 1 липня 1943 р. начальник УШПР Т. А. Строкач так оцінював рейдову діяльність Сумського партизанського з'єднання: “Характерною тактичною рисою цього з'єднання є маневреність і безперервне рейдування по районах. З'єднання завжди рухається в повному складі всіх загонів зібраним кулаком. Це своєрідний потужний крейсер, який постійно рейдує в глибокому тилу противника, знищуючи на своєму шляху його гарнізони і руйнуючи комунікації та підприємства. ... Із тактики постійного руху випливає й інша позитивна риса формування Ковпака, яка має важливе політичне значення, – це великий вплив його рейдів на місцеве населення окупованих районів”(Бажан, Кентій та Лозицький, упоряд., 2001, с.278-279).

Найбільш знаменитим рейдом Сумського партизанського з'єднання й останнім для його командування у складі С. А. Ковпака, С. В. Руднева та начальника штабу Г. Я. Базими був Карпатський рейд. Він розпочався 12 червня 1943 р. із села Мілошевичі, що 95 км на північний захід від Коростеня Житомирської області, пройшов територією Житомирської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) та Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) областей і завершився 1 жовтня 1943 р. Цьому рейдові вище партійне керівництво України надавало величезне значення та приділяло неабияку увагу.

Активну підготовку до виходу в рейд на територію Західної України, згідно з оперативним планом бойових дія партизанів України на весняно-літній період 1943 р., затвердженим 26 квітня 1943 р. ЦК ВКП(б) та ДКО СРСР, Сумське партизанське з'єднання розпочало з початку червня 1943 р., перебуваючи в Лельчицькому районі Поліської області. Попри серйозну підготовку з постійним контролем та підтримкою УШПР і ЦК КП(б)У, даний рейд був одним із найбільш показових, що виявив серйозні прорахунки в організаційній роботі вищого партизанського керівництва.

Проблеми в партизанів почали виникати фактично від самого початку рейду. Про це у своєму звіті С. А. Ковпак відзначив: “У практиці війни не слід нехтувати дрібницями. Така “дрібниця”, як топографічні карти, які ніяк не спромігся постачити загонам Український штаб партизанського руху, зриває великі справи. Обіцяли перед[ати], а в рейд пішли без карт” (ЦДАГО України, ф. 63/1/4/210, арк. 101). Були також проблеми з бойовим забезпеченням. Як зазначав у своєму записнику С. А. Ковпак: “Вантаж, який нам обіцяли викинути, не отримали. А там 12 пружин до ручників. Таким чином, 12 ручників будуть бездієві” (Бажан, Власенко, Легасова и Лозицький, сост. 2010, с.43).

Не врахували під час підготовки до рейду і ландшафтно-географічні особливості території, куди рухались партизани не маючи досвіду маневрування та ведення боїв у гористій місцевості. Зокрема, уже “в дводенних боях командуванню стало зрозуміло, що для маневру в горах тяжка зброя наша та обоз не пристосовані” – писав С. А. Ковпак у звіті (ЦДАГО України, ф. 63/1/4/210, арк. 93). А в своїй записній книжці він занотував: 21 липня – “Необхідно перебудувати стиль руху, інакше військову частину можна розгубити. Важке озброєння виявилось цілковитим тягарем, частину наказав знищити. А в

горах хліба немає, перейшли на м'ясо"; 22 липня – “Нема взуття та обмундирування, а ліс і камінь горять. Починають з'являтися босі та обірвані” (Бажан, Власенко, Легасова и Лозицкий, сост. 2010, с.65).

Не могли в ході підготовки до рейду передбачити і ставлення місцевого населення до радянських партизанів. Лише під час походу командування з'єднання зрозуміло, що населення із степових районів ставилося до партизанів “із більшим співчуттям”, тоді як “в гірських районах, особливо прикордонних з Угорщиною, настрої часто був майже ворожим” (ЦДАГО України, ф. 63/1/4/210, арк. 95). Не слід забувати й постійне протистояння партизанів з місцевими українськими націоналістичними підрозділами. Вже 15 червня 1943 р. С. А. Ковпак записав у своєму щоденнику: “Ми вже вступили в райони, насичені націоналістами” (Бажан, Власенко, Легасова и Лозицкий, сост. 2010, с.43) А 18 червня було видано наказ по з'єднанню, в якому крім іншого йшлося про взаємовідносини з націоналістами: “...при проявах націоналістами ворожих намірів чи дій – знищувати. У випадку, якщо з їх боку ніяких проявів ворожості не буде, першим вогню не відкривати і в будинках нічого не чіпати” (Курас, ред. 2005, с.41). Така позиція була визначена ЦК КП(б)У і доведена до відома ще у березні 1943 р. (ЦДАГО України, ф. 63/1/7/43, арк. 8-10), а тому впродовж усього рейду спостерігалися як спроби уникнення протистоянь шляхом переговорів чи розходження бійців, так і здійснення бойових сутичок.

Цікавою є оцінка Карпатського рейду командуванням з'єднання, з якою можна частково погодитись: “1) У зв'язку з тим, що іншими з'єднаннями не був виконаний наказ УШПР з виходу на південь – наша частина опинилася одна й вела нерівну боротьбу з противником. Це дало противнику можливість всі сили кинути лише на нас. 2) Противнику вдалося завдати нам серйозних втрат, проте основні сили він не розбив і бойового духу не зламав. 3) В усій Галичині підготовлено ґрунт для розвитку партизанського руху, а якби в Галичину пішло ще 2-3 з'єднання партизан, то партизанський рух міцно охопив би всю Галичину. 4) Українські партизани довели, що вони можуть виконувати самостійно стратегічні завдання” і т. д. (ЦДАГО України, ф. 63/1/4/210, арк. 100-101).

В результаті більш ніж 100-денного маршу від Полісся до Карпат Сумське партизанське з'єднання пройшло територією Житомирської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) та Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) областей; форсувало річки Случ, Горинь, Збруч, Дністер, Прут; розгромило ворожі гарнізони у Скалаті, Галичі, Росульному, Солотвині, Рафалівці та інших населених пунктах; завдало великих втрат провідним нафтопромислам Прикарпаття. Будучи великим за чисельністю та обтяженим обозом, постійно маневруючи у складних і незвичних для нього умовах, з'єднанню вдавалось відбивати часті атаки переважаючих сил ворога, підкріплені ударами авіації, 11 разів прорвати кільце оточення, стрімким нападом після виснаженого маршу та значних втрат розгромити гарнізон м. Делятин і вирватись окремими групами із щільного кільця оточення (ЦДАГО України, ф. 63/1/81/14, арк.5-14; ЦДАГО України, ф. 63/1/82/124, арк.79-86; ЦДАГО України, ф. 63/1/156/9, арк.1-8). Після завершення Карпатського рейду командир С. А. Ковпак звітував про результати бойової діяльності в ході рейду: вбито 3 360 ворожих солдат і офіцерів, полонено 96 чоловік, пущено під укіс 19 залізничних ешелонів; знищено 40 нафтовишок, 13 нафтосховищ, 3 нафтопереробних заводи; підірвано 333 автомашини, 1 бронемашину і 4 танки; зруйновано 14 залізничних мостів, 33 мости на шосейних дорогах тощо (ЦДАГО України, ф. 63/1/4/210, арк.96-97). Ціною таких бойових досягнень Сумського партизанського з'єднання під час Карпатського рейду були величезні втрати особового складу – кількість партизанів скоротилася майже на

50 % (на момент виходу в рейд у з'єднанні нараховувалося 1 903 бійців і командирів (Бажан, Власенко, Легасова и Лозицкий, сост. 2010, с.42), а на 1 жовтня 1943 р. їх було 944 чоловіка (ЦДАГО України, ф. 62/1/1/90, арк. 89).

Після складного виходу з Карпатського рейду Сумське партизанське з'єднання мало певний час на відновлення своїх сил, проте цілком відновитись було неможливо. Велика кількість бійців, що пройшли свій бойовий шлях від 1941 р., загинули чи були поранені й висловили бажання повернутися на вже звільнені від німців рідні землі. Зазнав втрат і керівний склад з'єднання: загинув комісар з'єднання С. В. Руднев та були поранені командир з'єднання С. А. Ковпак та начальник штабу з'єднання Г. Я. Базима, були загиблі й серед командування окремих загонів (командири В. Г. Подоляка та С. О. Горланов, комісари П. Г. Шульга та Ф. С. Фесенко). Наступний рейд ця бойова одиниця провела вже в статусі 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори.

Таким чином, історія рейдової війни Сумського партизанського з'єднання (Путивльського партизанського загону, Путивльського об'єднаного загону) під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева в 1941-1943 рр. є унікальною й неоднозначною. Маючи значні успіхи в антинацистській боротьбі та значну підтримку населення в районі своєї постійної дислокації, бійці та командири Сумського партизанського з'єднання провели низку рейдів як в межах Сумщини та сусідніх областей, так і широкомасштабних, які охопили не лише територію України, а й Білорусі та Росії. І якщо причини першого етапу рейдової діяльності з'єднання, в основному, полягали в необхідності збереження особового складу та боєздатності підрозділу в боротьбі з окупаційними військами, то на другому етапі рейди мали стратегічне значення для розгортання радянського партизанського руху опору в Україні загалом. "Сталінський" і Карпатський рейди, попри неоднозначність оцінки їхньої успішності, відіграли значну роль у розширенні територій впливу радянських партизанів, активізації спротиву нацистських окупантів широкими верствами населення. Результатами рейдів, попри низку проблем та прорахунків, окрім суто бойових (як-то знищення живої сили і техніки противника, диверсії на комунікаціях, дезорганізація тилу тощо) стали й досвід ведення боротьби з нацистськими окупантами, який широко запозичували інші партизанські з'єднання й загоони. А саме Сумське партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева цілком справедливо було визнано одним із найбільш успішних радянських партизанських підрозділів у роки Другої світової війни.

Бібліографічний список

- Бажан, О.В., Власенко, С.І., Легасова, Л.В. и Лозицкий, В.С., сост. 2010. *Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944*. Москва: Центрполиграф.
- Бажан, О.В., Кентій, А.В. та Лозицький, В.С., упоряд., 2001. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.)*. Київ: Парламентське видавництво.
- Базима, Г.Я., 1959. *Слідами великого рейду*. Київ: Молодь.
- Бакрадзе, Д.И., 1968. *Карпатский рейд*. Москва: Издательство ДОСААФ.
- Бакрадзе, Д.И., 1961. *Кровью героев*. (Записки участника партизанского соединения Ковпака). Тбилиси: Заря Востока.
- Брайко, П.Е. и Калининко, О.С., 1971. *Внимание, Ковпак!* Москва: Издательство ДОСААФ.

- Вершигора, П.П. и Зеболов, В.А., 1962. *Партизанские рейды. (Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.)*. Кшинева: Штиинца.
- Вершигора, П.П., 1951. *Карпатский рейд. Из записок*. Москва: Правда.
- Власенко, С.І., 2014. Степовий рейд з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів (за документами ЦДАГО України). *Сумський історико-архівний журнал*, 22, с.79-88.
- Войцехович, В.О., 1970. *Сто днів звитяги. Партизанські зшитки*. Київ: Радянський письменник.
- Войцехович, В.О., 1982. *Партизани ідуть на захід*. Київ: Політвидав України.
- Гогун, А., 2012. *Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944*. Москва: Российская политическая энциклопедия.
- Кентій, А.В. та Лозицький, В.С., 2005. *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944)*. Київ: Генеза.
- Кентій, А.В. та Лозицький, В.С., 2010. *Радянські партизани 1941-1944: світло й тіні*. Київ.
- Ковпак, С.А., 1947. *Сталинский рейд*. Москва: Воениздат.
- Ковпак, С.А., 1964. *Из дневника партизанских походов*. Москва: Издательство ДОСААФ.
- Ковпак, С.А., 1984. *Від Путивля до Карпат*. Київ: Політвидав України.
- Курас, І.Ф., ред. 2005. *Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.) очима учасників, мовою документів*. Київ: Парламентське видавництво.
- Руднев, С.В., 1967. *Легендарный рейд. (Дневник о Карпатском рейде. Письма)*. Ужгород: Карпаты.
- Руднев, С.В., 1960. *Щоденник про Карпатський рейд*. 3-є вид. Станіслав: Обласне книжково-газетне видавництво.
- Тутученко, С.П., 1977. *Лесные всадники*. Киев: Политиздат Украины.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 62/1/1/90.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/156/9.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/37/194.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/4/210.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/42/27.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/7/43.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/8/303.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/81/14.
- ЦДАГО України, ф. 63/1/82/124.

References

- Bakradze, D.I., 1961. *Krovyyu geroev. (Zapiski uchastnika partizanskogo soedineniya Kovpaka) [With the blood of heroes. (Notes of a member of the partisan unit Kovpak)]*. Tbilisi: Zarya Vostok
- Bakradze, D.I., 1968. *Karpatskiy reydy [Carpathian raid]*. Moskva: Izdatelstvo DOSAAF.
- Bazhan, O.V., Vlasenko, S.I., Legasova, L.V. and Lozitskiy, V.S., compilers, 2010. *Partizanskaya vojna na Ukraine: Dnevniky komandirov partizanskikh otryadov i soedineniy. 1941-1944 [Partisan war in Ukraine: Diaries of the commanders of partisan detachments and formations. 1941-1944]*. Moskva: Tsentrpoligraf.

- Bazyma, H.Ia., 1959. *Slidamy velykoho reidu [In the footsteps of a large raid]*. Kyiv: Molod.
- Brayko, P.Ye. and Kalinenko, O.S., 1971. *Vnimanie, Kovpak! [Attention, Kovpak!]*. Moskva: Izdatelstvo DOSAAF.
- Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine), f. 62/1/1/90.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/37/194.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/42/27.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/7/43.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/8/303.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/81/14.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/82/124.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/82/124.
- CSAPO of Ukraine, f. 63/1/4/210.
- Gogun, A., 2012. *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya, 1941-1944 [Stalin's commandos. Ukrainian guerrilla formations, 1941-1944]*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya.
- Kentii, A.V. and Lozytskyi, V.S., 2005. *Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941-1944) [War without Mercy and Mercy: The Guerrilla Front in the Rear of the Wehrmacht in Ukraine (1941-1944)]*. Kyiv: Heneza.
- Kentii, A.V. and Lozytskyi, V.S., 2010. *Radianski partyzany 1941-1944: svitlo y tini [Soviet guerrillas 1941-1944: light and shadow]*. Kyiv.
- Kovpak, S.A., 1947. *Stalinskiy reydy [Stalin's raid]*. Moskva: Voenizdat.
- Kovpak, S.A., 1964. *Iz dnevnika partizanskikh pokhodov [From the diary of partisan campaigns]*. Moskva: Izdatelstvo DOSAAF.
- Kovpak, S.A., 1984. *Vid Putyvlia do Karpat [From Putivl to the Carpathians]*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy.
- Kuras, I.F., ed. 2005. *Vid Polissia do Karpat: Karpatskyi reid Sumskohoho partyzanskoho ziednannia pid komanduvanniam S. A. Kovpaka (cherven – veresen 1943 r.) ochyma uchashnykiv, movoiu dokumentiv [From Polissya to the Carpathians: Carpathian raid of the Sumy partisan unit under the command of SA Kovpak (June - September 1943) through the eyes of the participants, in the language of documents]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo.
- Rudniev, S.V., 1960. *Shchodennyk pro Karpatskyi reid [Diary of the Carpathian raid]*. 3rd ed. Stanislav: Oblasne knyzhkovo-hazetne vydavnytstvo.
- Rudnev, S.V., 1967. *Legendarnyy reydy. (Dnevnik o Karpatskom reyde. Pisma) [Legendary raid. (Diary about the Carpathian raid. Letters)]*. Uzhgorod: Karpaty.
- Tutuchenko, S.P., 1977. *Lesnye vsadniki [Forest riders]*. Kiev: Politizdat Ukrainy.
- Vershigora, P.P., 1951. *Karpatskiy reydy. Iz zapisok [Carpathian raid. From the notes]*. Moskva: Pravda.
- Vershigora, P.P. and Zebolov, V.A., 1962. *Partizanskie reydy. (Iz istorii partizanskogo dvizheniya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuza 1941 1945 gg.) [Guerrilla raids. (From the history of the partisan movement during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945)]*. Kshinev: Shtiintsa.
- Vlasenko, S.I., 2014. Stepovyi reid ziednannia Ukrainskykh kavaleriiskykh partyzanskykh zahoniv (za dokumentamy TsDAHO Ukrainy [The steppe raid of partisan's cavalry unit (the documents of Central State Archive Of Public Associations of Ukraine)]. *Sumy historical and archival journal*, 22, p.79-88.

Voitsekhovych, V.O., 1970. *Sto dнів zvytiayh. Partyzanski zshytky* [One hundred days of victory. Guerrilla notebooks]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.

Voitsekhovych, V.O., 1982. *Partyzany idut na zachid* [The guerrillas go west]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2020 р.

O. Verbovyj, A. Slyusarenko

**“RAID WAR” OF THE SUMY PARTISAN UNIT UNDER THE COMMAND OF
S. A. KOVPAK AND S. V. RUDNEV**

The article analyzes the raid activities of the Sumy partisan unit (Putivl partisan detachment, Putivl united partisan detachment) under the command of S. A. Kovpak – S. V. Rudnev during 1941-1943. The evolution of raiding factors, coverage area, tactical and strategic tasks set before the command and personnel of this partisan unit was researched. It was found that at the initial stage of deployment of active armed resistance of the detachment and unit with inadequate supply of weapons and ammunition, lack of communication with other units and a single command center, raids were caused by confrontation with the occupying forces and attempts to maintain personnel. The first two raids of the combined detachment in December 1941 – January 1942, were caused by pressure from the overwhelming forces of the enemy, which forced the unit to move from Spadschansky forest (Sumy region) to Hinelsky forests (Orel and Kursk regions), and later, after replenishment of personnel and provision of weapons and ammunition, with the fighting went to the territory of its previous deployment. The third and fourth raids (February – March 1942; May – July 1942) were carried out within the Sumy and adjacent regions both to spread the influence of the Sumy partisan unit and under pressure from enemy forces.

The next stage of the raid activity of the Sumy partisan unit was closely connected with the centralization of the Soviet partisan resistance movement and was carried out within the framework of strategic plans developed by the leadership of the UHGM and CHGM. This is the so-called “Stalin raid”, which took place in October – November 1942, during which 835 km were covered in the occupied territories of Sumy, Chernihiv, Gomel, Polissya, Kyiv, Zhytomyr regions. In February – March 1943, during another raid, guerrillas operated in the Rivne, Zhytomyr and Kyiv regions. From June 12 to October 1, 1943, the Sumy partisan unit conducted a “Carpathian raid” on the territory of Zhytomyr, Rivne, Ternopil, Stanislavsk and Kamyanets-Podilsky regions. Inflicting significant damage to the enemy, the guerrillas suffered significant losses – more than 50 % of the fighters did not return from the raid, S. V. Rudnev was killed, S. A. Kovpak and G. Ya. Bazyma were wounded, which led to a significant renewal of the fighting force and a complete replacement. command.

During the raids, the fighters of the Sumy partisan unit under the leadership of S. A. Kovpak – S. V. Rudnev successfully combined combat, sabotage, intelligence and propaganda activities, expanding the area of guerrillas and intensifying the resistance movement among the inhabitants of the new regions.

Key words: *Ukraine in the Second World War, occupation, raid, Soviet partisan resistance movement, Putivl partisan detachment, Putivl united partisan detachment, Sumy partisan unit.*

УДК 903.59(477.62-2)

В. О. Забавін
С. Г. Небрат

РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ ПРИАЗОВСЬКОЇ ЯЛТИ У 2019 РОЦІ

Публікуються результати подальшого дослідження курганної групи з Північного Приазов'я, розташованої на півдні Донецької обл. біля смт Ялта. У науковий обіг вводяться матеріали кургану доби бронзи та раннього залізного віку, дослідженого археологічною експедицією Маріупольського державного університету. Розглядаються деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу та питання культурно-хронологічної періодизації поховальних пам'яток. На окрему увагу заслуговує поховання з раннього залізного віку.

Ключові слова: Північне Приазов'я, курган, поховання, ямна культура, зрубна культура, чорногорівська культура, кіммерійці.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-31-51

У польовий сезон 2019 р. археологічна експедиція Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) продовжила розкопки курганної групи з 4 курганів у Північно-Східному Приазов'ї. Археологічні дослідження здійснювалися на території Ялтинської селищної ради Мангушського р-ну Донецької обл. Об'єктом дослідження цього року став курган № 2 з групи, розкопки якої були розпочаті у 2016 р. (Забавін та Небрат, 2017; Забавін та Небрат, 2018).

Курганна група знаходиться на вододільному плато в 6 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка, за 1,85 км на північ від смт Ялта (Рис. 1).¹ У роботі експедиції брали участь члени Археологічного товариства МДУ, студенти-історики МДУ в рамках проходження обов'язкової археологічної практики та волонтери.²

Результати археологічного дослідження кургану № 2

Курган 2 на момент досліджень являв собою насип у плані округлої форми, висотою 1,02 м та діаметром близько 30 м. Насип кургану систематично розорювався. Роботи здійснювалися за допомогою техніки методом розкопок паралельними траншеями із залишенням бровок поміж ними. Замір глибин проводився від реперу (R). Похований ґрунт

---

¹ Свого часу, працівники Відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею, здійснивши польові обстеження курганної групи та опрацювавши данні військово-топографічної карти Ф.Ф. Шуберта 1861 р., дійшли висновку, що дану курганну групу – 2702016-018 (охорон. № 2334) слід ідентифікувати з курганною групою «Могила Комишуватка» (Катеринославська губернія, аркуш 16). Автори цієї статті дотримувалися думки донецьких колег під час досліджень у 2016 р., але після ретельного співставлення військово-топографічної карти Ф.Ф. Шуберта зі супутниковими знімками місцевості, які доступні завдяки картографічному сервісу компанії Google (Google Maps), дійшли висновку, що об'єкти дослідження АЕ МДУ слід ототожнювати з курганною групою «Бабакова Могила» (Рис. 2). Щоб запобігти помилки та плутанини, вважаємо доречним відмовитися від обох варіантів.

² Активну участь під час польових робіт брали: Бородай М.Е., Булик М.В., Гакало А.П., Девятковський А.О., Литвиненко В.В., Майтамал С.О., Целенко П.Д., Черепченко О.О. та ін.

фіксувався лише на тих ділянках, де ліг суглинковий викид. Світла смуга (тобто давнього горизонту) не простежувалася. Курган досліджено чотирма траншеями, прокладеними з півдня на північ. Між траншеями залишалися бровки (Центральна, дві Східні та дві Західні) для стратиграфічних спостережень.

Стратиграфія. Аналіз профілів бровок, а також польові спостереження, зроблені під час роботи техніки та горизонтальних зачисток, дали можливість простежити наступні стратиграфічні ситуації (Рис. 4):

- орний шар потужністю 0,2 – 0,25 м;
- чорноземний шар насипу кургану потужністю до 0,6 м;
- викид з п. 4, представлений тонкою смугою суглинку перемішаного з чорноземом та укладеного на поховальний ґрунт (східний та західний профілі І Західної брівки). Викид (мішаний гумус із суглинком) також простежувався під час роботи техніки у І Західній траншеї над п. 4 та поруч з ним. Лінія давнього горизонту не простежувалася;
- викид (пов'язаний з п. 5?) у вигляді тонкої смуги суглинку, перемішаного з чорноземом, простежувався у західному профілі І Східної брівки;
- поховальний ґрунт у вигляді темно-сірого гумусового шару потужністю до 0,4 м. За структурою та кольором не відрізнявся від чорноземного шару насипу кургану;
- материковий суглинок з рівня 1,4 м від R (східний та західний профілі Центральної бровки);
- переріз впускним похованням 8 суглинкової лінзи викиду з поховання 4;
- північна частина п. 6 була пошкоджена під час здійснення п. 9.

У зв'язку з тим, що курган систематично руйнувався оранкою, встановити кількість досипок не вдалося.

Будівельні особливості кургану. З первинним насипом слід пов'язувати таку деталь архітектурного оформлення кургану як кам'яну викладку (Рис. 3, 5). В даному випадку вона представлена витягнутою за лінією ПнЗ – ПдСх примітивною конструкцією, яка складається з каміння (переважно черепашнику та пісковіку) середнього та великого розмірів. Каміння ланцюжком тягнуться вздовж всього насипу кургану. Довжина викладки 18 м, ширина – близько 4 м. У південно-східній частині конструкції, у 4 м південніше центру кургану, розташовано кілька великих кам'яних брил, що поставлено на ребро. Вони утворювали щось подібне до кам'яної скрині. У південно-східній полі кургану викладка закінчується великою пласкою плитою, поруч з якою було виявлено уламки від двох керамічних горщиків, один з яких, вірогідно, відноситься до ямної культури (Комплекс 2).

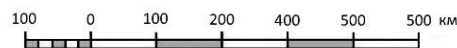
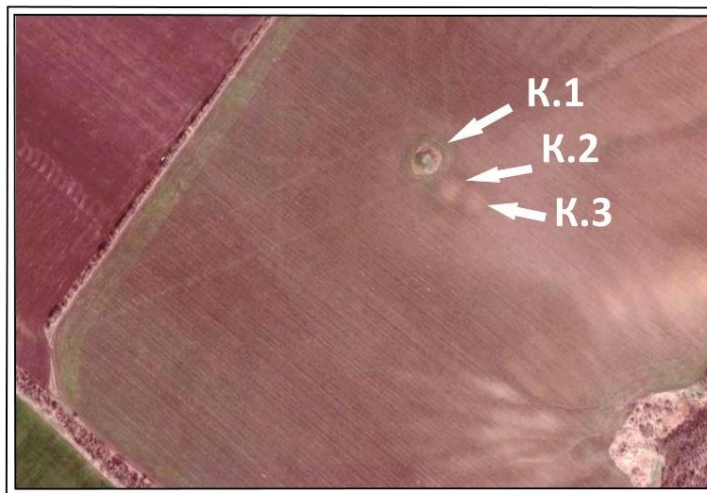
Окремі знахідки та комплекси в насипу. Фрагмент бронзової намистини, виконаної з тонкого дроту, діаметром 0,1 см. Діаметр виробу, що реконструюється – 0,5 см. Виявлено у 0,5 м на південь та 3,0 м на схід від R на глибині приблизно 0,4 м від СП (Рис. 7, 13).

Керамічна посудина у насипу №1 (*зрубна культура?*). Фрагменти керамічної горщикоподібної посудини (всього 10 дрібних уламків) на відстані 1,2 м на північ та 1,2 м на схід від R (1,8 м 45° від R), на рівні від -0,35 м до -0,50 м від R. Внутрішня та зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору, на зовнішній стороні простежуються сліди лощіння. Посудина не орнаментована, в середній частині тулуба намічається слабкий перегин. Черепок на зламі чорний. Посудина не реконструюється, розміри та форма не встановлюються (Рис. 6, 2-4).

1

2

Рис. 1. Курганний могильник № 2334 біля смт Ялта: 1 – за фізичною картою Північного Приазов'я; 2 – за даними супутникової карти «Google Earth»

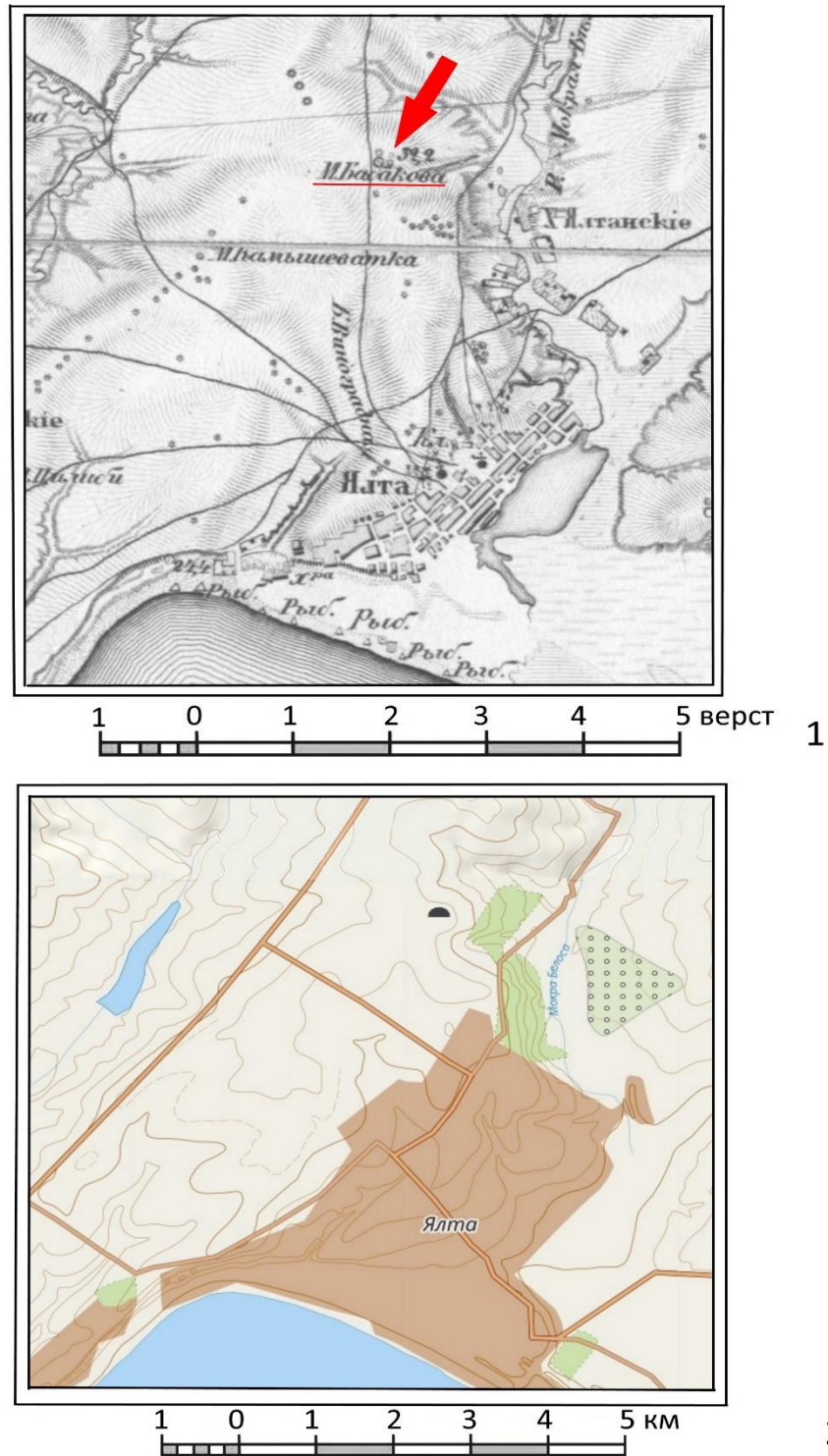

Рис. 2. Курганний могильник № 2334 біля смт Ялта: 1 – Фрагмент карти Катеринославської губернії 1861 р. Топографічний планшет: Ряд XXIX. Лист 16; 2 – Карта-схема розташування кургану

Керамічна посуда у насипу №2 (ямна культура). Виявлено в численних норах біля каменю розмірами 55×30×20 на відстані 3,0 м на південь та 9,5 м на схід від R (9,8 м 110° від R), на рівні -0,95 м від R (0,7 м від СП). Фрагменти керамічної посудини з округлим тулубом та прямою шийкою (всього 25 дрібних уламків) Вінця з внутрішньої та зовнішньої сторони орнаментовані пальцево-нігтьовими відбитками. Шийка та плічка прикрашені відбитком гребінцевого штампуги у вигляді горизонтальної ялинки. У тісті значна домішка товченої черепашки. Зсередины простежено значний шар нагару (Рис. 10, 2).

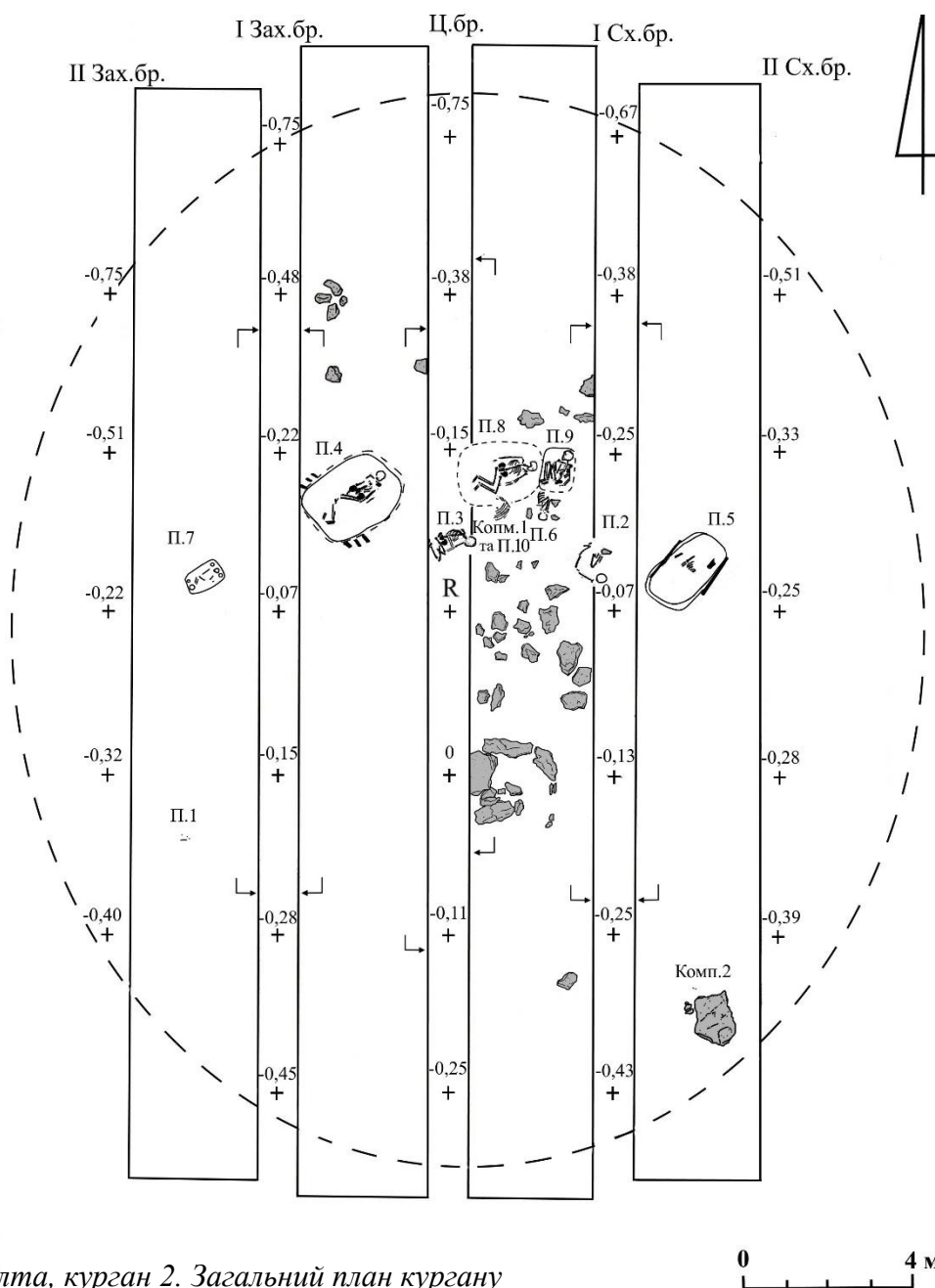

Рис. 3. Ялта, курган 2. Загальний план кургану

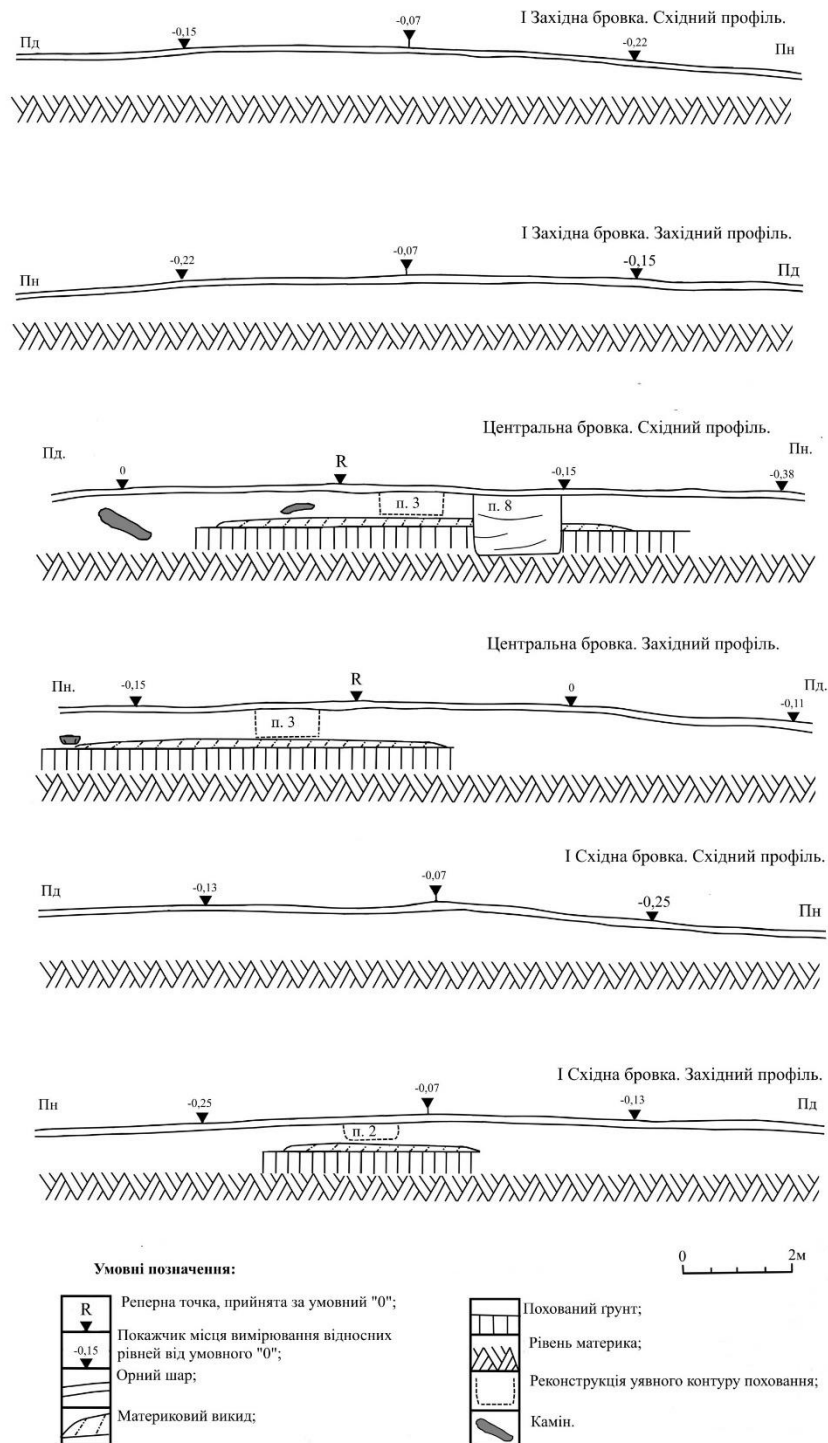

Рис. 4. Ялта, курган 2. Стратиграфічні профілі

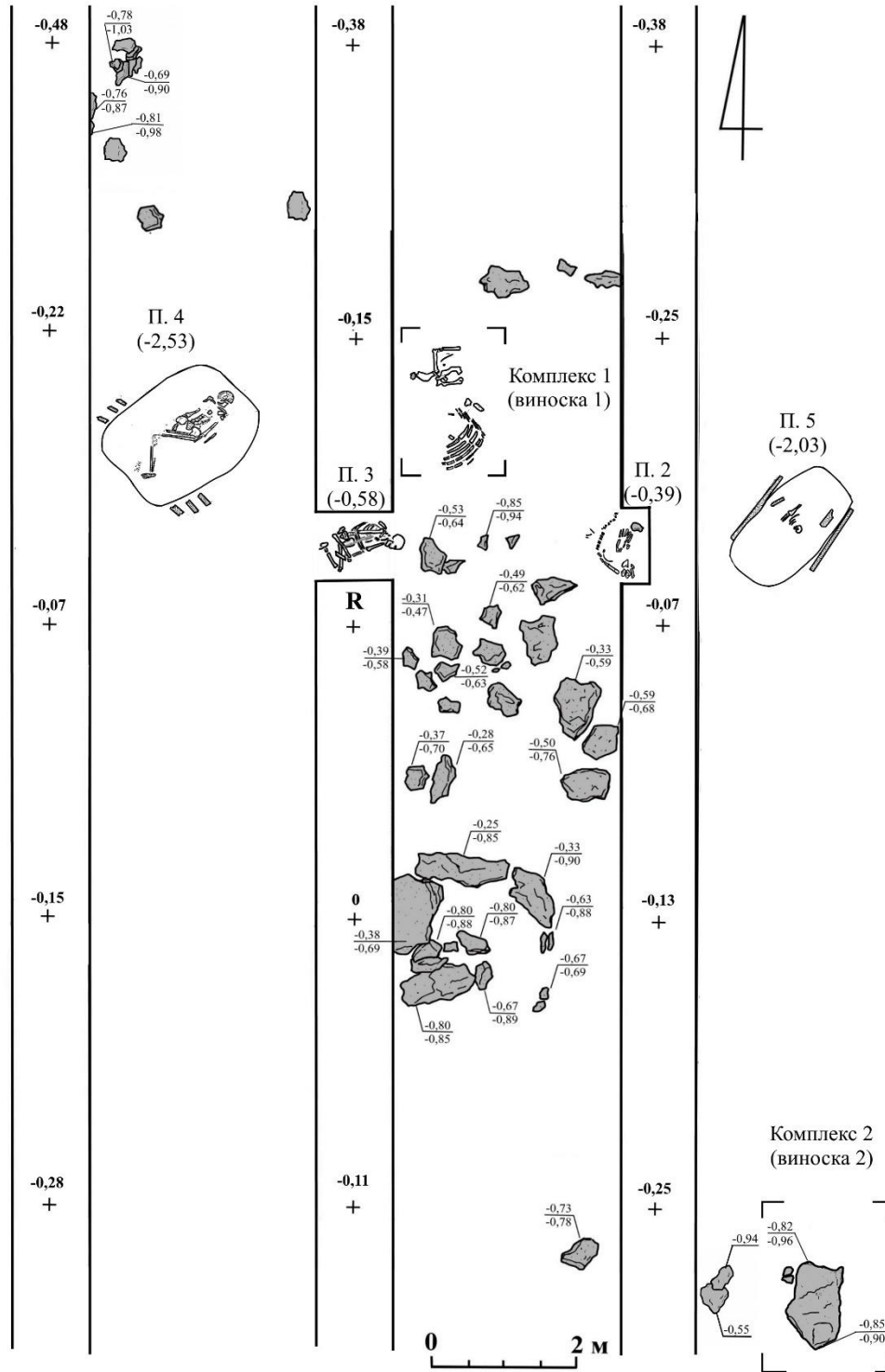

Рис. 5. Ялта, курган 2. План центральної частини кургану

Комплекс 1 (Рис. 6, 1) (новітній час). На відстані 2,7 м на північ та 1,0 м на схід від R (3,2 м 25° від R) на рівні від -0,10 м до -0,67 м від СП були знайдені рештки коня на лівому боці головою до ПнЗх. Поховання коня здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Кістки сильно пошкоджені оранкою. В районі крупу тварини була знайдена кругла свинцева рушнична куля діаметром 12 мм, що дозволяє датувати комплекс імовірно XVIII – початок XIX ст. Примітна знахідка повністю ідентичної кулі на оранці в 50 м на південь від досліджуваного кургану.

Комплекс 2 (Рис. 6, 5) (ямна культура ?). На відстані 9,6 м на південь та 6,2 м на схід від R (11,5 м 150° від R) на рівні -0,90 м від СП (- 1.30 від R) біля великого плаского горизонтального каменю розмірами 1,05×0,70×0,15 було простежено фрагменти двох керамічних посудин, вуглинка, печину та рештки річкової черепашки:

Керамічна посудина №1. Фрагмент високої, майже циліндричної шийки горщика з вінцями. Вінця овальні в перетині, прикрашені навкісними насічками палички. Шийку оперізували не менше 5 ліній, виконаних шляхом відбитку мотузки. В тісті значна домішка товченої мушлі. Зовнішня поверхня світло-коричневого, внутрішня поверхня – сірого кольору. Розміри та форма не встановлюються. (Рис. 6, 12).

Керамічна посудина №2. Фрагменти добре обпаленого горщика з вінцями та невисокою шийкою. Вінця овальні в перетині, злегка сплюснені зверху. На зовнішній поверхні посудина прикрашена вертикальними неглибокими розчосами, на внутрішній поверхні – глибокі розчоси, нанесені вертикально та горизонтально у вигляді «паркету». В тісті незначна домішка дрібного піску. Зовнішня та внутрішня поверхні оранжевого кольору. Розміри та форма не встановлюються. Діаметр вінець, що реконструюється – 12,0 см (Рис. 6, 6-11).

Поховання № 1 (зрубна культура). На відстані 6,8 м на південь та 6 м на захід від R (8,2 м 230° від R) на рівні -0,49 м від СП (- 0,77 від R) виявлено рештки зруйнованого поховання: уламок стегнової кістки та кілька фрагментів керамічного горщика.

Інвентар:

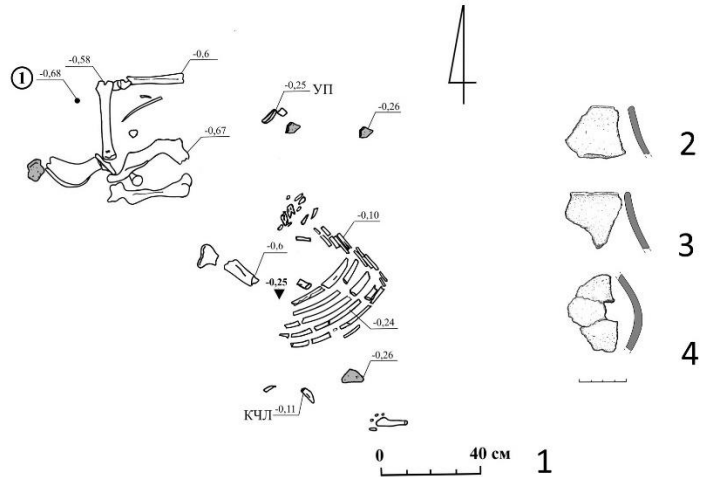
1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору, від якої збереглися лише уламки. Вінця злегка відігнути, по ребру, що намічається, посудина прикрашена пальцево-нігтьовими відбитками. Розміри та форма не встановлюються. Черепок на зламі чорний. (Рис. 7, 10-11).

Поховання № 2 (зрубна культура). Було виявлено у 1 м на північ та 3,25 м на схід від R (3,5 м 75° від R) на глибині 0,32 м від СП (- 0,39 від R). Поховання здійснене у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Череп та гомілкові кістки відсутні, дрібні кістки рук, ребра та кістки тазу не збереглися. Положення стегон, тазу, хребців та кісток рук вказує на ритуальну позу – скорчено на лівому боці з орієнтацією головою у східний напрямок. Поруч з руками знаходився камінь, можливо, не пов'язаний із похованням. Біля колін знайдено керамічну посудину. На окремих ділянках дна могили простежено тлін сірувато-попільного кольору (Рис. 7, 1).

Інвентар:

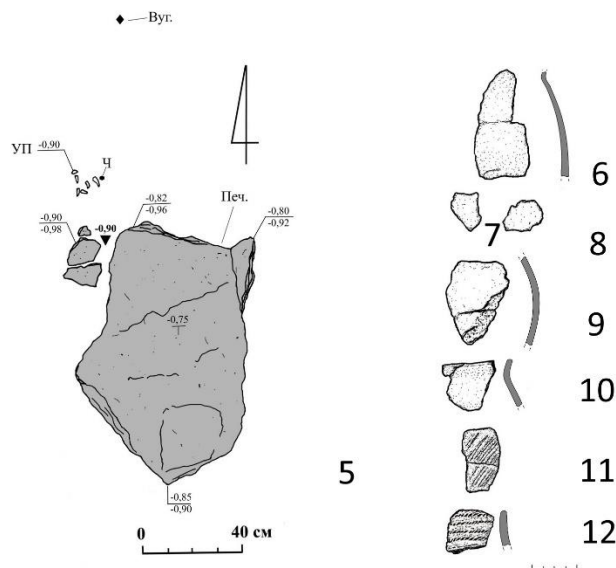
1) Горщик струнких пропорцій, темно-сірого кольору. Під вінцями вдавнення штампом, які візуально більш виразно позначають місце переходу вінець до горла. По плічку нанесений горизонтальний ряд пальцевих вдавнень. На зовнішній поверхні придонна частина посудини прикрашена вертикальними неглибокими розчосами. У дна невелика закраїна. Черепок на зламі чорний. Висота – 19,5 см, діаметр по вінцях – 15,7×17,2 см, діаметр боків – 19 см, діаметр дна – 11,7 см (Рис. 7, 2).

Поховання № 3 (чорногорівської культури). Було відкрито на відстані 0,9 м на північ від R (0,9 м 0° від R) на рівні 0,58 м від СП (- 0,58 від R). Контури могильної ями не простежувалися, але, враховуючи розташування решток померлого, можна сказати впевнено, що розміри могили по дну були не меншими за 1,1×0,6 м.

Умовні позначення:

- Камінь;	- кістки черепа людини;
- куля;	- уламки посуду.

Умовні позначення:

- Вуглинка;	- черепашка;
- уламки посуду;	- печина.

Рис. 6. Ялта, курган 2: 1-4 – комплекс 1; 5-12 – комплекс 2

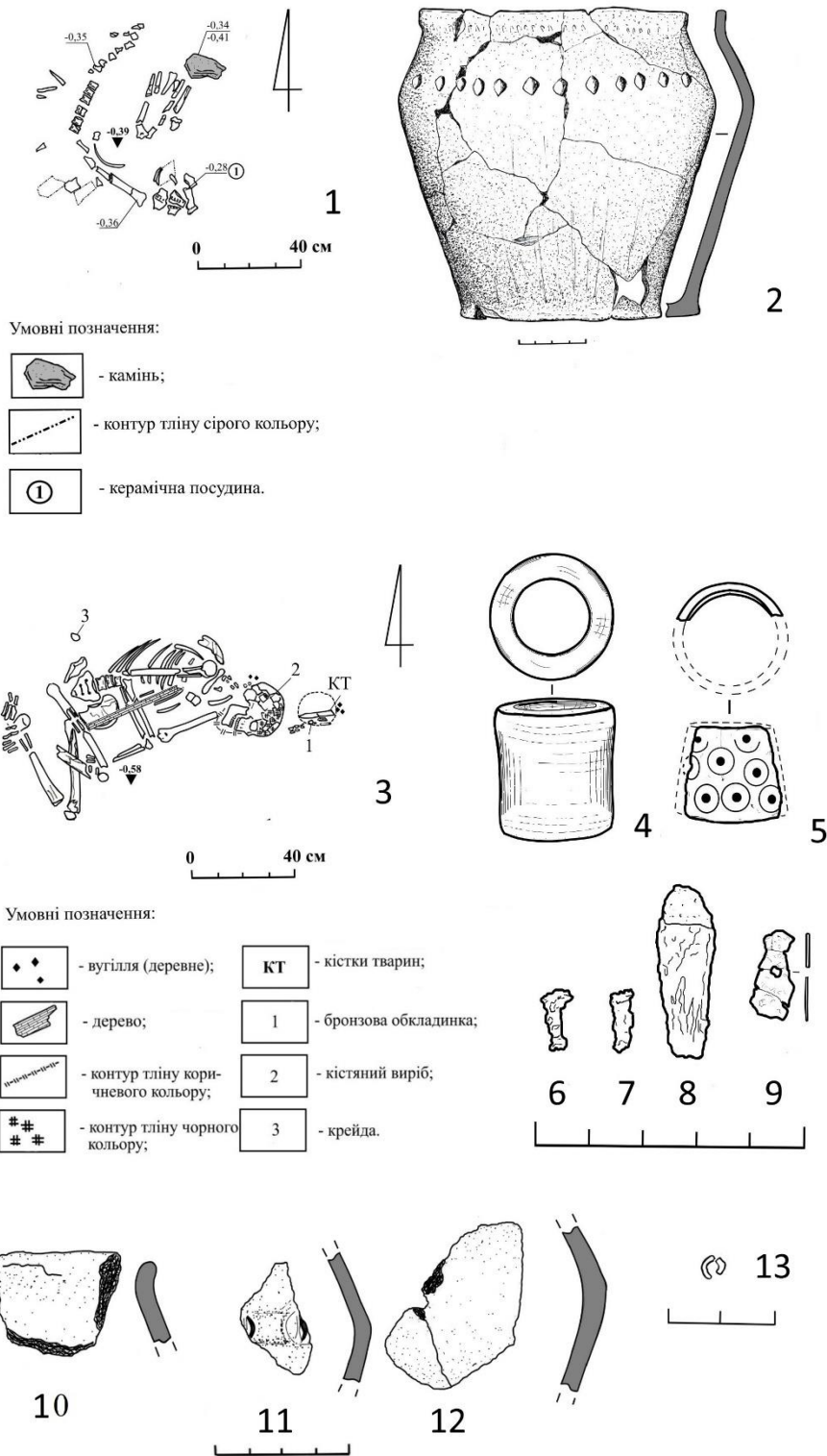

Рис. 7. Ялта, курган 2: 1-2 – поховання 2; 3-9 – поховання 3; 10-11 – поховання 1; 12 – поховання 10; 13 – насип кургану

Перекриття могили, певно, було дерев'яним, на що вказує тлін від дерев'яної плахи, простеженої на кістках померлого. Рештки дорослої людини поховано скорчено на лівому боці головою до ПдСх. Ноги в колінах зігнуті під гострим кутом, ліва нога в тазовому суглобі – під прямим, права – під гострим. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кисть під правим стегном, права рука зігнута в лікті під прямим кутом. На черепі зберігся тлін чорного кольору, а також світло-коричневий тлін біля щелепи. На черепі знайдено кістяний виріб. За потилицею, а також у 0,2 м на схід від голови небіжчика виявлено дрібні вуглинки. На відстані 0,15 м на схід від черепа знайдено кістку тварини та рештки бронзової обкладинки (обкладинок) на дерев'яній основі (чаша?). Праворуч від небіжчика, біля тазових кісток, знайдено шматок крейди або вапняку округлої форми (Рис. 7, 3). Під час збирання кісткових решток під черепом небіжчика було знайдено уламки мініатюрної бронзової пластинки (підвіски) з невеличким отвором.

Вірогідно з похованням пов'язані фрагмент кістяного виробу, прикрашеного циркульним орнаментом, фрагмент залізного виробу та таранної кістки без слідів обробки, знайдені в безпосередній близькості від поховання під час зачистки стратиграфічної бровки під орним шаром на глибині 0,20 – 0,58 м від СП.

Інвентар:

1) Кістяний виріб циліндричної форми, виготовлений із добре обробленої зашліфованої трубчатої кістки. Розміри виробу: висота – 2,2 см; зовнішні діаметри – 2,0-2,2 см, ; діаметри отворів – 1,4 см (Рис. 7, 4);

2) Уламок кістяного виробу циліндричної форми, зберігся частково. Виріб, виготовлений із добре обробленої зашліфованої трубчатої кістки, прикрашений циркульним орнаментом. З внутрішньої сторони простежено тлін від зотлілого дерева та заліза. Розміри виробу, що реконструюються: висота – 1,6 см; зовнішні діаметри – 1,9-2,2 см, ; діаметри отворів – 1,4 см (Рис. 7, 5);

3) Дерев'яна посудина, від якої збереглися лише тлін та дрібні уламки бронзового окуття. Бронзова обкладинка (обкладинки) товщиною 0,06-0,08 см зберіглася у вигляді дрібних фрагментів, із залишками пуансонного орнаменту на поверхні. Кріпилася накладка на дерев'яну основу за допомогою мініатюрних бронзових заклепок (збереглися 2 екземпляри). Розміри заклепок: довжина зовнішня – 0,8 см; довжина внутрішня (відстань між головками) – 0,6 см; діаметр стрижня – 0,25 см діаметр заставної головки – 0,45 см; діаметр замикаючої головки – 0,35 см (Рис. 7, 6-7);

4) Бронзова пластинка (підвіска?) складної форми з отвором. Максимальні розміри виробу: висота – 1,5 см, ширина – 0,8 см; товщина – 0,06 см; діаметр отвору – 0,15 см (Рис. 7, 9);

5) Залізний виріб зберігся фрагментарно. Черешок виробу чітко визначається завдяки залишкам зотлілого дерева. Максимальні розміри виробу, що збереглися: довжина – 3,0 см; ширина – 1,1 см, ; товщина – 0,4 см (Рис. 7, 8);

Поховання № 4 (ямна культура) відкрито у 3,5 м на північ та 1,8 м на захід від R (4,0 м 325° від R) на рівні 2,31 м від СП (- 2,53 від R). Поховальна споруда зафіксована з рівня перекриття (-0,68 від R) – підпрямокутна в плані яма, викопана з рівня давньої поверхні, розмірами: 1,85×1,35 м (по дну). Могила поперек перекрита дерев'яними плахами, що просіли в порожнину могильної ями. Уламки дерева зустрічалися на всіх рівнях під час виймання заповнення ґрунту з могили. На стінах могили були помітні сліди знарядь праці у вигляді вертикальних ліній. ПдЗх кут поховальної ями сильно пошкоджений норами землерийних тварин. Кістки останніх часто трапляються в норах. Посеред ями були

виявлені рештки дорослої людини дуже високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину головою до ПнСх, ноги зігнуті під гострим кутом в колінах були укладені (можливо, від початку зведеними колінами догори) праворуч. Руки простягнуті вздовж тіла, кисті під тазовими кістками.

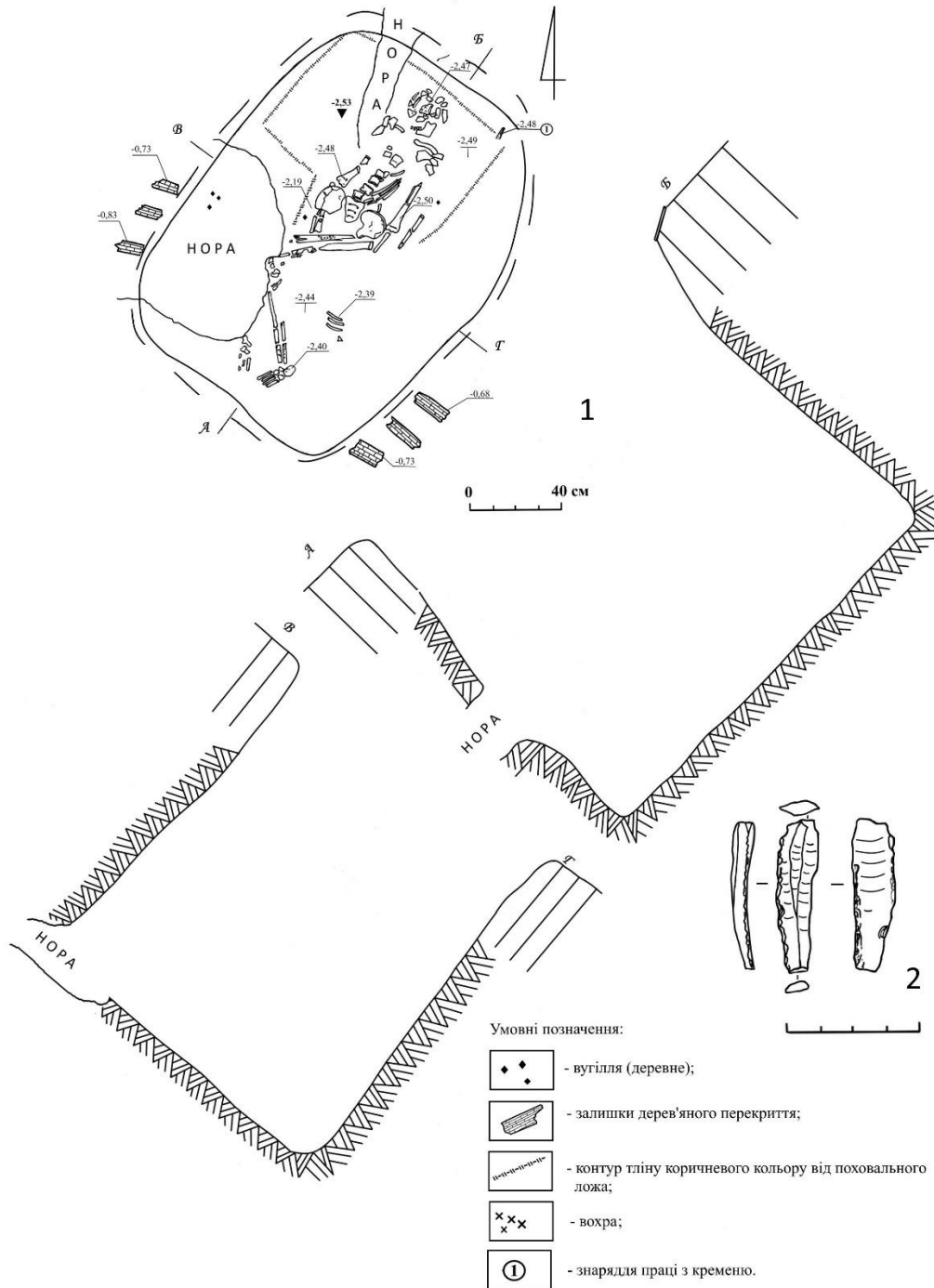

Рис. 8. Ялта, курган 2, поховання 4

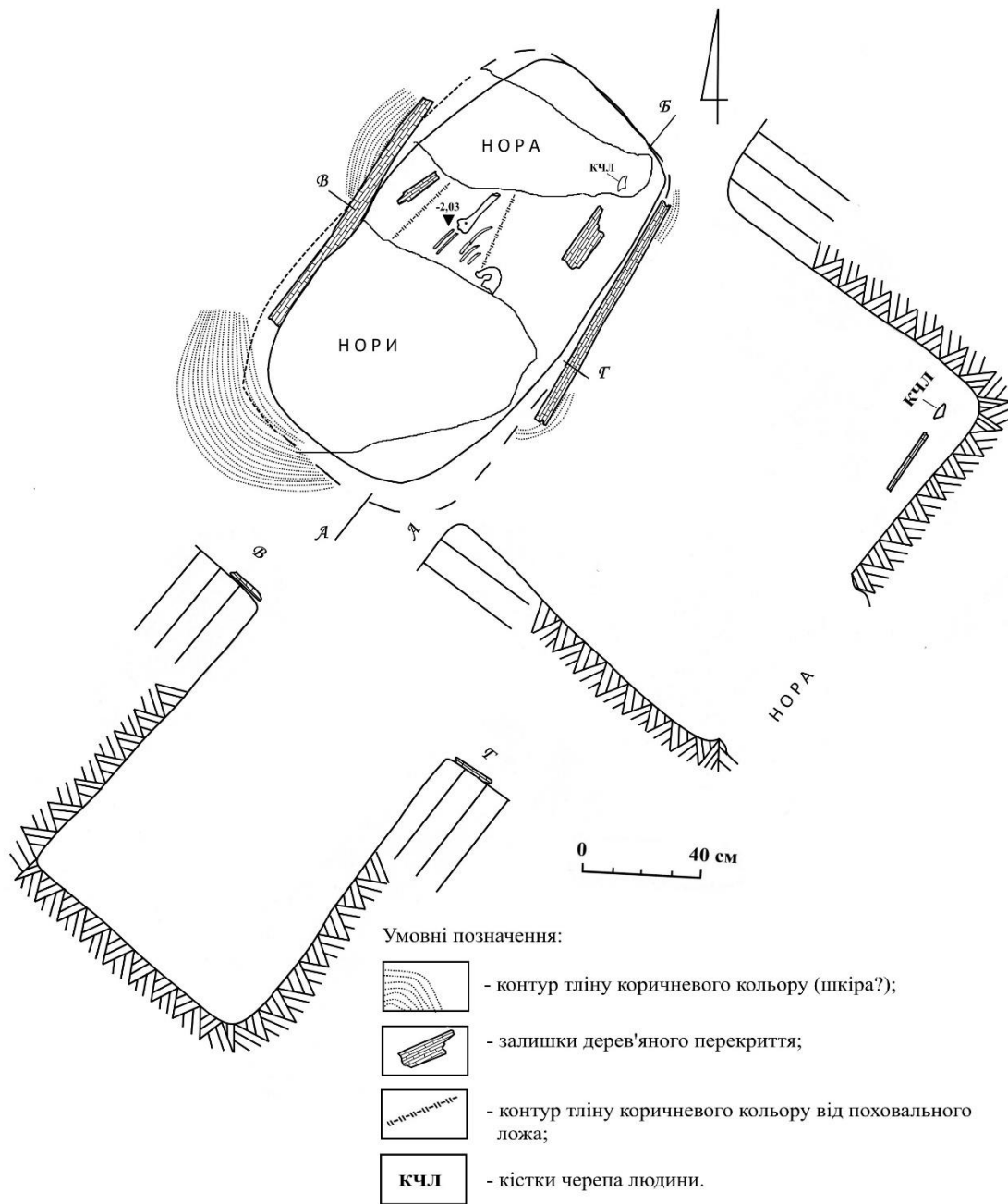

Рис. 9. Ялта, курган 2, поховання 5

На черепі, на кістках лівої ступні, гомілки, а також на правому стегні простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим, а також на кістках небіжчика простежено тлін коричневого кольору від підстилки та поховального савану. На окремих ділянках долівки могили були знайдені деревні вуглинки. За потилицею, у східному куті ями було знайдене крем'яне знаряддя праці (Рис. 8, 1).

Інвентар:

1) Крем'яний виріб – знаряддя на трапецієподібному у перетині відщепі світло-коричневого кольору, підправлено ретушшю з двох повздовжніх сторін. Розміри 4,6×1,5×0,5 см (Рис. 8, 2).

Поховання № 5 (ямна культура). Було відкрито у 1,2 м на північ та 5,65 м на схід від R (5,85 м 73° від R) на рівні 1,96 м від СП (- 2,03 від R). Поховальна споруда – підпрямокутна в плані яма розмірами: 1,6×0,85 м (по дну), викопана з рівня давньої поверхні. Могила була перекрита вздовж дерев'яними плахами, під якими фіксувався тлін коричневого кольору (шкіра?). Яма сильно пошкоджена норами землерийних тварин. Від кістяка збереглася лише частина правої плечової кістки, кілька ребер та уламки тазових кісток (знаходилися *in situ*) та фрагменти черепа (у заповнені могили). Положення кісток дозволяє говорити, що небіжчика було покладено на спину (вочевидь зібгано – відповідно до ямної традиції) головою до ПнСх, права рука була випростана та лежала вздовж тіла. Поховальний інвентар не виявлено (Рис. 9).

Поховання № 6 (добы бронзи). У 2,0 м на північ та 1,5 м на схід від R (3,20 м 40° від R) на рівні 1,02 м від СП (-1,17 від R) була відкрита частково зруйнована похованням 9 могила. Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Тіло небіжчика (доросла людина) було розміщено в скорченому стані на правому боці з орієнтацією головою на південь. Руки зігнуті у ліктьових суглобах під гострим кутом кистями перед обличчям. Кістяк нижче поперекових хребців зруйнований похованням 9.

За потилицею, перед обличчям та перед грудьми небіжчика було виявлено камені середніх розмірів. Враховуючи рівні їх знаходження, складається враження, що вони знаходились по заплічках вузької неглибокої ями та, можливо, ними було притиснуте перекриття могили. В могилі також було знайдено вуглинки, які розташовувалися, переважно, за спиною померлого (в т.ч. під каменем). Інвентар відсутній (Рис. 10).

Поховання № 7 (ямна культура). На відстані 0,6 м на північ та 6,3 м на захід (6,10 м 275° від R) на рівні 1,86 м від СП (- 1,93 від R) було відкрито поховання дитини. Могильна споруда – яма розмірами 0,85×0,55 м, перекрита вздовж дерев'яними плахами. Кістяк дитини був розташований посеред ями скорчено на спині головою на ПнСх. Ноги, зігнуті в колінах, впали, або були укладені вправо. Права рука випростана вздовж тіла, ліва під тупим кутом зігнута в лікті. По кутах могили було встановлено по одній керамічній посудині. Під кістками простежено тлін коричневого кольору від поховальної підстилки. На черепі та на окремих ділянках підстилки, а також під керамічною посудиною №2 простежувались сліди червоної вохри. Біля лівого ліктя біло знайдено шматок темно-бордової вохри (Рис. 11, 1).

Інвентар:

1) Керамічна посудина №1 – мініатюрний безшийний горщик-мисочка відкритого типу з яйцеподібним корпусом асиметричних пропорцій. Поверхня грубо оброблена, випал нерівномірний, зовнішня поверхня від чорного до помаранчевого кольорів. Зсередини простежено значний шар нагару. Висота – 6,0-6,5 см, діаметр по вінцях – 8,0-8,5 см (Рис. 11, 2).

2) Керамічна посудина №2 – ліпна чаша закритого типу. На плічках горщика знаходилися чотири вушка (по парі з протилежних боків) з наскрізними горизонтальними проколами. Дно округле, злегка сплюснене. Вся зовнішня поверхня горщика повністю орнаментована відбитками дрібнозубчастого штампугу у вигляді горизонтальної ялинки. Випал поганий. Зовнішня та внутрішня поверхні посудини світло-коричневого кольору. Зсередини простежено значний шар червоної вохри. Висота – 6,0 см, діаметр по вінцям – 9,0 см, діаметр боків – 13,5-14,0 см, діаметр отворів в ушках – 0,35-0,4 см (Рис. 11, 3).

3) Керамічна посудина №3 – мініатюрна посудина дещо асиметричних пропорцій з короткою прямою шийкою і випуклими плічками. На плічках горщика знаходилися два вушка з вертикальними проколами, що виконані по сирому тісту зверху донизу. Випал нерівномірний, зовнішня та внутрішня поверхні від чорного до світло-коричневого кольору. Висота – 8,8-9,3 см, діаметр по вінцях – 7,5 см, діаметр боків – 8,7 см, діаметр дна – 4,5 см, діаметр отворів в ушках – 0,05 см (Рис. 11, 4).

4) Керамічна посудина №4 – горщик струнких пропорцій, має високу, майже циліндричну шийку, вінця ледь відігнуті. Шийку оперізують шість ліній, виконаних шляхом відбитку мотузки. Горщик прикрашено псевдо пружком, вінця зверху та «пружок» орнаментовано навкісними насічками палички. Зовнішня та внутрішня поверхні світло-коричневого кольору. Висота – 12,5 см, діаметр по вінцях – 10,5 см, діаметр боків – 12,0 см, діаметр дна – 6,5 см (Рис. 11, 5).

5) Шматок вохри аморфної форми темно-бордового кольору. Розміри: 3,5×3,0×2,5 см.

Поховання № 8 (ямна культура). Було відкрите у 4,0 м на північ та 1,0 м на схід від R (4,10 м 20° від R) на рівні 1,36 м від СП (- 1,51 від R). Контури ями вдалося простежити лише приблизно. Поховальна споруда – яма, скоріш за все перекрита деревом, зотлілі залишки якого траплялися трохи вище рівня кісток. Напрямо, в якому було покладено жердини або плахи, встановити не вдалося – рештки перекриття зустрічались в хаотичному порядку, вкрай дрібні та невиразні. Ширина могили у придонній частині дорівнювала близько 0,8 м, що простежується на східному профілю Центральної брівки. На дні могили було знайдено рештки дорослої людини дуже високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину головою на схід, ноги зігнуті під гострим кутом в колінах були укладені (можливо, від початку зведеними колінами догори) ліворуч. Руки простягнуті вздовж тіла. На черепі, кістках грудного відділу, на лівому плечі та ступнях простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим, на дні могили, знаходилася поховальна підстилка, від якої залишився тлін жовтуватого кольору. Інвентар відсутній (Рис. 10).

Поховання № 9 (доба бронзи). Було відкрите у 4 м на північ та 2,45 м на схід від R (4,60 м 35° від R) на рівні 1,42 м від СП (- 1,57 від R). Могиляна яма частково зруйнувала поховання 6. Поховання здійснено у передматериковому шарі, контури підпрямокутної ями з округленими кутами, розмірами 0,95×0,7 м, простежувалися частково по дну. Тіло небіжчика (доросла людина) було розміщено в сильно скорченому стані на правому боці з орієнтацією головою на північ. Права рука зігнута у ліктьовому суглобі під гострим кутом, кистю перед обличчям. Ліва рука слабко зігнута у ліктьовому суглобі та витягнута вздовж тіла, кистю біля тазових кісток. Ноги зігнуті у колінних та тазових суглобах під гострими кутами. Біля колін простежено невеликий фрагмент деревного вугілля, під кістками черепа – деревний тлін та невеликий шматочок червоної вохри. Інвентар відсутній (Рис. 10).

Поховання № 10 (зрубна культура). Відкрите у 2,2 м на північ та 1,7 м на схід від R (3,0 м 40° від R), на рівні -0,65 м від R. Були знайдені сліди від зруйнованого Комплексом 1

поховання: уламки стегнової кістки та кілька фрагментів керамічного горщика у безпосередній близькості (0,7 м на ПдЗх) від уламків кісток.

Інвентар:

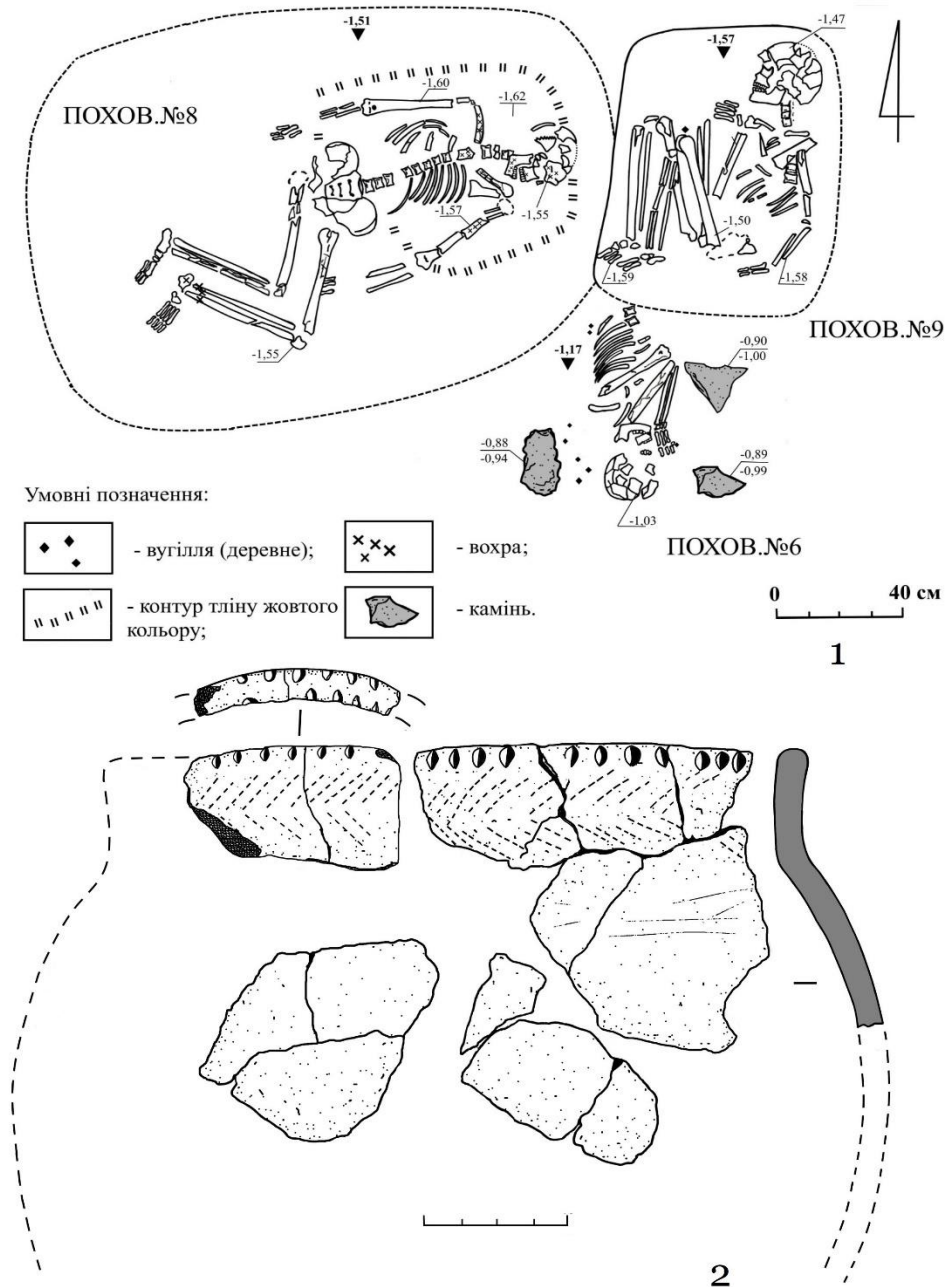

Рис. 10. Ялта, курган 2:1 – план поховань 6, 8, 9; 2 – керамічна посудина у насапу №2

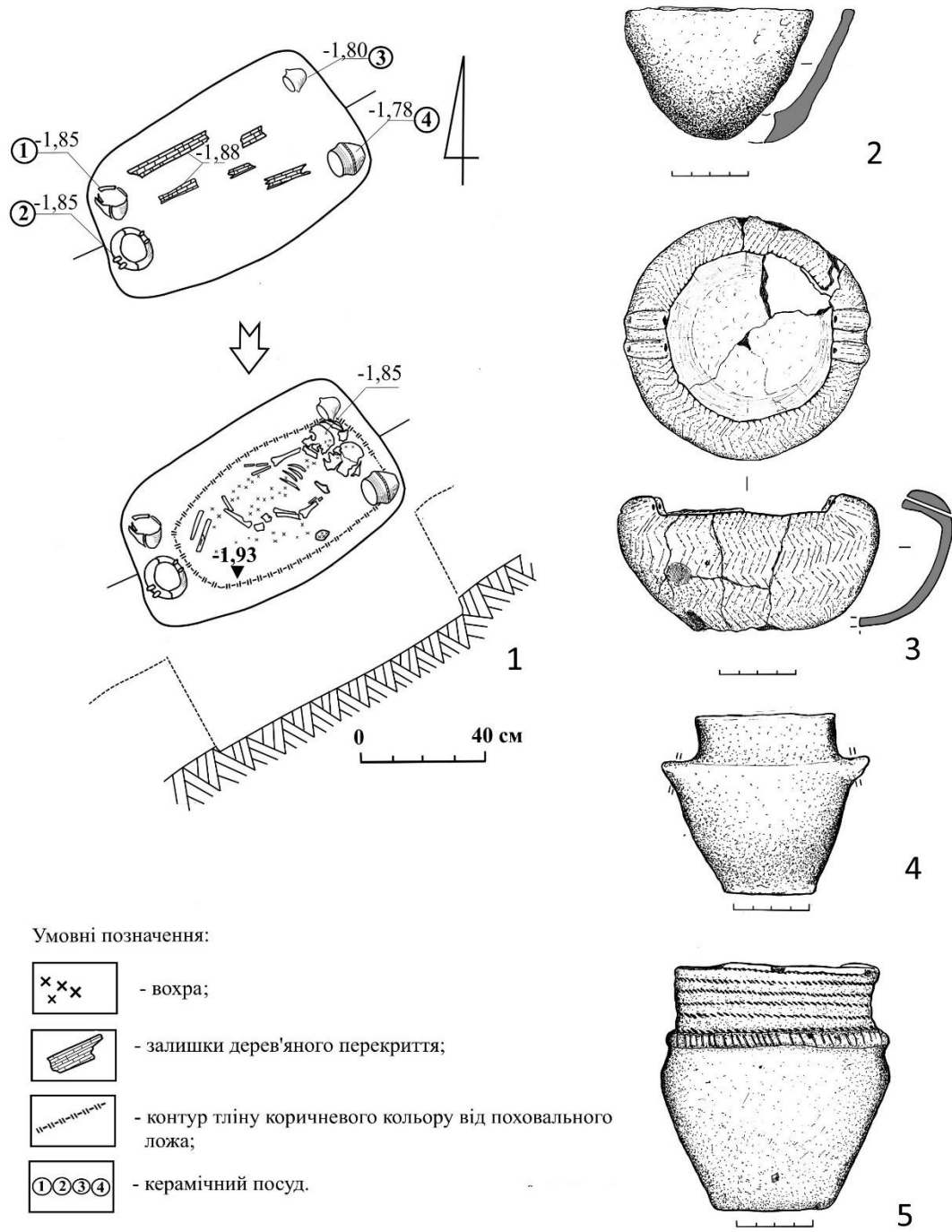

Рис. 11. Ялта, курган 2, поховання 7

Фрагменти керамічної посудини (всього 11 уламків). Випал нерівномірний, внутрішня поверхня чорного кольору, зовнішня – від сіро-коричневого до рожевого. Посудина не орнаментована, гостроредерна, прикрашена горизонтальними розчосами. Черепок на зламі чорний. Посудина не реконструюється, розміри та форма не встановлюються (Рис. 7, 12).

Культурно-хронологічна інтерпретація матеріалу.

Всього в кургані було досліджено 10 поховань доби бронзи та раннього залізного віку (РЗВ). Первинний насип було споруджено за доби ранньої бронзи носіями ямної культури. Найдавнішим у кургані є поховання 4, на що вказує викид суглинку, простежений на профілях центральної бровки.

Поховання 4 та 7 мають спільні обрядові риси (орієнтація, поза, характер перекриття могильної ями), що дозволяє певною мірою їх синхронізувати. Відсутність викиду з дитячого поховання 7 пояснюється тим, що могила була викопана у передматериковому шарі і лише придонною частиною була заглиблена у суглинковий шар. Поховання 5 майже повністю зруйноване, але такі ознаки як орієнтація та дерев'яне перекриття (щоправда, розташоване поперек ями) зближує п. 5 з пп. 4 та 7.

Загалом, орієнтація до ПнСх є доволі розповсюдженою для поховань ямної культури (зокрема й основних пізнього етапу існування культури) як Північно-Східного так і Північно-Західного Приазов'я, а також Криму (Санжаров, 2001, с.24; Тереножкін, 1960, с.7; Тоцев, 2007, с.35; Шапошникова, 1985, с.346). Традиція укладання тіла певною мірою зберігає архаїчні риси – скорчено на спині з завалом ніг праворуч.

Найбільш цікавим виявилось дитяче поховання 7, яке за кількісною та якісною характеристикою поховального інвентарю виглядає більш репрезентативним, ніж всі поховання дорослих осіб з курганів 2 та 3. Поховану дитину супроводжувало одразу чотири керамічні посудини. В одному комплексі поєднується як плоскодонний, так і округлодонний посуд, як орнаментований так і неорнаментований. Викликає інтерес і орнаментация: одна посудина орнаментована гребінцевим штампом, інша – шнуром. Крім того, орнаментований по горлу шнуром горщик мав такий елемент декору, як валик, що не характерно для пам'яток ямної культури регіону. Керамічний комплекс, як і загалом поховання 7, автори статті схильні відносити до пізньоямного часу. Згодом в кургані була влаштована ще одна могила ямної культури – поховання 8.

За доби пізньої бронзи населення зрубної культури продовжує використовувати некрополь, здійснивши щонайменше три поховання – 1, 2 та 10, які на підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу можна віднести до другого (розвиненого) горизонту зрубних могильників Північного Приазов'я (Забавин, 2013). Показово, що найближча аналогія керамічній посудині з поховання 2 походить з однокультурного комплексу у кам'яній скрині, дослідженого АЕ МДУ в цій же курганній групі у 2016 р. (Ялта, к. 3, п. 4). Комплекс демонстрував низку відхилень від моделі рядового поховання та ознаки, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Тут було знайдено горщик, близькій за морфологічними ознаками та ідентичною орнаментацией (Забавин та Небрат, 2017, с.20, рис.7,2). Вірогідно, зрубних поховань було значно більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. На користь цього припущення вказують дрібні уламки людських кісток та фрагменти кераміки доби бронзи знайдені на поверхні оранки.

Велику складність під час культурно-хронологічної атрибуції у авторів викликали два поховання – 6 та 9. Відсутність інвентарю та інших надійних діагностичних ознак змушує авторів поки що датувати ці два комплекси широко – добою бронзи.

Найбільш пізнім у могильнику було поховання 3. За комплексом ознак поховання відносяться до періоду РЗВ та передують пам'яткам скіфського часу. Деякі дослідники відносять подібні комплекси до «кіммерійської» культури (О.І. Тереножкін, Махортых и Скорый, 2004), інші відносять їх до чорногорівської культури (Дубовская, 1997; Черных та Дараган, 2014). Не ставлячи собі за мету написання історіографічного огляду «кіммерійської» проблеми у вітчизняній археології, зазначимо головне. У своїх роботах 60-х рр. ХХ ст., а згодом у фундаментальній праці «Киммерийцы» О.І. Тереножкін (Тереножкин, 1976) розділив весь масив доскіфських пам'яток РЗВ Північного Причорномор'я на два хронологічні горизонти (етапи): чорногорівський та новочеркаський, ототожнив носіїв цих двох культурних груп з історичними кіммерійцями, відомими за грецькими та близькосхідними письмовими джерелами. До чорногорівської групи пам'яток дослідник відніс ті поховання, для яких притаманна скорчена на лівому боці поза померлого з орієнтацією у східному напрямку. Хронологічні рамки чорногорівського етапу були визначені у межах 950 – 750 рр. до н.е. Другий, новочеркаський етап, характеризувався похованнями з випростаним обрядом положення тіла та переважаючою орієнтацією у західному напрямку, які були датовані 750 – 650 рр. до н.е. (Дубовская, 1997; Махортых и Скорый, 2004; Тереножкин, 1976, с.93-98; Черных и Дараган, 2014, с.345-348). Подібна думка панувала в історіографії до 1990-х рр. О.Р. Дубовська, проаналізувавши речовий комплекс джерел «новочеркаської» групи пам'яток, дійшла висновку про майже повну відсутність у степовому Північному Причорномор'ї діагностичних знахідок, подібних тим, що біли знайдені у новочеркаському скарбі (фактично – вузда новочеркаського типу). Співставлення «чорногорівських» матеріалів з «новочеркаськими» (за О.І. Тереножкіним) дало можливість дослідниці припустити, що останні безпосередньо пов'язані з «чорногорівськими». Всі ці спостереження дозволили авторці стверджувати про відсутність «новочеркаської» групи пам'яток. Ті комплекси, які визначались як «новочеркаські», отримали статус «пізньочорногорівських», в свою чергу «чорногорівські» комплекси О.Р. Дубовською визначались як «ранньочорногорівські» (Дубовская, 1997, с.199). Таким чином поховання 3 можна відносити або до чорногорівської групи пам'яток кіммерійської культури або до пізнього етапу чорногорівської культури.

Таким чином, на підставі археологічних досліджень кургану №2 з курганної групи біля смт Ялта автори дійшли висновку, що він виник на початку бронзового віку та використовувався як некрополь племенами ямної культури. Протягом доби бронзи місцеві племена (зокрема зрубної культури) продовжували здійснювати поховання у кургані. Могильник функціонував до раннього залізного віку. Саме в цей час було здійснено останнє поховання ранніми кочівниками приазовських степів.

Бібліографічний список

- Братченко, С.Н., 1973. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. *Археологія*, 11, с.21-26.
- Дубовская, О.Р., 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркаских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с.181-218.
- Забавин, В.О., 2013. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья. *Донецький археологічний збірник*, 17, с.56-78.
- Забавин, В.О. та Небрат, С.Г., 2017. Неординарне поховання зрубного часу з кургану біля с.м.т. Ялта (Північно-Східне Приазов'я). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 18, с.11-20.

- Забавін, В.О. та Небрат, С.Г., 2018. Розкопки кургану біля смт Ялта на півдні донецької області. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 22-23, с.17-41.
- Константинеску, Л.Ф., 1984. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння. *Археологія*, 45, с.61-68. Не має посилань у тексті
- Махортых, С.В. и Скорый, С.А., 2004. О киммерийской (новочеркасской) группе памятников юга Восточной Европы. *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Ksiegę poświęconę pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Instytutu Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, с. 231-258.
- Санжаров, С.Н., 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: СЛУ.
- Тереножкін, О.І., 1960. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР. Т. VIII*. Київ: Наукова думка, с.3-21.
- Тереножкин, А.И., 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Тошев, Г.Н., 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗНУ.
- Черных, Л.А. и Дараган, М.Н., 2014. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филук.
- Шапошникова, О.Г., 1985. Ямная культурно-историческая общность. В: И.И. Артеменко, ред. 1985. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, с. 336-352.

References

- Bratchenko, S.N., 1973. Materialy do vvychennia yamnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia [Materials for studying the pit culture of the Northern Priazovye]. *Archeology*, 11, p.21-27. (in Ukrainian).
- Chernykh, L.A. and Daragan, M.N., 2014. *Kurgany epokhi eneolita-bronzy mezhdurechya Bazavluka, Solenoy, Chertomlyka* [Mounds of the Eneolithic-Bronze Age between the Bazavluk, Solyonaya, Chertomlyk rivers]. Kiev: Izdatel Oleg Filyuk. (in Russian).
- Dubovskaya, O.R., 1997. Ob etnokulturnoy atributsii «novocherkasskikh» pogrebeniy Severnogo Prichernomor'ya [Ethnocultural attribution of "Novocherkassk" burials in the Northern Black Sea region]. *Archaeological almanac*, 6, p.181-218. (in Russian).
- Konstantinesku, L.F., 1984. Rannoiamni pokhovannia pivnichno-skhidnoho Podonnia [Early pit grave in the north-eastern Podonia.]. *Arkheolohiia*, 45, p.61-68. (in Ukrainian).
- Makhortykh S.V. ta Skoryy, S.A., 2004. O kimmeriyskoy (novocherkasskoy) gruppe pamyatnikov yuga Vostochnoy Yevropy [About the Cimmerian (Novocherkassk) group of monuments in the south of Eastern Europe]. *The Cimmerians. Scythians. Sarmatians. A book in the memory of professor Tadeusz Sulimirski*. Krakow: Institute of Archeology, Jagiellonian University, p.231-258. (in Russian).
- Sanzharov, S.N., 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazov'ya* [Catacomb cultures of the North-Eastern Azov region]. Lugansk: SNU. (in Russian).
- Shaposhnikova, O.G., 1985. Yamnaya kulturno-istoricheskaya obshchnost [Pit cultural and historical community]. In: I.I. Artemenko, ed. 1985. *Archeology of the Ukrainian SSR*. Kiev: Naukova dumka, p.336-352. (in Russian).
- Terenozhkin, O.I., 1960. Kurhany v dolyni r. Molochnoi [Kurgan in the valley of the r. Dairy]. *Archaeological monuments of the URSR. T. VIII*. Kyiv: Naukova dumka, p.3-21. (in Ukrainian).
- Terenozhkin, A.I., 1976. *Kimmeriitsy* [Cimmerians]. Kiev: Naukova dumka. (in Russian).

- Toshchev, G.N., 2007. *Krym v epokhu bronzy [Crimea in the Bronze Age]*. Zaporozhe: ZNU. (in Russian).
- Zabavin, V.O., 2013. Kharakteristika pogrebalnykh sooruzheniy srubnoy kultury Severnogo Priazovya [Characteristics of the burial structures of the Zrubna culture of the Northern Azov region]. *Donetsk Archaeological Collection*, 17, p.56-78. (in Russian).
- Zabavin, V.O. and Nebrat, S.H., 2017. Neordynarne pokhovannia zrubnoho chasu z kurhanu bilia s.m.t. Yalta (Pivnichno-Skhidne Pryazovia) [Uncommon burial ground of timber-grave period from the mound near the urban village Yalta (North-East of the Azov Sea region)]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Îstorîâ, politologiâ*, 18. p.11-20. (in Ukrainian).
- Zabavin, V.O. and Nebrat, S.H., 2018. Rozkopky kurhanu bilia smt Yalta na pïvdni donetskoi oblasti [Excavations of the burial mound near the village of Yalta in the south of donetsk region]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Îstorîâ, politologiâ*, 22-23, p.17-41. (in Ukrainian).
- Стаття надійшла 07.09.2020 р.

V. Zabavin

S. Nebrat

EXCAVATIONS OF THE BURIAL MOUND NEAR THE YALTA VILLAGE IN 2019

The article presents the results of new research of the archeological expedition conducted by Mariupol State University in the North-East Azov Area. Archaeological research was carried out in the South of Donetsk region near the village of Yalta in 2016.

In the mound 9 graves of the Bronze Age and 1 burial of the early Iron Age were investigated. The primary embankment was built during the Early Bronze Age by the tribes of the Pit Grave culture. The oldest burials in the mound are 4, 5 and 7. The most interesting was the children's burial 7. The buried child was accompanied by four ceramic vessels. Subsequently, another grave of the Pit Grave culture was built in the mound – burial 8.

During the Late Bronze Age the population of the Zrubna / Timber-grave culture continues to use the necropolis. Researched at least three burials of the Zrubna / Timber-grave culture – 1, 2 and 10. Based on the typological analysis of the ritual-inventory complex, they can be attributed to the second (developed) horizon of the Zrubna / Timber-grave culture burial grounds of the North Azov Sea Area.

As regards burial 3, presented by the authors, date back to the early Iron Age and precede the sites of the Scythian time. The burial 3 from Yalta are determined as complex of Chernohorivka type / Chernohorivka group of Cimmerian Culture or as late Chernohorivka complex. The authors consider peculiarities of the rite and inventory complex as well as some aspects of cultural and chronological character, spiritual and material culture of the tribes which, in the researchers' view, are conflated with the historical Cimmerians. The burial in the mound placed near the village of Yalta demonstrate some certain features of ingenuity. The man buried in the mound was most likely to have something to do with the religious or the hieratic sphere of life.

The materials of the investigated burial mound enrich our knowledge about the ancient past of the population of the Azov steppes.

Key words: North Azov Area, burial mound, grave, Pit-grave culture, Zrubna / Timber-grave culture, Chernohorivka Culture, the Cimmerians.

УДК 327(6–191.2)

М. В. Кравченко

ІНТЕГРАЦІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ СУБСАХАРСЬКОЇ АФРИКИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розглядаються основні інтеграційні об'єднання такого перспективного, і водночас суперечливого, світового регіону, як Субсахарська Африка. Автор акцентує увагу на тяглоті формування інтеграційних об'єднань у зазначеному регіоні, починаючи з колоніальних часів – першої половини ХХ ст. Пропонується періодизація інтеграційних процесів, що і досі тривають у регіоні Субсахарської Африки.

Не дивлячись на те, що на початку ХХІ ст. існують серйозні економічні та політичні дезінтеграційні фактори у регіоні, наступні інтеграційні об'єднання Субсахарської Африки є всі підстави вважати вельми ефективними: САДК, Співтовариство з розвитку країн Південної Африки; ВАС, Східноафриканське економічне співтовариство; КОМЕСА, Спільний ринок країн Східної та Південної Африки.

Ключові слова: інтеграційні об'єднання, Субсахарська Африка, Африканський Союз, інтеграційні процеси, ВАС, КОМЕСА, САДК.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-52-62

Глобальний тренд на поширення інтеграційних об'єднань у міжнародній практиці, починаючи з другої половини ХХ ст., і особливо посилившись в 1990-х – на початку 2000-х рр., поступово охопив усі континенти світу. Країни-учасниці інтеграційних об'єднань очікують отримувати істотні вигоди від такого виду міжнародної кооперації: в соціально-економічному плані – підвищити добробут своїх громадян, налагодити нове взаємовигідне партнерство та залучити нові інвестиції замість вирішення традиційних торгівельних суперечок; у політичному – шляхом об'єднання мати більшу політичну вагу, вплив та самостійність від зовнішньополітичних акторів у міжнародних переговорах та домовленостях тощо.

З подібними мотивами інтеграційні об'єднання утворювались і на африканському континенті. Субсахарська Африка – регіон, якому різні аналітичні центри пророкують у 2050-х рр. перетворення на провідний центр розвитку світової економіки (Абрамова и Фитуни, 2018, с.6–7; Гура, 2014, с.125). До того ж країни саме цього регіону африканського континенту лідирують у кількості інтеграційних об'єднань та інтенсивності їхньої діяльності. Тим не менш, соціально-економічні показники розвитку регіону Субсахарської Африки сьогодні залишаються дуже суперечливими: доля крайньої бідності населення країн все ще дуже висока – 41 % (United Nations Development Programme, 2013); хоча регіону в цілому вдалось істотно просунутись у вирішенні проблеми боротьби зі СНІДом та іншими інфекційними захворюваннями, знизити показники дитячої смертності та розширити рівень освіченості населення хоча б на початковому рівні (Маценко, 2018, с.52–53). За таких умов дослідження історії становлення та перспектив розвитку інтеграційних об'єднань Субсахарської Африки, метою діяльності яких є, в тому числі й вирішення означених

злободенних питань та посилення впливу регіону у геополітичному контексті, виглядає вельми актуальним.

Проблема розвитку інтеграційних об'єднань Субсахарської Африки знайшла певне відображення у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників. У наукових статтях таких африканських авторів, як Д. Ч. Азіагба, В. Діабате та С. Макгетланенг, особлива увага приділяється регіональному виміру інтеграції: основним показникам та статистичним даним (Азіагба, 2016; Діабатэ и Холина, 2017; Макгетланенг, 2013). У свою чергу, експерти Міжнародного Валютного Фонду, що спеціалізуються на проблемах та перспективах регіону Субсахарської Африки, Ф. Арізала, М. Беллон та М. Макдональд, зосередились на підкресленні ролі торгівлі та торгівельних домовленостей у процесі посилення інтеграції у регіоні (Arizala, Bellon, and MacDonald, 2018). У підготовленому дослідженні Європейського Центру Управління Політикою Розвитку автори Т. Дінка та В. Кеннес достатньо детально розкривають історичні особливості формування інтеграційних об'єднань у різних регіонах африканського континенту, у тому числі і у Субсахарській Африці (Dinka and Kennes, 2007).

В українській історіографії над дослідженням інтеграційних об'єднань африканського континенту тривалий час працював вчений В. К. Гура, який розглядав їхній потенціал у глобальному вимірі, а також аналізував перспективи українсько-африканського співробітництва (Гура, 2014). К. О. Юрченко у своєму дисертаційному дослідженні проаналізувала перебіг інтеграційних процесів на африканському континенті у хронологічному проміжку між 1960 та 2005 роками (Юрченко, 2006). Знаковою подією в історії української африканістики стало проведення у 2016 р. Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України» міжнародної наукової конференції на тему: «Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України» (Лукаш, ред., 2017). Африканською проблематикою, щоправда у контексті дослідження зовнішньої політики Франції, цікавляться і такі дослідники, як професор К. В. Балабанов та молодий фахівець О. С. Рабчевська (Балабанов та Рабчевська, 2019).

Серед сучасних російських вчених питання інтеграції у регіоні Субсахарської Африки вивчають І. О. Абрамова, Г. М. Костюніна, І. Б. Маценко та В. П. Немченко (Абрамова и Фитуни, 2018; Костюніна, 2016; Костюніна, 2006; Маценко, 2018; Немченко, 2019). У контексті дослідження представленої теми особливо слід відзначити напрацювання професорки Г. М. Костюніної, яка тривалий час працює над проблемами інтеграції та інтеграційних об'єднань у світі (Костюніна, 2016; Костюніна, 2006).

Теоретико-методологічну основу статті складають загальнонаукові та спеціальні історичні принципи та методи дослідження. Зокрема, було використано комплексний підхід в опрацюванні джерел та літератури та принципи історизму, науковості та системності у викладенні матеріалу. Метод типологізації було застосовано під час класифікації інтеграційних об'єднань за подібними ознаками, а історико-порівняльний - при дослідженні особливостей їхнього функціонування та розвитку. Крім того, робота також ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу та синтезу, аналогії, узагальнення, дедукції та індукції.

Розпочинаючи виклад основного матеріалу дослідження, слід згадати, що на африканському континенті інтеграційні об'єднання мають навіть свою передісторію. Так, ще у 1910 р. за колоніальних часів було створено Південноафриканський митний союз, до якого входили такі британські колонії, як Південна Африка, Ботсвана, Свазіленд (з 2018 р. країна має назву Есватіні) та Лесото. У час отримання незалежності африканськими

країнами в 60-х рр. ХХ ст., а саме у 1969 р., постала необхідність закріпити успішно існуючі на той час домовленості між зазначеними країнами у новому договорі, результатом якого стало утворення існуючого і сьогодні САКУ (South African Customs Union, SACU). Згодом до Південної Африки, Ботсвани, Свазіленду, Лесото приєдналась і Намібія (Костюнина, 2006, с.301).

Передісторію економічного об'єднання до 60-х рр. ХХ ст. мають і колишні французькі колонії – країни Субсахарської Африки. У 1939 р. було сформовано Зону франка у складі французьких колоній Тропічної Африки. Вже в період незалежності африканських країн на її базі було утворено цілих два регіональних об'єднання – Західноафриканський валютний союз у 1962 р., який з 1994 р. діє як Західноафриканський економічний та валютний союз (Бенін, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Гвінея-Бісау, Малі, Нігер, Сенегал, Того); та Центральнафриканський валютний союз (1972 р.), який перетворився у Центральнафриканське валютно-економічне товариство у 1994 р. (Габон, Камерун, Республіка Конго, ЦАР, ЧАД, Екваторіальна Гвінея) (Костюнина, 2016, с.35).

Не дивлячись на наявність вищезгаданих економічних об'єднань ще у першій половині ХХ ст., які в подальшому дали підґрунтя для існування вже сучасних інтеграційних об'єднань Субсахарської Африки, справжній «інтеграційний бум» в регіоні розпочався з настанням незалежності африканських країн у 60-х рр. ХХ ст. і посиленням інтеграційних процесів в світі в цей же період. Закріплення у Статуті утвореної у 1963 р. Організації Африканської Єдності (ОАЄ) ідеї регіоналізму стало важливим кроком до партнерства в рамках нових інтеграційних об'єднань відтепер вже незалежних країн Субсахарської Африки (Юрченко, 2006, с.9–11).

1960-ті – 1970-ті рр. слід розглядати як перший загально регіональний етап інтеграції у Субсахарській Африці. Разом з тим, не дивлячись на популярність ідеї економічної інтеграції задля вирішення соціально-економічних проблем та необхідність здобуття більшої суб'єктності країнами регіону на міжнародній арені, через великий розрив у рівнях доступу до ресурсів, етнічне та мовне різноманіття, територіальні претензії тощо, на африканському континенті в цілому та на території Субсахарської Африки зокрема у згаданий період не вдалося досягти навіть зони вільної торгівлі, яка є найпростішою формою економічної інтеграції. Виключенням було функціонування митного союзу в рамках САКУ, однак, як вже згадувалось, його існування було закладено ще в колоніальні часи. Саме тому інтеграційні процеси в 1960 – 1970-х рр. у Субсахарській Африці в цілому мали більш формальний характер, інтеграційні об'єднання розглядались лише як інструмент лібералізації торгівлі та сприяння економічному розвитку африканських країн.

Наступний інтеграційний етап у Субсахарській Африці розпочався у 80-х рр. ХХ ст. Саме в цей період було створено багато нових інтеграційних економічних об'єднань з більшою кількістю країн-учасниць, а також простежувалась активізація інтеграційних процесів у вже створених об'єднаннях. Поштовхом для таких якісних змін стало прийняття на другій надзвичайній Асамблеї ОАЄ так званого «Лагоського плану дій» (м. Лагос, 1980 р.). Його основною метою було подолання економічної та соціальної відсталості країн африканського континенту (Organization Of African Unity, 1980). Задля цього було вирішено сформувати Панафриканський загальний ринок, сприяти індустріалізації економік країн, консолідувати вже існуючі економічні інтеграційні об'єднання в Африканське Економічне Співтовариство (African Economic Community, АЕС) (угоду про створення якого підписали пізніше, у 90 х рр. ХХ ст.).

На виконання поставленого плану було запропоновано створити три інтеграційні об'єднання: на Заході Африки – Економічне співтовариство країн Західної Африки, ЕКОВАС (Economic Community of West African States, ECOWAS) у складі 15 країн: Бенін, Буркін Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Біссау, Кот-д'Івуар, Кабо-Верде, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того); на Сході та Півдні – Економічне співтовариство країн Східної та Південної Африки, КОМЕСА (Economic Community of East and South Africa, COMESA) у складі 19 країн: Бурунді, Демократична республіка Конго, Джибуті, Зімбабве, Замбія, Єгипет, Кенія, Коморські острови, Лівія, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Руанда, Свазіленд/Есватіні, Сейшельські острови, Судан, Уганда, Еритрея та Ефіопія); та у Центрі – Економічне співтовариство країн Центральної Африки, ЕККАС (Economic Community of Central African States, ECCAS) у складі 11 країн: Ангола, Бурунді, Камерун, Центральноафриканська республіка, Республіка Конго, Демократична республіка Конго, Габон, Екваторіальна Гвінея, Сан Томе та Принсіпі, Чад, Руанда.

Варто відзначити, що запропонована ідея за «Лагоським планом дій» по створенню таких об'єднань була успішно реалізована, і, що важливо, країни Субсахарської Африки (всього 49 країн) були представлені в кожному з них. Так, всі 15 членів ЕКОВАС і 10 країн ЕККАС – це країни досліджуваного регіону, а з 19 країн об'єднання КОМЕСА лише Єгипет та Лівія не відносяться до Субсахарської Африки, хоча, звичайно, потрібно враховувати вагоме перевищення політичного та економічного впливу Єгипту порівняно з іншими країнами даного об'єднання.

Після узгодження «Лагоського плану дій» важливим етапом для розвитку інтеграційних об'єднань в Африці, у тому числі Субсахарській, стало підписання у 1991 р. Абуджійського договору. Саме за цим договором було поставлено мету сформувати упродовж 34 років Африканське Економічне Співтовариство та виконати наступні завдання: 1) сприяти розвитку матеріальних та людських ресурсів; 2) досягти економічної стабільності на континенті (Organization of African Unity, 199).

З часом ідея формування Африканського Економічного Співтовариства еволюціонувала у переформатування діяльності всієї Організації Африканської Єдності. Контroversійний лівійський лідер Муамар Каддафі першим висловив думку у 1998 р. про необхідність трансформації ОАЄ, закликавши до економічного об'єднання африканських країн на засадах конфедерації. Ідею активно обговорювали та розробляли і в липні 1999 р. на 35 сесії Асамблеї ОАЄ в Алжирі, і під час надзвичайного саміту ОАЄ в Сірті (Лівія) у вересні 1999 р. Саме під час останнього країни-учасниці ОАЄ затвердили Декларацію щодо необхідності формування такої організації, як Африканський Союз (АС) (United Nations, 2018).

За Установчою угодою «Про Африканський Союз» (2000 р.) відбулась трансформація ОАЄ в АС. Африканський Союз від початку отримав ширшу відповідальність, особливо у галузях дотримання миру та безпеки на континенті. Була передбачена й сильна інституційна база нової організації, на думку багатьох експертів, доволі схожа на ту, що вже існувала в Європейському Союзі (Dinka and Kennes, 2007, p.11–12). Остаточне оформлення Африканського Союзу відбулось 9 липня 2002 р., столиця Ефіопії Аддис-Абеба була визначена його адміністративним центром.

Так, одним з перших інтеграційних кроків від АС було прийняття у 2001 р. ініціативи «Нове партнерство для розвитку Африки», НЕПАД (New Partnership for Africa's Development, NEPAD). В рамках НЕПАД були проголошені наступні цілі: збільшення ВВП країн АС, розвиток людського капіталу, розвиток сільського господарства, заохочення

іноземних інвестицій, спрощення доступу до ринку товарів та послуг (African Union Development Agency (AUDA-NEPAD), 2019; Лукаш, ред., 2017, с.81–8). Для реалізації НЕПАД у 2009 р. була прийнята Інтеграційна програма мінімум. Вона стала інструментом об'єднання існуючих інтеграційних утворень та посилення економічних зв'язків між країнами. Програма складалась з 11 пріоритетних сфер для інвестицій, серед яких виділялись наступні: інфраструктура; енергетика; сільське господарство; вільний рух товарів, послуг, капіталу та населення; наука та технології; соціальна сфера.

З часів заснування Африканського Союзу та прийняття ініціативи НЕПАД відбулось ще декілька програмних змін щодо розвитку інтеграційних об'єднань на всьому африканському континенті, включаючи Субсахарську Африку. Так, була прийнята Програма інфраструктурного розвитку Африки до 2040 р., «Порядок денний-2063», у 2013 р., «Загальна африканська позиція» – у 2014 р. (50th Anniversary Solemn Declaration, 2013; Agenda 2063: The Africa We Want (Popular Version), 2013).

Разом з тим, в процесі досягнення поставлених цілей щодо економічної інтеграції на африканському континенті простежуються і суттєві проблеми. Так, якщо на 2015 р. в Африці нараховувалось цілих 55 інтеграційних регіональних угод, і в середньому на кожен африканську державу припадало по 2,1 угоди, то за проведеними дослідженнями свою ефективність довели далеко не всі регіональні об'єднання, більшість з яких діють лише формально. Ще за Абуджійським договором 1991 р. 14 субрегіональних інтеграційних африканських об'єднань мали б стати основою для розбудови єдиного Африканського Економічного Співтовариства, перехід до якого мав би відбутися упродовж 34 років в шість етапів (Organization of African Unity, 1991).

Такі об'єднання, як Центральноеафриканське валютне співтовариство, Східно-Африканське співтовариство, Економічне співтовариство країн Великих озер, Комісія з Індійського океану, Союз річки Мано, Західноафриканський економічний та валютний союз виявились менш успішними у процесі посилення інтеграції на африканському континенті. Тому у 2000-х рр., вже в період існування Африканського Союзу, було заплановано формування економічного та валютного союзу в Африці до 2030 року на базі 8 найефективніших інтеграційних об'єднань: Спільноти країн Сахелю та Сахари, СЕНСАД (Community of Sahel-Saharan States, CEN-SAD), Спільного ринку країн Східної та Південної Африки, КОМЕСА (Economic Community of East and South Africa, COMESA), Східноафриканського економічного співтовариства, ВАС (East African Community, EAC), Економічного співтовариства країн Центральної Африки, ЕККАС (Economic Community of Central African States, ECCAS), Економічного товариства країн Західної Африки, ЕКОВАС (Economic Community of West African States, ECOWAS), Міжурядового органу з розвитку, ІГАД (Intergovernmental Authority on Development, IGAD), Співтовариства з розвитку країн Південної Африки, САДК (Southern African Development Community, SADC), Союзу арабських країн Магрибу, АМУ (Arab Maghreb Union, AMU).

За планами і Абуджійського договору, і Африканського Союзу вже на 2015 р. принаймні в рамках цих об'єднань мали б сформуватись митні союзи та зони вільної торгівлі (Organization of African Unity, 1991; About the African Union, n.d.). Однак із зазначених 8 інтеграційних об'єднань зонами вільної торгівлі виступають лише САДК, ЕКОВАС та ЕККАС. У свою чергу, митний союз собою являє тільки КОМЕСА, а єдиного спільного ринку як вищої форми економічної інтеграції вдалося досягти виключно ВАС. СЕНСАД, АМУ та ІГАД залишаються зонами преференційних об'єднань (етап передінтеграції). Важливо підкреслити, що дані об'єднання майже повністю представлені країнами

Субсахарської Африки (окрім КОМЕСА, куди, крім субсахарських країн, входять Єгипет та Лівія).

Крім того, маючи передісторію ще з колоніальних часів, у Субсахарській Африці, як вже згадувалось, існує ще один митний союз – САКУ (Південноафриканський митний союз) у складі Південної Африки, Ботсвани, Свазіленду/Есватіні, Лесото та Намібії. Разом з тим, САКУ залишається доволі суперечливим інтеграційним об'єднанням, адже, не ставлячи за мету у своїй діяльності інтеграційне об'єднання Півдня Африки, його існування стає на заваді подальшому поглибленню інтеграції в рамках Співтовариства з розвитку країн Південної Африки (САДК) (Макгетланенг, 2013, с.53–55). До САДК входять 14 країн, у той час як до САКУ лише 5. При цьому через існування формули розподілу доходів в рамках САКУ країни САДК не можуть до нього приєднатися. Навіть історичні витоки існування САКУ були доволі контроверсійними, адже його активно розвивали з ініціативи Південної Африки для збереження режиму апартеїду. Тому в дослідницьких колах останнім часом лунає думка про необхідність розчинення САКУ в САДК – ефективного об'єднання у процесі досягнення регіональної інтеграції (Макгетланенг, 2013, с.58).

У цілому ж, слід зауважити, що існування такої великої кількості регіональних інтеграційних об'єднань на африканському континенті, поставлених завдань та проголошених планів щодо поглиблення інтеграції на загальноафриканському рівні не завжди має помітний ефект. Як можна було простежити, навіть з 8 провідних таких об'єднань лише 5 вдалося перейти до наступних, більш дієвих після преференційної торгівлі, фаз інтеграції. Таку ситуацію можна пояснити, перш за все, тим, що наявність великої кількості інтеграційних ініціатив призводить до участі африканських країн в різноманітних регіональних торговельних угодах між багатьма країнами, що входять одразу до декількох інтеграційних об'єднань. Це спричиняє неефективну конкуренцію між країнами та організаціями. Наявність багаточисельних інтеграційних об'єднань не дозволяє державам-членам дотримуватись своїх фінансових зобов'язань перед усіма з них. Більше того, національна макроекономічна політика різних країн, які перебувають у процесі інтеграції, нестабільна та суперечлива; в більшості випадків відсутні національні механізми координації цього процесу. Зрештою, можливості та ресурси більшості країн континенту (34 з 53 країн) та інтеграційних об'єднань залишаються недостатніми для поглиблення процесу інтеграції (Диабатэ и Холина, 2017, с. 162).

Разом з тим, не дивлячись на такі перепони для подальшої інтеграції на всьому африканському континенті, інтеграційні об'єднання Субсахарської Африки, такі як ВАС, САДК та КОМЕСА, в останні роки вибороли місце лідерів інтеграції на континенті. Так, ще у 2012 р. африканські країни затвердили Дорожню карту формування Континентальної зони вільної торгівлі (Continental Free Trade Area, CFTA). Для формування такої дорожньої карти в рамках цілого континенту вищезгадані ВАС, САДК та КОМЕСА вже мали успішний досвід об'єднання зусиль в рамках країн, що входять до цих трьох організацій. У 2008 р. відбувся саміт країн-членів інтеграційних об'єднань ВАС, САДК та КОМЕСА щодо ініціативи «Трьохстороння угода про зону вільної торгівлі» (Tripartite Free Trade Area, TFTA), запропонованої ще у 2005 р. Після тривалих переговорів та ще декількох зустрічей вже у 2015 р. Трьохсторонню угоду було підписано. Економічний потенціал такої зони вільної торгівлі включає цілих 26 країн з населенням 527 млн осіб та сукупним ВВП у 624 млрд дол., що дорівнює 57 % населення та 58 % сукупного ВВП всієї Африки. Опорами інтеграції за Трьохсторонньою угодою виступають 1) інтеграція ринків, 2) будівництво інфраструктури, 3) промисловий розвиток країн-учасниць (Костюнина, 2016, с.48).

На сьогодні вже є вагомі результати у досягненні намічених планів за Трьохсторонньою угодою. Так, в рамках ВАС та КОМЕСА діє стовідсоткова безмитна взаємна торгівля. Діє також спільний Механізм моніторингу звітності щодо нетарифних обмежень у ВАС, КОМЕСА, САДК, і скарги, які розглядаються за цим Механізмом, як правило, вирішуються (за даними Економічної комісії ООН для Африки). Також простежується прогрес і в питанні вільного перетину кордонів громадянами. КОМЕСА надає 90-денну візу для перебування громадян, а у ВАС взагалі скасовані візові вимоги. Впроваджено регіональний паспорт в рамках Східноафриканського співтовариства. Разом з тим, менш успішним залишається питання з вільним переміщенням товарів та послуг між цими трьома інтеграційними об'єднаннями, що обумовлено різним рівнем інтеграції між країнами в рамках ВАС (мають найбільші інтеграційні успіхи в регіоні та в рамках цілого континенту), КОМЕСА та САДК (Костюнина, 2016, с.49).

Підсумовуючи, зазначимо, що історія становлення інтеграційних об'єднань Субсахарської Африки сягає корінням ще колоніальних часів, першої половини ХХ ст. Визначальні рішення для поглиблення інтеграції на африканському континенті та в досліджуваному регіоні приймалися у 60-х, 80-х, 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст.

Сьогодні найефективнішими інтеграційними об'єднаннями Субсахарської Африки є всі підстави вважати наступні організації: САДК, Співтовариство з розвитку країн Південної Африки; ВАС, Східноафриканське економічне співтовариство; КОМЕСА, Спільний ринок країн Східної та Південної Африки. Не зважаючи на серйозні проблеми з виконанням поставлених інтеграційних планів на загальноафриканському рівні через низку економічних та політичних дезінтеграційних факторів, існування з 2015 р. Трьохсторонньої угоди про зону вільної торгівлі (ТФТА) між ВАС, КОМЕСА та САДК є важливим кроком уперед не тільки у контексті поглиблення інтеграції в регіоні Субсахарської Африки, а й у контексті досягнення поставлених цілей Африканського Союзу щодо створення Континентальної зони вільної торгівлі та виконання стратегічної програми «Порядок денний-2063».

Бібліографічний список

- Абрамова, И.О. и Фитуни, Л., 2018. Африканский сегмент многополярного мира: динамика геостратегической значимости. *Мировая экономика и международные отношения*, 62(12), с.5–14. DOI: 10.20542/0131-2227-2018-62-12-5-14
- Азиагба, Д.Ч., 2016. Основные тренды развития интеграционных процессов в Африке. Характеристика индекса региональной интеграции. *Международная торговля и торговая политика*, 4(8), с.103–112.
- Балабанов, К.В. та Рабчевська, О.С., 2019. Африканський вектор зовнішньої політики Франції за президентства Е. Макрона – спадкоємність чи новаторство? *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія. Політологія*, 26, с.83–91. DOI: 10.34079/2226-2830-2019-9-26-83-91
- Гура, В.К., 2014. Субсахарська Африка в ХХІ ст.: чинники господарського прогресу і перспективи співпраці з Україною. *Гілея: науковий вісник*, 84, с.124–130.
- Диабатэ, В. и Холина, В.Н., 2017. Региональная интеграция в Африке: динамика внутрорегиональной торговли 1990–2015 гг. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика*, 25(2), с.159–167. DOI: 10.22363/2313-2329-2017-25-2-159-167

- Костюнина, Г.М., 2006. Интеграция в Африке. В: Н.Н. Ливенцев, ред. 2006. *Международная экономическая интеграция*. Москва: Экономист, с.297–320.
- Костюнина, Г.М., 2016. Интеграционные процессы в Африке: история и современный этап. *Российский внешнеэкономический вестник*, 4, с.34–50.
- Лукаш, О.І., ред., 2017. *Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклик та можливості для України: матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 червня 2016 р.* Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
- Макгетланенг, С., 2013. Региональная интеграция на Юге Африки: САКУ или САДК? *Азия и Африка сегодня*, 10, с.53–58.
- Маценко, И., 2018. От ЦРТ к ЦУР: искоренение нищеты в Африке южнее Сахары. *Азия и Африка сегодня*, 2, с.52–58.
- Немченко, В., 2019. Африканский Союз на пути обновления. *Азия и Африка сегодня*, 5, с.60–61. DOI: 10.31857/S032150750004752-9
- Юрченко, К.О., 2006. *Інтеграційні процеси в Африці: рівні, фактори, спрямованості та закономірності розвитку (1960–2005 рр.)*. Кандидат наук. Автореферат. Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Київ.
- 50th Anniversary Solemn Declaration, 2013. *African Union*. [online] Available at: <<https://au.int/en/documents/20130613/50th-anniversary-solemn-declaration-2013>> (Accessed 1 June 2020).
- About the African Union, n.d. *African Union*. [online] Available at: <<https://au.int/en/overview>> (Accessed 1 June 2020).
- African Union Development Agency (AUDA-NEPAD), 2019. *New Partnership for Africa's Development (NEPAD): Transforming Africa*. [online] Available at: <<https://www.nepad.org/>> (Accessed 1 June 2020).
- Agenda 2063: The Africa We Want (Popular Version), 2013. *African Union*. [online] June 10. Available at: <https://au.int/en/Agenda2063/popular_version> (Accessed 1 June 2020).
- Arizala, F., Bellon, M. and MacDonald, M., 2018. Africa Comes Together. *Finance & Development*, 55(3), pp.48–51.
- Dinka, T. and Kennes, W., 2007. Africa's Regional Integration Arrangements: History and Challenges. *ECDPM Discussion Paper*, 74, 30p.
- Organization Of African Unity, 1980. Lagos Plan of Action for the Economic Development of Africa 1980-2000. *Internet Archive Wayback Machine*. [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20070106003042/http://uneca.org/itca/ariportal/docs/lagos_plan.PDF> (Accessed 1 June 2020).
- Organization of African Unity, 1991. Treaty Establishing the African Economic Community. *African Union*. [online] Available at: <<https://au.int/en/treaties/treaty-establishing-african-economic-community>> (Accessed 1 June 2020).
- United Nations Development Programme, 2013. *Democratic Governance and Diverging Pathways to More Inclusive Societies. 2013 Year in Review*. [online] Available at: <<https://www.undp.org/content/dam/undp/library/Democratic%20Governance/2013-DG-Year-in-review.pdf>> (Accessed 1 June 2020).
- United Nations, 2018. History of Africa's Regional Integration Efforts. *United Nations Economic Commission for Africa*. [online] Available at: <<https://www.uneca.org/oria/pages/history-africa%E2%80%99s-regional-integration-efforts>> (Accessed 1 June 2020).

References

- 50th Anniversary Solemn Declaration, 2013. *African Union*. [online] Available at: <<https://au.int/en/documents/20130613/50th-anniversary-solemn-declaration-2013>> (Accessed 1 June 2020).
- About the African Union, n.d. *African Union*. [online] Available at: <<https://au.int/en/overview>> (Accessed 1 June 2020).
- Abramova, I. and Fituni, L., 2018. Afrikanskiy segment mnogopolyarnogo mira: dinamika geostrategicheskoy znachimosti [The African Segment of Multipolar World: Dynamics of Geostrategic Significancy]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*, 62(12), pp.5–14. (in Russian). DOI: 10.20542/0131-2227-2018-62-12-5-14
- African Union Development Agency (AUDA-NEPAD), 2019. *New Partnership for Africa's Development (NEPAD): Transforming Africa*. [online] Available at: <<https://www.nepad.org/>> (Accessed 1 June 2020).
- Agenda 2063: The Africa We Want (Popular Version), 2013. *African Union*. [online] June 10. Available at: <https://au.int/en/Agenda2063/popular_version> (Accessed 1 June 2020).
- Arizala, F., Bellon, M. and MacDonald, M., 2018. Africa Comes Together. *Finance & Development*, 55(3), pp.48–51.
- Aziagba, J.C., 2016. Main trends of integration processes in africa. Feature index of regional integration. *International Trade and Trade Policy*, 4(8), pp.103-112. (in Russian).
- Balabanov, K. and Rabchevska, O., 2019. Afrykanskyi vektor zovnishnoi polityky Frantsii za prezydentstva E. Makrona – spadkoiemnist chy novatorstvo? [African vector of French foreign policy during the presidency of president Emmanuel Macron - inheritance or innovation?]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Istorîâ. Politologiâ*, 26, pp.83-91. (in Ukraine). DOI: 10.34079/2226-2830-2019-9-26-83-91
- Diabate, V. and Kholina, V.N., 2017. Regionalnaya integratsiya v Afrike: dinamika vnutrireionalnoy trgovli 1990–2015 gg. [Regional integration in Africa: dynamics of intra-regional trade 1990—2015]. *RUDN Journal of Economics*, 25(2), pp.159—167. (in Russian). DOI: 10.22363/2313-2329-2017- 25-2-159-167
- Dinka, T. and Kennes, W., 2007. Africa's Regional Integration Arrangements: History and Challenges. *ECDPM Discussion Paper*, 74, 30p.
- Gura, V.K., 2014. Subsakharska Afryka v XXI st.: chynnyky hospodarskoho prohresu i perspektyvy spivpratsi z Ukrainoiu [Sub-Saharan Africa in the XXI century: factors of economic progress and prospects of cooperation with Ukrain]. *Hileya: scientific bulletin*, 84, pp.124–130. (in Ukraine).
- Kostyunina, G.M., 2016. Integratsionnye protsessy v Afrike: istoriya i sovremennyy etap [Integration processes in Africa: history and present stage]. *Russian Foreign Economic Journal*, 4, pp.34–50. (in Russian).
- Kostyunina, G.M., 2006. Integratsiya v Afrike [Integration in Africa]. In: N.N. Liventsev, ed. 2006. *International economic integration*. Moscow: Ekonomist, pp.297–320. (in Russian).
- Lukash O.I., ed., 2017. *Global Transformation Processes in the World Periphery (region of SubSaharan Africa): Challenges and Possibilities for Ukraine. Proceedings of the International Scientific Conference, Kyiv, June 16, 2016*. Kyiv: Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy.
- Makgetlaneng, S., 2013. Regionalnaya integratsiya na Yuge Afriki: SAKU ili SADK? [Southern African regional integration: best and effective through SACU or SADC?]. *Asia and Africa today*, 10, pp.53–58. (in Russian).

- Matsenko, I., 2018. Ot TsRT k TsUR: iskorenenie nishchety v Afrike yuzhnee Sakhary [From MDGs to SDGs: eradicating poverty in Sub-Saharan Africa]. *Asia and Africa today*, 2, pp.52–58. (in Russian).
- Nemchenko, V., 2019. Afrikanskiy Soyuz na puti obnovleniya [African Union on Reformist Track]. *Asia and Africa today*, 5, pp.60–61. (in Russian). DOI: 10.31857/S032150750004752-9
- Organization Of African Unity, 1980. Lagos Plan of Action for the Economic Development of Africa 1980-2000. *Internet Archive Wayback Machine*. [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20070106003042/http://uneca.org/itca/ariportal/docs/lagos_plan.PDF> (Accessed 1 June 2020).
- Organization of African Unity, 1991. Treaty Establishing the African Economic Community. *African Union*. [online] Available at: <<https://au.int/en/treaties/treaty-establishing-african-economic-community>> (Accessed 1 June 2020).
- United Nations Development Programme, 2013. *Democratic Governance and Diverging Pathways to More Inclusive Societies. 2013 Year in Review*. [online] Available at: <<https://www.undp.org/content/dam/undp/library/Democratic%20Governance/2013-DG-Year-in-review.pdf>> (Accessed 1 June 2020).
- United Nations, 2018. History of Africa's Regional Integration Efforts. *United Nations Economic Commission for Africa*. [online] Available at: <<https://www.uneca.org/oria/pages/history-africa%E2%80%99s-regional-integration-efforts>> (Accessed 1 June 2020).
- Yurchenko, K.O., 2006. *Intehratsiini protsesy v Afrytsi: rivni, faktory, spriamovanosti ta zekonomirnosti rozvytku (1960–2005 rr.) [Processes of integration in Africa: factors, levels, trends and principles of development (1963-2005)]*. Ph.D. Abstract. Institute of World Economy and International Relations of the NAS of Ukraine. Kyiv. (in Ukraine).
- Стаття надійшла до редакції 09.06.2020 р.

M. Kravchenko

INTEGRATION ASSOCIATIONS FOR SUB-SAHARAN AFRICA: HISTORY AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

The article deals with the main integration associations of such a promising but controversial region, as Sub-Saharan Africa. The author emphasizes the continuity of regional integration associations' formation that goes back to the colonial times, to the first half of the 20th century.

Periodization of ongoing integration processes in Sub-Saharan Africa is proposed in the research. Key milestones for the further regional integration were:

- 1963, the foundation of the Organisation of African Unity (OAU); and the beginning of Independence for many postcolonial countries of Sub-Saharan Africa;

- 1980, the Lagos Plan of Action adoption that led to the establishment in future of the following integration associations for Sub-Saharan Africa: ECOWAS, Economic Community of West African States; COMESA, Common Market for Eastern and Southern Africa; ECCAS, Economic Community of Central African States;

- 1991, the signing of the Abuja Treaty, which called for the African Economic Community creation as the new stage for economic cooperation and integration of the continent, including Sub-Saharan Africa;

- 1999-2002, the Organisation of African Unity (OAU) transition into the African Union (AU), launching of new partnerships and integration associations for Sub-Saharan Africa, increased integration.

At the beginning of the 21st century, there are serious economic and political factors for disintegration in the region. Nevertheless, the following integration associations, as stated in the article, proved to be effective: SADC, Southern African Development Community; EAC, East African Community; COMESA, Common Market for Eastern and Southern Africa. The author argues that the existence since 2015 the Tripartite Free Trade Area (TFTA) between EAC, COMESA and SADC marks a significant step forward for strengthening of integration associations for Sub-Saharan Africa, as well as for the achievement of African Union's purpose to provide the African Continental Free Trade Area.

Key words: *integration associations, Sub-Saharan Africa, African Union (AU), integration process, EAC, COMESA, SADC.*

УДК 930.23:94(477)''188''

Н. А. Котельницький

ЩОДЕННИК О. ПОЛОВЦЕВА ЯК УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (80-ті рр. XIX ст.)

З жовтня 1880 по травень 1881 рр., сенатор Російської імперії О. Половцев за дорученням верховної влади провів ревізію Київської та Чернігівської губерній. Під час перебування на півночі Лівобережної України, лідер столичної бюрократії особисто познайомився з членами земської ліберальної опозиції Чернігівської губернії, діяльність якої вже на той момент мала загальноімперську славу і громадський резонанс у масштабах величезної держави. Ліберальна партія північної України сприймалася як непримиренний політичний опонент російського самодержавства, що пропонує альтернативну програму розвитку країни, здатний встановити у Російській імперії демократичний, конституційний лад. У своєму щоденнику О.Половцев надзвичайно захоплює розповідає про серію зустрічей з репрезентантами земської ліберальної опозиції регіону, характеризує членів аристократичної фронди російського абсолютизму, формулює оціночні судження і політичні вердикти щодо існування земської опозиції монархії. Автор приходить до висновку про те, що щоденник сенатора є унікальним історичним джерелом, який дозволяє усвідомити особисте ставлення верховної влади до представників опозиційного нобілітету імперії, зрозуміти механізми формування позиції столичної бюрократії по відношенню до цієї частини визвольного руху у Російській імперії.

Ключові слова: *О. Половцев, щоденник, ліберальні земці, Чернігівська губернія.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-62-70

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України є дуже актуальною, але вельми слабо вивченою проблематикою історичної науки. Винятком можна назвати особистість засновника, «патріарха» і беззаперечного лідера цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. – І. Петрункевича (1843-1928), життя та діяльність якого в Україні вже має висвітлення у сучасній історіографії (Котельницький, 2010а; Котельницький, 2010б; Котельницький, 2012; Котельницький,

2015; Котельницький, 2018; Котельницький, 2019а; Котельницький, 2019б). У зв'язку з цим, залучення і вивчення цінних історичних джерел особистого походження, наприклад – щоденників, якісно розширює вибір дослідницького інструментарію для вирішення поставлених наукових завдань.

Дуже показовим у цьому відношенні, на наше переконання, є щоденник сановника вищого істеблшменту Російської імперії, поважного сенатора – О. Половцева, який, за наказом російського престолу, здійснив ревізію Київської та Чернігівської губерній у жовтні 1880 – травні 1881 рр. В особистому епістолярії один з верховних бюрократів держави дуже яскраво і досить відверто розповів про деталі свого службового перебування на півночі Лівобережної України. Однак, особливий інтерес, у контексті зазначеної наукової проблематики, викликають його нариси, які стосуються представників аристократичної фронди регіону - членів земської ліберальної партії північної України. Проаналізуємо контент нотаток.

7 січня 1881 р. відбулася перша зустріч О. Половцева з видатним представником земської опозиції краю – О. Ліндфорсом, який прибув до Києва на аудієнцію до високого чиновника. Автор щоденника зазначив, що гість був передовим земським гласним Чернігівської губернії. Предметом бесіди стало персональне запрошення від імені ліберальної партії О. Половцеву приїхати до Чернігова і відвідати сесію губернського земського зібрання. Сенатор відмовив, формально мотивуючи це поганим самопочуттям, пов'язаним з хворобою нирок. Але далі відверто розкрив справжні причини. У ході розмови, О. Ліндфорс повідомив, що Чернігівське губернське земство буде ставити у повний голос проблему адміністративного інтернування лідера опозиційної фронди – І. Петрункевича, якого, без жодного судового процесу і вироку, 27 квітня 1879 р. вислали на 7 років у російську глибинку. Репрезентант прогресистів також додав, що у контексті цього будуть докладно обговорюватися вкрай актуальні питання сучасності в імперії – адміністративних заслань земських діячів, яких самодержавство вважає «політично неблагонадійними» і непорушності права обирати зазначених осіб у якості депутатів повітових та губернських земських зборів, згідно чинного законодавства. Окремо, О. Ліндфорс акцентував увагу на тому, що Чернігівське губернське земство має намір принциповим чином почати розгляд проблеми про визнання російською монархією рівноправності так званого «малоросійського нареччя» з «великорусским языком». О. Половцев відразу зазначив, що відвідування Чернігівського губернського земського зібрання поставило б його у дуже незручне становище (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.101-102).

Зміст щоденникового запису свідчить про те, що О.Половцев був обізнаний про публічну діяльність земської ліберальної партії регіону, яка вже мала на той момент загальноімперську славу і громадський резонанс у масштабах величезної держави. Справжні ж мотиви відмови візиту на сесію Чернігівського губернського земського зібрання, на наше глибоке переконання, були суто політичними: в умовах антиукраїнської істерії російського деспотизму, що виражалася у Валуєвському циркулярі (1863), Емському акті (1876) та катастрофічному розширенні терористичної діяльності революціонерів-радикалів - саме присутність представника верховної столичної бюрократії була б сприйнята престолом дуже багатозначно і, по суті, могла призвести до кінця кар'єри і «політичному самогубству» О. Половцева.

Вельми показовою є запис від 13 січня. Сенатор, під приводом ревізії окружного суду, відправив до Чернігова своїх трьох представників, аби ті найретельнішим чином простежили за сесією Чернігівського губернського земського зібрання і зібрали всю

можливу інформацію про зміст засідань (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.105). Як бачимо, «традиції» Третього відділення його Імператорської величності набули поширення навіть в інспекційних місцях, які не мали політичних завдань.

Епістолярій від 29 січня фіксує повернення відряджених О.Половцевим трьох чиновників з Чернігова. Сановник коротко виклав зміст їх доповідей, а саме, що Чернігівське губернське земство розколоте на дві ворожі партії. На чолі однієї з партій – губернський предводитель дворянства М. Неплюєв, вельми обмежена людина, що сповідує меркантильні цінності, представник фінансових і майнових інтересів великих поміщиків. Ненависть ідеологічних опонентів була посилена його доносами до Санкт-Петербурга, результатом яких став політичний розгром ліберальної партії: І. Петрункевич був протягом двох годин висланий з території Лівобережної України, а його соратники стали жертвами численних репресивних дій верхньої влади. «Агенти» констатували, що у силу зазначеної ворожнечі і політичної ненависті, усі засідання губернського зібрання проходять в атмосфері колосально гострої ідеологічної боротьби, у ході якої опоненти часто переходять до особистих конфліктів, що, само собою зрозуміло, відсуває сутність діяльності земських зборів на другий план. Губернатор регіону – А. Шостак, своїми нетактовним і дурними витівками тільки погіршує обстановку, протиставляючи земські інституції краю адміністрації губернатора (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.112). Треба сказати, що інформація співробітників О. Половцева повністю відповідала дійсності. Тому можемо стверджувати, що сенатор мав у своєму розпорядженні неупереджену інформацію.

17 лютого 1881 р. представник верхньої бюрократії докладно прочитав і вивчив журнали засідань сесії Чернігівського губернського земського зібрання. У цей же день О.Половцев зробив симптоматичний, принципово важливий запис у своєму щоденнику. Розмірковуючи про теоретичну можливість створення парламенту у Російській імперії, сенатор прямо вказав, що це призведе до розчленування імперії на частини, а сам депутатський корпус представницького інституту народу буде набагато тиранічнішим, ніж сам самодержець (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.124).

Після вбивства імператора Олександра II, епістолярні записи О. Половцева стають більш однозначними. Скажімо, 15 квітня 1881 р., після бюрократичного прийому регіональної влади, член Сенату позначив свої симпатії. Він пише, що губернський предводитель нобілітету – М. Неплюєв, батьків якого і його самого він давно знає, очолює праву, консервативну партію Чернігівського земства і знаходиться у постійній боротьбі з політиканами типу І. Петрункевича, О. Ліндфорса, О. Карпинського та інших. Верховний сановник особливо підкреслив, що дружина і дочка М. Неплюєва прекрасно прислужилися йому, зібравши комплекс відомостей про супроводжуваних його у ході ревізії місцевих чиновників (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.153). О. Половцев отримав чергову «порцію» інформації, але тепер уже з джерел, які йому були симпатичні.

16 квітня 1881 р. на прийом до О. Половцева прибув шеф Чернігівського губернського жандармського управління. У ході свого візиту, начальник поліцейського відомства виклав своє бачення ситуації, обстановки у регіоні. Наприклад, скаржився на безсилля поліції у боротьбі з поширенням соціальної агітації і пропаганди. Однак, найголовнішою проблемою він вважав той факт, що, на його переконання, усі великі опозиційні рухи у Російській імперії зародилися саме у Чернігівській губернії. Шеф регіональної жандармерії був впевнений, що політичні та громадські діячі краю мають постійні зв'язки і широкомасштабно співпрацюють з центрами революційної ідеологічної думки як в імперії, так і за кордоном (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.154). Зауважимо, що

твердження шефа крайової поліції не були новиною - використовуючи факти співчуття і земського патронажу над представниками народництва, як правоохоронні органи, так і верховна влада звинувачували ліберальну опозицію у революційній та антидержавній діяльності.

20 квітня відбулася зустріч О. Половцева з репрезентантом земської опозиції - П.Червінським. Автор епістоли вказав, що його гість відбув заслання в Архангельській губернії за опозиційну діяльність, а тому не має жодних симпатій до влади. У ході розмови, фрондер просив представника верховної бюрократії посприяти статистичному відділенню Чернігівської губернської земської управи, оскільки Харківський генерал-губернатор, якому з 1879 р. підпорядковувалася Чернігівська губернія, категорично відмовляв у розширенні штату земської статистичної служби, мотивуючи це побоюваннями пропаганди соціалізму у провінції. Скажімо, адміністрація генерал-губернатора не допускає до роботи у статистичному бюро губернського земства видатного вченого-економіста, мирового суддю – В. Варзара (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.157).

22 квітня 1881р. представник російського абсолютизму відвідав засідання чергової сесії Чернігівської міської думи. О.Половцев констатує, що земська ліберальна партія має більшість, вплив і фактичний контроль навіть в інститутах міського самоврядування. Міський голова Чернігова, член земської опозиційної фронди – В. Хижняков та його соратники по партії, гласні міської думи – І. Шраг, В. Варзар, М. Константинович та інші базіки, мають виняткову владу. Бюрократ був шокований тим, що інші гласні міської думи, без будь-яких заперечень, погоджуються з зухвалими, на його переконання, вимогами міського голови і лібералів про негайне впровадження прогресивного оподаткування по одиницях міської нерухомості та дарування власникам цих активів майна політичних виборчих прав у сфері міського самоврядування. О. Половцев також зауважив, що хоч засідання думи і були відкритими, публіку у залі складали в основному брудні жиди (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.158). На наш погляд, побачене і усвідомлене дуже схвилювало сенатора і навіть у чому-сь політично налякало.

24 квітня міський голова Чернігова – В. Хижняков прибув з візитом до О. Половцева. У бесіді він передав верховному вельможі постанови думи і дуже просив члена Сенату дати хід її клопотанням про створення спеціальної податкової поліції, яка виконувала б усі фіскальні функції та стежила за виконанням усіх постанов зборів, а також про законодавче запровадження прогресивного оподаткування по активах нерухомості (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.159). Нам видається, що подібні ініціативи міського самоврядування були сприйняті сенатором як нечувана зухвалість, бо по суті земські ліберали вимагали зруйнувати існуючу податкову і фіскальну систему у державі, передавши ці функції органам, які були підконтрольними та підзвітними виборним установам місцевого самоврядування, що для монархічного режиму означало тільки одне - знищення збудованої вертикалі державного управління у країні.

25 квітня 1881 р. О. Половцев робить найважливіший, з нашої точки зору, запис у щоденнику, який можна вважати і глибинним откровенням, що показує справжню сутність сенатора, і особистим оціночним судженням, і політичним вердиктом верховного сановника одночасно. Епістолярій цього дня кристалізує і формує генеральну позицію бюрократа щодо «проблеми» аристократичної опозиційної фронди на півночі Лівобережної України. Представник Сенату навідався у гості до міського голови Чернігова – В. Хижнякова. О. Половцев де-факто був присутній на черговому засіданні земської ліберальної партії північної України. Чиновник зазначив, що у міського голови зібрався опозиційний бомонд

у повному складі, а саме - «червона», ліва партія Чернігівського губернського земського зібрання, члени якої в абсолютній більшості звинувачувалися губернським жандармським управлінням у підготовці не багато ні мало – усіх замахів на життя імператора і членів уряду. Верховний бюрократ вказав, що побачити їх разом він міг тільки у офіційної особи, оскільки тільки це надавало їм легальний і легітимний статус.

О. Половцев констатував, що трьох головних персон партії на засіданні не було: О. Карпинський так поринув в алкогольну залежність, що його з великими труднощами можна було побачити тверезим; І. Петрунkevич був адміністративно висланий з території регіону; О.Ліндфорс заробляв на життя адвокатурою у Києві. Далі, член Сенату викладає унікальні для дослідників характеристики членів ліберальної опозиційної фронди. І хоча точно невідомо, якими даними оперував О. Половцев для оцінки зазначених особистостей, можемо сміливо стверджувати, що саме вони, у першу чергу, сформувавши остаточне уявлення у чиновника про земську опозицію у регіоні.

Так, наприклад, говорячи про В. Хижнякова, О. Половцев стверджував, що його батько – секретар Київської духовної консисторії, прославився корупцією. Розмірковуючи про вибір життєвого шляху чернігівського міського голови, сенатор необачно резюмував, що спогади дитинства і досвід юності змусили його перейти в антиурядовий громадський табір. Після закінчення університету і десяти років педагогічної роботи він став міським головою Чернігова, заробляє на цьому дві тисячі рублів на місяць, але у той же час, керуючи містом, є опозиціонером і воює з місцевою адміністрацією та її чиновниками. Василь Михайлович високого зросту, чорнявий, з густим волоссям, говорить уривчасто і дуже самовпевнено. Столичний чиновник зазначає, що В. Хижняков явно задоволений його присутністю, постійно намагається показати знання світських манер і не може спокійно сидіти у присутності верховного сановника.

Характеризуючи М. Константиновича, О. Половцев описує його як високого, статного чоловіка, з густою рудою бородою. Громадська чутка говорить про його скупість і велику любов до грошей, тому не дивно, що він став директором Чернігівського міського громадського банку. Однак, не можна не визнати, особливо вказує сенатор, що банківська справа йому дається дуже добре. Скажімо, якщо у 1875 р. основний капітал банку становив десять тисяч рублів, то вже у 1881 р. – сто п'ятьдесят тисяч. Саме з цих коштів банк асигнує до бюджету міського самоврядування Чернігова 40 тисяч рублів, за допомогою яких і відбуваються перетворення міського господарства: вулиці Чернігова мають тротуари, створена водогінна комунікація, проводиться робота з благоустрою. М. Константинович великий любитель говорити, навіть більше за інших членів партії. У його промовах відчувається великий рівень самодостатності, задоволення і самовдоволення, причому він не боїться публічно бути лояльним персонам, які явно є руйнівниками суспільного устрою країни.

П. Червінський, в очах О. Половцева, постав болісно худорлявим, недбало вимитим, обстриженим і вдягненим молодиком, якого явно можна віднести до активних і діяльних громадських нігілістів. Представник Сенату зазначив, що П. Червінський у виступах відрізняється нахабством і самовпевненістю. Верховний сановник вказав, що він вручив йому німецьку газету, де П. Червінського називали революційною особою. У відповідь на це ліберальний земець виступив з тирадою, дуже сміливою і оригінальною, постійно нагадував, що він вчений - економіст і статистик. Однак, його виступ не справив враження на столичного бюрократа, оскільки ідеї, висловлені членом фронди, здавалися йому вже померлим минулим.

Характеризуючи В. Варзара, О. Половцев зауважив, що він людина не дурна, з глибоким інтелектом. Мав маленькі вуса, невеликі очі і кругле, бездумне обличчя. Промовляє дуже самовпевнено, любить посилатися на свій практичний досвід служби мирового судді. Однак, особливо О. Половцева зачепила манера В. Варзара – у своїх промовах він ні про що і ні перед ким не замислюється, завжди і на усі питання має вже готові і продумані відповіді (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.160).

Тільки одна особистість із зазначеної компанії викликала інтерес у О.Половцева. Йдеться про І. Шрага. Розповідаючи про нього, сенатор особливо підкреслив, що він мовчазніший від усіх своїх соратників по партії. Це, на його переконання, свідчить про те, що він розумніший їх. І справа не у тому, що він адвокат. В його уяві, так поводяться люди, які не люблять розкидатися словами. Якщо і говорять, то тільки з певною метою – масштабного поліпшення свого особистого становища. Мовчання, резюмує О. Половцев, завжди краще, ніж політиканська балаканина. Найкращим доказом обережності І. Шрага, на думку члена Сенату, було те, що він був домашнім наставником і вихователем страченого престолом революціонера – Д. Лизогуба, але сам не поніс жодного покарання за навіювання своєму вихованцю радикальних ідей, які привели його до шибениці (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.160-161).

Отже, можемо констатувати очевидний факт того, що ні про одного з членів земської ліберальної партії північної України О. Половцев не висловився цілком позитивно, хоча В. Хижняков і І. Шраг у недалекому майбутньому стануть членами Конституційно-демократичної партії, а В. Варзар – радником і консультантом Прем'єр-міністра Російської імперії – С. Вітте. На нашу думку, проілюстровані характеристики О. Половцева, у сукупності з «багатющою» документацією жандармерії, таємної політичної поліції та колективною позицією реакційного нобілітету, сформували «юридичну» основу для політичного розгрому і розправи російським самодержавством земського сегмента ліберальної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст.

Продовжуючи розповідати про свою зустріч у будинку В. Хижнякова, О. Половцев розповів про першу бесіду з М. Константиновичем. Сенатор похвалив діяльність Чернігівського громадського банку і попросив директора надати документацію, щоб вивчити корисний і прогресивний досвід, який може стати у нагоді як в інших регіонах держави, так і у центральних імперських інституціях. Найбільший інтерес становить кропітка робота банку по фінансуванню селянства, з метою придбання ним колишніх поміщицьких земель.

Наступна розмова відбулася з П. Червінським щодо оподаткування селянських господарств. Він рішуче наполягав на тому, що сума усіх податків і зборів не повинна перевищувати п'яти відсотків від сукупного чистого прибутку колишніх рабів. Що ж стосується моральної аури у суспільстві і «єврейської проблеми», то П. Червінський був налаштований дуже песимістично. Він констатував, що старі цінності відходять у небуття, ідеалом стає особистий і фінансовий успіх, а єврейство, якраз, є найяскравішим прикладом для провінційного населення. Так, скажімо, існував коробковий промисел, коли євреї займалися розповсюдженням продукції по усій губернії, але гроші погоджувалися отримати через рік, не використовуючи при цьому жодних документів. Зараз же усе переходить в юридичні форми – навіть рубля не дають у борг без векселя, що повністю руйнує традиційне народне право. Тому потрібно розселяти іудеїв по усій території країни.

Продовжуючи розмову, В. Варзар у цьому контексті вказав на те, що навіть у судових справах молодь свідомо бреше, а старші покоління людей намагаються взагалі не говорити

того, що може їм нашкодити. На питання О. Половцева про те, як же поліпшити становище, усі члени партії, після багатозначного мовчання, запропонували реформувати освіту, поліпшити виховання чиновництва, сприяти з'єднанню інтелігенції і населення.

Представник Правлячого Сенату особливо підкреслив, що на завершення бесіди, ліберали однозначно і демагогічно заявили про те, що врятувати становище у державі може ставка верховної влади на персон, які втратили феодальні права після 1861 р., себто демократичних поміщиків, які у силу своєї незалежності і рівня становища, зможуть стати носіями ідеалів нової епохи у розвитку Російської імперії, на відміну від духовенства і учительства, які вже стали спільниками «єврейської комерції». Народу потрібні люди, констатували ліберали, які принесуть йому успіх і благополуччя, але не порожнім базіканням, як революціонери, а конкретними справами праці, досягнень і любові до нього (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.161-162). Нам видається, що візит до В. Хижнякову і зміст розмов з членами опозиційної аристократичної фрондою північної України «переконали» О. Половцева у тому, що земські ліберали хочуть «захопити владу» у регіоні.

28 квітня 1881 р. відбулася остання зустріч сенатора з представником земської опозиції. До нього на прийом прийшов М. Константинович, який представив документовані звіти Чернігівського громадського міського банку. У ході бесіди знову обговорювалася проблема розширення селянського землеволодіння і аграрних переселень. О. Половцев визнав, що це тимчасові заходи, але що ж стратегічно пропонують ліберальні земці? М. Константинович відповів, що потрібно у принципі змінювати аграрний устрій держави, але не зараз, бо це буде занадто дорого селянству, а монархія не хоче йти на подібні революційні поступки. Верховний сановник прямо вказав у щоденнику, що не кажучи прямо про це, ліберали вважають винним в усіх бідах населення уряд, і реально претендують на владу у державі, оскільки мають конкретну програму дій (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.164).

Проаналізувавши епістолу О. Половцева, можемо стверджувати, що щоденник сенатора є унікальним історичним джерелом, який дозволяє усвідомити особисте ставлення верховної влади до представників опозиційного нобілітету імперії, зрозуміти механізми формування позиції столичної бюрократії по відношенню до цієї частини визвольного руху у Російській імперії. О. Половцев надзвичайно захоплююче розповідає про серію зустрічей з репрезентантами земської ліберальної партії регіону, характеризує членів аристократичної фронди російського абсолютизму, формулює оціночні судження і політичні вердикти щодо існування земської опозиції монархії. Слід констатувати очевидний факт того, що ліберальна партія північної України сприймалася як непримиренний політичний опонент російської монархії, що пропонує альтернативну програму розвитку країни, здатний встановити у Російській імперії демократичний, конституційний лад.

Бібліографічний список

- Будзар, М., Ковальов, Є. та Терещенко, Д., упоряд. 2019. *Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881)*. Київ: StreamARLine.
- Котельницький, Н.А., 2010а. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні(1868-1879 рр.). *Український історичний журнал*, 2, с.62-74.

- Котельницький, Н.А., 2010b. Общественная деятельность И.И. Петрункевича на Черниговщине (1868-1879). *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*, 4, с.5-24.
- Котельницький, Н.А., 2012. *Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні(1866-1879 рр.)*. Кандидат наук. Автореферат. Інститут історії України НАН України.
- Котельницький, Н.А., 2015. *Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко - биографический очерк*. Москва: Летний сад.
- Котельницький, Н.А., 2018. Діяльність І.І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868-1879). *Сіверянський літопис*, 5, с.247-257.
- Котельницький, Н.А., 2019a. *Иван Ильич Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні*. Riga: GlobeEdit.
- Котельницький, Н.А., 2019b. Мировоззрение И.И. Петрункевича: штрихи к политическому портрету. *Диалоги со временем*, 66, с.405-415.

References

- Budzar, M., Kovalov, Ye. ta Tereshchenko, D., compilers, 2019. *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O.O. Polovtsova (zhovten1880 - traven1881) [Senatorial revision of Kiev and Chernigov provinces: from the diary of A. A. Polovtsov (October 1880 – May 1881)]*. Kyiv: StreamARLine. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2010a. Diialnist I.Petrunkevycha u Chernihivskomu hubernskomu zemskomu zibranni(1868-1879 rr.) [I. Petrunkevych 's activity in the Chernihiv provincial zemstvo assembly (1868-1879)]. *Ukrainian Historical Journal*, 2, p.62-74. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2010b. Obshchestvennaya deyatelnost I.I. Petrunkevicha na Chernigovshchine (1868-1879) [Public activity of I.I. Petrunkevich in Chernigov Region (1868-1879)]. *RUDN Journal Of Russian History*, 4, p.5-24. (in Russian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2012. *Hromadska ta suspilno-politychna diialnist I.I. Petrunkevycha v Ukraini(1866-1879 rr.) [Public and socio-political activity II Petrunkevich in Ukraine (1866-1879)]*. PhD. Abstract. Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2015. *Ivan Ilich Petrunkevich:zhizn i deyatelnost na Chernigovshchine. Istoriko - biograficheskiy ocherk [Ivan Ilyich Petrunkevich: life and work in the Chernihiv region. Historical and biographical sketch]*. Moskva: Letniy sad. (in Russian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2018. Diialnist I. I. Petrunkevycha u Borznianskomu povitovomu zemskomu zibranni (1868 –1879). *Siverâns'kij litopis*, 5, p.249-257. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2019a. *Ivan Illich Petrunkevych (1843-1928): zhyttia ta diialnist v Ukraini [Ivan Ilyich Petrunkevych (1843-1928): life and activity in Ukraine]*. Riga: GlobeEdit. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2019b. Mirovozzrenie I.I. Petrunkevicha: shtrikhi k politicheskomu portretu [World view of I. Petrunkevich: details of a political portrait]. *Dialogues with time*, 66, p.405-415. (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 12.06.2020 р.

N. Kotelnysky

O. POLOVTSEV'S DIARY AS A UNIQUE SOURCE ON THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE(80TH XIXC.)

From October 1880 to May 1881, the senator of the Russian Empire A. A. Polovtsev, on behalf of the supreme authority, conducted an audit of the Kiev and Chernihiv provinces. During his stay in the north of Left-Bank Ukraine, the leader of the metropolitan bureaucracy personally met with members of the Zemstvo liberal opposition of the Chernihiv province, whose activities already at that time had general imperial fame and public outcry throughout the vast state. The liberal party of northern Ukraine was perceived as an implacable political opponent of the Russian autocracy, putting forward an alternative program for the development of the country, capable of establishing a democratic, constitutional regime in the Russian Empire. In his diary, A. A. Polovtsev extremely captivantly talks about a series of meetings with representatives of the Zemstvo liberal opposition in the region, characterizes members of the aristocratic front of Russian absolutism, formulates evaluative judgments and political conclusions regarding the existence of the Zemstvo opposition of the monarchy. The author comes to the conclusion that the senator's diary is a unique historical source that allows one to realize the personal attitude of the supreme power to representatives of the opposition nobility of the empire, to understand the mechanisms of the formation of the position of the capital bureaucracy in relation to this part of the liberation movement in the Russian Empire.

Key words: A. A. Polovtsev, diary, Zemstvo liberals, Chernihiv province.

УДК 373.014.53(477) "1985/1991"

О. О. Лаврут

УЧАСТЬ ПЕДАГОГІВ ШКІЛ УРСР У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ 1985 – 1991 РОКАХ: МОВОЮ ПЕРІОДИКИ

Стаття присвячена вивченню питання громадської активності педагогів загальноосвітніх шкіл Української РСР періоду «перебудови». Автор довела, що процеси суспільно-політичного життя вплинуло на погляди та позицію учительства. Воно протягом довгого періоду не мало можливості вільно висловлювати власні думки та переконання, прагнення. Разом із іншими верствами населення педагоги брали участь у мітингах, демонстраціях, виступаючи із лозунгами культурного, економічного і пізніше – політичного спрямування. На сторінках періодичних видань йшлося жваве обговорення актуальних питань життя суспільства, але ставлення до них були неоднозначними: побоювання або зашореність залишалися. Учителство долучилося до різних організацій, діяльність яких була спрямована на задоволення не лише їх професійних запитів та потреб. Поступово інтелігенція виходила на новий рівень власної діяльності.

Ключові слова: Українська РСР, учительство, ситуація, політика, освіта, школа, культура, «перебудова», організації, вимоги, періодичні видання.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-70-81

Стійкість нації залежить від якості її інтелектуального потенціалу, від особливостей того прошарку, який створює смисли, ментальні конструкції, картини світу. На інтелігенцію покладається й творення концептуальної схеми розвитку держави, мовної і культурної політики, інформаційного простору й книжкового ринку (Лосєв, 2015). Прикладом цього став період 1985 – 1991 рр., коли активність громадськості досягла апогею у колишньому СРСР.

Питання суспільно-політичних та культурних перетворень зазначеного періоду досить широко представлені у науковій літературі. Овчар І. вивчила передумови «перебудови», особливості її реалізації у різних сферах життєдіяльності (Овчар, 2011; Овчар, 2008). Вона охарактеризувала нормативно-правове підґрунтя цього, діяльність номенклатури, яка перешкоджала реалізації основних постулатів державної лінії. Історикиня зупинилася на ролі та внеску учасників «перебудови» у розвиток суспільства. Зміни полягали в оновленні радянської системи, намаганні йти у ногу з часом. Новому політичному мисленню сприяли плюралізм, гласність та демократія, хоча вони один від одного немислимі. Ю. Кузьменко писала, що деяких старих кадрів відправили «на заслужений відпочинок» через непідтримку «генеральної лінії партії» (Кузьменко, 2015, с.100–103). О. Шановська звернула увагу на діяльність творчих спілок у відродженні українських духовних традицій, де левову частку складали представники інтелігенції (Шановська, 2008, с.214–224). О. Жалюк акцентує на напрямках їх роботи, серед яких виділяла державницький, мовно-культурницький та фольклорно-етнографічний, і важливості цієї справи (Жалюк, 2015, с.64–68).

Але питання висвітлення участі учительства Української РСР на сторінках періодичних видань залишилися осторонь. Тому, метою нашої статті є вивчення проблеми активності педагогів шкіл періоду «перебудови» на шпальтах періодики. Завданнями до цього слугуватимуть такі: з'ясування історіографії питання та джерельного забезпечення; характеристика напрямів діяльності учителів; кількісна та якісна динаміка участі педагогів, визначення перспектив дослідження. Джерелами нашого дослідження стали періодичні видання другої половини 1980 – початку 1990-х років. Теоретичне застосування матеріалу стане доцільним під час глибшого вивчення передумов розпаду колишньої країни та участі різних верств населення у житті суспільства. Практичне значення важливе задля розвитку громадських ініціатив у сучасному українському соціумі.

Так, на початку «перебудови» педагогічна громадськість, така само, як і інші, прислухалися до закликів Комуністичної партії, формально намагаючись реалізувати постулати уряду. На пленумі Педагогічного товариства Української РСР розглядалися завдання цієї організації в УРСР у світлі рішень квітневого Пленуму ЦК КПРС і травневого Пленуму ЦК КП УРСР. У доповіді голови товариства, академіка АПН СРСР М. Ярмаченка, інформації заступника голови В. Вугрича про роботу Республіканської ради, виступах інших наголошувалося, що у рішеннях пленуму ЦК партії та доповіді на ньому М. Горбачова, поставлене завдання щодо оцінки реального стану справ у цих організаціях, виявити недоліки та вжити заходів щодо їх усунення та гідно зустріти XXVII з'їзд КПРС. Певних успіхів досягли відділення Дніпропетровської, Кіровоградської, Івано-Франківської, Львівської, Миколаївської та інших областей. Голови обласних відділень Донецького – О. Гладчук, Ровенського – В. Дунай, Ворошиловградського – Н. Клочкова, Миколаївського – М. Рапопорт, Чернігівського – В. Черненко, заступник голови Дніпропетровського відділення Л. Єльченко, член президії Республіканської ради Педтовариства О. Савченко, вказували недоліки та і шляхи їх подолання. Одне із завдань – зміцнення і поліпшення діяльності первинних організацій, що складали основу товариства,

адже їх робота часто зводилася до збирання членських внесків. При кожній такій організації могли бути створені творчі групи і групи науково-педагогічної інформації, філіали народних університетів для учителів і батьків чи відповідні лекторії, консультпункти і кабінети педагогічної освіти батьків і секції. Первинна організація могла стати ініціатором різних заходів: педагогічних читань, зустрічей, читацьких конференцій, виставок, конкурсів та сімейних вечорів. Наголошували на розширенні мережі філіалів і факультетів університетів науково-педагогічних знань для класних керівників, вихователів ГПД, учителів праці, майстрів виробничого навчання, викладачів комп'ютерної техніки, та з проблем навчання дітей шестирічного віку. Необхідно було підвищити якість освітнього процесу у народних університетах, очно-заочну систему навчання у сільських умовах (Ігнатенко, 1985, с.1).

Товариство вивчало та розповсюджувало передовий педагогічний досвід (далі – ППД). При республіканській, обласних і районних (міських) радах створені секції і громадські лабораторії з різних проблем педагогіки, а при первинних організаціях – групи науково-педагогічної інформації та творчі групи. Вони пропагували ППД, проводили різні конкурси, влаштовували літературні виставки, вели картотеки видань тощо. Але не дивлячись на численні заходи, їх ефективність була низькою. Секції, лабораторії, творчі групи часто дублювали роботу відповідних установ та органів. Тому, необхідно було навести лад у організації роботи цих товариств та установ. Особливу увагу звертали на секції і творчі групи з проблем трудового навчання та виховання і профорієнтації школярів, сімейного виховання дітей, переходу до навчання шестирічок, виховання «важких дітей», і взагалі – на вимоги шкільної реформи. Поступово активність педагогів набувала обертів. Політичні гасла ставали більш авторитетнішими. Зміни на собі відчули, перш за все, учителі суспільних дисциплін, які протягом довгого часу змушені були вивчати деформовану науку, а потім викладати її у школах. Науково-педагогічна та педагогічна громадськість виступили зі «Зверненням до вчителів історії, викладачів-істориків вузів, працівників краєзнавчих музеїв, науковців, аматорів-дослідників та збирачів історичних пам'яток, до всіх шанувальників історії рідного краю» з метою виховання національної свідомості, поширення історичних знань, поваги до традицій з позиції дотримання прав людини і громадянина. Вони ініціювали створення науково-громадської історичної асоціації «Істина» (16 лютого 1990 р.), яка співпрацювала із Товариством української мови імені Т. Г. Шевченка, Українською екологічною асоціацією «Зелений світ», Народним рухом, Українським фондом культури та іншими організаціями (Білик, Камінський, Поляков, Сургай, Трубайчук та Шевченко, 1990, с.1).

В. Г. Шевченко – начальник головного навчально-методичного управління загальної середньої освіти, член колегії Міністерства народної освіти УРСР, акцентував на важливості прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, яка відкривала широкі можливості до національного відродження народів, які мешкали в Україні, про що йшлося у розділі «Культурний розвиток». Він акцентував на необхідності мати цілісну національну систему освіти, починаючи від родини, дитячого садка. Школа повинна бути національною за сутністю, змістом навчання і вихованням дітей (Шевченко, 1990, с.1).

Педагоги неоднозначно сприймали перетворення, що відбувалися у країні та школі. Це стосувалося і деполітизації. Один із дописувачів із Луцька писав, що вилучення цих організацій може призвести до асоціальної поведінки та висловлював «занепокоєння»: «Ви керуєтесь єдиним – врятувати дітей від комуністичної моралі? А що пропонуєте – вулицю?»

А, якщо на вулиці учнів підберуть злочинці, наркомани, бандери, і будуть втлумачувати малюкам ненависть до батьківщини, ростити із них злодіїв, душегубів і вбивць?». Лист групи учителів вразив своєю некомпетентністю і агресивністю іншу частину громадськості і вони, навіть, засумнівалися, а чи учителі це писали? Необхідно відмітити, що школа, позашкільні заклади залишалися і можливість розвивати здібності у дітей були. На нашу думку, подібні заяви-листи могли написати дійсно ідейні або на замовлення, як би, сьогодні охарактеризували це журналісти – «джинса» (Лиса, 1990, с.1).

У періодичних виданнях дописувачі ділилися власним ставленням до суспільних процесів. Як зазначено у одній статті «Радянської освіти» 1990 року, 50 % опитаних висловилися за деполітизацію та деідеологізацію школи, інші – по 25 відповідно розділися на протилежні позиції. Власне деполітизація шкільного життя полягала у винесенні усіх дитячих та дорослих політичних організацій за межі закладу, а деідеологізація навчання – у відсутності єдиної правильної візії, яка б пронизувала усі предмети. Деякі дописувачі, мабуть, цілеспрямовано, не могли самі, або й інші, підказуючи їм, відмовитися від цього, аргументуючи взаємозв'язок політики, освіти, школи і їх суб'єктів, хоча погоджувалися із тупцюванням на місці протягом десятиліть або й регресом у цій сфері. Задавали запитання: «Як бути учителю в цій ситуації?», «Педагог має бути лише інформатором?», «А чи зможуть діти здійснити правильну оцінку без допомоги дорослих?». Спостерігаємо стереотипні погляди на роль учителя у житті дитини, небажання відмовлятися від усталених принципів взаємодії дорослого і учня, закостенілість позицій. На шпальтах періодики писали про необхідність політичного діалогу із педагогами, удосконалення навичок діалогу. Дописувачі побоювалися аби не стати «...нам тією слухняною глиною, з якою політики (а іноді й політикани) ліпили б фундамент для чергового "вождя народів" і його камарильї» (Болгаріна, 1990, с.1–3).

У «Тезах ЦК Компартії України про ставлення до деполітизації народної освіти та роботу партійних організацій навчальних закладів в умовах багатопартійності» функціонери негативно відгукувалися про деполітизацію та інші процеси, які започатковані у школі. Вони вважали, що явища були нав'язані Комуністичній партії опозиційними силами і жити окремо без політики – ілюзія, навіть виривали із контексту документів ЮНЕСКО деякі вислови, намагаючись продемонструвати солідарність зі світовою спільнотою. Водночас, погоджувалися про догматичне спрощення матеріалів, які містилися у підручниках та програмах. У виховних питаннях пропонували розвести державне та партійне втручання, але засуджували тих, хто заперечував інтернаціоналізм, колективізм та патріотизм, що могло начебто призвести до розмивання гуманістичних цінностей. Соціалістична держава мала забезпечити власне самозбереження та самовідтворення. Номенклатура продовжувала акцентувати на забезпеченні конституційних свобод, ролі комуністичної партії у житті суспільства та ідеалах, започаткованих В. Леніним. Про піонерську організацію вони зазначали як про патріотичну дитячу, тим паче, через це вона не повинна згортати свою діяльність у такий невизначений та важкий час. Недивно, що вони планували продовжувати «пропагувати високоідейний зміст діяльності своєї партії» (ЦК Компартії України, 1990, с.1–2).

В освіті акцентували на реалізації ленінської політики і важливості вивчення історії та культури народів, відродженні національних мов. Подібні лозунги були притаманні радянській владі ще на початку свого панування – у міжвоєнний період. Комуністи викривлювали ідеї національної школи, вважаючи це виключністю одного народу перед іншим. Розуміючи відсталість культури та школи, погоджувалися на долучення світового

досвіду у їх розбудові. Вони виступали проти клерикалізації закладів, визнаючи право кожного мати власний світогляд та переконання. Школа, на їх думку, мала давати знання з історії релігії та атеїзму. Так, у кожній фразі бачимо протилежний зміст позиції комуністів. Вони вважали неприпустимими переслідування у закладах освіти своїх прибічників, яких ставало все менше, у чому звинувачували демократичні сили. Все ж, комуністи зазначали про надання, у випадку необхідності, допомоги з їх боку, а ці тези пропонували використати під час творення нових законів про школу. Тобто, з одного боку, вони розуміли про можливі зміни, але не хотіли втрачати власних позицій та становища у суспільстві, з іншого – маніпулювали громадянами, формально визнаючи людські цінності (Повідаш, 1991, с.3–4).

І. А. Зязюн, Міністр народної освіти УРСР, зазначав про необхідність подолання у суспільстві відсталості і ганебного ставлення до учителя у держави та населення. Він виступав за надання освітянам свободи у їх діяльності, оскільки вже мають диплом і держава їм довіряє, а якщо і після цього довіри нема, то чи варто довіряти і ввіряти дітей? Міністр схвально відгукувався на діяльність творчої Спілки учителів України, справедливо вважаючи це розвитком творчого процесу у педагогічній спільноті та потужного інтелектуального потенціалу (Зязюн, 1990, с.1–2).

Учителі стали учасниками різних організацій. Так, 19 вересня 1990 р. у Києві на установчій конференції Українського фонду освіти був прийнятий статут, який визначав мету, завдання та членство організації. Міністерство народної освіти УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Республіканський комітет профспілки працівників народної освіти і науки, Творча спілка вчителів України, ради з народної освіти, творчі спілки, інші колективи та організації. Це була добровільна благодійна організація, яка створювалася окремими громадянами, трудовими колективами, громадськими організаціями, творчими спілками і державними установами для зміцнення соціальної бази освіти, піднесення авторитету і престижу педагогів, моральної і матеріальної підтримки, обдарованих учнів, студентів, зокрема і тих, хто постраждав у результаті Чорнобильської катастрофи. Організація проводила акції, збирала кошти в Україні та закордоном, які адресувалися на поліпшення матеріальної бази шкіл, видруку альтернативних програм, посібників і підручників. Вона брала участь у розробці програми з розвитку освіти в республіці, сприяла розвитку та поглибленню міжнародного співробітництва у галузі освіти; виготовленню кінофільмів, слайдпрограм, фонограм і театралізацій на матеріалі духовної спадщини народу. Члени фонду приділяли увагу розвитку сільської школи. Керівними органами стали республіканська конференція, яка скликалася раз на рік, а між ними – Правління (Проект «Статуту Українського фонду освіти», 1990, с.1–2). Кошти фонду освіти використовувалися по-різному, про що писали педагоги. Так, учитель фізичної культури Великоцвілянської середньої школи Ємільчанського району М. Жилюк, що на Житомирщині, ділився власним досвідом: школа придбала 20 велосипедів «Лелека», які стали у нагоді не лише на уроках, а й у позакласній та позашкільній діяльності. «Для школи придбати велосипед – це однаково, що придбати вчителеві автомобіль "Волга"» (Жилюк, 1990, с.1).

У листопаді 1990 р. у Кіровограді була створена добровільна громадська організація «Всеукраїнська асоціація Василя Сухомлинського», метою якої стало дослідження, творчий розвиток і впровадження доробку педагога і публіциста, що спрямована на підвищення педагогічної культури учителів, батьків та громадськості. Ця організація і до сьогодні організовує і проводить різні заходи відповідних напрямів (Звернення до педагогічної громадськості України, 1990, с.1–2). Поряд із цим працювали і профспілки, зокрема, у

вересні 1990 р. у Києві відбувся перший з'їзд профспілки працівників народної освіти і науки. Серед протокольних питань були і досить нагальні – соціально-економічні, які акцентували на становищі населення та залишковому принципі, і навіть, відбирання коштів у освітян: обіцяного підвищення зарплатні не планували. Тому, пропонували проводити мітинги протестів по усій Українській РСР з вимогами політичного та економічного характеру, зокрема про працевлаштування молодих педагогів та поліпшення умов їх життя (Перший з'їзд галузевої профспілки, 1990, с.1–2). Пізніше, майже у половині шкіл міста створені страйкові комітети, про що зазначали на загальноміській конференції працівників освіти, яка розглядала хід виконання вимог, поставлених перед державними органами. Більшість, нажаль, залишилися без належної уваги. Все ж, пенсіонерам дозволили працювати на повну ставку і повністю отримувати пенсію та за ними залишалася вислуга років (Гочаренко, 1990, с.1). До цього долучилися і педагоги Вінниччини, тематикою зустрічі яких стала: «Працівники освіти, науки і студентство області за єдність дій у піднесенні престижу знань, соціально-економічного статусу, вихователя, наукового працівника, студента». Учителі зазначали про необхідність поліпшення житлових умов, адже значна їх частина орендувала приміщення, особливо у Вінниці, Могилеві-Подільському, Хмільнику, у Барському, Гайсинському та Немирівському районах. Зарплатня їх складала лише 70 % народногосподарської. «Де можна побачити, щоб робітник на завод ніс фрезерний верстат, а вчитель змушений з дому нести книги і унаочнення?». У «Радянській освіті» наводили приклади цін у комерційних магазинах на товари, які б хотілося б придбати, що презентує наступна таблиця.

Таблиця 1.

Продаж деяких товарів у комерційних магазинах та на «чорному ринку» у 1990 р. (Янов, 1990, с.1–2).

Найменування товарів	Ціни комерційного магазину, крб.	Ціни «чорного ринку», крб.
туфлі жіночі, виробництво Франції	280	200 – 250
туфлі жіночі, виробництво Іспанії	248	175 – 220
чобітки жіночі, виробництво Австрії	480	250 – 450
туфлі чоловічі, виробництво Англії	208	180 – 250
шапка хутряна (норка)	930	700 – 900
шуба хутряна (песець)	3450	-
дублянка	3900	-
коньяк «Мартель», виробництво Франції	120	100
віскі «Бела», виробництво Шотландії	72	50 – 60

Як показує таблиця, ціни були зависокими для споживчого кошика педагога. До того ж, вітчизняних товарів не спостерігаємо, які були у дефіциті. Делегати звернулися із телеграмою до Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука, де зазначали про своє незадоволення вимогами про це, наданих йому раніше: «Настійно просимо прийняти

делегацію нашої конференції для обміну думками і остаточного вирішення наших подальших дій. Хочемо діяти разом». Тобто, громадськість продемонструвала стійкість власної позиції, з іншого – не розривала із українським урядом, який ще залишався радянського зразка, але формально – ні. Педагогічна громадськість зверталася із листом до 42 депутатів, які представляли освітню галузь у Верховній Раді із закликом підтримувати освітні ініціативи у парламенті та сприяти їх втіленню у життя (Ганцяк, 1990, с.1).

Трудовий колектив редакції газети «Радянська освіта» звернувся до народних обранців зі словами остраху мітингу 1 жовтня 1990 р. Працівники зазначали, що занепокоюються про події, які можуть відбутися у столиці, куди з'їдуться з усієї УРСР. Вони демонстрували турботу про дітей. Адже, приїхавши до Києва, хто буде працювати і заробляти гроші, збирати врожай? Наводили дані вивозу продукції із республіки і становища у сільському господарстві. Тому, начебто, закликали усіх учасників мітингів та депутатів поїхати на лани Київської області і долучитися до збирання урожаїв. Згодом редакція висвітлила акцію педагогів м. Києва, яка відбулася символічно – на День учителя. До Республіканського стадіону прийшли представники різних політичних партій та організацій. Виступаючі наголошували на незадовільних умовах праці, на «печерних навчальних кабінетах», переповненні шкіл, де за партами сиділи по троє учнів, спорожнених бібліотеках та відсутності оновленого фонду. Пропонували шляхи вирішення проблем, які полягали у оновлених програмах, делегуванні республікам повноважень, створенні незалежних, а не реанімованих профспілок і спільних зусиллях громадськості. Фінансування мало відбуватися через привласнення майна Комуністичної партії та скорочення бюрократичного апарату. Серед вимог були такі: «Україні – національні школи», «Вчителям – людське існування». Освітня підтримали голодуючих студентів, вимагаючи у депутатів виконати їх вимоги. Вони виступили за те, що служити в армії необхідно лише у межах республіки. Міністерство народної освіти УРСР та науково-педагогічна громадськість теж брали участь у цьому, серед них виділяємо: І. Зазюна – Міністра, Ю. Щербака, В. Грищука, А. Зінченка – депутатів Верховної Ради УРСР, А. Трубайчука – доцента Київського педагогічного інституту імені М. Горького, Г. Виноградова – учителя математики Київської середньої школи № 245, В. Скоробагатька – голову комісії з питань освіти Дарницької райради м. Києва та інших (Відкритий лист народним депутатам, 1990, с.1).

Мітингувальники висунули свої вимоги до Верховної Ради УРСР про демократизацію освіти, прийнявши відповідне законодавство у цій галузі та захисту прав дітей, колективні та індивідуальні договори і профспілки. Урядові вони пропонували скорочення педагогічного навантаження для учителів до 12 годин, введення оплати у вільний від роботи час, під час відпусток, за перенавантаження класів і груп; скасування безоплатності підручників, збереження виходу на пенсію за вислугою років; здійснювати щорічні виплати на оздоровлення, окрім звичайних, у зв'язку із Чорнобильською катастрофою. Вони виступали за спрощення і здешевлення системи управління освітою, забезпечення екологічно чистими продуктами школярів, повернення будівель для шкіл, які були зайняті іншими установами та організаціями, створення фонду освіти. Так, «...освітня вимушені захищатись і захищатись від держави, якою вона у нас стала» (Гончаренко, 1990, с.1–2). На захист учителів стали відомі організації: Спілка вчителів СРСР, Радянський рух «Педагоги за мир і взаєморозуміння», Спілка педагогічних товариств СРСР. Але відомі педагоги: Ш. Амонашвілі, О. Захаренко, М. Никандоров, зверталися до учителів з проханням не мітингувати, а встановлювати діалог із владою (Звернення громадських організацій, 1990, с.1).

Педагоги долучилися до обговорення гімну України: яка пісня має бути ним? Тут бачимо різні погляди: «Без сумніву, я підтримую геніальний твір Т. Шевченка “Реве та стогне Дніпр широкий...”». Деякі писали, що коли дивляться спортивні міжнародні змагання, кожна країна виконує гімн, який є завжди патріотичний. Патріотизм – у душі. Діти любили виконувати «Ой, у лузі червона калина», «Боже, великий, єдиний, ти Україну храни». Педагоги із Луганщини зазначали, що у кожного народу є пісня, яка є визначальною, а не офіційні, створені на замовлення, до того ж, історія не підписувала угоду із партійними урядовцями, тому учителі виступали за обов’язкове існування державних символів та того гімну, який «уже зараз у нас є» (Моя пропозиція. Гімн України: яким йому бути?, 1990, с.4).

Учителі стали учасниками акцій політичного спрямування. 17 березня 1991 р. у Києві відбувся мітинг, одним із гаслом якого був «Оновить Союз – все равно, что омолодить бабу 73-х лет». Організаторами його стала Українська республіканська партія, а особистість, яка спілкувалася із учасниками – Л. Лук’яненко. Він зазначив, що це суперечить законодавству і лише після отримання незалежності Україна мала б вирішувати питання з ким бути, а з ким ні. Жити по-ленінськи населення уже не хотіло, а достойно – по-людськи (Мітинг незалежності і свободи, 1991, с.1). Тим паче, що давалися взнаки дефіцит, інфляція та нестабільність становища вцілому в СРСР, і у кожній республіці, зокрема. Недивно, що учасники зібрань виступали за реальну, а не міфічну Конституцію, засновану на соціальній справедливості, народовладді та верховенстві права. Проте неспроможність влади забезпечити гасла реальним підґрунтям було очевидним. Учасники акцій зображували на своїх транспарантах оголеного козака, який був одягнений у спідницю із купонів і розшифровували його так: «К – комуністи, У – України, П – подарували, О – одяг, Н – народу» (І сказав Гуренко..., 1991, с.4). Інтелектуальна еліта розуміла, що Союзу вже нема і, який би результат референдуму у грудні не був, доля вже вирішена. Науково-педагогічна і педагогічна громадськість переймалася через, можливе, неусвідомлення міністрів про їх відповідальність за галузі. Необхідно було дати людям більше творчості, мобільності, державну підтримку та захист (Демченко, 1991, с.4).

На форумі української інтелігенції виступили претенденти на президентське крісло, більшість із яких після перерви покинули зал засідань, окрім В. Чорновола, якого називали справжньою людиною, людиною, яка могла стати президентом. Є. Сверстюк відзначив, що бути інтелігентом незалежної держави – це щось інше, ніж прислуговуватися начальству. Громадськість була одностайна щодо Союзного договору, якого не повинно бути. Учасникам форуму припав до душі виступ О. Гончара – світоча цивілізованої України, як його назвали, який був емоційним. В. Чорновіл більше приділив увагу організаційним питанням передвиборчої кампанії. К. Мороз, у майбутньому – перший Міністр оборони України відчував, яка відповідальність лежала на ньому, дещо розгубився перед учасниками, але його підтримали оваціями (Бідний не може бути вільним, 1991, с.1–2). Подібні зустрічі проходили в різних регіонах України. Все ширше педагогічна громадськість не лише долучалася, а й ставала активним учасником суспільно-політичних та культурних перетворень, які відбувалися у країні. Вона відчувала піднесення, прикладом чого став авторський вечір Д. Павличка, який відбувся у Києві в театрі імені І. Франка. У ньому взяли участь Д. Петриненко, Д. Гнатюк, В. Голобородько. «І, хоча це був не сеанс Кашпіровського, але поезія, яка лікує душу і мозок» (Кількома рядками, 1991, с.1).

Отже, педагогічна громадськість стала активним суб’єктом перетворень у країні, сприяла формуванню, розвитку самосвідомості та свідомості населення. Від культурницьких і соціально-економічних напрямків власної діяльності вона спрямувала

власну діяльність на суспільно-політичні гасла та перетворення. Зважаючи, що інтелігенція залишалася важливою верствою, державі необхідно було звернути увагу на її вимоги. Проте в умовах кінця історії Радянського Союзу та наростання національних рухів у колишніх його республіках, це зробити було неможливо, з чим довелося рахуватися уже уряду Незалежної України. Перспективою наших подальших пошуків є вивчення будення учительства зазначеного періоду.

Бібліографічний список

- Бідний не може бути вільним, 1991. *Радянська Волинь*, 21 вересня, с.1–2.
- Білик, І., Камінський, Є., Поляков, І., Сургай, Г., Трубайчук, А. та Шевченко, Ф., 1990. Звернення до вчителів історії, викладачів-істориків вузів, працівників краєзнавчих музеїв, науковців, аматорів-дослідників та збирачів історичних пам'яток, до всіх шанувальників історії рідного краю. *Радянська освіта*, 20, с.1.
- Болгаріна, В., 1990. На зустріч новому навчальному. *Радянська освіта*, 11 серпня, с.1–3.
- Відкритий лист народним депутатам, 1990. *Радянська освіта*, 78, с.1.
- Ганцяк, Д., 1990. Що краще: диплом чи швабра? *Радянська освіта*, 97, с.1.
- Гончаренко, Г., 1990. «Ми не прохачі» - заявили у неділю учаснику мітингу вчителів Києва. *Радянська освіта*, 81, с.1–2.
- Гочаренко, В., 1990. Ще один шанс дали органам влади київські учителі. *Радянська освіта*, 97, с.1.
- Демченко, О., 1991. Що дасть інтелігенція творенню нової України? *Самостійна Україна. Видання Української республіканської партії*, 14, с.4.
- Жалюк, О.П., 2015. Поняття "українське національно-культурне відродження" та його зв'язок з діяльністю клубних закладів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 1, с.64–68.
- Жилюк, М., 1990. Використання фонду освіти. *Радянська освіта*, 82, с.1.
- Звернення громадських організацій, 1990. *Радянська освіта*, 99, с.1.
- Звернення до педагогічної громадськості України, 1990. *Радянська освіта*, 100, с.1–2.
- Зязюн, І.А., 1990. У мені кожен вчитель побачить свого захисника. *Радянська освіта*, 70, с.1–2.
- І сказав Гуренко..., 1991. *Самостійна Україна. Видання Української республіканської партії*, 8, с.4.
- Ігнатенко, П., 1985. Виможливо і принципово. *Радянська освіта*, 53, с.1.
- Кількома рядками, 1991. *Самостійна Україна. Видання Української республіканської партії*, 1, с.1.
- Кузьменко, Ю.В., 2015. Кадрова політика В. Щербицького в УРСР періоду перебудови. *Гілея: науковий вісник*, 95, с.100 – 104.
- Лиса, Є., 1990. Деполітизація школи. *Радянська освіта*, 82, с.1.
- Лосєв, І., 2015. Завдання інтелігенції – підтримувати в народі дух свободи, а не капітуляції. *Радіо Свобода*, [онлайн] 10 квітня. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/26941273.html>> (дата звернення 16 вересня 2020).
- Мітинг незалежності і свободи, 1991. *Самостійна Україна. Видання Української республіканської партії*, 2, с.1.
- Моя пропозиція. Гімн України: яким йому бути?, 1990. *Радянська освіта*, 82, с.4.

- Овчар, І.В., 2008. *Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985–1991 рр.)*. Кандидат політичних наук. Дисертація. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ.
- Овчар, І.В., 2011. *Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985–1991 рр.)*. Київ: Інтерсервіс.
- Перший з'їзд галузевої профспілки, 1990. *Радянська освіта*, 74, с.1–2.
- Повідаш, І., 1991. Інтелігентність думки є ніщо, якщо серце не відчуває кому воно віддане. Нотатки з форуму інтелігенції Буковини. *Радянські Карпати*, 95, с.3–4.
- Проект «Статуту Українського фонду освіти», 1990. *Радянська освіта*, 73, с.1–2.
- ЦК Компартії України, 1990. Тези про ставлення до деполітизації народної освіти та роботу партійних організацій навчальних закладів в умовах багатопартійності. *Радянська освіта*, 103, с.1–2.
- Шановська, О.А., 2008. Роль творчих спілок у процесах культурно-національного відродження в Україні доби перебудови. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, 11, с.214–224.
- Шевченко, В.Г., 1990. На зустріч новому навчальному. До національного відродження – через школу. *Радянська освіта*, 61, с.1.
- Янов, С., 1990. А ціни вже кусаються. *Радянська освіта*, 74, с.1–2.

References

- Bidnyi ne mozhe buty vilnym [The poor cannot be free], 1991. *Radianska Volyn*, 21 veresnia, с.1–2. (in Ukrainian)
- Bilyk, I., Kaminskyi, Ye., Poliakov, I., Surhai, H., Trubaichuk, A. and Shevchenko, F., 1990. Zvernennia do vchyteliv istorii, vykladachiv-istorykiv vuziv, pratsivnykiv kraieznavchykh muzeiv, naukovtsiv, amatoriv-doslidnykiv ta zbyrachiv istorychnykh pamiatok, do vsikh shanuvalnykiv istorii ridnoho kraiu [Address to history teachers, university historians, local history museums, scientists, amateur researchers and collectors of historical monuments, to all fans of the history of the native land]. *Radianska osvita*, 20, с.1. (in Ukrainian)
- Bolharina, V., 1990. Na zustrich novomu navchalnomu [To meet the new training]. *Radianska osvita*, 11 serpnia, с.1–3. (in Ukrainian)
- Central Committee of the Communist Party of Ukraine, 1990. Tezy pro stavlennia do depolityzatsii narodnoi osvity ta robotu partiinykh orhanizatsii navchalnykh zakladiv v umovakh bahatopartiinosti [Abstracts on the attitude to the depoliticization of public education and the work of party organizations of educational institutions in a multiparty system. Soviet education]. *Radianska osvita*, 103, с.1–2. (in Ukrainian)
- Demchenko, O., 1991. Shcho dast intelihentsiia tvorenniu novoi Ukrainy? [What will the intelligentsia give to the creation of a new Ukraine?]. *Samostiina Ukraina. Vydannia Ukrainskoi respublikanskoi partii*, 14, с.4. (in Ukrainian)
- Hantsiak, D., 1990. Shcho krashche: diplom chy shvabra? [Which is better: a diploma or a mop?]. *Radianska osvita*, 97, с.1. (in Ukrainian)
- Hocharenko, V., 1990. Shche odyin shans daly orhanam vlady kyivski uchyteli [Kyiv teachers gave another chance to the authorities]. *Radianska osvita*, 97, с.1. (in Ukrainian)
- Honcharenko, H., 1990. «My ne prokhachi» - zaiavyly u nediliu uchasykyu mitynhu vchyteliv Kyieva ["We are not beggars," a participant in a rally of Kyiv teachers said on Sunday]. *Radianska osvita*, 81, с.1–2. (in Ukrainian)

- I skazav Hurenko... [And Gurenko said...], 1991. *Samostiina Ukraina. Vydannia Ukrainiskoi respublikanskoi partii*, 8, c.4. (in Ukrainian)
- Ianov, S., 1990. A tsiny vzhe kusaiutsia [And prices are already biting]. *Radianska osvita*, 74, c.1–2. (in Ukrainian)
- Ihnatenko, P., 1985. Vymohlyvo i pryntsypovo [Demanding and principled]. *Radianska osvita*, 53, c.1. (in Ukrainian)
- Kilkoma riadkamy [A few lines], 1991. *Samostiina Ukraina. Vydannia Ukrainiskoi respublikanskoi partii*, 1, c.1. (in Ukrainian)
- Kuzmenko, Yu.V., 2015. Kadrova polityka V. Shcherbytskoho v URSR periodu perebudovy [V.V. Shcherbytskiy's human resource policy in the perestroika period in the USSR]. *Hileya: scientific bulletin*, 95, p.100–103. (in Ukrainian)
- Losiev, I., 2015. Zavdannia intelihentsii – pidtrymuvaty v narodi dukh svobody, a ne kapituliatsii [The task of the intelligentsia is to maintain the spirit of freedom in the people, not capitulation]. *Radio Svoboda*, [online] April 10. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/26941273.html>> (Accessed 16 September 2020). (in Ukrainian)
- Lysa, Ye., 1990. Depolityzatsiia shkoly [Depoliticization of the school]. *Radianska osvita*, 82, c.1. (in Ukrainian)
- Mitynh nezalezhnosti i svobody [Rally of independence and freedom], 1991. *Samostiina Ukraina. Vydannia Ukrainiskoi respublikanskoi partii*, 2, c.1. (in Ukrainian)
- Moia propozytsiia. Himn Ukrainy: yakym yomu buty? [My suggestion. Anthem of Ukraine: what should it be like?], 1990. *Radianska osvita*, 82, c.4. (in Ukrainian)
- Ovchar, I.V., 2008. *Politychni transformatsii u Radianskomu Soiuzi v period perebudovy (1985 – 1991 rr.)* [Political transformation in the Soviet Union in the period of perestroika (1985–1991 gg.)]. Ph.D. Thesis. I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. (in Ukrainian)
- Ovchar, I.V., 2011. *Politychni transformatsii u Radianskomu Soiuzi v period perebudovy (1985 – 1991 rr.)* [Political transformation in the Soviet Union in the period of perestroika (1985–1991 gg.)]. Kyiv: Interservis. (in Ukrainian)
- Pershyi zizd haluzevoi profspilky [The first congress of the branch trade union], 1990. *Radianska osvita*, 74, c.1–2. (in Ukrainian)
- Povidash, I., 1991. Intelihentnist dumky ye nishcho, yakshcho sertse ne vidchuvaie komu vono viddane. Notatky z forumu intelihentsii Bukovyny [The intelligence of thought is nothing if the heart does not feel to whom it is devoted. Notes from the forum of the Bukovina intelligentsia]. *Radianski Karpaty*, 95, c.3–4. (in Ukrainian)
- Proiekt «Statutu Ukrainiskoho fondu osvity» [Draft "Charter of the Ukrainian Education Foundation"], 1990. *Radianska osvita*, 73, c.1–2. (in Ukrainian)
- Shanovskaya, H.A., 2008. Rol tvorchykh spilok u protsesakh kulturno-natsionalnoho vidrodzhennia v Ukraini doby perebudovy [The rule of the creative unions in the process of the cultural and national rebirth in Ukraine during perestroika] *Intellectuals and State Power. Series: History*, 11, p.214–224. (in Ukrainian)
- Shevchenko, V.H., 1990. Na zustrich novomu navchalnomu. Do natsionalnoho vidrodzhennia – cherez shkolu [To meet the new training. Before the national revival - through school]. *Radianska osvita*, 61, c.1. (in Ukrainian)
- Vidkrytyi lyst narodnym deputatam [Open letter to people's deputies], 1990. *Radianska osvita*, 78, c.1. (in Ukrainian)

- Zhalyuk, O.P., 2015. Poniattia "ukrainske natsionalno-kulturne vidrozhennia" ta yoho zviazok z diialnistiu klubnykh zakladiv [The concept of "ukrainian national and cultural revival" and its relationship with the club type establishments' activities]. *The Quarterly National Academy of Culture and Arts*, 1, p.64 – 68. (in Ukrainian)
- Zhyliuk, M., 1990. Vykorystannia fondu osvity [Use of the education fund]. *Radianska osvita*, 82, c.1. (in Ukrainian)
- Ziazium, I.A., 1990. U meni kozhen vchytel pobachyt svoho zakhysnyka [In me, every teacher will see his defender]. *Radianska osvita*, 70, c.1–2. (in Ukrainian)
- Zvernennia do pedahohichnoi hromadskosti Ukrainy [Address to the pedagogical community of Ukraine], 1990. *Radianska osvita*, 100, c.1–2. (in Ukrainian)
- Zvernennia hromadskykh orhanizatsii [Appeals of public organizations], 1990. *Radianska osvita*, 99, c.1. (in Ukrainian)
- Стаття надійшла до редакції 08.10.2020 р.

O. Lavrut

PARTICIPATION OF TEACHERS OF SCHOOLS OF THE USSR IN PUBLIC LIFE 1985 – 1991 YEARS: IN THE LANGUAGE OF PERIODICS

The last period of the USSR's existence was turbulent and ambiguous. The proclaimed "perestroika" was intended to cosmetically adjust the existing system. Its main slogans were democratization, depoliticization and publicity. Teachers joined these processes. For a long time they were a member of various organizations that regulated their activities: the Pedagogical Society "Knowledge", trade unions. The activities of the former were educational and cultural in nature. It organized pedagogical readings, meetings, reading conferences, competitions, studied and disseminated pedagogical experience.

Teachers became active members of the Ukrainian Language Society named after T.G. Shevchenko, the Ukrainian Green World Association, the People's Movement, the Ukrainian Cultural Foundation, etc. The intelligentsia became the founders of various organizations, which not only morally but also financially supported the school by providing them with funds, printing textbooks and other literature, established international relations.

Teachers remained union members trying to "be on the wave." Their activities were more socio-economic. This was due to low, late payment of wages, high prices, inflation and shortages of consumer goods. The requirements for teachers did not coincide with their real position and status. They were faced with even greater challenges. Instead, the Communist Party of the Ukrainian SSR resisted democratic transformation in society. On the one hand, she understood that changes were needed, and on the other hand, she did not accept a radical reconstruction of her own foundations. From economic and cultural slogans, teachers moved to political ones. Their activity contributed to the consolidation of Ukrainians and the transition of society to a new period in its history – Independent Ukraine.

Key words: *Ukrainian SSR, teaching, situation, politics, education, school, culture, "perestroika", organizations, requirements, periodicals.*

УДК 351.746.1(477)''1918/1934''

С. П. Ляковська

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ В УКРАЇНІ (1918–1934)

У статті розглянуті негласні методи діяльності органів ВУЧК, ДПУ УСРР, насамперед, конфіденційного співробітництва, та його місце в системі методів та засобів діяльності каральних органів; визначені категорії негласного апарату, їх відмінності, особливості використання та довіри з боку влади до інформації, яку ті надавали; з'ясовано наслідки безконтрольного використання негласного апарату.

Ключові слова: ВУЧК, ДПУ, конфіденційне співробітництво, негласний апарат, агент, резидент, інформатор.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-82-98

Проблема безпеки як захист інтересів людини, суспільства та держави, є ключовою в усіх історичних суспільствах. Кожна держава, у залежності від історичної епохи, політично-правового режиму та притаманній йому ідеології, вибудовує інституції, на які покладаються функції захисту власної безпеки. Серед різноманітних методів, які використовують відповідні інститути від найдавніших до теперішніх часів, найголовнішим є здобування інформації від людей – конфіденційне співробітництво. Спецслужби всього світу й досі користуються класичними рекомендаціями щодо застосування цього методу ведення таємної війни.

В умовах реформування органів сектору безпеки незалежної України, створення нових державно-правових інститутів, визначення їх завдань та повноважень, уточнення компетенцій та алгоритмів функціонування, зростає запит на вивчення історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, щодо специфіки їх діяльності, ролі і місця у загальній конструкції державного механізму на різних етапах.

Методи (як гласні, так і негласні) органів ВЧК, ВУЧК, ДПУ УСРР, ОДПУ в історіографії розглядаються, передусім, у фокусі їх місця в політичній системі радянської держави (Кульчицький, С. В., 2013) та через призму їх становлення та діяльності. Незважаючи на доволі потужну історіографію з проблематики історії радянських каральних органів, особливо кінця ХХ – початку ХХІ ст. (Нікольський В. М., 2003; Шаповал, Ю., Пристайко, В. та Золотарьов В., 1997; та ін.), що пов'язано з відкриттям значного масиву раніше недоступних архівних документів, залишається нагальною необхідність подолання рамок традиційного дискурсу – вивчення суто репресивної функції ВУЧК, ДПУ УСРР, ОДПУ, – й дослідження не тільки методів відкритого придушення дійсної чи надуманої опозиції, а й застосування негласних методів. У контексті подолання протиріч між відомчою та загальноісторичною наукою відзначаються комплексні наукові праці з історії діяльності органів ВУЧК, ДПУ, ОДПУ українських (Окіпнюк, В. Т., 2015; Подкур, Р. та Ченцов, В., 2010; та ін.) та російських (Мозохин, О. Б., 2009; Плеханов, А. М., 2006; Рассказов, Л. П., 1994 та ін.) дослідників.

Мета роботи полягає в аналізі використання радянськими каральними органами негласних (таємних) методів, зокрема, конфіденційного співробітництва, у здійсненні контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності; визначені категорій негласного апарату та особливостях їх використання за лініями роботи.

Органи ВЧК і ВУЧК, створені як головне знаряддя більшовицького терору, фактично мали необмежені повноваження та права. Їх основними завданнями проголошувалося відкрите придушення антиурядових виступів. При цьому у своїй діяльності вони активно застосовували гласні (відкриті) методи як процесуального характеру (виїмки, обшуки, облави, засади, затримання, конфіскації майна), так і методи безпосередньої розправи щодо дійсних чи надуманих опонентів нового політичного режиму: введення інституту заручництва, масові арешти, розстріли, умовні розстріли тощо.

Водночас органи ВЧК, ВУЧК, виконуючи слідчі, судові й каральні функції, повинні були не тільки припиняти, а й виявляти та попереджувати злочини проти держави і політичного режиму на стадії їх підготовки. Таким чином, приходило усвідомлення щодо необхідності реанімації політичного розшуку, а відтак, – і методів його діяльності. Йдеться про так звані негласні (таємні) методи. На думку українських дослідників історії спецслужб Т. Вронської, В. Козенюка, В. Пилипчука, органи ВЧК і ВУЧК для захисту завоювань нової влади перейняли форми і методи діяльності царських правоохоронних органів та спеціальних служб (Пилипчук, В. Г., Вронська, Т. В. та Козенюк, В. О., упор., 2009, с. 15).

Найбільше дискусій викликав агентурний метод – залучення громадян до співпраці з каральними органами на конфіденційній основі. На початку створення ВЧК багато хто з її керівників, які мали досвід підпільної боротьби, залучення агентури вважали аморальним, негідним революціонерів методом, оскільки його активно використовувала царська жандармерія в боротьбі з лівими партіями. Проте вже перші місяці діяльності надзвичайних комісій довели, що для успішного функціонування розшукової роботи одних партійних настанов та відкритого придушення опозиції замало.

Ідеологічним підґрунтям перегляду ставлення до таємних методів і засобів боротьби стало висловлювання В. Леніна на засіданні ВЦВК 1 (14) грудня 1917 р. про необхідність протидії заможним класам «тими засобами, якими вони придушували пролетаріат» (Ленін, В.І., 1917). Важливою передумовою реанімації агентурного апарату стала постанова РНК РСФРР від 31 січня 1918 р., згідно з якою у ВЧК була сконцентрована вся робота з розшуку, припиненню і попередженню злочинів. Уже на початку 1918 р. з метою протидії спекуляції деякі надзвичайні комісії почали впроваджувати своїх інформаторів у великі спекулянтські організації.

28 квітня 1918 р. Колегія ВЧК, заслухавши звіти про боротьбу зі шпигунством, «контрреволюцією» та спекуляцією, вказала на необхідність створити та використовувати агентурний апарат за лініями роботи. Тоді ж кожному з відділів доручили розробити положення про організацію агентурно-оперативної роботи та представити їх на розгляд Колегії ВЧК (Виноградов, В., отв. ред., 2007, с. 235).

А вже в червні 1918 р на I Всеросійській конференції надзвичайних комісій була ухвалена резолюція, в якій наголошувалося, що «кожен метод боротьби», який би він був непристойний для соціалістів «може бути використаний, ... оскільки мета виправдовує засоби» Власне, в «Інструкції з питань боротьби зі спекуляцією» інститут агентури отримав офіційне визнання: були визначені вимоги, які висувалися до агентів, та порядок роботи з ними. У документі чітко простежувалися суперечності між задекларованими заявами «відмовитися від таких методів охоранки, як тортури та погрози» та закликами були

«хитрими, як езуїти». Творці інструкції називають «бридкими» методи провокації при виявленні спекуляції, але визнають їх необхідними (Іванов, В. В., Кукушкин, Д. К. та Канищев Н. Ф., сост., 1960, с. 6-8). Однак завдання агентурної розвідки обмежувалися на той час виключно боротьбою зі спекуляцією.

Поступово в діяльності радянського розшуку почали відновлюватися й активно використовуватися, щоправда з відповідними корективами, методи оперативно-розшукової діяльності імперських часів. Інститут агентури не лише реанімували, – почалася швидка розбудова профільного апарату надзвичайних комісій. У наказах ВЧК від 6 та 19 грудня 1918 р. щодо методів роботи надзвичайних комісій, наголошувалося на необхідності використання агентури та встановлення негласного спостереження за службовцями радянських установ, які «мріють зсередини підірвати радянську владу» (Яковлев, А. Н., ред., 2003а., с. 325, 327).

Дуже швидко стало зрозумілим, що внутрішнє освідомлення є найбільш «ефективним з багатьох негласних методів», які мали в своєму арсеналі ВЧК і ВУЧК, без якого було «неможливо успішно виконати покладені на надзвичайні комісії завдання». А тому наказувалося, щоб у чекістів «всюди і скрізь були пильні очі та гарні вуха» (Яковлев, А. Н., ред., 2003а, с. 366).

У Коротких вказівках Надзвичайної комісії щодо організації агентурної роботи (1918 р.), які представляли собою перероблені документи Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії, секретний співробітник визначався як «особа, яка перебуває в середовищі, що розробляється, або близька до нього, та передає секретну інформацію» (Федоров, А.В. та Шахматов А.В., 2005, с. 130). Акцентувалася увага на тому, що особа може бути секретним співробітником лише до того часу, коли про її діяльність не дізнається середовище, про яке вона збирає і передає інформацію.

Важливою складовою вказівок стало й визначення внутрішнього освідомлення (або «внутрішньої агентури») як головного та єдиного засобу виявлення злочинних організацій. При цьому йшлося вже про викриття за допомогою внутрішнього освідомлення не тільки спекулянтських, а й інших «контрреволюційних організацій». Крім того, вказівки містили рекомендації щодо придбання та організації роботи секретних співробітників, їх використання, перевірки інформації, яку ті передавали тощо (Пилипчук, В. Г., Вронська, Т. В. та Козенюк, В. О., упор., 2009, с. 228-235).

Проте у 1918 – 1919 рр. робота з секретними співробітниками ще не була добре налагоджена, проводилася лише окремими надзвичайними комісіями, та й то – епізодично. Відтак, для здобування інформації щодо діяльності «контрреволюційних організацій» керівництвом ВЧК, ВУЧК заохочувалося так зване «доносительство».

У зазначений період доносительство розглядалося як метод «тісної взаємодії з населенням», «роботи з сигналами громадян», «ідейного сприяння радянських елементів» тощо. Як згадував начальник Особливого відділу (військова контррозвідка) 1-ї Української радянської армії Ф. Фомін: «Робота Особливого відділу на початку базувалася головним чином на усних заявах та листах трудящих. Кожен ранок черговий комендант приносив по 20-30 листів, з яких я дізнавався про ворожі дії осіб, які активно боролися проти Радянської влади. Писали робітники, селяни, червоноармійці, матроси. І майже завжди перевірка підтверджувала надану інформацію» (Фомин, Ф., 1964).

На початку 20-х років продовжився процес напрацювання відомчих нормативних документів, які регламентували роботу з секретними співробітниками. З'явилося чимало директив і вказівок щодо залучення громадян до конфіденційного співробітництва

(агентурного методу) в різних соціальних середовищах, де чекісти угледіли злочинців чи «класових ворогів» (Лясковська, С.П., 2016, с. 194).

У документах згадуються різні види співпраці громадян з органами ВЧК. Зокрема, виділяється така категорія секретних співробітників, як освідомлювачі*. В інструкції секретно-оперативного підвідділу, оголошеній наказом ВЧК від 16 березня 1920 р. транспортним відділам, рекомендувалося в усіх органах та громадських організаціях, причетних до роботи транспорту, мати «освідомлювачів, які б працювали в них як рядові співробітники і відстежували все, що відбувається в установі, а саме: наявність контрреволюційних елементів, організованого саботажу, використання службового становища з контрреволюційною та спекулятивною метою, ким і чому гальмується робота установи, чи виконуються поставлені завдання тощо». Освідомлювачі вербувалися на ідейній («патріотичній») основі, як правило, з соціально близьких верств населення. За свою роботу вони отримували грошову винагороду (ГДА СБУ, ф.13/1/393/33, арк. 9). Відповідно до Інструкції ЦК КП(б)У, добровільними освідомлювачами надзвичайних комісій мали стати всі члени партії* (ЦДАГО України, ф.1/20/278/64, арк. 37).

Наразі не тільки транспортні, а й усі інші «чекістські органи» в усіх без винятку установах та відомствах мали власних освідомлювачів, оскільки інформація, отримана негласним шляхом, вважалася надзвичайно важливою (ЦДАГО України, ф. 1/20/166/387, арк. 100 Зв.). Кожен уповноважений органів ВЧК і ВУЧК, здебільшого, мав на зв'язку декілька секретних співробітників. Нерідко в одній установі працювали освідомлювачі, які перебували на зв'язку в уповноважених різних підрозділів каральних органів. Для того, щоб уникнути непорозумінь всередині відомства, Президія ВЧК у травні 1921 р. дозволила всім надзвичайним комісіям, які працювали на одній території, мати власний освідомчий апарат за умов, що вони обмінюватимуться інформацією та будуть спільно проводити операції (Виноградов, В., отв. ред., 2007, с. 443).

Місцеві органи також неодноразово порушували питання щодо взаємодії у використанні агентурного апарату. Зокрема, на спільному засіданні повітової надзвичайної комісії, Особливого відділу 13-ї армії та відділу річково-транспортної надзвичайної комісії у Таганрозі було ухвалено рішення про невтручання у справи один одного, розділивши між собою установи повіту для збирання інформації через завербованих освідомлювачів. У разі необхідності вони погодилися ділитися здобутою оперативною інформацією (ЦДАГО України, ф. 1/20/166/387, арк. 95, 96).

Перехід до нової економічної політики призвів до зміни тактики та корегування методів діяльності органів ВЧК і ВУЧК. У наказі ВЧК від 8 січня 1921 р. «Про каральну політику надзвичайних комісій» були сформульовані тактичні прийоми боротьби з «контрреволюцією у нових політичних умовах» припинення відкритого протистояння між різними політичними силами всередині країни. «Повстання повинні придушуватися нещадно, бандитські зграї належить просто знищити, але боротьба з підпільними організаціями есерів, що готують повстання або терористичні акти, вишукування політичних та економічних шпигунів потребує тонких прийомів роботи, внутрішнього освідомлення» (Дзержинський Ф., 1995, с. 86). Таким чином, зміна тактики у діяльності

---

* В українській мові російський термін «осведомитель» перекладається як «інформатор». Проте ми навмисно залишили «освідомлювач», оскільки в багатьох відомчих нормативних документах паралельно використовуються обидві терміни: «осведомитель» та «інформатор».

*Вважається, що вперше тезу про те, що «гарний комуніст» повинен бути й гарним чекістом», висловив В. Ленін у виступі на ІХ з'їзді РКП(б) у жовтні 1920 р.

каральних органів полягала у застосуванні більш «витончених» методів роботи, а саме агентурного проникнення в «антирадянські» організації та виявлення шпигунів на державних підприємствах та організаціях за допомогою внутрішнього освідомлення.

Важливим для покращення агентурно-оперативної діяльності органів державної безпеки був наказ ВЧК від 17 липня 1921 р., яким оголошувалися та вводилися в дію інструкції з освідомчої діяльності та з «розробки справ». У документах узагальнювався досвід агентурної роботи, встановлювався порядок організації агентурного апарату, способи її вербування, напрями використання та ін. (Іванов, В. В., сост., 1960, с. 27-38). Агентурно-освідомчий апарат розглядали як допоміжний, але найбільш дієвий засіб при оперативній розробці окремих осіб, товариств та організацій (Іванов, В. В., сост., 1960, с. 66).

Про «необхідність створення освідомлення в значно ширших межах, ніж це було при боротьбі зі спекуляцією» йшлося і в «Інструкції органам надзвичайних комісій у справах боротьби з діями, спрямованими на завдання шкоди економічним інтересам Республіки в галузі промисловості», розісланій на місця наприкінці вересня 1921 р. На освідомлювачів покладалися завдання не лише виявлення «ворожої діяльності контрреволюційних елементів», а й «висвітлення обстановки в радянських установах, на фабриках і заводах, у селах» (ВЧК и начало нэпа, с. 126).

Для отримання об'єктивної інформації у сфері господарської діяльності до співпраці з органами ВУЧК активно залучали інформаторів із середовища спеціалістів, котрі працювали в установах і на підприємствах (ГДА СБУ, ф. 13/1/926/80, арк. 32 Зв.).

Велике значення у роботі з негласним апаратом надавалося конспірації. З кваліфікованими інформаторами працювали так звані секретні уповноважені, які працювали в штаті секретно-оперативного та економічного управлінь ВУЧК. На відміну від гласних співробітників, секретні уповноважені проживали за фіктивними документами, працювали в установах чи на підприємствах «під прикриттям». Як і негласний апарат, з метою конспірації, вони зустрічалися з оперативними працівниками винятково на конспіративних квартирах (Прокопенко, А. В., Розанов, І. С. та Дорошенко, І. А., с. 119).

Крім освідомлювачів та інформаторів, органи ВУЧК використовували й секретних агентів. Їх залучали при оперативній розробці осіб та організацій, які, на переконання співробітників каральних органів, займалися «контрреволюційною» чи злочинною діяльністю. На відміну від освідомлювачів та інформаторів, їх вербували з середовища (організації) чи найближчого оточення тих осіб, які потрапляли в поле зору органів ВУЧК. У зв'язку з цим секретну агентуру ще називали «внутрішньою агентурою». Агентів могли також цільовим способом впроваджувати до складу організацій. Довіри до правдивості інформації, яка надходила від агентури, було менше, порівняно з інформацією, котру передавали освідомлювачі та інформатори, а тому, з метою виключення ймовірного зрадництва чи провокації, секретних агентів та інформацію, яку ті надавали, ретельно перевіряли (Лясковська, С. П., Діяльність, 2016, с. 198). Тим більше, що дехто з них виявляв схильність не обмежуватися лише розвідувальною роботою, а й переходити до так званих «активних» дій, підштовхуючи «пасивний радянський елемент до активної роботи». Такий прийом у роботі визначався як метод «провокації», а агентуру, яка, виконуючи конкретне завдання, провокувала членів організації на певні протиправні дії, називали «активною агентурою». Окремі співробітники ВУЧК не перешкоджали своїм агентам застосовувати цей метод на практиці.

Застосування провокації неодноразово засуджувалося керівництвом ВЧК. Зокрема, 18 березня 1918 р. ВЧК ухвалила постанову «Про недопущення використання провокації в роботі ВЧК». Проте цей метод активно використовували як надзвичайні комісії, так і їх наступники – органи ДПУ, ГУДБ НКВС тощо.

У зв'язку з цим в січні 1921 р. видано спільний наказ Цупнадзкому та Особливих відділів УСРР щодо неприпустимості застосування такого методу в діяльності надзвичайних органів «Гонитва за викриттям [антирадянських – *Авт.*] організацій, роздмухування справ чи створення організації [інспірування міфічних організацій – *Авт.*], навіть з метою викриття ймовірного заклоту – злочинні, оскільки подібного роду діяльність призводить до певного виродження наших революційних органів надзвичайної боротьби в бік охоронних, жандармських, розшукових відділень», – наголошувалося у наказі. Робилося суворе попередження, щоб «роль агента у ворожому середовищі не виходила з ролі розвідника в організатора» (ЦДАГО України, ф.1/20/640/48, арк. 21, 21 Зв.).

Крім внутрішньої агентури у «ворожому середовищі» «працювала» ще й штатна агентура, яка спостерігала за організацією чи середовищем зсередини, але мала такі ж права, що й оперативні працівники, та перебувала на державному утриманні. Агентами внутрішнього спостереження могли бути виключно комуністи, або «чесні люди, що стоять на платформі Радянської влади», яких цілеспрямовано вводили до складу антирадянських партій, організацій, злочинних груп тощо (ГДА СБУ, ф. 13/13/1/401/30, арк. 10).

Розшукова діяльність не була врегульована на законодавчому рівні і здійснювалася лише на підставі директив РКП(б) (пізніше – ВКП(б)) та відомчих секретних нормативно-правових актів. На думку фахівця з історії радянських спецслужб О. Велідова, в той час «політика Комуністичної партії цілком визначала напрями й форми боротьби» каральних органів, а відомчі нормативно-правові акти закладали основи оперативно-розшукової діяльності: використання агентури, організація розшуку для забезпечення інтересів кримінального процесу тощо. (Велідов, А. С., 1975, с. 200). Отже, широкі повноваження та відсутність надійного контролю за діяльністю місцевих органів ВУЧК призводили до накопичення негативних явищ у роботі і порушені навіть відомчих приписів.

Кожній особі, яка співпрацювала з таємною службою, надавався псевдонім, яким вона мала підписувати свої донесення. Часто псевдонімами слугували номери, наприклад, агент 100. Однак, незважаючи на серйозність завдань, які ставилися перед ними, на етапі ВУЧК співробітники й агенти дещо спрощено, навіть наївно, ставилися до методів конспірації. Доволі часто письмові завдання агент підписував так: «Завдання читав, у чому розписуюсь. Секретний співробітник №__», і далі в дужках зазначав своє справжнє прізвище. (ЦДАВО України, ф. 33461/1/4/30, арк. 3, 4, 5; ф. 33461/1/5/165, арк. 7 Зв.).

Державне політичне управління (ДПУ) продовжило традицію використання агентурно-освідомчого апарату. У третьому розділі Положення про ДПУ (1922 р.) «агентурне спостереження за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території РСФРР і за кордоном» називалося одним з засобів досягнення завдань, котрі покладалися на органи держбезпеки (Яковлев, А. Н., ред., 2003b, с. 17). Про загрозу з боку «внутрішніх контрреволюціонерів», які, «користуючись своєю високою кваліфікацією, під приводом надання допомоги Радянській владі у налагодженні промисловості» спробують «захопити всю промисловість ... у свої руки, вважаючи, що так можна буде скинути Радянську владу» йшлося в циркулярі ДПУ від 10 березня 1922 р. Внаслідок цього перед органами ДПУ ставилося завдання «розвинути широку мережу освідомлення ..., щоб у будь-який час ...

врахувати та забезпечити себе від ймовірних контрреволюційних явищ» (ГДА СБУ, ф. 13/1/1026/12, арк. 10).

Наказом ДПУ РСФРР від 14 листопада 1922 р. запроваджувалася нова класифікація таємних співробітників, яка дещо відрізнялася від попереднього періоду. Зокрема, було встановлено три категорії: «агент зовнішнього спостереження» (штатний співробітник органів), «інформатор» та «освідомлювач» (Яковлев, А. Н., ред., 2003а, с. 27).

Відповідно до нової класифікації, інформаторами називали осіб, яких вербували або впроваджували до організації, в установу чи на підприємства для «висвітлення» настроїв різних прошарків працівників, роботи управлінського та адміністративного апарату, виявлення недоліків у роботі та зловживання посадових осіб.

Освідомлювачами стали називати осіб з «ворожого середовища», яких долучали до співпраці з органами ДПУ з метою виявлення і подальшої розробки «антирадянських, шпигунських, контрреволюційних і злочинних організацій». Ця категорія таємних співробітників працювала за напрямками роботи ДПУ УСРР. По суті, освідомлювачами стали називати колишню секретну або внутрішню агентуру. Особи освідомлювачів ретельно вивчали, а при залученні їх до співробітництва – конспірували.

Специфічною категорією інформаторів у сільській місцевості стали так звані «десятихатники». Цей інститут негласного апарату був тимчасово введений у 1923 р. на територіях, де був оголошений воєнний стан у зв'язку з діяльністю повстанських селянських загонів. Уповноважені окружних виконкомів призначали «десятихатниками» осіб із числа заможних селян. До їх обов'язків належало інформування органів влади про односельців, котрі «приховували» або «сприяли бандитам», агітували проти радянської влади. Якщо в районі їх нагляду відбувалися пошкодження залізниць, телеграфних чи телефонних мереж, убивства представників влади, й про це не було передчасно повідомлено, їх притягали до кримінальної відповідальності (ДАВО, ф. 925/6/6/106, арк. 3).

Проте не всі, хто співпрацював с органами ДПУ, робив це через примус. Траплялися непоодинокі випадки, коли люди ініціативно намагалися співпрацювати з каральними органами. Зазвичай, мотивацією було бажання покращити матеріальне становище чи просунути по службі. «Прошу Вашого розпорядження прийняти мене секретним агентом, оскільки я сам є робітник, підручний слюсаря, та за ліквідацією майстерень, знаходжусь без роботи», – писав начальнику дорожньо-транспортної надзвичайної комісії станції Київ-пасажирський один з робітників (ГДА СБУ, ф. 5/1/9563/61, арк. 3).

Процес вербування рекомендувалося «здійснювати лише після всебічного вивчення такої особи з метою виявлення індивідуальних якостей останнього та з'ясування доцільності його використання для виконання поставлених завдань» (ГДА СБУ, ф. 13/1/373/104, арк. 79). У відомчих актах визначалися й методи вербування. Зокрема, категорично заборонялося застосовувати загрози під час вербування. Однак на практиці не скрізь і не завжди дотримувалися відомчих приписів. «Вербування відбувалося за наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, котра може бути корисною», – писав начальник Кам'янець-Подільського прикордонного загону (ДАВО, ф. п-1/1/58/49, арк. 16).

Були й інші методи вербування. Так зване «примусове вербування» проводилося серед осіб, заарештованих за дрібними справами, яких звільняли з місць позбавлення волі або зменшували покарання. Вони надавали корисну інформацію після звільнення або за матеріальне й продовольче заохочення (ГДА СБУ, ф. 13/1/926/80, арк. 20).

Начальник Іноземного відділу (зовнішня розвідка) ДПУ УСРР В. Карелін про вербування говорив таке: «[Людину – Авт.] просто брали, арештовували й вербували. Це

іноді непогана річ, але за умов, коли відбувається певна комбінація» (ГДА СБУ, ф. 13/1/255/216, арк. 38).

Обов'язковим атрибутом того, що вербування відбулося успішно, було отримання від агента заяви про співробітництво. Розписка писалася від руки або заповнювався спеціальний бланк, на якому ставився підпис.

На місцях облік таємних співробітників («реєстр») вівся за напрямками роботи. На кожного агента заводилися особова та робоча справи, їм надавалися псевдоніми та номери. В особових справах, крім установчих даних, додатково вказували ділові якості агента (старанність, ініціативність, вміння орієнтуватися в обстановці та ін.); позитивні та негативні риси (ставлення до пияцтва, гультайства, азартних ігор, скупість, заздрість, мстивість, похмурість, хитрість, балакучість, улесливість та ін.); коло знайомих, родичів, зв'язки; довіра та авторитет серед оточення; працює він із задоволенням чи під тиском» та ін. (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124, арк. 101 Зв.).

Не дивлячись на партійні директиви щодо того, щоб кожен член партії мав бути добровільним освідомлювачем, у відомстві досить критично ставилися до вербування партійців. Зокрема, у директиві Південного окружного транспортного відділу ОДПУ (квітень 1926 р.) наголошувалося на тому, що «до вербування партійців необхідно вдаватися лише у виняткових випадках і кількісно ... вони не повинні складати понад 8 – 10% усього агентурного апарату» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124, арк. 6). Комунисти – співробітники ДПУ, які працювали з агентурним апаратом, і секретні працівники, з метою недопущення розшифрування, не повинні були загалом або частково виконувати партійні доручення (ЦДАГО України, ф. 1/20/404/108, арк. 61). Серед інформаторів незначною була і частка комсомольців, що пояснювалося молодістю та відсутністю у них досвіду спілкування з людьми, а також можливістю себе розшифрувати під час виконання громадських обов'язків, а саме, спілкуванням з представниками «антирадянського табору» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124 арк. 77).

З метою конспірації зв'язок з інформаторами та освідомлювачами здійснювався не тільки через уповноважених, а й через мережу резидентів та старших резидентів. Їх підбирали із числа найбільш відданих справі осіб, інколи, – колишніх співробітників органів державної безпеки, які займали відповідальні посади в радянському апараті та мали можливість, у межах своїх безпосередніх професійних обов'язків, спілкуватися з широким колом осіб. Важливою складовою у наданні необхідної інформації був зв'язок між резидентами та освідомлювачами. Траплялись випадки, коли серед резидентів були особи з низьким інтелектуальним рівнем, і освідомлювачі, люди освічені, відмовлялися з ними працювати (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124, арк. 96).

Відомі випадки, коли з різних причин агенти викривалися. Серед керівництва установ існувало негативне ставлення до осіб, які таємно співпрацювали з органами, тому принагідно їх намагалися позбутися. Так, у серпні 1925 р. директор Турбовського цукрового заводу Вінницького округу, дізнавшись прізвище освідомлювача й побоюючись розголошення відомостей про надлишки за рахунок економії, звільнив робітника, своє рішення мотивуючи «дефектами в його роботі» (ДАВО, ф. п-29/1/141/211, арк. 193).

Відтак оперуповноважені, які працювали з різними категоріями секретних співробітників, намагалися у жодному разі не допустити їх розшифрування. На закритому засіданні Раднаркому УСРР у травні 1923 р. наголошувалося, що секретні співробітники ДПУ під час розгляду в суді справ, до розкриття яких вони були причетні, могли запрошуватися як свідки лише за погодженням ДПУ і лише в тих випадках, коли «в інший

спосіб неможливо встановити інформацію, необхідну для визнання злочину доведеним» (ЦДАВО України, ф. 2/2/942/245, арк. 81).

З часом внутрішня структура агентурного апарату зазнала певних змін, пов'язаних з подальшим удосконаленням роботи каральних органів. Класифікація секретних співробітників залежала від їх особи та кваліфікації, завдань, які на нього покладалися, та характеру його співпраці з органами ДПУ, ОДПУ.

При створенні освідомчої мережі в містах ставилася мета отримувати інформацію про кожне підприємство, установу, трудовий колектив. Негласний апарат загального освідомлення отримав назву «інформатори». До їх обов'язків належало лише повідомляти свого куратора про всі негаразди, недоліки, які вони помічали в установах та на підприємствах за місцем роботи.

Висвітлення специфічних питань належало до компетенції спеціальних інформаторів. Їх мережа формувалася відповідними управліннями і відділами ДПУ УСРР за напрямками роботи. Специфічність завдань вимагала певної кваліфікації в тій галузі, де вони працювали. Їх кількість у відповідних установах та організаціях залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми, професійності тощо. Наприклад, на початку 1920-х рр. мережа інформаторів у державних органах Подільської губернії виглядала так: раднаргосп – 3 особи; губфінвідділ – 3, шкіряний трест – 1; держбанк – 2; «чорна біржа» – 5; губпромспілка – 1; губвідділок транспорту – 1; губстатбюро – 1 та ін. (ДАВО, ф. п-1/1/57/246, арк. 6).

У 1926 р. агентурно-освідомча мережа Харківського окружного відділу ДПУ нараховувала 21 резидента та 779 освідомлювачів. (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 102 Зв.).

Інформація, що надходила від спеціальних і «загальних» інформаторів була базовою для виявлення недоліків у роботі установ. Вона перевірялася шляхом отримання офіційних матеріалів від органів чи установ. Наприклад, за інформацією секретних співробітників про зловживання керівництва фосфоритних розробок у Подільській губернії в 1923 р. розпочалася агентурна розробка адміністрації. На підставі виявлених фактів була проведена ревізія із залученням представників економічного відділу (ЕКВ) ДПУ, робітничо-селянської інспекції (РСІ) та Цукротресту, якому підпорядковувалися підприємства. І лише після виявлених ревізією недоліків у фінансовій діяльності було розпочате кримінальне впровадження (ДАВО, ф. п-1/1/56/72, арк. 32).

У зв'язку із залученням до конфіденційного співробітництва великої кількості осіб, передусім, із «класово близьких елементів», у середині 1920-х рр. з'явився специфічний термін – «чекізація робітників». Проте збільшення кількості негласного апарату нерідко мало негативні наслідки: оперуповноважені не мали можливості регулярно зустрічатися з ними всіма. Відсутність належного контролю з боку чекістів призвела до появи в агентурно-освідомчій мережі випадкових, а інколи – нелояльних до влади осіб, які надавали неточну або свідомо спотворену інформацію та використовували зв'язок з органами для вирішення особистих проблем.

Уявлення про недоліки в роботі з негласним апаратом дають матеріали перевірки 1926 р. Харківського окрвідділу ДПУ УСРР. Активно працювали лише декілька агентів, які мешкали в Харкові. Агентура нерівномірно розподілялася за трестами та підприємствами, внаслідок чого на одних підприємствах не було жодного інформатора, на інших – по чотири, хоча достатньо було одного-двох. Перевірка якісного складу негласного апарату виявила, що більшість завербованих, маючи слабку професійну підготовку чи обіймаючи незначні

посади, були неспроможні надавати корисну для органів державної безпеки інформацію (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 58).

Недоліки існували і в роботі окривділів, де переважало сільське населення. «Селянське освідомлення в своєму складі на 70% становила біднота, 30% – куркулі та середняки, а тому охопити основну масу селянства воно було не в змозі», – підкреслювалося у звіті комісії з вивчення стану конфіденційного співробітництва на місцях (ГДА СБУ, ф. 13/1/408/5/718, арк. 6).

У багатьох випадках причиною незадовільної роботи інформаторів були надмірна кількість завдань, які надходили з центру, або нереальність їх виконання. Наприклад, «провести через освідомлювачів кампанію щодо вигнання з села попа» чи «вилучити заяву в голови робітничо-селянської інспекції, яку йому передав співробітник лікарні» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 75, 97).

За висновками керівництва відомства, 48% агентурного апарату в Україні вважалися непридатними для використання в роботі, а отже постало питання її скорочення, підвищення якісного складу та вербування «кваліфікованих робітників» (ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124/, арк. 97, 103 Зв.).

Незважаючи на численні недоліки в роботі з негласним апаратом, цей метод уважався найефективнішим, порівняно з іншими спеціальними формами та засобами у діяльності органів держбезпеки. «Агентура посідає ... виняткове, особливе місце. Вона є альфою та омегою нашої оперативної діяльності. Без неї неможливою була б узагалі ніяка успішна діяльність органів ДПУ», – зазначалося на Всеукраїнській нараді працівників контррозвідувальних органів у березні 1925 р. (ГДА СБУ, ф. 13/1/225/28, арк. 7 Зв.).

Важливість використання конфіденційного співробітництва усвідомлювали не лише очільники відомства, а й партійні керівники. Про необхідність посилення освідомчої роботи ДПУ УСРР ішлося, зокрема, на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У в червні 1925 р. (ЦДАГО України, ф. 1/16/3/169+3, арк. 61).

Мережа основної агентури ДПУ, яка під певною «легендою» впроваджувалася до складу організацій (політичних чи кримінальних), якими цікавилися органи державної безпеки, так і називалася – «агенти». Ця категорія негласного апарату, як і за попередньою класифікацією, працювала за конкретними завданнями в межах тієї чи іншої оперативної (агентурної) розробки.

Внутрішня секретна агентура, яку використовували для виявлення злочинних угруповань, вербувалася, як зазначалося вище, з осіб із кримінального середовища, або тих, хто раніше був засуджений за аналогічні злочини. Грошове забезпечення за співпрацю з правоохоронними органами така агентура не отримувала, працювала на умовах премій за викритті організації (Ляковська, 2011, с. 20).

У 1926 р., у межах боротьби з фальшивомонетниками, 65% інформації про існуючі організації було отримано від спеціального освідомлення. У 1927 р. серед виявлених окружними відділами 38 організацій фальшивомонетників, 8 було викрито на підставі донесень спецагентури, 12 – за інформацією агентів загального освідомлення (ГДА МВС України, 15/1/5/370, арк. 233).

Агентуру використовували й для проведення профілактичних заходів. Зокрема, співробітники економічних підрозділів ДПУ систематично проводили агентурні перевірки базарів, бірж, фінансових установ, ресторанів та інших розважальних закладів щодо виявлення там фальшивих грошових одиниць чи порушень правил валютного регулювання. (Ляковська, 2011, с. 19).

Існування реєстрів негласного апарату давало можливість найбільш цінну, спеціально підготовлену агентуру, використовувати для виявлення найнебезпечніших кримінальних груп. Наприклад, за агентурною розробкою фальшивомонетників «Даеш долари», яка проводилася Київською губернською трійкою у справах боротьби з фальшивомонетництвом у середині 1920-х рр., працювали три інформатори, відряджені з Харкова Всеукраїнською трійкою (ЦДАВО України, ф. 30/1/4254/46, арк. 5).

З метою протидії великим злочинним угрупованням фальшивомонетників, контрабандистів, спекулянтів, виявлення нелегальних «чорних бірж» і «чорних маклерів», які здійснювали незаконні валютні операції, продовжувалася практика використання «активної агентури», або агентів-провокаторів. Наприклад, улітку 1923 р. до групи фальшивомонетників, яка діяла в Києві, був уведений агент Х, метою якого було відшукати фабрику з виготовлення фальшивок. Рішенням керівника оперативної групи, яка розробляла банду, агент вдався до «активних» дій: він показав велику пачку купюр і висловив бажання «вкласти» ці гроші у справу, яка б принесла йому чималий прибуток. «Вклавши» гроші та так і не дізнавшись про місцезнаходження фабрики, він почав вимагати повернення своїх коштів, оскільки був невпевнений, що їх використовують за призначенням. Тільки після того члени банди привели його до будинку 118 по вул. Великій Васильківській, де виготовляли фальшиві купюри (ЦДАВО України, ф. 6/1/2075/253, арк. 45).

Агентів-провокаторів* використовували контррозвідники для організації оперативних ігор («Трест», «Синдикат-2», «Справа №39», «Гарантела» та ін.) з емігрантськими політичними організаціями, які ставали за мету продовжити боротьбу проти радянського політичного режиму. Завданнями цих ігор було виявлення прихильників цих організацій всередині країни, по можливості – виведення на радянську територію очільників закордонних організацій та знищення як безпосередніх учасників, так і викритих прихильників. Агенти (як правило, із відповідного середовища, які були особисто знайомі з представниками емігрантських кіл) повинні були довести до відома керівництва закордонних організацій інформацію про існування на теренах СРСР підпільних організацій з такою ж метою, а потім – грати роль членів цих організацій.

Про виключне значення спеціальної агентури йшлося на вже згаданій Всеукраїнській нараді співробітників контррозвідувальних органів (1925 р.). «Навіть доведені до повної досконалості – ні облік, ні зовнішня розвідка ..., ні навіть загальне освідомлення без спеціальної агентури нічого не можуть дати для розкриття активних контрреволюційних організацій і шпигунства. Вони повинні бути не більше, ніж гарними помічниками спеціальної агентури», – наголошувалося у виступах на нараді (ГДА СБУ, ф. 13/1/225/28, арк. 8).

Органи ДПУ УСРР, ОДПУ активно використовували агентуру й для організації спеціальних операцій. Зокрема, на початку 30-х років під час так званої «золотої операції» з вилучення у населення виробів із золота та дорогоцінних металів, агенти економічних підрозділів допомагали виявити «прихованих валютоутримувачів», а також місця переховування ними валюти чи коштовностей. Завдяки реалізації низки оперативних розробок із залученням агентури («Сім'я», «Експортери», «Лонферн», «Авіатори», «Кочовики» та ін.) було вилучено великі партії золота та валюти (Лясковська, 2019, с. 52).

---

* За термінологією радянських контррозвідників і відомчих істориків спецслужб «створені» на теренах СРСР організації називалися легендованими, а не провокаційними, а відповідно й агентів, які брали участь у розробці антирадянських закордонних центрів некоректно називати провокаторами.

Під час проведення операції у другій половині 1932 р. було здійснено понад 35 тис. арештів. За більшістю з них – 81% (близько 29 тис. осіб) рішення ухвалювалися на підставі даних агентури (ГДА МВС України, ф. 15/1/7/244, арк. 165). Отже, при виявленні потенційних валютоутримувачів під час «золотої операції» агентурний метод виявився найефективнішим. На агентуру не шкодували коштів. У 1932 р. «за сприяння при вилученні валютних цінностей» на неї витратили понад 700 руб. із майже 10 тис. виділених на всю операцію (ГДА МВС України, ф. 15/1/7/244, арк. 223).

Якщо ж під час обшуків золото чи коштовності не були знайдені, або їх вартість була незначною, потенційних валютоутримувачів затримували, й до них застосовували так звану «внутрішню камерну розробку». Вона полягала у «підсадках» до камер, де вони перебували, агентів з метою вивідати імена осіб, які могли мати валюту. Нові прізвища додатково включали до списків ДПУ (Лясковська, 2019, с. 47).

Під час проведення чергової акції операції в 1933 р. органи ДПУ УСРР активно залучали так звану «рейдову агентуру». До її складу входили особи, які мали зв'язки в колишньому непманському середовищі, і особисто були знайомі з багатьма представниками «нової радянської буржуазії». Справа полягала в тому, що під час згорання нової економічної політики велика частина приватників, намагаючись врятуватися від репресій, переїхала в місцевості, де відбувалося велике будівництво, влаштовуючись там службовцями в конторах. Як правило, вони намагалися триматися разом, створюючи своєрідні земляцтва. Для їх виявлення з територій Вінницької, Одеської, Київської областей направляли до Донбасу «рейдову агентуру», яка й повинна була виявити колишніх непманів (Лясковська, 2019, с. 56).

Отже, специфіка роботи радянських каральних органів, необхідність у виявленні та попередженні злочинів проти держави на стадії їх підготовки, призвели до реанімації методів політичного розшуку царських правоохоронних та спеціальних служб. У 1920-х – на початку 1930-х років органи ВУЧК, ДПУ УСРР, ОДПУ використовували різні форми конфіденційного співробітництва (інформаторів, спеціальних інформаторів, внутрішню секретну агентуру, а також активну агентуру тощо), яке вважалося головним методом у контррозвідальній та оперативно-розшуковій діяльності радянських каральних органів. У відомчих нормативно-правових актах, які регламентували використання секретних співробітників, розроблялися принципи відбору кандидатів на вербування, аналізувалися особливості використання різних категорій негласного апарату та ступінь довіри до інформації, що надходила від них. Інформаторів долучали до збирання інформації щодо функціонування установ та підприємств різних форм власності, що дозволяло контролювати та виявляти недоліки і прорахунки в їх роботі, викривати посадовців у зловживанні службовим становищем тощо. Агентуру використовували у протидії кримінальним угрупованням фальшивомонетників, контрабандистів, спекулянтів; при проведенні оперативних операцій, розробці оперативних комбінацій і так званих «оперативних іграх» із закордонними центрами політичної еміграції, а також для проведення цільових інформаційно-психологічних впливів, зокрема, деморалізації й розкладання середовища, яке в той момент цікавило каральні органи.

Використання негласного апарату не було врегульовано на законодавчому рівні, здійснювалося лише на підставі партійних директив та відомчих секретних нормативно-правових актів, був відсутній контроль за його використанням з боку органів прокуратури. У гонитві за показниками щодо розкриття злочинних організацій нерідко внутрішня агентура не обмежувалася лише спостереженням, а переходила до «активних» заходів,

підбурюючи членів організацій чи середовища, які розроблялися, до активних протиправних дій. Іншим недоліком у роботі з агентурним апаратом стало отримання часто неправдивої чи спотвореної інформації, яка нерідко не перевірялася, що призводило до необ'єктивної оцінки ситуації. Проте, незважаючи на недоліки і прорахунки, конфіденційне співробітництво вважалося найбільш дієвим методом у роботі радянських спецслужб.

Бібліографічний список

- Велидов, А. С., 1975. *Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВНК (1917 – 1920 гг.)*. Москва: ВШ КГБ СССР.
- Виноградов, В., отв. ред., 2007. *Архив ВЧК : Сборник документов*. Москва: Кучково поле.
- ВЧК и начало нэпа. Документы, 2004. *Свободная мысль–XXI*. 4, с. 114–128.
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України), ф. 15/1/5/370.
- ГДА МВС України, ф. 15/1/7/244.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 5/1/9563/61.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/195/1/124.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/225/28.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/255/216.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/373/104.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/401/30.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/408/5/718.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/926/80.
- ГДА СБУ, ф. 13/1/1026/12.
- Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. п-1/1/56/72.
- ДАВО, ф. п-1/1/57/246.
- ДАВО, ф. п-1/1/58/49.
- ДАВО, ф. п-29/1/141/211.
- ДАВО, ф. 925/6/6/106.
- Дзержинський Ф., 1995. Наказ про каральну політику надзвичайних комісій. 8 січня 1921 року. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1/2. с. 86–89.
- Иванов, В. В., сост., 1960. *История советской разведки. Сборник документов по истории оперативной деятельности ВЧК – ГПУ. Выпуск второй (1921 – 1925 гг.)*. Москва: ВШ КГБ при СМ СССР.
- Иванов, В. В., Кукушкин, Д. К. та Канищев Н. Ф., сост., 1960. *История советской разведки. Сборник документов и материалов по истории оперативной деятельности ВЧК: Выпуск первый (1918–1920 годы)*. Москва: ВШ КГБ при СМ СССР.
- Кульчицький, С. В., 2013. Вертикаль державної безпеки в системі диктатури більшовицьких вождів (1917 – 1938 рр.). В: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур, упор. 2013. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1991 рр.): історія, структура, функції*. Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ . Київ: Інститут історії України, с. 17–70.
- Ленін, В.І., 1917. Промова в питанні про Установчі збори. В: *Ленін В.І., 1973. Повне збір творів. Т. 35. Жовтень 1917 – березень 1918 рр.* Київ: Політвидав України, с. 129 – 131.

- Лясковська, С. П., 2011. Боротьба економічних підрозділів ДПУ УСРР з фальшивомонетництвом в 20-ті роки ХХ ст. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1(36). с. 7–33.
- Лясковська, С. П., 2016. *Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921 – 1928 рр.): моногр.* Київ: Нац. акад. СБУ.
- Лясковська, С. П., 2019. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.). *Україн. історич. журнал*, 3, с. 25–48.
- Мозохин, О. Б., 2009. *Деятельность ГПУ – ОГПУ по обеспечению экономической безопасности Советского государства*. Москва: Кучково поле.
- Нікольський, В. М., 2003. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія.* Донецьк: Видавництво Донецького національного університету.
- Окіпнюк, В. Т., 2015. *Органи державної безпеки УРСР (1922 – 1941 рр.) : історико-правове дослідження: монографія.* Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБУ України.
- Пилипчук, В. Г., Вронська, Т. В. та Козенюк, В. О., упор., 2009. *Правове регулювання конфіденційного співробітництва з органами безпеки та розвідки на теренах України (кінець ХІХ – кінець ХХ століття). Збірник документів: У 2-х томах. Том І (1882–1922).* Київ: СБ України.
- Плеханов, А. М., 2006. *ВЧК – ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921 – 1928.* Москва: Кучково поле.
- Подкур, Р. Ю. та Ченцов, В. В., 2010. *Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ.* Тернополь, Збруч: Інститут історії України НАНУ.
- Прокопенко, А. В., Розанов, І. С. та Дорошенко, І. А., 1967. *История советских органов государственной безопасности. Макет учебного пособия.* Москва: ВКШ КГБ.
- Рассказов, Л. П., 1994. *Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917 – 1941 гг.).* Уфа : РИО УВШ МВД.
- Федоров, А.В. та Шахматов А.В., 2005. *Правовое регулирование содействия граждан органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность.* СПб: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс».
- Фомин, Ф.Т. 1964. *Записки старого чекиста.* Москва: Политиздат, 1964. [онлайн] .
Доступно: https://royallib.com/read/fomin_fedor/zapiski_starogo_chekista.html#83132
(дата звернення: 10 вересня 2020).
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України), ф. 2/2/942/245.
- ЦДАВО України ф. 6/1/2075/253.
- ЦДАВО України, ф. 30/1/4254/46.
- ЦДАВО України, ф. 33461/1/4/30.
- ЦДАВО України, ф. 33461/1/5/165.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1/16/3/169+3, арк. 61.
- ЦДАГО України, ф. 1/20/166/387.
- ЦДАГО України, ф. 1/20/278/64.

ЦДАГО України, ф. 1/20/404/108.

Шаповал, Ю., Пристайко В., та Золотарьов, В., 1997. *ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи*. Київ: Абрис.

Яковлев, А. Н., ред., 2003а. *Лубянка. Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. Справочник*. Москва: МФД.

Яковлев, А. Н., ред., 2003б. *Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936*. Москва: МФД.

References

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (DAVO), f. p-1/1/56/72.

DAVO, f. p-1/1/57/246.

DAVO, f. p-1/1/58/49.

DAVO, f. p-29/1/141/211.

DAVO, f. 925/6/6/106.

Dzerzhynskiy F., 1995. *Nakaz pro karalnu polityku nadzvychainykh komisii. 8 sichnia 1921 roku. Z arkhiviv VUCHK – HPU – NKVD – KHB. 1/2. s. 86–89.*

Fedorov, A.V. ta Shahmatov A.V., 2005. *Pravovoe regulirovanie sodeystviya grazhdan organam, osuschestvlyayushchim operativno-rozysknyuyu deyatelnost*. SPb: Izd-vo R. Aslanova «Yuridicheskiiy tsentr Press».

Fomin, F.T. 1964. *Zapiski starogo chekista. Moskva: Politizdat, 1964.* [onlayn]. Dostupno: https://royallib.com/read/fomin_fedor/zapiski_starogo_chekista.html#83132 (data zvernennya: 10 veresnya 2020).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy (HDA MVS Ukrainy), f. 15/1/5/370.

HDA MVS Ukrainy, f. 15/1/7/244.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 5/1/9563/61.

HDA SBU, f. 13/1/195/1/124.

HDA SBU, f. 13/1/225/28.

HDA SBU, f. 13/1/255/216.

HDA SBU, f. 13/1/373/104.

HDA SBU, f. 13/1/401/30.

HDA SBU, f. 13/1/408/5/718.

HDA SBU, f. 13/1/926/80.

HDA SBU, f. 13/1/1026/12.

Ivanov, V. V., sost., 1960. *Istoriya sovetskoy razvedki. Sbornik dokumentov po istorii operativnoy deyatelnosti VChK – GPU. Vyipusk vtoroy (1921 – 1925 gg.)*. Moskva: VSh KGB pri SM SSSR.

Ivanov, V. V., Kukushkin, D. K. ta Kanishev N. F., sost., 1960. *Istoriya sovetskoy razvedki. Sbornik dokumentov i materialov po istorii operativnoy deyatelnosti VChK: Vyipusk pervyy (1918–1920 gody)*. Moskva: VSh KGB pri SM SSSR.

Kulchytskyi, S. V., 2013. *Vertykal derzhavnoi bezpeky v systemi dyktatury bilshovytskykh vozhdiv (1917 – 1938 rr.)*. V: O. H. Bazhan, R. Yu. Podkur, upor. 2013. *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918 – 1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii. Materialy kruhloho stolu, 19 hrudnia 2013 r., m. Kyiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, s. 17–70.

- Lenin, V. I., 1917. Promova v pytanni pro Ustanovchi zbory. V: *Lenin V. I., 1973. Povne zibr. tvoriv. T. 35. Zhovten 1917 – berezen 1918 rr.* Kyiv: Polityvydav Ukrainy, s. 129–131.
- Liaskovska, S. P., 2011. Borotba ekonomichnykh pidrozdiliv DPU USRR z falshyvomonetnytstvom v 20-ti roky KhKh st. *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB.* 1(36), s. 7–33.
- Liaskovska, S. P., 2016. *Diialnist orhaniv VUChK – DPU USRR u sferi ekonomiky (1921 – 1928 rr.): monohr.* Kyiv: Nats. akad. SBU.
- Liaskovska, S. P., 2019. «Zolota operatsiia» DPU USRR iz prymusovoho vyluchennia v naselennia valiuty ta koshtovnosti (pochatok 1930-kh rr.). *Ukrain. istorych. zhurnal*, 3, s. 25–48.
- Mozohin, O. B., 2009. *Deyatelnost GPU – OGPU po obespecheniyu ekonomicheskoy bezopasnosti Sovetskogo gosudarstva.* Moskva: Kuchkovo pole.
- Nikolskyi, V. M., 2003. *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.). Istoryko-statystychni doslidzhennia. Monohrafiia.* Donetsk : Vydavnytstvo Donetskoho natsionalnogo universytetu.
- Okipniuk, V. T., 2015. *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922 – 1941 rr.) : istoryko-pravove doslidzhennia: monohrafiia.* Kyiv: Tsentri navch., nauk. ta period. vyd. NA SBU Ukrainy.
- Plehanov, A. M., 2006. *VChK – OGPU: Otechestvennyie organy gosudarstvennoy bezopasnosti v period novoy ekonomicheskoy politiki. 1921 – 1928.* Moskva: Kuchkovo pole.
- Podkur, R. Yu. ta Chentsov, V. V., 2010. *Dokumenty organov gosudarstvennoy bezopasnosti USSR 1920 – 1930-h godov: istochnikovedcheskiy analiz.* Ternopol, Zbruch : Institut istorii Ukrainy NANU.
- Prokopenko, A. V., Rozanov, I. S. ta Doroshenko, I. A., 1967. *Istoriya sovetskih organov gosudarstvennoy bezopasnosti. Maket uchebnogo posobiya.* Moskva: VKSh KGB.
- Pylypchuk, V. H., Vronska, T. V. ta Kozeniuk, V. O., upor., 2009. *Pravove rehuliuвання konfidentsiinoho spivrobotnytstva z orhanamy bezpeky ta rozvidky na terenakh Ukrainy (kinets KhIKh – kinets KhKh stolittia). Zbirnyk dokumentiv: U 2-kh tomakh. Tom I (1882–1922).* Kyiv: SB Ukrainy
- Rasskazov, L. P., 1994. *Karatelnyie organy v protsesse formirovaniya i funktsionirovaniya administrativno-komandnoy sistemy v Sovetskom gosudarstve (1917 – 1941 gg.).* Ufa : RIO UVSh MVD.
- Shapoval, Yu., Prystaiko V., ta Zolotarov, V., 1997. *ChK – HPU – NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty.* Kyiv: Abrys.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 1/16/3/169+3
- TsDAHO Ukrainy, f. 1/20/166/387.
- TsDAHO Ukrainy, f. 1/20/278/64.
- TsDAHO Ukrainy, f. 1/20/404/108.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO Ukrainy), f. 2/2/942/245.
- TsDAVO Ukrainy, f. 6/1/2075/253.
- TsDAVO Ukrainy, f. 30/1/4254/46.
- TsDAVO Ukrainy, f. 33461/1/4/30.
- TsDAVO Ukrainy, f. 33461/1/5/165.
- Velidov, A. S., 1975. *Kommunisticheskaya partiya – organizator i rukovoditel VNK (1917 – 1920 gg.).* Moskva: VSh KGB SSSR.
- Vinogradov, V., otv. red., 2007. *Arhiv VChK : Sbornik dokumentov.* Moskva: Kuchkovo pole.

VChK i nachalo nera. Dokumenty, 2004. *Svobodnaya myisl*–XXI. 4, s. 114–128.

Yakovlev, A. N., red., 2003a. *Lubyanka. Organyi VChK – OGPU – NKVD – NKGB – MGB – MVD – KGB. 1917 – 1991. Spravochnik*. Moskva: MFD.

Yakovlev, A. N., red., 2003b. *Lubyanka. Stalin i VChK – GPU – OGPU – NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vyisshih organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. Yanvar 1922 – dekabr 1936*. Moskva: MFD.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2020 р.

S. Liaskovska

SPECIFICS OF THE USE OF CONFIDENTIAL COOPERATION BY SOVIET PUNISHMENT BODIES IN UKRAINE (1918–1934)

Abstract. The purpose of the work is to analyze the use by the soviet punitive authorities of covert (secret) methods, in particular, confidential cooperation, in the implementation of counterintelligence and operational and investigative activities; defined categories of covert apparatus and features of their use along the lines of work.

The research methodology is based on the principles of objectivity, systematics, dialectics and historicism. The multidimensionality of the object of scientific research, the diverse source base led to the use of an interdisciplinary platform - a combination of historical and legal approaches, because without a legal basis it is impossible to provide a comprehensive analysis of the soviet punitive authorities.

Scientific novelty: on the basis of a wide range of archival materials, covert methods of activity of VUCheKa and DPU bodies, in particular, confidential cooperation, have been identified; its place in the system of other methods and means of the soviet punitive authorities is analyzed; the formation of the secret apparatus, the peculiarities of the use of different categories of secret agents and the consequences of the lack of control over their use are investigated.

The specifics of the work of the soviet punitive authorities, the need to detect and prevent crimes against the state at the stage of their preparation, led to the resuscitation of methods of political investigation of the tsarist law enforcement and special services. In the 1920s and early 1930s, the bodies of the VUCHK, the DPU of the USSR, and the ODPUs used various forms of confidential cooperation, which was considered the main method in counterintelligence and search operations. activities of the soviet punitive authorities. The departmental regulations governing the use of secret agents developed the principles of selection of candidates for recruitment, analyzed the peculiarities of the use of various categories of covert apparatus and the degree of trust in the information received from them. The use of the covert apparatus was not regulated at the legislative level, it was carried out only on the basis of party directives and departmental secret legal acts, there was no control over its use by the prosecutor's office. In the pursuit of indicators for the detection of criminal organizations, the internal agency was often not limited to surveillance, but moved to "active" measures, inciting members of organizations or the environment being developed, to active illegal actions. Another shortcoming in working with the intelligence apparatus was the receipt of often false or distorted information, which was often not verified, which led to a biased assessment of the situation. Despite the shortcomings and miscalculations, confidential cooperation was considered the most effective method in the work of the soviet secret services.

Key words: VUCheKa (Vseukrainskaya Chrezvychaynaya Komissia, The All-Ukrainian Emergency Commission), DPU (State Political Directorate), confidential cooperation, undercover apparatus, agent, resident, informant.

УДК 329.7-055.2(477.4)''189/191''

V. Motuz

**THE HISTORY OF THE TRANSFORMATION OF WOMEN OF
NADDNIPRYANSK UKRAINE FROM AN OBJECT INTO A SUBJECT OF THE
POLITICAL PROCESS: FROM IDEA TO PRACTICAL IMPLEMENTATION**

The article substantiates the theoretical and practical foundations of the development of the women's movement in Naddnipryan Ukraine in the conditions of active politicization of society in the late 19th – early 20th century. When the object of the study is the increase by women from Naddnipryanskaya Ukraine of their social status in society, and the subject is their transformation from an object into a subject of political activity. This process is revealed from the standpoint of the influence of the politicization of Ukrainian society in the late 19th – early 20th century on the movement of socially active women in Nadnipryansk Ukraine towards achieving the modernization of the system of power and management from the point of view of gender equality and is presented as a transitional stage to this.

Keywords: *woman, women's history, women's movement, women's movement in the Dnieper Ukraine of the late XIX – early XX centuries, society, Ukrainian society, politicization of Ukrainian society in the late XIX – early XX centuries*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-99-108

Formulation of the problem. The origin of the women's movement in Ukraine goes back to the middle of the 19th century. Its history is divided into several stages, each of which has its own characteristics and historical significance. In our opinion, one of the key stages in the development of the women's movement in Ukraine is the end of the 19th – the beginning of the 20th century. It is characterized by active politicization in the Ukrainian lands of both empires, primarily in the Naddnipryan Ukraine. It was at this historical stage in the development of the Ukrainian women's movement in Naddnipryan Ukraine that its representatives, along with their Western Ukrainian and Russian colleagues, outlined another vector of their activities – the achievement of modernization of the system of power and management from the standpoint of gender equality. However, unlike them, women in Naddnipryan Ukraine were the first to change their social and legal status, turning from an object into a subject of the political process, thereby initiating the next stage of its development.

Noting the historical stage in the development of the women's movement in Naddnipryansk Ukraine (late XIX – early XX century), as an intermediate stage between the stage when it was noted about the need for women's access to all spheres of social life of society (mid-80s of the XIX century) and the stage when women both de jure and de facto, they joined in the mastery of the last “not taken” by them, until March 1917, “heights” – this is obtaining political rights and access to state leadership.

It should be noted that the key event that strengthened the desire of women to have political rights was another revolution – the First Russian bourgeois-democratic revolution of 1905 – 1907, or rather October 1905. It was then, under pressure from society, that the Manifesto of Nicholas II was proclaimed, which introduced empire a new constitutional system and as a body of people's

representation – the Russian State Duma. The Duma Election Procedure Act, published in December 1905, granted voting rights only to men (Шевченко, 2013, с.131). Women found themselves in the category of citizens who did not have political powers. From this moment, in the Russian Empire, the question arises about the civil equality of women and about granting them the right to elect and be elected to government bodies. The solution to this issue was primarily concerned with women's organizations, including those from Naddnipryansk Ukraine, which actively advocated the idea of gender equality in society. To do this, they began to use various forms of collective action – meetings, petitions to government bodies, rallies and the like.

Analysis of research and publications. Our historiographic analysis of the process of transformation of women in Naddnipryansk Ukraine into a subject of political activity demonstrates that the issue we are researching has not yet been actualized as a complex scientific problem. And this is despite the fact that there is a significant layer of scientific literature on it, which explores various aspects of this historical phenomenon.

The result of the review of scientific research is the statement that, in its final form, the process of transforming women of Nadnipyrian Ukraine into a subject of political activity has not yet been covered, but some of its aspects are analyzed in the context of various issues that scientists have dealt with. In particular, in scientific works I. Andrusyak (Андрус'як, 2014), S. Bilosorochka (Білосорочка, 2018), M. Bogachevskaya-Khomyak (Богачевська-Хом'як, 1995), V. Dobrovolskaya (Добровольська, 2017), L. Smolyar (Смоляр, ред., 1999), K. Kobchenko (Кобченко, 2012), N. Lobko (Лобко, 2016), A. Nestertsova-Sobakar (Нестерцова-Собакар, 2016), N. Oliynyuk (Олійник, 2013), L. Petryshyna (Петришина, 2016), L. Potaryuk (Потапюк, 2015), S. Siropolko (Сірополко, 2001), I. Stashin (Сташин, 2008), I. Fatkhutdinova (Фатхутдінова, 2015), M. Shevchenko (Шевченко, 2013), L. Yatsenko (Яценко, 2008) and other researchers.

So, despite the significant achievements of scientists in the study of the issue of politicization of the women's movement in the Ukrainian lands in the late 19th – early 20th century and their unquestioning scientific significance, the history of the transformation of women in Naddnipryansk Ukraine from an object into a subject of the political process is presented fragmentarily and requires a separate comprehensive study.

The purpose of this article is to highlight the key stage in the development of the women's movement in Naddnipryan Ukraine, during which not only its politicization took place, but also a support was formed for the further advancement of women in such an important component of the public sphere of society as public administration.

Presentation of the main material. If at the previous stage of its development the women's movement of Naddnipryansk Ukraine had significant support from the democratically-minded men of the region, then in the 90s of the XIX century the paths of the progressive intelligentsia of Naddnipryansk Ukraine diametrically diverged on the basis of gender. Men supported the representatives of the women's movement as long as it fit within the boundaries of their understanding of the problem of women's emancipation. In the traditional male concept of equal rights and opportunities for women in the public sphere of society, there was only the right of women to higher education and their participation in social production (Андрус'як, 2014, с.12).

In the early 90s of the XIX century, in the development of the women's movement in Naddnipryan Ukraine, transformations were outlined, which concerned the expansion of the sphere of social activity of women, the growth of their function and number, as well as some changes in its direction (Мищенко, 2011, с.113).

In the first incomplete twenty years of the second stage – the 90s of the 19th century – 1908 – representatives of women's organizations of Naddniproysk Ukraine participated in various international congresses and exhibitions, helped to attract women of the region to general civilization processes and significantly expanded women's ideas about effective ways and methods of struggle for their rights (Богачевська-Хомяк, 1995, с.229).

The corresponding understanding was formed on the basis of summary statistical data on the status of women in the Russian Empire, in particular in Naddniproysk Ukraine, and familiarization of the participants of the women's movement in Naddniproysk Ukraine with the experience of women fighting for their rights in the leading countries of the world at that time. All this made the representatives of the women's organizations of Naddniproysk Ukraine thoroughly analyze their previous activities and think about their future (Потапюк, 2015, с.21).

In the Ukrainian society of the late 19th century, there were many social problems associated with the women's issue. Trafficking in women and prostitution were among the priorities. Activists of the women's movement in Nadniproysk Ukraine were very worried about this problem. However, they understood that solving it only through the efforts of small women's organizations was an impossible mission. The next sore point was the lack of political rights among women who already had access to higher education and had the opportunity to earn independently (Мищенко, 2011, с.114).

The women's movement of Naddniproysk Ukraine is changing the tactics of the struggle for their rights in the period we are considering. In particular, women's organizations actively cooperate not only in the Naddniproysk Ukraine, but also with women's associations in other regions of the Russian Empire and Western Ukraine (Смоляр, ред., 1999, с.301). That is, the desire and actions to form a united front in the struggle of women for their interests became one of the features of the activities of the Ukrainian women's movement in the 90s of the XIX century.

Since that time, along with the already traditional activity of the women's movement in Naddniproysk Ukraine – charitable, there is also a sociopolitical one. Therefore, in addition to charitable, professional, educational and clerical women's organizations there were also women's social and political associations. These organizations became imbued with the problem of women's political rights and moral and ethical issues, primarily related to the trafficking in women and prostitution (Олійник, 2013, с.78). So, the leading women's organizations of Naddniproysk Ukraine, who were concerned about these issues, were the Kiev and Odessa Society for the Defense of Women. At that time, these were influential societies with many members. These women's organizations have existed for over ten years, making efforts to protect the rights of women (Сташин, 2008, с.169).

The new slogan of the second stage of the activity of the Ukrainian women's movement in Naddniproysk Ukraine was: "Freedom and equality before the law of representatives of both sexes", which directly concerned the struggle of women for electoral rights (Нестерцова-Собакаръ, 2016, с. 84).

When, as a result of the revolutionary democratic movement of the 90s of the XIX century, the issue of creating a Constitution and introducing universal suffrage in the Russian Empire was considered, women were not taken into account. That is, a woman as a future subject of the political process in the state was not considered (Яценко, 2008, с.388).

On the pages of the periodicals of that time, you will not find the sympathy and understanding that the idea of women's emancipation had during the initial stage of the women's movement in Nadniproysk Ukraine, namely in the 60s of the 19th century (Богачевська-Хомяк, 1995, с.233).

The overwhelming majority of the male population of the Russian Empire did not see the need to endow women with political rights, in particular the right to elect and be elected to local government bodies, especially to parliament. In this connection, many newspaper articles of that period drew the attention of women to their natural purpose (Смоляр, ред., 1999, с.316).

This general civil rejection of the political rights of women became the circumstance that prompted socially active women who fought for the equalization of the state and legal status of women and men in society to create women's organizations. Thus, relying only on their own strength, women were engaged in asserting their rights (Олійник, 2013, с.79).

If we recall the initial stage of the women's movement in Naddniprovyansk Ukraine, then during this period all the actions of women's organizations were within the framework of the law, and, for the most part, concerned charity and mutual assistance. Since the 90s of the 19th century, the women's movement in Naddniprovyansk Ukraine began to actively seek amendments to the legislative framework, where it concerned the civil and political rights of women (Нестерцова-Собакаръ, 2016, с.92). That is, the women's movement of Naddniprovyansk Ukraine fought for the real participation of women in all spheres of society.

At the beginning of the twentieth century, such fans of the idea of equality in society began to be called "equal rights", although the Ukrainian society was also familiar with the concept of "feminism" and understood its essence. Therefore, the "equal rights" were considered in Naddniprovyansk Ukraine as a women's movement for providing women with favorable conditions and opportunities for their self-development, which acted in the interests of women themselves and society as a whole (Фатхутдінова, 2015, с.79).

You need to understand that the historical meaning of the term "feminism" is different from the modern one. So, Ukrainian feminists of Naddniprovyansk Ukraine, unlike their colleagues from Western Europe and North America, paid less attention to the private sphere of society (marriage and family issues), focusing on issues related to the participation of women in the public sphere of society (Сташин, 2008, с.172). In addition, Western feminists aimed their actions at separating from the male hierarchical system and, accordingly, creating their own, while ours tried not to create our own, but to use the existing one in their own interests (Богачевська-Хомяк, 1995, с.237).

We emphasize once again that feminist-minded women in the Naddniprovyansk Ukraine of the late 19th – early 20th centuries fought for gender equality in society (Кобченко, 2012, с.273).

However, the feminist movement was one of several ideological currents of the women's movement in Naddniprovyansk Ukraine. For example, in addition to equal rights, it also included revolutionaries: social democrats, anarchists, nihilists, etc. (Олійник, 2013, с.77). Unlike the latter, feminists were not associated with terror, choosing humane methods of struggle. They were guided by the "do no harm" principle. Acting within the framework of the existing system, the rivnopravks did not achieve a radical transformation of society, they sought to achieve the right to vote for women in a peaceful, reform way (Нестерцова-Собакаръ, 2016, с.95).

As a result of the change in the sociopolitical situation in the Russian Empire for the beginning of the twentieth century – the Russian bourgeois-democratic revolution of 1905 – 1907 – democratic transformations began, the legalization of already existing parties and the legalization of a multi-party system, which led to the emergence of new women's organizations and their forms of struggle for their rights (Любко, 2016, с.44). It should be pointed out that the Ukrainian women's movement at that time became more politicized and differentiated (Яценко, 2008, с.389).

One of the well-known women's organizations in Naddniprovyansk Ukraine at the beginning of the twentieth century was the Union of Equality of Women, which had its representations in many

cities of the region. This organization united women in the struggle for their civil, political and national rights. The most effective in this regard was the activity of the Poltava department of the Union, which was headed by a leading public figure, writer, ethnographer, publicist, sister of Mikhail Dragomanov and mother of Lesya Ukraine – Elena Pchilka (Білосорочка, 2018).

Also at this time, women's organizations were quite actively formed in Naddnipryan Ukraine. They operated both at educational institutions, in particular gymnasiums and higher female courses, and at various Ukrainian societies (Добровольська, 2017, с.58).

Another very significant feature of the second stage in the development of the women's movement in Naddnipryan Ukraine was the transition in the activities of women's organizations from single-profile to multi-profile. Thus, as a result of the spread of the idea of women's struggle for their political and civil rights among the women's movement in Naddnipryan Ukraine, many Ukrainian women's associations took up it, but did not abandon their core activities. This refers to charity, mutual assistance and education (Смоляр, ред., 1999, с.319).

The direct actions of the representatives of the women's movement in Naddnipryansk Ukraine of the period under study were associated with agitation against trafficking in women and prostitution; the admission of women to universities and the creation of Higher Courses for Women; appealing to the authorities of various levels and political parties with demands and justification for granting women political rights; support of workers' speeches, etc. (Петришина, 2016, с.17).

All of the above indicated by us testifies to a clear growth of the political consciousness of women in the Naddnipryan Ukraine. For example, during the growing revolutionary wave of demonstrations in 1905 in the Russian Empire, and in Naddnipryan Ukraine in particular, there was cooperation between the liberal democratic and social democratic currents of the women's movement. Their representatives united for a joint struggle for universal suffrage. Although, after the proclamation of the Manifesto of 1905, the paths of these two different ideological currents in the women's movement in Naddnipryansk Ukraine diverged. The discrepancy concerned the methods of achieving political rights and the understanding of why these rights were needed by a woman (Смоляр, ред., 1999, с.284).

Thus, the liberal democratic trend of the women's movement in Naddnipryan Ukraine advocated only the evolutionary path of achieving them, in contrast to the social democratic trend, which did not exclude a forced, revolutionary path. For example, if for the former to become a subject of political processes, having won universal suffrage, meant expanding their social capabilities, primarily in professional activity, then for proletarian women obtaining it was considered as a means of changing the sociopolitical system and the destruction of the capitalist mode of production with the establishment of a socialist one (Мищенко, 2011, с.114).

The social mobility of representatives of the Ukrainian women's movement at the beginning of the twentieth century is evidenced by their participation in the All-Russian Women's Congress, held on December 10 – 16, 1908 in St. Petersburg. Ukrainian representatives were not mere observers at the congress, they actively spoke out noting about women's and national problems. In particular, the documents of the congress recorded speeches with reports of representatives of the women's movement of Naddnipryansk Ukraine, their participation in all plenary sessions and sections of the congress, as well as about their proposals (Богачевська-Хомяк, 1995, с.251).

The historical significance of this congress was in the discovery for the general imperial society of the fact of the existence of an organized women's movement in Naddnipryan Ukraine. It identified the urgent problems of women and the strategic line of their struggle for political and civil rights. In addition, an attempt was made to unite women of different strata of society, material

status and political views by such a common interest as combating the bias of society regarding the role and place of women in it (Кобченко, 2012, с.273). However, as it turned out later, this could not be done due to the existence of not only gender, but also socio economic inequality (Слюсаренко, Гусєв та Литвин, 2002, с.116). Another important consequence of its implementation was the impact on the political outlook of women.

During the period of government reaction, or as it is also called Stolypin, the surge of activity that the women's movement of Nadnipyriyans Ukraine had during the Russian bourgeois-democratic revolution of 1905 – 1907 was replaced by a certain decline. However, despite the government's repressive measures against the revolutionaries, representatives of the women's movement in Nadnipyriyans Ukraine, having gained colossal experience in the revolutionary period, continued, although not at full power, their activities (Смоляр, ред., 1999, с.315).

The novelty of this period in the development of the Ukrainian women's movement was the creation of women's associations of a new type – Women's Clubs (Потапюк, 2015, с.22).

These were independent organizations that were engaged in the protection of women's rights, were a mutual assistance fund for their members, and also a place for a pleasant pastime. They owned hostels, reading rooms, libraries, schools, canteens, labor bureaus, kindergartens, etc. The authoritative and largest organizations of this type turned out to be the Kiev women's general meeting and Kiev women's club (Петришина, 2016, с.17).

The corresponding women's associations represented the liberal democratic current of the women's movement in Naddnipyriyans Ukraine. Its members sent proposals to local government bodies to expand their political rights, for example, about getting the opportunity to elect and be elected to the city council and zemstvo (Фатхутдінова, 2015, с.79). They also fought for the admission of women to university studies and equality of wages, pensions and inheritance rights for both sexes (Нестерцова-Собакар, 2016, с.116).

As for the latter, the women of the Russian Empire, including the Naddnipyriyans Ukraine, won this right. So, already on June 3, 1912, the secondary position of women in the right to inheritance was eliminated (Кобченко, 2012, с.273). Another achievement of women's struggle in the private sphere of public life was the adoption of the law of March 12, 1914 on the right to separate spouses. In addition, the range of intellectual professions for which women gained access was expanded (Нестерцова-Собакар, 2016, с.118).

Representatives of the women's movement in Naddnipyriyans Ukraine became delegates at the All-Russian Congress on Combating Trafficking in Women, which took place in 1910. and the All-Russian Congress on the Education of Women in 1913. We repeat once again that such activity, which was at the First All-Russian Women's Congress, was no longer observed (Сірополко, 2001, с.479).

At the first congress on combating trafficking in women, the activities of the Kiev Society for the Defense of Women, primarily its leader Vera Klyachkina, were noted. At the second congress, the Ukrainian women's organization "Kharkov Society for Mutual Assistance to Working Women" (Яценко, 2008, с.390) was praised.

The development of the women's movement in Naddnipyriyans Ukraine was significantly influenced by the First World War. Most of the Ukrainian women's organizations subordinated their activities to the needs of the front. For example, women's organizations opened courses for training sisters of mercy to work in hospitals and refugee shelters, sewed underwear for soldiers and provided free assistance to the military (Потапюк, 2015, с.22).

At the same time, women's organizations did not forget about their main functions. They continued to help women find jobs, were engaged in charitable and educational activities, and also fought for them to obtain active and passive suffrage (Лобко, 2016, с.48).

Conclusions and suggestions. Summing up, we can say that, firstly, the period of activity of the women's movement in Naddnipryan Ukraine, which we are examining, which lasted from the 90s of the XIX century until the beginning of the February Revolution of 1917, differed from the previous one in its politicization caused by the emergence of political parties in the early XX century, their legalization during the period of the Russian bourgeois-democratic revolution of 1905–1907 and the desire of women to gain access to political control on a level with men; secondly, there was an increase in the ranks of the participants in the women's movement in Naddnipryan Ukraine and the consolidation of women's associations; thirdly, the liberal democratic and social democratic trends in the women's movement of the Naddnipryan Ukraine were clearly distinguished, that during the years of the Russian bourgeois-democratic revolution of 1905 – 1907, before the proclamation of the 1905 Manifesto they marched on a common revolutionary front, after which they parted ways; fourthly, along with the classical types of women's organizations, societies appear that specialized in the struggle for the political rights of women; fifthly, during the period of the Russian bourgeois-democratic revolution of 1905 – 1907, as well as the First World War, the women's movement of Naddnipryan Ukraine did not stand aside of these events, but was an active participant in them, taking on additional functions, while talking about its main not forgetting; sixth, the women's movement of Naddnipryansk Ukraine loudly declared itself not only at all-Russian women's meetings, but also in society, demonstrating its experience and actively submitting proposals to local elected bodies to endow women with political rights on an equal basis with men.

Today, the study of women's history, both in general and such a component of it, as the way of achieving gender equality in Ukrainian society, in particular in the state leadership, is insufficient, therefore, requires further research.

Бібліографічний список

- Андрусяк, І.П., 2014. Ідея гендерної рівності у поглядах Михайла Драгоманова. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 1, с.5–15.
- Білосорочка, С., 2018. Олена Пчілка й Наталія Кобринська як започатковувачки суспільно-політичних рухів українських жінок за гендерну рівність. *Актуальні проблеми державного управління*, 2, с.73-77.
- Богачевська-Хомяк, М., 1995. *Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939*. Київ: Либідь.
- Добровольська, В.А., 2017. Історико-педагогічні аспекти розвитку вищої жіночої школи України у XIX – першій третині XX століття. *Історичний архів. Наукові студії*, 19, с.55–61.
- Кобченко, К., 2012. Гендерні зміни в українському суспільстві в сер. XIX – на поч. XX ст. як складова європейських цивілізаційних процесів. *Українознавчий альманах*, 8, с.271–274.
- Лобко, Н.В., 2016. До питання про виборчі права жінок у Російській імперії на початку XX ст. *Сумська старовина*, XLIX, с.43–49.
- Мищенко, Д., 2011. Політизація українського жіночого руху наприкінці XIX – на початку XX ст. *Молода наука–2011*. Запоріжжя: Просвіта, 5, с.113–115.

- Нестерцова-Собакар, О.В., 2016. *Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.* Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.
- Олійник, Н.Ю., 2013. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*, 72, с.75–80.
- Петришина, Л.В., 2016. Гендерні особливості українського національного руху XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*, 2, с.14–19.
- Потапук, Л.М., 2015. Діяльність жіночих громад в Україні як джерело забезпечення гендерного паритету (друга половина XIX – перша третина XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*, 1, с.18–23.
- Сірополко, С.О., 2001. *Історія освіти в Україні*. Київ: Наук. думка.
- Слюсаренко, А.Г., Гусев, В.І. та Литвин, В.М., 2002. *Новітня історія України (1900 – 2000)*. 2-ге видання. Київ: Вища школа.
- Смоляр, Л.О., ред., 1999. *Жіночі студії в Україні: Жінки в історії та сьогодні*. Одеса: Астропринт.
- Сташин, І.О., 2008. Феміністичний рух країн Заходу та жіночий рух в Україні: екскурс в минуле. *Мова і культура*, VI(10), с.166–173.
- Фатхутдінова, І., 2015. Роль української жінки в сім'ї та суспільстві. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Філософія"*, 45(1), с.62–84. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22405>
- Шевченко, М.І., 2013. Соціально-правовий статус Української жінки кінця XIX – поч. XX ст. *Культура і мистецтво у сучасному світі*, 14, с.129–134.
- Яценко, Л., 2008. Жіночий рух України: етапи становлення. *Наукові записки з української історії*, 21, с.386–390.

References

- Andrusiak, I.P., 2014. Idea hendernoї rivnosti u pohliadakh Mykhaila Drahomanova [Idea of gender equality in the views of Mykhailo Drahomanov]. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 1, pp.5–15.
- Bilosorochka, S.I., 2018. Olena Pchilka y Nataliia Kobrynska yak zapochatkovuvachky suspilno-politychnykh rukhiv ukrainskykh zhynok za hendernu rivnist [Olena Pchilka and Nataliia Kobrynska as initiators of ukrainian feminist socio-political movements for gender equality]. *Pressing Problems of Public Administration*, 2, с.73-77.
- Bogachevska-Khamyak, M., 1995. *Bilym po bilomu: Zhinky v hromadskomu zhytti Ukrainy, 1884 – 1939* [White on white. Women in the public life of Ukraine. 1884-1939]. Kyiv: Lybid.
- Dobrovolska, V., 2017. Istoryko-pedahohichni aspekty rozvytku vyshchoi zhinochoi shkoly Ukrainy u XIX – pershii tretyni XX stolittia [Historical and pedagogical aspects of developing higher women's education in ukraine in XIX-th – the thirties of XX-th century]. *Historical archive. Scientific research*, 19, pp.55–61.
- Fatkhutdinova, I., 2015. Rol ukrainskoi zhinky v simi ta suspilstvi [The role of Ukrainian women in the family and society]. *Visnik Harkivs'Kogo Nacional'Nogo Pedagogichnogo Universitetu imeni G.S. Skovorodi. Filosofiâ*, 45(1), pp.62–84. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22405>
- Kobchenko, K., 2012. Genderni zminy v ukrainskomu suspilstvi v ser. XIX–na poch. XX st. yak skladova yevropeiskykh tsyvilizatsiinykh protsesiv [Gender changes in Ukrainian society

- in the middle of the XIX–beginning of the XX century as a component of European civilizational processes]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 8, pp.271–274.
- Lobko, N.V., 2016. Do pytannia pro vyborchi prava zhinok u Rosiiskii imperii na pochatku XX st. [On the question of the voting rights of women in the Russian empire at the beginning of the XX century]. *Ancient Sumy Land*, XLIX, pp.43–49.
- Mishchenko, D., 2011. Polityzatsiia ukrainskoho zhinochoho rukhu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Politicization of the Ukrainian women's movement in the late nineteenth - early twentieth century]. *Young Science – 2011. Zaporozhye: Prosvita*, 5, pp.113–115.
- Nestertsova-Sobakar, O.V., 2016. *Pravove stanovyshe zhinky na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u druhii polovyni XIX– na pochatku XX st.* [Legal status of a woman in Ukrainian lands being a part of Russian Empire in the latter half of XIX – in early of XX centuries]. Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
- Oliynik, N.Yu., 2013. Osoblyvosti zaluchenosti zhinok u hromadsko-politychni protsesy (seredyna XIX st. – pochatok XX st.) [Features involvement of women in social and political processes (middle XIX – beginning XX centuries)]. *Gileya: scientific bulletin*, 72, pp.75–80.
- Petrishina, L.V., 2016. Henderni osoblyvosti ukrainskoho natsionalnoho rukhu XIX – pochatku XX st. [Gender features of the Ukrainian national movement of the XIX - early XX centuries]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Istorii. Filosofii. Politolohiia*, 2, pp.14–19.
- Potapiuk, L.M., 2015. Diialnist zhinochykh hromad v Ukraini yak dzherelo zabezpechennia gendernoho parytetu (druga polovyna XIX – persha tretyna XX stolittia) [The activity of the women's communities in Ukraine as a source of security of gender parity (the second half of the 19th – the first third of the 20th century)]. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: pedagogy*, 1, pp.18–23.
- Shevchenko, M.I., 2013. Sotsialno-pravovyi status Ukrainskoi zhinky kintsia XIX – poch. XX st. [Socio-legal status of the Ukrainian woman of the end of XIX – the beginning. XX century]. *Culture and Arts in the Modern World*, 14, pp.129–134.
- Siropolko, S.O., 2001. *Istoriia osvity v Ukraini [History of education in Ukraine]*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Sliusarenko, A.H., Husiev, V.I. and Lytvyn, V.M., 2002. *Novitnia istoriia Ukrainy (1900–2000) [Recent history of Ukraine (1900-2000)]*. 2nd edition. Kyiv: Vyscha shkola.
- Smoliar, L.O., ed., 1999. *Zhinochi studii v Ukraini: Zhinky v istorii ta sohodenni [Women's Studios in Ukraine: Women in History and Present]*. Odessa: Astroprint.
- Stashyn, I.O., 2008. Feministychnyi rukh krain Zakhodu ta zhinochyi rukh v Ukraini: ekskurs v mynule [Feminist movement of Western countries and the women's movement in Ukraine: an excursion into the past]. *Language and culture*, VI(10), pp.166–173.
- Yatsenko, L., 2008. Zhinochyi rukh Ukrainy: etapy stanovlennia [Women's movement of Ukraine: stages of formation]. *Scientific notes on Ukrainian history*, 21, pp.386–390.
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2020 р.

В. К. Мотуз

**ІСТОРІЯ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЖІНОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З
ОБ'ЄКТА В СУБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ: ВІД ІДЕЇ ДО ПРАКТИЧНОГО
ВТІЛЕННЯ**

У статті обґрунтовується теоретичні та практичні засади розвитку жіночого руху в Наддніпрянській Україні в умовах активної політизації суспільства кінця XIX – початку XX століття. Де об'єктом дослідження виступає підвищення жінкою з Наддніпрянської України свого соціального статусу в суспільстві, а предметом – її перетворення в суб'єкт політичної діяльності. Цей процес розкривається з позиції впливу політизації українського суспільства кінця XIX – початку XX століття на рух соціально активних жінок Наддніпрянської України в напрямку досягнення модернізації системи влади та управління з точки зору гендерної рівності та репрезентується як перехідний етап до цього. Мета даної статті – висвітлити ключовий етап у розвитку жіночого руху в Наддніпрянській Україні, в ході якого не лише відбулась його політизація, а й сформувалась опора для подальшого просування жінок у таку важливу складову публічної сфери життя суспільства як державне управління. Методологічні засади дослідження. Для досягнення цієї мети автором були застосовані принципи науковості, об'єктивності, історизму, системності, цілісності та детермінізму. Наукова новизна. У цій статті вперше у вітчизняній історіографії розглядається проблема перетворення жінок Наддніпрянської України з об'єкта в суб'єкт політичного процесу та його результати. Висновки. Досліджуючи проблему перетворення жінок Наддніпрянської України з об'єкта в суб'єкт політичної діяльності, автор наукової розвідки дійшов висновків, що кінець XIX – початок XX століття є проміжним етапом в історії розвитку жіночого руху в Україні, який безпосередньо пов'язаний із зародженням та реалізацією ідеї щодо отримання жінками доступу до політичного управління нарівні з чоловіками, який вони здобудуть вже на початку наступного етапу розвитку руху – в березні 1917 року. Активна політизація суспільства в Наддніпрянській Україні в кінці XIX – на початку XX століття, засоби та методи, які використовували представниці жіночого руху Наддніпрянської України задля отримання політичних прав, значний досвід участі у громадському житті Російської імперії та Наддніпрянської України зокрема, шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві – все це варто розглядати як передумови та шляхи подолання останньої перепони для жінок в публічній сфері життя українського суспільства – відсутності доступу до державного управління. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Сьогодні вивчення жіночої історії як в цілому, так і такої її складової, як шлях досягнення гендерної рівності в українському суспільстві, зокрема в державному керівництві, є недостатнім, тому вимагає подальших досліджень. Наприклад, висвітлення передумов та причин світоглядних трансформацій українського суспільства кінця XIX – початку XX століття щодо необхідності наділення жінок Наддніпрянської України політичними правами.

Ключові слова: жінка, жіноча історія, жіночий рух, жіночий рух у Наддніпрянській Україні кінця XIX – початку XX століття, суспільство, українське суспільство, політизація українського суспільства в кінці XIX – на початку XX століття

УДК 656.835.111(100)"18/20"

С. Є. Орехова

СИМВОЛИ ДЕРЖАВНОСТІ НА ПОШТОВИХ МАРКАХ: СВІТОВІ СТАНДАРТИ

Стаття присвячена детальному аналізу емісії поштових марок держав світу протягом першої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Дослідження ґрунтується на вивченні зображального контенту поштових марок стандартного типу, які є наймасовішими та призначені для багаторічного технологічного використання. Основний зміст дослідження становить аналіз символів державності на тлі поштових марок, які виступають носієм історичної інформації.

Ключові слова: поштова марка, знаки поштової оплати, символ державності, філателія.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-109-123

Реформаційні процеси поштової справи у 40-х р. ХІХ ст. на міжнародному рівні призвели до появи важливого технологічного інструменту – поштової марки, яка відразу стала символом державної ідентифікації. Історія поштової марки кожної держави складалась за різними політичними, економічними умовами державотворчого процесу.

Сьогодні поштова марка виконує не тільки комунікаційну (першочергову) та колекційну функції, які розвинулись у 40-х та 60-х роках ХІХ ст., а й монетарну, атрибутивну, рекламно-інформаційну, культурологічну. А відтак, вона виступає об'єктом наукових досліджень істориків, мистецтвознавців, культурологів, що свідчить про багатовекторність у науковому дискурсі. Вважаємо актуальним простежити, як світовий досвід створення поштових марок сформував основи сучасного національного марковидання.

Сформулювати роль атрибутивної функції поштової марки як символу державності є метою даної розвідки.

Джерельну базу статті складають каталоги поштових марок світу та України (Colnect. Удобная в обращении частная коллекция, 2020; Загорский и Киржнер, ред. 2009; Бехтір, ред. 1997; Крамаренко, 2011). Історію винаходу, способи виготовлення поштової марки, кількісний і якісний аналіз зображальних типів, процес формування державного колекційного фонду досліджували: В. Бродський (Бродский, 1968), І. Левітас, В. Басюк (Левітас и Басюк, 1975), М. Владінець (Владінец, 1975), Л. Рейн (Рейн, 1967). Сучасні українські дослідники В. Бехтір (Бехтір, 2006; Бехтір, ред. 1997), І. Гонцарюк, Д. Рипела (Гонцарюк. та Рипела, 2017), Ю. Бокарева (Бокарева, 2007), В. Фурман (Фурман, 2003), С. Орехова (Орехова, 2019а; Орехова, С.Є. 2019б; Орехова, 2015; Oriekhova, 2019) активно розробляють тему використання у поштовій справі, категорії досконалості графічної краси художнього образу аспекти історико-культурної спадщини.

Стандартні поштові марки – це знаки поштової оплати, які друкуються масовими накладами для тривалого (багаторічного) поштового використання. У зв'язку з цим вони

отримали іншу назву – «масові». Випуски стандартних марок у ХІХ ст., а в деяких країнах і у першій половині ХХ ст., класифіковані за територіальною ознакою для:

- послуг поштового зв'язку як усередині країни, так і за кордоном;
- послуг поштового зв'язку тільки всередині країни, наприклад: Польща (1860 р.), Туреччина (1876 р.);
- послуг міжнародного зв'язку, наприклад: Туреччина (1876 р.), Перу (1880–1886 рр.);
- локальні, дійсні в межах певних поштових територій, наприклад: Російська імперія (1863 р.) для пошти Петербурга і Москви;
- зональні, поширення яких обмежено політичними або економічними причинами, наприклад: у Німеччині (1872 р.) були випущені в двох варіантах для князівств і районів із різною валютою (в талерах і окремо в крейцерах) (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.96). Номінали стандартних марок відповідають тарифній політиці адміністратора поштового зв'язку держави. З причини універсалізації тарифної політики сучасні стандартні випуски, принаймні в Україні, призначені для послуг поштового зв'язку як усередині країни, так і за кордоном, мають гривневий та літерний номінал (літера обумовлена вартістю відповідної послуги).

Започатковано випуск стандартних марок уведенням до обігу першої марки «Penny Black» (1840 р.). На марці зображено портрет королеви Вікторії з пам'ятної медалі 1838 р. «Рисунок 1». До створення цієї унікальної мініатюри головний поштмейстер держави Роуланд Хілл залучив видатних митців – художника Генрі Коула та граверів Чарльза й Фредерика Хітів (Владинец, 1975, с.16). До речі, розмір, формат, спосіб друкарського виконання, вибір предмета зображення й текст марки виявилися настільки вдалим, що вона стала зразком для унаслідувань у специфічній сфері мініатюрних графік. «Penny Black» – водночас і родоначальник портретного жанру поштової марки. Відтоді й до наших часів на марках Великобританії обов'язково подається портрет правлячого монарха. Так, марка із портретом Єлизавети II була введена у поштовий обіг 12.05.1952 р. «Рисунок 2» (Colnect. Удобная в обращении частная коллекция, 2020).

За прикладом «Penny Black» портрети глав держав почали зображати на марках багатьох країн світу. Простота і ясність відтворення образу разом із зрозумілістю символічного значення сприяли популярності цього типу малюнка. Зокрема на перших марках США 1847 р. – зображення Джорджа Вашингтона та Бенджаміна Франкліна «Рисунок 3–4», у 1887 р. «Рисунок 5». Портрети президентів США постійно повторювали у різних серіях, як основні стандартні випуски знаків поштової оплати (осатаній випуск у 2014 р. із портретом Авраама Лінкольна) «Рисунок 6». Портрети правителів подавалися на класичних марках Бельгії (1849 р.), Пруссії та Іспанії (1850 р.), Сардинії (1851 р.), Франції, Люксембургу й Нідерландів (1852 р.), відтворюються й дотепер.

Рисунок 1–6 – Поштові марки Великобританії та США

Малюнок «Penny Black», з медалі типу барельєфного профільного зображення, перейняв Жан-Жак Барр під час роботи над сюжетом першої французької марки. Митець повторив профільний рисунок жіночої голови, поверненої ліворуч, але водночас підкреслив графічний лінійний характер малюнка. Саме таке зображення мало призначення слугувати символом держави та набуло більш високої значимості, оскільки перед глядачем поставав не просто портрет королеви, а портрет римської богині Церери. Міфологічний античний символ родючості та хліборобства як символ мирної праці відтворювався на поштових марках та банкнотах республіки Франції (марка 1939 р.) «Рисунок 7».

У 1861 р. Дезіре-Альбер Барр, створюючи марку «Гермес» (для Греції), прямував безпосередньо за мистецьким зразком свого батька Жан-Жака Барра. Нові художні рішення, що базуються на цьому прототипі, можна побачити на марках багатьох країн як у ХІХ ст., так і у ХХ ст. Так, на австрійській газетній марці 1899 р. зображена голова Гермеса «Рисунок 8». Одним з найкращих варіантів цього типу середини минулого сторіччя є чудовий малюнок Італії в образі жіночої голови в короні з міських стін (за зображенням на стародавній монеті із Сиракуз), створений Вігторіо Грассі 1953 р. «Рисунок 9».

Алегорична жіноча постать Британії зі щитом, що була вперше відтворена на марках деяких британських колоній у 1851 р. Вільямом Гемфрізом (Барбадос, 1857 р.) «Рисунок 10», стала прототипом для значної кількості варіантів зображень – «Гельвеції» (Швейцарія, 1854 р., за малюнком І. Рісс 1881 р.) «Рисунок 11», «Ліберії» (1860 р.), «Іспанії» (1873 р.) та ін. Причому нерідко повторювалися з невеликими змінами не лише мотив, а й поза, поворот та багато графічних елементів рисунка прототипу.

Повторення малюнка на марках кількох різних номіналів, а деколи й цілих маркових випусків різних років, у філателістичній термінології формулюється як «тип марковий» (Гонцар та Рипела, 2017, с.188). Деякі з таких типів превалювали на стандартних випусках упродовж багатьох десятиліть. Наприклад, у Німецькій імперії тип «Німеччина» 1900–1922 рр. (символічна постать «Німеччина» за малюнком П. Вальдраффа на марці Німеччини 1905 р.) «Рисунок 12», у Франції тип «Сівачка» 1903–1938 рр. та 1960–1961 рр. (символічна постать «Сівачка» за малюнком О. Роті на марках Франції 1906 р., гравер Е. Мушон «Рисунок 13» та 1960 р., гравер Ж. Піель), у Норвегії тип «Поштовий рожок» (1872 р.), у Португалії типи «Жниця», «Лузіади» (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.31). Тип марки «Селянин» (малюнок за скульптурою І. Шадра на марці СРСР Першого золотовалютного випуску, 1923 р.) «Рисунок 14» на стандартних марках СРСР у обігу був не такий тривалий час, як згадані раніше сюжети інших країн, а лише кілька років, проте вирізнявся оригінальністю мистецького підходу (гравійовані відтворення спеціально створеної із цією метою скульптури) і нетрадиційним виробом особи для зображення на марці.

Рисунок 7–14 – Поштові марки Франції, Греції, Італії, Барбадоса, Швейцарії, Німеччини, Франції, СРСР

Отже, портрети монархів, правителів і алегоричні та символічні постаті й зображення – традиційні сюжети стандартних марок з часів класики марковидання. Не менш часто на подібних випусках трапляються й герби держав, міст, провінцій та ін. (державний герб

Російської імперії з емблемою пошти за гравюрою Ф. Кеплера на першій російській марці 1857 р.) «Рисунок 15».

Наступний варіант сюжетів – зображення географічних карт. Перша з цієї добірки – марка Панами (1887 р.) із зображенням карти Панамського перешийку. Одинадцятьма роками пізніше була відтворена карта Венесуели на її марці. Згодом на знаках поштової оплати й інших держав з'явилися зображення їхніх територій (карта країни на марці Ірландії 1923 р. за малюнком Дж. Інграм) «Рисунок 16».

На марках багатьох країн головним елементом зображення виступає цифра вартості у поєднанні зі шрифтом та орнаментальним обрамленням. Знак поштової оплати з цифрою номіналу «4» – перша марка кантону Цюрих (Швейцарія, 1843 р.) «Рисунок 17», друга марка також з першого випуску Бразилії (1843 р.) «Рисунок 18». За загальними обрисами графічної композиції її малюнок – «велика цифра номіналу у горизонтальному овалі» (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.22). Марка із серії трьох номіналів (30, 60, 90 бразильського старого рейсу) увійшла до філателістичної термінології під назвою «Bulls Eye» (око бика). До речі, каталогізовані наступні випуски пошти Бразилії подібного сюжету, але все ж такі інакші: другий – 1844–1846 рр. «козяче око» з косою цифрою номіналу у прямокутнику із закругленими всередину кутами; третій – 1850 р. «кошаче око» з малими прямими цифрами номіналу у горизонтальному овалі у формі розетки.

Наприкінці 40-х та на початку 50-х років XIX ст. рисунки цього жанру з'явилися на марках низки німецьких держав – Баварії, Ганноверу, Саксонії, Бадену, Вюртембергу та пошти сімейства князів Турн і Таксіс. У подальшому сюжети цього жанру використовувались поштовими адміністраціями різних країн: Мексики цифра «2» у вертикальному овалі (1886 р.); Німеччини випуск у зв'язку із інфляцією та підвищенням поштових тарифів (1923 р.); Нідерландів цифра «8» в орнаментованій рамці (1957 р.).

На початку 50-х років XIX ст. класичні універсальні марки не всі відповідають ознакам лише стандартних випусків. Про різноплановість сюжетів, які все більше обирали статус тематичних (пейзаж, флора, фауна), а згодом і познач комеморативності (з 1871 р.), вважав відомий український філателіст, Голова Асоціація філателістів України Володимир Бехтір (Бехтір, 2006, с.40–41). Для прикладу, марка 1864 р. випуску Великого герцогства Мекленбург-Шверінського (у складі Німецького, Північно-німецького союзу та Німецької імперії з 1815 р. до 1918 р.) із гербом – головою бика «Рисунок 19». Наявні чіткі ознаки і стандарту, і водночас тематики – як геральдики, так і фауни. До речі, голова бика (зубра або туру) із герба країни стала мотивом малюнка перших стандартних поштових марок Молдавського князівства (1858 р.), з 1862 р., одночасно вони вважаються першими марками Румунії. Отримавши філателістичну назву «бичача голова» (рум. *Sar de bour*), ці марки вважаються рідкісними і оригінальними з причин невеликого накладу, а також знищення залишків першого випуску «Рисунок 20» (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.22).

На марці Західної Австралії автор зобразив чорного лебедя (1854 р.) «Рисунок 21», а вперше зображення величного птаха з'явилось на марках країни ще у 1854 р. і на багато років стало емблемою цієї британської колонії. Своєрідними символами інших країн стали бобер – на канадській марці 1851 р., апельсинове дерево – на марці Оранжевої республіки (Південна Африка 1868 р.), птах квезаль – на поштових мініатюрах Гватемали (із 1879 р.).

У 1862 р. на марках Нікарагуа з'являється малюнок гірського пейзажу, а п'ятьма роками пізніше на марках Сальвадору – зображення вулкану Сан-Мігель; кокосова пальма й цукрова плантація – на малюнках кубинських марок 1899 р. Тобто за класифікацією вище названі знаки поштової оплати слід з упевненістю назвати тематичними випусками.

Рисунок 15–21 – Поштові марки Російської імперії, Ірландії, Швейцарії, Бразилії, Північно-німецького союзу, Румунії, Західної Австралії

Отже, як правило, стандартні марки одноколірні і невеликого формату, що здешевлює їх виробництво і відповідає їхньому призначенню. Відмінність масових від комеморативних (пам'ятних) марок полягає в тому, що стандартні, як правило, друкують приблизно 1–3 сюжети з різними номіналами, аналогія близька до наявності грошових знаків стандартного випуску.

У багатьох країнах світу малюнки стандартних марок майже не змінювалися десятиліттями. Так, у Норвегії стандартні поштові марки із зображенням цифри у поштовому ріжку випускаються з 1872 р. до тепер (останній випуск 02.03.2017 р.) (Colnect. Удобная в обращении частная коллекция, 2020).

Перша марка Російської імперії від 1857 р. була також стандартним випуском. Протягом 1857–1917 рр. було введено до поштового обігу 23 випуски, змінювались номінали, кольори, розміри, перфорація, папір, деякі елементи декору, тоді як сюжетна лінія (державний герб, імператорська корона та поштові та телеграфні (додали у 1889 р.) знаки, розміщені у медальйоні) не змінювалась (Крамаренко, 2011, с.12–18). Поштою СРСР перший випуск стандартних марок був здійснений у жовтні 1923 р. за номіналами 1, 2, 3 коп. із зображенням робітника, селянки і червоноармійця. Протягом 1923–1991 рр. було введено до обігу 12 серій стандартних марок.

За весь період існування стандартної марки на ринку поштових послуг було видано майже 135 тис. сюжетів (1840–2020 рр. січень-квітень міс.). Крива кількісних показників випусків визначає пікові дати: 1920 р. – 12,1 тис., 1950 р. – 13,7 тис., наступні десятиріччя від 7 до 10 тис. сюжетів «Рисунок 22».

Як зазначав В. Бехтір: «[...] Проте якщо у XIX ст. та на початку XX ст. стандартні випуски істотно різнилися з марками тематичними, а тим більше комеморативними, то дедалі, тим активніше запозичували в них певні ознаки [...]» (Бехтір, 2006, с.42). Слід зазначити, що у загальному обсязі випусків стандартні марки займають 15%, а комеморативні – 65%, інші (за технологічним призначенням 25 видів) – 15%.

Підтвердженням цього спостереження може стати проведений нами аналіз каталогізованих емісії держав світу стандартних випусків у 2020 р. (січень-квітень) (Colnect. Удобная в обращении частная коллекция, 2020).

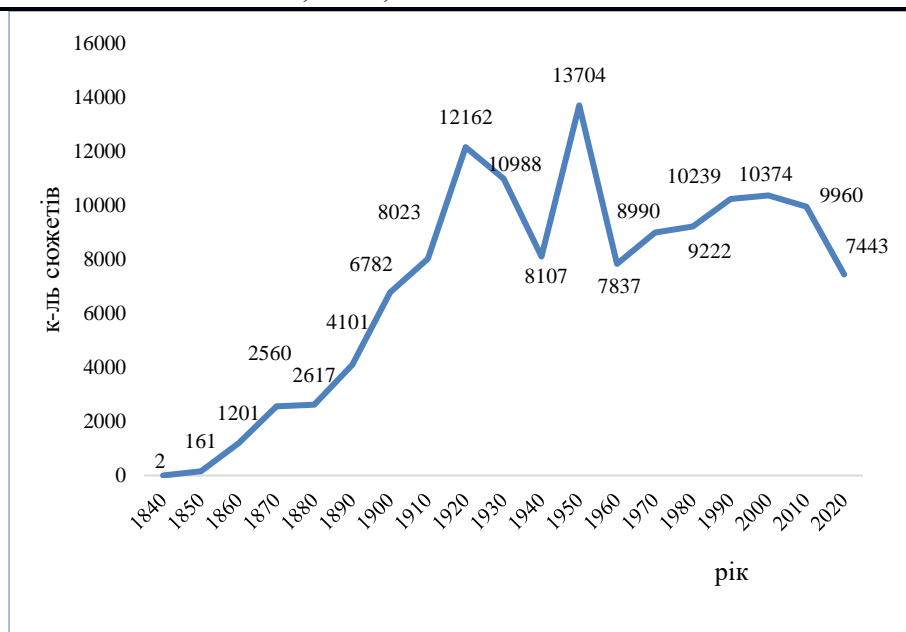

Рисунок 22 – Випуски стандартних марок державами світу з 1840 р. до 2020 р.

Таблиця 1

Аналіз стандартного випуску у 2020 р. за тематичним спрямуванням

п/п	тематика	кількість випусків	держави
1	археологія	8	Перу, Туркменістан
2	архітектура, вітражі, водонапірні вежі, маяки, канатна дорога	23	Австрія, Азербайджан, Сербія, Перу, Португалія, Туркменістан, Швеція
3	банкноти	3	Литва
4	герби	6	Латвія, Монако
5	глави держав, королеви, принци, королівські сім'ї	2	Великобританія, Монако
6	національні парки, монастирі, музеї,	5	Австрія, Аргентина, Португалія, Сербія
7	національний одяг (головні убори, костюми, їжа, свята)	20	Австрія, Словенія
8	прапор держави	2	Андорра, Естонія
9	пейзажі, річки, печери, водоспади, гори	14	Австрія, Аргентина, Канада, Перу, США
10	поштові послуги, Інтернет	2	Нідерланди, Сербія
11	схвалення глобальних екологічних проєктів	3	Японія
12	фауна (тварини, птиці, риби)	40	Австрія, Бельгія,

			Олдерні (один з Нормандських островів, частина володіння Британської корони Гернсі), Перу, Сінгапур, Чеська Республіка, Узбекистан
13	флора (квіти, фрукти)	64	Німеччина, Ізраїль, Перу, Румунія, Сербія, США, Туркменістан, Чеська Республіка
Всього:		192	27

Усього введено 192 випуски (без урахування накладу та різнотипів друку) 28 державами світу, які є членами Всесвітнього поштового союзу. Серед звичайних тематик – державний прапор, герб, портрети осіб королівських сімей, глав держав та уряду, пам’ятки архітектури, народне мистецтво, флора та фауна. Розроблені нові сюжетні лінії – археологічні знахідки (Туркменістан 2020 р.) «Рисунок 23», паперові гроші (Литва 2020 р.) «Рисунок 24», пейзажі (річки, печери, водоспади, гори), послуги пошти та Інтернету, схвалення глобальних екологічних проектів (Японія 2020 р.) «Рисунок 25». Це свідчить про розширення тематичного спрямування стандартних випусків, а саме межа між стандартним і тематичним випуском за рік зростає на 15,6%, тобто близько одна шоста випусків має нове тематичне навантаження. Отже, стандартні марки своїми сюжетами стають все привабливішими.

Рисунок 23–25 – Поштові марки Туркменістану, Литви, Японії

І ще одне аналітичне спостереження – частота введення нового мотиву стандартного випуску. Вище згадувались поштові випуски (кінець XIX – перша половина XX ст.) держав, які не один десяток років не змінювали мотив: Німеччина – 22 роки, Франція – 35 років, Норвегія – понад 140 років, СРСР – 6 років. Але з часом термін життєвого циклу мотиву «стандарту» значно скоротився «Рисунок 26». За основу взято період з 2000 по 2020 рр., (результат 2020 р. прогнозний). За проаналізований період тематичне спрямування коливається від 209 до 288 мотивів, кількість держав емітентів від 76 до 113, період введення нового сюжету становить 1–2 роки, максимально 5 років (2013–2018 рр.) (безумовно для кожної країни цей термін виключно індивідуальний).

За двадцять дев’ять років пошта України ввела дев’ять стандартних випусків, приблизно три випуски на рік «Таблиця 2» (Крамаренко, 2011, с.286–288; 6, с. 86–87, 90, 93, 97, 103, 106, 108].

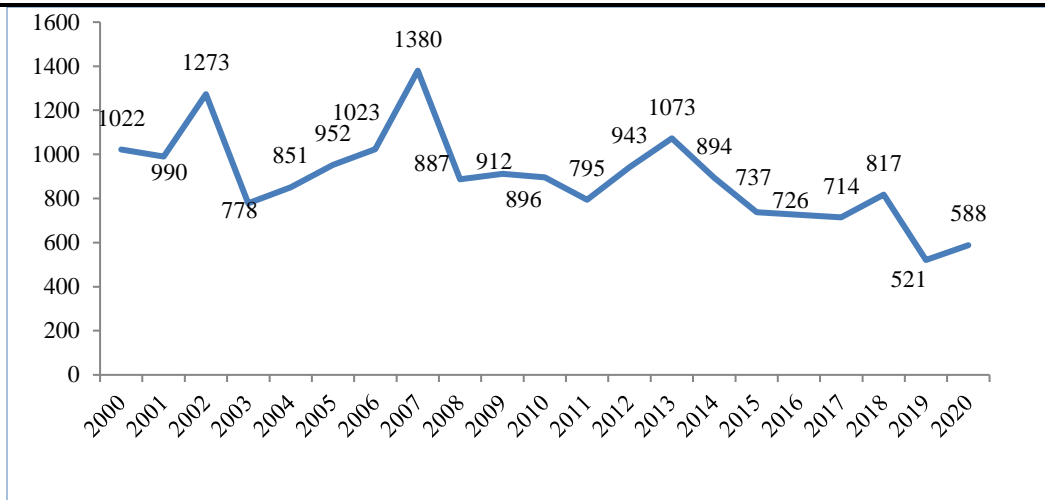

Рисунок 26 – Кількість стандартних випусків з 2000 по 2020 р.

Таблиця 2

Аналіз стандартних випусків України 1992–2018 рр.

Випуск	рік	кіль-ть сюжетів,	назва, зображення, номінал, наклад
I	1992 р. (травень – листопад) 1993 р. (вересень)	1	 <p>«нарбутівки»: 8 номіналів: 50, 70 коп., 1.00, 2.00, 5.00, 10.00, 20.00, 50.00 купоно- карбованець, різні кольори, загальний наклад – 278,4 млн. од.</p>
II	1993 р. грудень	5	 <p>Етнографія «Давня Україна»: косарі, чумаки, чабан, жниці. 5 номіналів: 50, 100, 150, 200, 300, 500 крб., загальний наклад – 152,7 млн. од.</p>
III	1994 р. травень- липень	8	 <p>Етнографія «Давня Україна»: чабан, чумаки, жінці, косарі, орачі, рибалка, пасічник, гончар. 8 літерних номіналів (номінали на момент введення в обіг): «А» (5 т. крб.), «В» (100 крб.), «Б» (10 т. крб.), «Г» (250 крб.), «Д» (100 крб.), «Ж» (0,15 \$), «Е» (1800 крб.), «Є» (0,2\$), наклади – масові.</p>
IV	1995 р. грудень - грудень 1999 р.	3	 <p>«Міський транспорт»: тролейбус, трамвай, автобус. 3 літерних номінали (номінали на момент введення в обіг): «І» (1000 крб.), «К» (3000 крб.), «З» (3000 крб.), наклади – масові.</p>
V	2001 р. квітень -	9	«Квіти і символи»:

	2006 р.; 2002 р. – 2004 р.			мальва, чорнобривці, соняшник, гілка калини, колоски пшениці, малий державний герб України, бузок, шипшина. 9 літерних номіналів (номінали на момент введення в обіг): «В» (10 коп.), «Д» (30 коп.), «Е» (0,13 \$), «Ж» (0,49 \$), «Є» (0,66 \$), «Р» (2,0 \$), «С» (0,15 \$), «L» (0,5 \$), наклади – масові.
VI	2002 р. червень – жовтень 2006 р.	9		«Квіти і символи»: барвінок, мальва, чорнобривці, волошка, горошок пахучий, мак, настурція, біле латаття, братки. 9 номіналів: 5 коп., 10 коп., 30 коп., 45 коп., 65 коп., 1 грн., 25 коп., 70 коп., «N» (0,3\$), наклади – масові.
VII	2007 р., лютий 2008 р., березень 2009 р., червень 2011 р.	21		«Домашнє начиння», «музикальні інструменти»: горщики-двійнята, солом'яний коник, свищик, джбан, прядка, сулія, куманець, ківш, глечик, свічник, бичок, каламар, кварта, лялька, люлька, кахля, кисет, порохівниця, бандура, супниця. 21 номіналів: 1, 3, 5, 10, 50, 60, 70, 85 коп., 1, 2 грн, «Ж» (0,49 \$), «Є» (0,66 \$), «R» (0,75 \$), «P» (2 \$), 30 коп., 1,5, 1,90, 2,20, 6 грн., 7 грн. наклади – масові.
VIII	2012 р. (січень- липень), 2013 р. (січень, жовтень), 2014 р. (грудень), 2015 р. (вересень, листопад)	21		«Листя»: робінія (біла акація), горіх волоський, береза повисла, клен гостролистий, липа серцелиста, бук лісовий, вільха сіра, в'яз гладенький, осика, горобина звичайна, ясен звичайний, гіркокаштан звичайний, дуб звичайний, верба біла, явір, шовковиця біла, груша звичайна, обліпіха крушиновидна, дуб звичайний, дерен справжній, бересклет європейський. 21 номіналів (номінали на момент введення в обіг): 20, 40, 70 коп., 2,50, 3, 4,80, 5, 8, 10 грн., 5, 30, 50 коп., 2 грн., «Ж» (30 грн.), «L» (11 грн.), N (0,50 \$), «G» (0,80 \$), «Є» (0,70 \$), 2 грн., «V» (2,40 \$), «F» (5,40 \$), наклади – масові.
IX	2017 р. (червень, вересень), 2018 р. (березень)	9		«Герби міст, селищ та сіл України»: «м. Ялта АР Крим», «м. Чоп, Закарпатська обл.», «с. Маринин, Рівненська обл.», «сmt. Клесів, Рівненська обл.», «м. Єнакієве, Донецька обл.», «м. Ніжин, Чернігівська обл.», «сmt. Шацьк, Волинська обл.», «с. Парутине, Миколаївська обл.», «сmt. Локачі, Волинська обл.».

			9 номіналів (номінали на момент введення в обіг): «V» (4 \$), «T» (0,4 \$), «H» (0,5\$), «M» (0,5\$), «L» (2,5\$), «F» (8\$), «X» (10\$), «P» (2 \$), «D» (8 грн.), наклади – масові.
--	--	--	---

Марки першого випуску до поштового обігу вводились поетапно, протягом 1992–1993 рр., номінали у купоно-карбованцях (Бехтір, ред. 1997, с.17–18). Художник В. Дворник вибрав ескіз марки Української Народної Республіки зразка 1918 р. номіналом у 30 шагів. Автором 30-шагової купюри, був талановитий і самобутній художник, шрифтовик, видатний графік, професор Георгій Нарбут. У центрі малюнка він зобразив портер дівчини у віночку з польових квітів і колосків пшениці. Образ дівчини у традиційно-національному дівочому вбранні уособлював народний український образ (Орехова, 2015, с.132). «Нарбутівки» – таку назву отримали ці марки серед колекціонерів (Фурман, 2003, с.96). Слід згадати про перші поштові марки Української Народної Республіки. Це марки-шагівки, які були введені до поштового обігу у 1918 р. (5 номіналів у шагах), за технологічним признанням класифіковані як «марки-гроші», тобто не є стандартними, а все ж таки були першими, відображали символи державності та віддзеркалювали національні традиції та особливості.

Другий (1993 р.) і третій (1994 р.) стандартні випуски мали загальну тему – Етнографічні сюжети «Давня Україна» (Бехтір, ред. 1997, с.34–35). Автор тринадцяти сюжетів відомий український художник і письменник Ю. Логвін. Ось як про нього зазначив в одній із своїх популярних книг відомий колекціонер, професіональний філателіст В. Фурман: «[...] Спадкоємець кращих традицій національної графіки, визнаний майстер поштової мініатюри, майстер композиції, маститий художник із родинною жагою до історії та етнографії [...]» (Фурман, 2003, с.108).

Сюжетні лінії цих випусків відображають буденну працю селян – косарів, чумаків, чабанів, жниць, орачів, пасічників, рибалок, гончарів, тому марки і отримали відповідну назву. Кожна марка відображає типові персонажі того чи іншого регіону. Так, на марці «косарі на Південній Буковині» зображені селяни на косовиці. Наступний сюжет «слобожанські чумаки по дорозі з Криму» – п'ять маж (чумацьких возів) прямують курним степовим шляхом повз кургану з кам'яною бабою. На марці «чабан» зображений чабан із отарою овець на Півдні України – Таврії. Граючи на сопілці він утримує довгу гирлигу, яка є невід'ємним інструментом і символом вівчарства.

Наступна марка «пасічники» відображає пасіку, на якій біля вуликів-дуплянок (пнями) працюють бджолярі. На тлі марки «жниці» художник продемонстрував епізод жнив. У центрі зображені жінки, які серпами жнуть пшеницю. Прототипом жниць стали селянки Черкащини.

Мотив марки «орачі» відображає плугарів із плугами із запряженими в них парою волів, яких поганяють погоничі, на пагористому подільському лані. Незвичайний сюжет марки «рибалка». Задумка художника полягає в тому, щоб передати давній спосіб рибальства на сома. На малюнку зображений рибалка в човні-довбанці на Дніпрі, якій за допомогою клокуши (її звуки імітує квакання ропавки), вудить сома (Бехтір, ред. 1997, с.39–40).

Гончарство – тема наступного сюжету поштової стандартної марки, яка характеризує традиційний вид господарської діяльності та мистецької культури українців. У центральній частині марки автор зобразив фігуру гончара, який на гончарному крузі створює глиняний глечик. На другому плані представлені горщики, макітри, куманці, полумиски, жбани – одні

із найбільш уживаних видів глиняного посуду українців. У господарстві вони практично незамінні, оскільки мають широку сферу застосування, міцно пов'язані з традиційною кулінарією.

Отже, два випуски серії «Давня Україна» красномовно ілюструє культуру і побут українського народу. Щодо технологічних особливостей, то починаючи з третього випуску були введені літерні номінали, де кожна буква позначала тариф певного виду поштового відправлення. Відобразити літеру як еквівалент відповідної грошової суми це світова практика періодів економічної нестабільності. Такий спосіб дозволяє раціонально використовувати вже надруковані наклади, контролювати залишки та своєчасно реагувати на зміни тарифної політики.

Поштові мініатюри четвертого «стандарту» (1995 р.) присвячені сучасному міському транспорту. Ідея художника Василя Дворника полягала у тому, щоб представити не тільки автомобільний транспорт вітчизняного автовиробника, але й поєднати із впізнаваними архітектурними пам'ятками міст Дніпра, Луганська, Львова (Крамаренко, 2011, с.153). Ніжні кольори марок фіолетово-блакитний, світло-зелений, рожево-ліловий підібрані не випадково, вони додають зображенням асоціації квітучого міського пейзажу. До речі, колір відіграє важливу роль в процесі створення мініатюри. Як бачимо, саме ідея та втілені сюжети, ніби то свавільно розкривають іншу функцію поштової марки – рекламну. З точки зору теорії маркетингу, це такий собі рекламний «флаєр» для поштового відправлення, який подорожує світом. Але це тема для окремого наступного дослідження.

Квіти та рослини (флора) – найулюбленіша тема шанувальників поштової мініатюри, а для видавців марок, можливість якомога більше розповісти про державу. Безумно, та чи інша рослина може бути пов'язана із символікою держави, але мова йдеться не про декор, а про тематичне спрямування сюжетної лінії марки. Починаючи з 40-х років ХХ ст. флору як тематичний напрямок активно зображали на тлі марок стандартного випуску (Словаччина, 1944 р.).

Спираючись на світовий багаторічний досвід, художня Рада Видавництва «Марка України» затвердила перші ескізи серії «Квіти», які були введені у квітні 2001 р. (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.34–35). Величні мальви, казкові чорнобривці, гілка червоної калини, квітка сонця – соняшник, колоски пшениці відкрили п'ятий стандартний випуск марок. Автор серії О. Калмиків – видатний сучасний український художник. В. Фурман помітив «[...] Поєднуючи фотографію, акварель і комп'ютерну графіку, художнику вдалося створити органічні сюжети. Сполучення легкого блакитного і зеленого додало мініятурам природності і ніжності [...]» (Фурман, 2003, с.199). Випуск серії продовжили протягом наступних чотирьох років. У 2006 р. ввели шостий «стандарт», який підніс красу квітучого бузку, запашної шипшини, червоного маку, віночків синьої волошки, духмяного горошку, помаранчевої настурції, «русалчиної квітки» – білої лататті (Крамаренко, 2011, с.287). Відомо, що квіти визначають давні зв'язки з народними обрядами, фольклором, етнічними традиціями.

Тематику «флора» продовжили у восьмому випуску – «Листя» (2012, 2013, 2015 рр.). Український художник В. Таран створив 21 сюжет рідкісних видів, а також червонокнижних рослин та цінних порід клена, осики, бука лісового та ін. (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.86–87). Отже, у національній традиції символічне значення багатьох дерев і рослин відображають традиційну українську культуру. Так, дуб уособлює силу і довговічність, сосна – життєву силу, плодючість, верба вважається прадеревом життя і асоціюється з пробудженням природи і весною. Національним символом України є калина,

яка поєднує в собі символіку сонця, вогню, неперервності роду, дівочої краси та вічної любові.

Надзвичайні марки сьомого стандартного випуску (2007–2011 рр.) (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.64–65). Художниці К. Штанко та Н. Фандікова на тлі поштових марок відтворили домашнє начиння – побутові речі, посуд, загалом два десятки предметів домашнього вжитку (прядка, сулія, свічник, ківш) та музичний інструмент (бандура). Переважну частину серії присвятили виробам із гончарної глини, а саме різноманітним предметам побуту (каламар), посуду (горщики-двійнята, джбан, куманець, глечик, кварта), іграшок (свищик, бичок), кахлів. Отже, народна культура ретельно зберігається, вивчається і популяризується за допомогою поштових мініатюр.

Тематичне направлення дев'ятого випуску – геральдика сучасної України. Серія отримала відповідну назву «Герби міст, селищ та сіл України». 10 червня 2017 р. серію відкрила поштова марка «м. Ялта, АР Крим». Введені наступні марки, присвячені восьми містам та селищам, а саме Ніжина (Чернігівська обл.), Єнакієвого (Донецька обл.), Чопа (Закарпатська обл.), селищ міського типу Клесів (Рівненська обл.), Шацьк (Волинська обл.), сіл Маринин (Рівненська обл.) та Парутине (Миколаївська обл.). Сьогодні серія знаходиться у подальшій розробці.

Нова концепція розроблена за участі фахівців «Укрпошта», експертів з геральдики та художниці Наталі Андрійченко (Гонцарюк та Рипела, 2017, с.114–115). Мета – популяризація символіки українських населених пунктів. На тлі марок відображені герби населених пунктів, тобто єдиних за своєю назвою, що, серед іншого, відомі за певними історичними подіями, фольклорними чи літературними джерелами. І якщо розташувати ці марки за місцем географічного знаходження населених пунктів та міст, викреслюється карта України. Отже, серія не закінчена, вважаємо, що найближчим часом пошта України розширить випуски на геральдичну тематику.

Таким чином, поштова марка віддзеркалює історико-культурну спадщину держави та перспективи розвитку культури в усьому світі. Виконуючи свою головну функцію – технологічну, поштова марка з елементами символічного навантаження автоматично формулює не менш важливу – атрибутивну. У такому сенсі вона є не просто художньою мініатюрою, вона виступає у якості своєрідної матриці, яка володіє здатністю зв'язати історію із сьогоденням. Її зображальний аспект надає можливість сприйняття інформації, яка відіграє важливу роль у процесі науково-пізнавальної, державотворчої діяльності.

Завдяки широкому розповсюдженню у світі, та спираючись на комунікативну функцію поштової марки, цілком доцільно, що на її тлі відтворені символи державності – прапор, герб, національна валюта, географічні карти території, будівлі парламенту, або законодавчого органу, національні пам'ятки, портрети національних та політичних лідерів, які свідчать про суверенітет держави. Як спосіб осмислення минулого та сприйнятті сучасного, поштова марка виражає єдину концепцію: історична пам'ять – художній образ – суверенітет держави.

Бібліографічний список

- Бехтір, В.Г., 2006. Такі різні «стандарты». *Філателія України*, 1, с.39–42.
Бехтір, В.Г., ред. 1997. *Каталог поштових марок України*. Київ: Укрпошта.
Бокарева, Ю.С., 2007. Символічне навантаження поштової мініатюри як об'єкту графічного дизайну. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 5, с.3–6.
Бродский, В.Я., 1968. *Искусство почтовой марки*. Ленинград: Художник РСФСР.

- Владинец, Н.И., 1975. *Филателия*. Москва: Связь.
- Гонцарюк, І.В. та Рипела, Д.В., 2017. *Каталог поштових марок (1918–2017)*. Братислава.
- Граллерт, В. и Грушке, В., 1977. *Филателистический словарь*. Пер. с немецкого Ю. М. Соколова и Е. П. Сашенкова. Москва: Связь.
- Загорский, В.Б. и Киржнер, И.Л., ред. 2009. *Каталог почтовых марок. Россия, РСФСР, СССР. 1857–1991*. 3-е изд. Санкт-Петербург: Стандарт-коллекция.
- Крамаренко, М.А., 2011. *Украина. Каталог почтовых марок, 1866–2010*. Донецк: Новый мир.
- Левітас, Й.Я. и Басюк, В.М., 1975. *Все про марки*. Київ: Реклама.
- Орехова, С.Е., 2019b. Филателия в контексте: культура, мировоззрение, язык. В: К.Б. Шадманова, ред. 2019. *Язык и общество в поликультурном пространстве XXI века: проблемы и решения*, Материалы конф., г. Бухара 11-12 октября 2019 г. Бухара: "Sadridin Salim Vuxoriy" Durdoni nashriyoti, с.33–39.
- Орехова, С.Е. 2019a. Роль та функції поштових марок України в процесі державотворення. В: Київська наукова суспільнознавча організація, 2019. *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.:* Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 5–6 квітня 2019 р. – Київ, с.20–25.
- Орехова, С.Е., 2015. Ювілей поштових марок-грошей Української Народної Республіки (особливості монетарної політики). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філософія, культурологія, соціологія*, 10, с.129–140.
- Рейн, Л., 1967. История и марки. По страницам научных журналов. *Филателия СССР*, 5, с.16.
- Фурман, В., 2003. *Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины*. Киев: Марка України.
- Colnect. Удобная в обращении частная коллекция*, 2020. Доступно: <<https://colnect.com/ru/stamps/countries>> (дата обращения 10 апреля 2020).
- Oriekhova, S., 2019. European practices of issuance of stamps: historical and cultural aspects. In: Yu. Dobrolyubskaya, O. Likhachova, S. Oriekhova and O. Prysiazniuk, 2019. *The role of history and archaeology in the aspects of the development of the modern world*. Lviv – Toruń: Liha-Pres, p. 47–67.

References

- Bekhtir, V.H., 2006. Taki rizni «standarty» [Such different "standards"]. *Filateliia Ukrainy*, 1, p.39–42.
- Bekhtir, V.H., ed. 1997. *Kataloh poshtovykh marok Ukrainy*. Kyiv: Ukrposhta.
- Bokarieva, Yu.S., 2007. Symvolichne navantazhennia poshtovoi miniatiury yak ob'ektu hrafichnoho dyzainu [Symbolic loading of a postal miniature as an object of graphic design]. *Bulletin of kharkiv state academy of design and arts*, 5, p.3–6.
- Brodskiy, V.Ya., 1968. *Iskusstvo pochtovoy marki [The art of a postage stamp]*. Leningrad: Khudozhnik RSFSR.
- Furman, V., 2003. *Obshchegosudarstvennye standartnye pochtovye marki Ukrainy [National standard postage stamps of Ukraine]*. Kiev: Marka Ukraïni.
- Grallert, V. and Grushke, V., 1977. *Filatelisticheskiy slovar [Philatelic Dictionary]*. Translated from German by Yu.M. Sokolova and Ye.P. Sashenkova. Moskva: Svyaz.
- Hontsariuk, I.V. and Rypela, D.V., 2017. *Kataloh poshtovykh marok (1918–2017) [Catalog of postage stamps (1918–2017)]*. Bratyslava.

- Kramarenko, M.A., 2011. *Ukraina. Katalog pochtovykh marok, 1866-2010*. Donetsk: Novyy mir.
- Levitas, Y.Ya. and Basiuk, V.M., 1975. *Vse pro marki*. Kyiv: Reklama.
- Orekhova, S.Ye., 2019. Filateliya v kontekste: kultura, mirovozzrenie, yazyk [Philately in context: culture, worldview, language]. In: K.B. Shadmanov, ed. 2019. *Language and society in the multicultural space of the XXI century: problems and solutions*, Bukhara, October 11-12, 2019. Bukhara: "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, p.33–39.
- Oriekhova, S., 2019. European practices of issuance of stamps: historical and cultural aspects. In: Yu. Dobrolyubska, O. Likhachova, S. Oriekhova and O. Prysiazniuk, 2019. *The role of history and archaeology in the aspects of the development of the modern world*. Lviv – Toruń: Liha-Pres, p. 47–67.
- Oriekhova, S.Ye., 2019. Rol ta funktsii poshtovykh marok Ukrainy v protsesi derzhavotvorennia [The role and function of postage stamps of Ukraine in the process of state creation]. In: Kyiv Scientific Social Science Organization, 2019. *The role of social sciences in ensuring the stability of global world processes in the XXI century*: Proceedings of the International scientific-practical conference, Kyiv, April 5-6, 2019, p.20–25.
- Oriekhova, S.Ye., 2015. Yuvilei poshtovykh marok-hroshei Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (osoblyvosti monetarnoi polityky) [Anniversary postage «stamps-steps» Ukrainian National Republic (especially monetary policy)]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Filozofia, kulturologia, sociologia*, 10, p.129–140.
- Reyn, L., 1967. Istoriya i marki. Po stranitsam nauchnykh zhurnalov [History and brands. Through the pages of scientific journals]. *Filateliya SSSR*, 5, p.16.
- Stamp catalog. Countries List, 2020. *Colnect. Easily manage your personal collection*. [online] Available at: <<https://colnect.com/ru/stamps/countries>> (Accessed 10 April 2020).
- Vladinets, N.I., 1975. *Filateliya [Philately]*. Moskva: Svyaz.
- Zagorskiy, V.B. and Kirzhner, I.L., ed. 2009. *Katalog pochtovykh marok. Rossiya, RSFSR, SSSR. 1857–1991 [Catalog of postage stamps. Russia, RSFSR, USSR. 1857-1991]*. 3rd ed. Sankt-Peterburg: Standart-kolleksiya.
- Стаття надійшла до редакції 14.05.2020 р.

S. Oriekhova

STATE SYMBOLS ON STAMP STAMPS: WORLD STANDARDS

The article is devoted to a detailed analysis of issues of postage stamps of the world during the first half of the XIX - beginning of the XXI century. The study is based on the study of the image content of postage stamps of the standard type, which are the most widespread and intended for long-term technological use. The main content of the study is the analysis of symbols of statehood on the background of postage stamps, which act as a carrier of historical information. The postage stamp reflects the historical and cultural heritage of the country and the prospects for the development of culture around the world. Performing its main technological function, a postage stamp with elements of symbolic load automatically formulates – attributive. In this sense, it is not just an artistic miniature, it acts as a kind of matrix that has the ability to connect history with the present.

The plots of postal issues cover significant events in the history of the state, with their assistance the historical and cultural heritage is popularized. Therefore, the postal administration of Ukraine is directly interested in the plots depicted in postal issues. Due to its wide distribution in the world, and based on the communicative function of the postage stamp, it is advisable to reproduce the symbols of statehood - flag, coat of arms, national currency, maps, parliament or

legislature, national monuments, portraits of national and political leaders who testify to the sovereignty of the state. As a way of understanding the past and perceiving the present, the postage stamp expresses a single concept: historical memory - artistic image - the sovereignty of the state.

Possessing a semiotic aspect, the postage stamp fits into the general symbolic, symbolic theory of the image both art, and information. The high artistic level and content of the plots are visual forms that encourage the study of national symbols and form a positive attitude of domestic and foreign collectors to the issuing state.

Key words: *postage stamps, signs of postal payment, philately.*

УДК 37.091.12:005.963(477-25)“1860/1890”

О. О. Салата

ЛІТНІ ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ ТА УЧИТЕЛЬСЬКІ З'ЇЗДИ 1860-1890-Х РОКАХ У КИЄВІ ЯК СИСТЕМА УДОСКОНАЛЕННЯ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛІВ

Розкрито діяльність літніх педагогічних курсів та учительських з'їздів у Києві як систему удосконалення майстерності вчителів. Показано, що підвищення кваліфікації вчительства мало важливе значення для загального розвитку освіти в Україні. Система підготовки учителів дала можливість вибудувати неперевну систему удосконалення і підвищення кваліфікації учительських кадрів. Крім того, Київ став центром проведення учительських з'їздів, що давало можливість учительським кадрам обмінюватися досвідом та інноваціями.

Ключові слова: *система освіти, учительські з'їзди, літні курси підготовки учителів, система підвищення учительського фаху.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-123-132

Досвід функціонування народних шкіл у Києві та організація літніх шкіл для підготовки вчителів початкової школи в умовах реформування системі освіти в Російській імперії є важливим для вдосконалення педагогічної майстерності сучасних освітян. Київ у цей період став одним із центрів здійснення освітньої реформи. Учительські з'їзди, які організовувалися у другій половині XIX ст. знайомили освітян з новими технологіями та методами навчання, а передовий досвід передавався вчителям під час літніх курсів. Ця тема є надзвичайно актуальною ще й тим, що історичний досвід розвитку системи освіти у 1860-1890-х роках є важливим у контексті кризових явищ в усіх сферах сучасного українського суспільства, адже від рівня освіти залежить і розвиток усієї держави.

Значення цих реформ та учительських з'їздів вивчали українські та російські вчені у контексті дослідження системи освіти в Російській імперії. Так, відома українська вчена О.О. Драч, досліджуючи розвиток початкової освіти в Україні в 1861-1917 рр. прийшла до висновків, що цей період був важливим для освіти України. Вона відзначає, що у цей період проводились шкільні реформи, робилися перші кроки щодо заміни станової школи, поширювалася мережа початкових шкіл (Драч, 2000, с.129).

Особливі умови, в яких проводилися учительські з'їзди наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні вивчала українська вчена Н.Р. Петрошук. Вона розкрила систему

підготовки учителів початкових класів і роль молодих учителів у реалізації її завдань (Петрошук, 2010, с.137–141).

Російська вчена М.Д. Масанова показала систему підготовки учителів у регіонах, де засновниками шкіл та народних училищ були земства. Вона також дослідила процес відкриття земських учительських семінарій та їх роль в організації учительських з'їздів (Масанова, 2013, с.168-178).

Отже, мета нашої статті – розкрити діяльність літніх педагогічних курсів та учительських з'їздів у Києві як систему удосконалення майстерності вчителів.

У другій половині XIX ст. у зв'язку із промисловим переворотом та необхідністю мати кваліфіковану робочу силу у Російській імперії уряд розпочав реформування системи освіти населення. Одним із найважливіших напрямів цієї реформи було збільшення кількості учителів в усіх округах імперії. Незважаючи на те, що на початку XIX ст. в Російській імперії були відкриті університети, а при них інститути, учителів хронічно не вистачало. Другою проблемою була перепідготовка учителів початкових навчальних закладів та опанування педагогічними і особливо методичними навичками.

З огляду на це, уряд, земські управління та громадськість ініціювали створення багаторівневої системи підготовки, яка повинна була використовуватися для початкових освітніх навчальних закладів. Уряд прагнув взяти під свій контроль підготовку вчителя, його релігійність, громадянські та політичні переконання, щоб уникнути революційних ідей та настроїв у середовищі державних службовців.

Знаковою рисою багаторівневої системи освіти з підготовки народних учителів стали учительські з'їзди, метою яких було підвищення рівня знань учителів та ознайомлення їх з новими методами і прийомами педагогіки і дидактики (Міністерство народного просвещения, 1900, с.101-102).

До кінця XIX ст. учительські з'їзди стають важливою формою суспільної думки та педагогічного руху. Важливою перевагою учительських з'їздів порівнянно з іншими формами підготовки учительських кадрів для початкових навчальних закладів було те, що такі з'їзди сприяли поширенню педагогічної думки.

Учительські з'їзди і курси в другій половині XIX ст. на території України відбувалися у три етапи:

- педагогічні курси і з'їзди 60-70-х років XIX ст., де головна увага приділялась методичним питанням;
- учительські курси і з'їзди 80-х років (малочисельні, проводились рідко, оскільки з наступом реакції з'їзди народних учителів в 1875 році були заборонені, а курси регламентувались правилами);
- курси і з'їзди 90-х років (багаточисельні і довготривалі, здійснювали ефективну роль у справі підвищення кваліфікації вчителя).

Крім учительських з'їздів, збиралися з'їзди, присвячені окремій науковій галузі, їх організація і проведення також передбачали залучення до участі учителів шкіл.

Усього з 1861 по 1898 р. відбулося 10 Всеросійських з'їздів учителів природничих наук, три з них відбулися у Києві. У 1861 р за сприяння попечителя Київського Навчального округу М.І. Пирогова К. Кесслер отримав дозвіл скликати в Києві 1-й Всеросійський з'їзд учителів природничих наук. 3-й Всеросійський з'їзд учителів природничих наук відбувся у Києві 20-30 серпня 1871 р, головою з'їзду був А.О. Ковалевський. Заступниками голови були Г.Є. Щуровський та Д.І. Менделєєв. Члени розпорядчого Комітету Н.Н. Бекетов, П.Л. Чебишев, А.М. Бутлеров. Було порушено питання про включення у роботу з'їзду блоку,

де буде ознайомлено учасників з досягненнями учителів у період між з'їздами. 10-й Всеросійський з'їзд учителів природничих наук також пройшов у Києві в 1898 р. До участі у ньому було залучено учителів з усієї України та Російської імперії (Масанова, 2013, с.177).

Зібрання діячів освіти 1860–1870-х рр. мали комбінований характер курсів-з'їздів, перша частина яких була, власне, педагогічними курсами, або, за тогочасною термінологією, курсами підвищення кваліфікації, коли вчителям повідомлялася сума знань із загальноосвітніх дисциплін, педагогіки, методики навчання. Друга, заключна, частина набувала ознак з'їзду, коли вчителі жваво обговорювали питання поліпшення роботи школи, свого становища, ухвалювали відповідні постанови з цих питань (Черпак, 2015).

Педагогічні (учительські курси) були відкриті також і в Києві. Про їх відкриття свідчить звернення Міністра народної освіти Є.П. Ковалевського до попечителя Київського навчального округу 20-го травня 1860 р. про утримання і фінансування у Києві та Київському окрузі. На утримання курсів у Києві розподілялася доволі значна сума (По Высочайшему повелению об учреждении Педагогических курсов, 1860, с.27).

У 1864 р. в Києві відбувся перший з'їзд учителів російської мови і словесності, про який схвально відгукнулася освітянська громадськість (Об устройстве в 1864 г. в Кiever съезда учителей Русской словесности и Русского языка, 1864, с.14).

Як свідчить інформація, що міститься в «Історико-статистичному нарисі загальної і спеціальної освіти в Росії» від 1883 р., у Києві 1869 р. Вона діяла за "Положенням про учительську семінарію м. Молодечно", а також за штатним розкладом Молодечнянської учительської семінарії Волинської губернії. 22 жовтня 1869 року учительська семінарія вже мала акредитований будинок на Бульварно-Кудрявській вулиці. При семінарії існувало дворічне народне училище, на основі якого семінаристи проходили практику, з метою формування професійних умінь. Всією фінансовою, матеріальною і господарською базою учительської семінарії керував опікун Київського навчального округу Платон Олександрович Антонович. Восени 1869 року, за рекомендацією М.І.Пирогова, який був попечителем Київського округу в 1858 - 1861 роках, Міністерство освіти призначило директором семінарії надвірного радника Івана Яковича Посяду. Одночасно з відкриттям учительської семінарії у Києві йшов пошук місця для неї у сільській місцевості. Питання про тимчасове розміщення навчального закладу вперше зустрічається у "Звіті Опікуна Київського навчального округу за 1870/71 рр.". Там є розділ "Учительська семінарія, тимчасово відкрита 22 жовтня 1869 року у м. Києві" (Учительська семінарія, тимчасово відкрита 22 жовтня 1869 року у м. Києві, 1871, с.22). За ініціативи Київської учительської семінарії у Києві почали проводитися короткострокові літні педагогічні курси (Небольсин, ред. 1883, с.78).

Незважаючи на дозвіл проводити учительські з'їзди, держава не надала належного правового забезпечення, зовсім не виділяла коштів, тому організація їх повністю залежала від місцевої влади. Тільки у 1870 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр «Про відкриття з'їздів для народних учителів», який надавав необхідні правові основи і з'їздам, і вчительським курсам (Фальборк и Чарнолуский, 1901, с.714–738).

Про те, що з'їзди фактично виконували функцію педагогічних курсів свідчить розпорядження Управління попечителя Київського навчального округу від 25 листопада 1872 р. №12.311, у якому воно пояснює, що педагогічні курси для вчителів мають «однакову мету з педагогічними з'їздами, а саме: ознайомити наставників училищ з найновішими прийомами початкового навчання» (Об учреждении педагогических съездов сельских начальных учителей, 1870, с.1-3).

Також було започатковано «короткострокові педагогічні курси» як складову системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл. Про це свідчить пояснення у циркулярі № 218 від 16 грудня 1870 р., «Правила про з'їзди». Пізніше, у 1874 р. вже на законодавчому рівні Міністерство народної освіти дало офіційне роз'яснення, що «педагогічні курси» і «з'їзди» вчителів є тотожними поняттями, їх можна використовувати одночасно, завдання й умови відкриття заходів однакові, а тому для уникнення усіляких непорозумінь означені курси і з'їзди надалі повинні іменуватися так: «короткотермінові педагогічні курси для вчителів початкових училищ» (Фармаковский, 1900, с.72–93).

Оскільки у цей період у громадськості виникало багато питань щодо статусу з'їздів та педагогічних курсів, то питання про їх спільні й відмінні особливості, як уже зазначалось, тривалий час було спірним. Для вирішення цього питання 5 серпня 1875 р. Міністр народної освіти затвердив Правила про тимчасові педагогічні курси для учителів і учительок початкових народних училищ (надалі Правила про курси 1875 р.) (Міністерство народного просвещения, 1875, с.166–169). Цим документом чітко регламентувались усі питання, що стосувались функціонування вчительських курсів: час проведення (літні канікули), категорії слухачів та основні особливості організації. У першому його пункті зазначалось, що метою курсів є ознайомлення «малопідготовлених учителів і учительок з кращими способами навчання, а також оновлення і поповнення їхніх знань з предметів викладання і взагалі удосконалення їх у справі ведення початкового навчання» (Міністерство народного просвещения, 1875, с.168–172).

Відповідно до Правил про курси 1875 р., вчительські курси організовувались з дозволу попечителя навчального округу. Місцем проведення курсів треба було обирати учительські семінарії або інші навчальні заклади, які «більш-менш мають необхідні для курсів навчальні засоби» (Міністерство народного просвещения, 1875, с.168–172).

Після виходу цього документу уряд почав надавати дозвіл на відкриття перших курсів-з'їздів для вчителів народних шкіл з першої половини 60-х років XIX ст. (По Высочайшему повелению об учреждении Педагогических курсов, 1860, с.65).

Відповідно до Правил про курси 5 серпня 1875 року в Києві було відкрито педагогічні курси для вчителів початкових навчальних закладів Київського навчального округу на літній період. Педагогічними курсами опікувалася учительська семінарія, керівництво якої і визначало коло запрошених викладачів та керівника курсів. На педагогічні курси запрошувалися вчителі початкових навчальних закладів та ті, хто претендував на посаду вчителя. Курси являли собою короткостроковий навчальний заклад, а саме: головного спостерігача за курсами – фактично начальника цього закладу та запрошених на курси вчителів. (По Высочайшему повелению об учреждении Педагогических курсов, 1860, с.78).

Як свідчать «Правила про тимчасові педагогічні курси для вчителів та учительок народних училищ», діяльність педагогічних курсів була спрямована на підвищення фахової освіченості вчителів. Освітян ознайомлювали з найпрогресивнішими на той час методами навчання, поглиблювали їхні знання навчальних предметів. Метою курсів було удосконалення початкової освіти в цілому.

Кожен, хто відвідував педагогічні курси, після їх закінчення атестувався комісією і отримував свідоцтво про відвідані заняття. Тим учителям, які отримали незадовільну атестацію, комісія рекомендувала пройти педагогічні курси влітку наступного року, або пройти курси з інших навчальних дисциплін. Результати атестації курсистів на педагогічних курсах висвітлювалися у місцевій губернській періодиці (Фальборк и Чарнолуцкий, 1901, с.815–827).

Щоб зекономити кошти на підготовку учительських кадрів, уряд запропонував перетворити літні вчительські курси на постійно діючу систему підготовки вчителів. Ця система передбачала підготовку вчителів протягом двох років у літній період для опанування прийомами та методами навчання школярів (Петрошук, 2010, с.139).

З відкриттям короткострокових педагогічних курсів активність учительської інтелігенції зростала, а вимоги до уряду щодо їх фінансування ставали усе більшими. З огляду на це, у 1879 р. Міністерство народної освіти рекомендувало проводити з'їзди в усіх губерніях Російської імперії, називаючи їх «тимчасовими педагогічними курсами для учителів початкових училищ». Дозволялося організовувати їх як при учительських семінаріях, так і при інших навчальних закладах (Петрошук, 2010, с.139–140).

У середині 1980-х років у зв'язку з активізацією педагогічного руху і зародженням в учительському середовищі революційних ідей, уряд здійснив спробу заборонити учительські з'їзди. З цього приводу було видано циркуляр Міністерства народної освіти від 1885 г. Але, як виявилось цей рух зупинити було вже складно. Учителі народних училищ своєю альтернативою вибрали педагогічні курси, книжкові ярмарки і всілякі виставки (Міністерство народного просвещения, 1886, с.10–13), тільки на означених заходах вчительські колективи могли вільно збиратися і обговорювати питання, пов'язані з початковою освітою.

У кінці 1890-х років необхідність в учительських кадрах зростала усе більше, тому уряд частіше давав дозвіл на проведення спеціальних, професійних курсів для вчителів. Зокрема, Міністерством народної освіти у жовтні 1896 р. було затверджено Правила для літніх курсів церковного співу і ручної праці для вчителів початкових училищ, розроблені громадськими організаціями. Відповідно до цих правил у приміщенні Першої Київської гімназії почали діяти курси ручної праці (Міністерство народного просвещения, 1886, с.10–13).

З 1899 р. усі питання, що стосувались проведення учительських з'їздів, регламентувались Тимчасовими правилами про з'їзди вчителів у початкових народних училищах, виданими Міністерством народної освіти. З'їзд мав скликатися тільки у канікулярний час (п. 4, 6, 7) з дозволу попечителя, який затверджував його програму, складену місцевим інспектором народних училищ, список учителів-учасників з'їзду за умови надання санкції місцевим губернатором (п. 1, 2, 4). Передбачалось, що вчительські зібрання будуть нечисленними (допускались вчителі лише одного повіту) і нетривалими (до семи днів). Крім рекомендацій, Правила про з'їзди 1899 р. містили ряд заборон. Так, до програми з'їзду заборонялось вводити питання, що виходили за межі діяльності вчителів. Директор народних училищ або інспектор мали право примусити залишити приміщення з'їзду порушників порядку та регламенту. Оскільки керувати з'їздом мав інспектор народних училищ, то проводити одночасно кілька з'їздів в одній губернії було заборонено (п. 10) (Об устройстве съездов учителей народных училищ, 1899, с.28).

Отже, Правилами про з'їзди 1899 р. державою відновлювалось проведення учительських з'їздів, що мало важливе значення для підвищення кваліфікації вчителства і для загального розвитку освіти в Україні. І хоча документ мав жорсткий обмежувальний характер, проте він уможлилював обговорення актуальних проблем шкільної освіти, методики викладання, становища вчителів.

Таким чином, у Києві, як і в інших великих містах імперської Росії, з 1960-х років діяла багаторівнева система підготовки вчителів для початкових навчальних закладів метою яких було підвищення рівня знань освітян та ознайомлення їх з новими методами і прийомами педагогіки і дидактики. Ця система підготовки учителів дала можливість вибудувати

неперевну систему удосконалення і підвищення кваліфікації учительських кадрів. Крім того, Київ періодично ставав центром проведення учительських з'їздів, що давало можливість учительським кадрам обмінюватися досвідом та інноваціями.

Проведене дослідження підготовки вчителів дає змогу стверджувати, що система професійно-педагогічної підготовки вчителя у Києві у другій половині XIX ст. формувалася упродовж тривалого часу та структурувалася за етапами.

Дослідження не вичерпує означену проблему і передбачає здійснення наступних кроків, спрямованих на вивчення змістового наповнення етапів професійно-педагогічної підготовки вчителів початкової школи не лише у Києві, а й в Україні загалом.

Бібліографічний список

- Драч, О.О., 2000. Навчальний процес у початкових школах в Україні (в другій половині XIX – на початку XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, 21, с.60–67.
- Масанова, М.Д., 2013. Подготовка народных учителей в России во второй половине XIX века. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, 1(4): история, с.174-180.
- Министерство народного просвещения, 1875. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, [онлайн] ССXXXI, с.166–172. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book456375/#page/429/mode/1up>> (дата звернення 31 серпня 2020).
- Министерство народного просвещения, 1886. Правила о летних курсах церковного пения учителя и учительницы начальных народных училищ Юго-Западного края, учрежденные Киевским обществом грамотности. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, [онлайн] ССXLVIII, с.10-13. Доступно: <<https://runivers.ru/upload/iblock/ed6/248.pdf>> (дата звернення 31 серпня 2020).
- Министерство народного просвещения, 1900. Временные правила о съездах учащихся в начальных народных училищах (26 ноября 1899 г.). *Журнал Министерства Народного Просвещения*, [онлайн] СССXXVII, с.101–102. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book459985/#page/413/mode/1up>> (дата звернення 31 серпня 2020).
- Небольсин, А.Г., ред. 1883. *Историко-статистический очерк общего и специального образования в России*. Санкт-Петербург: типография В. Киршбаума.
- Об устройстве в 1864 г. в Киеве съезда учителей Русской словесности и Русского языка, 1864. *Управління попечителя Київського навчального округу, 1862-1918*. Ф.707, оп. 30, спр. 143, 14 арк. Київ: Центральний державний історичний архів України.
- Об устройстве съездов учителей народных училищ, 1899. *Управління попечителя Київського навчального округу, 1862-1918*. Ф.707, оп. 227, спр.111, 52 арк. Київ: Центральний державний історичний архів України.
- Об учреждении педагогических съездов сельских начальных учителей, 1870. *Управління попечителя Київського навчального округу, 1862-1918*. Ф.707, Оп. 225, 201, Спр. 27: 348 арк. Київ: Центральний державний історичний архів України. ; Министерство внутренних дел, 1873. О съездах учителей: Циркуляр г. Министра внутренних дел от 16 декабря 1872 г. № 218. *Сборник Херсонского земства, издаваемый Херсонской Губернской Земской Управой*. Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 6, отд.1, с.1–3.

- Петрошук, Н.Р., 2010. З історії проведення учительських з'їздів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в Україні (на матеріалах Київського навчального округу). В: В.О. Огнев'юк, ред. 2010. *Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти*: Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Київ, 15 грудня 2010. Київ: Київський університет ім. Бориса Грінченка, с.137–141.
- По Высочайшему повелению об учреждении Педагогических курсов, 1860. *Управління попечителя Київського навчального округу. 1862-1918*. Ф.707 оп. 26, спр. 236, 78 арк. Київ: Центральний державний історичний архів України.
- Учительська семінарія, тимчасово відкрита 22 жовтня 1869 року у м. Києві, 1871. *Управління попечителя Київського навчального округу, 1870/71*, Ф.707, оп. 37, спр. 435, арк. 22. Київ: Центральний державний історичний архів України.
- Фальборк, Г.А. и Чарнолуцкий, Г.А., 1901. *Настольная книга по народному образованию*. Санкт-Петербург: Типо-литография Б.М. Вольфа, 2, с.714–1538. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book456375/#page/429/mode/1up>> (дата звернення 31 серпня 2020).
- Фармаковский, В.И., 1900. Отдел 4: Современная летопись. Съезды народных учителей начальных училищ, прежде и теперь. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, СССXXXII, с.72–93. Доступно: <<https://runivers.ru/upload/iblock/676/332.pdf>> (дата звернення 31 серпня 2020).
- Черпак, Ю.В., 2015. Вітчизняні з'їзди з освіти як вияв консолідації педагогічної громадськості у розвитку фізичного виховання. *Вісник післядипломної освіти*, 14(27), с.176-187
- Правила о временных педагогические курсы для учителей и учительниц начальных народных училищ 1875. *Журнал Министерства народного просвещения*, [онлайн] CLXXXII, с. 166. Доступно: <<https://runivers.ru/lib/book7643/456378/>> (дата звернення 31 серпня 2020).
- Правила про «Летние курсы церковного пения и ручного труда для учителей и учительниц начальных училищ». 1886. Ф. 707, оп. 296 (1888), спр. 11, 29 арк. Київ: Центральний державний історичний архів України.

References

- Cherpak, Y.V., 2015. Domestic congresses education as a sign of consolidation in the public teaching of physical education of children and youth (end of xix – xx centuries). *Herald of postgraduate education*, 14(27), p.176-187.
- Drach, O.O., 2000. Navchalnyi protses u pochatkovykh shkolakh v Ukraini (v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.) [The educational process in primary schools in Ukraine (in the second half of the XIX - early XX centuries)]. *Cherkasy University Bulletin: Historical Sciences*, 21, p.60 – 67. (in Ukrainian).
- Drach, O.O., 2014. Uchyteliuvannia v narodnii shkoli: forma hromadskoho sluzhinnia ukrainskykh intelektualiv [Teaching in public school: a form of public service of Ukrainian intellectuals]. "I went where the roar of labor can be heard ..." (to the 150th anniversary of Borys Hrinchenko's birth): All-Ukrainian scientific-practical conference (VI Grinchenko readings), Kyiv January 22, 2014. Kyiv: Vydavnytstvo KUBH, p. 127-134. (in Ukrainian).
- Falborck, G.A. and Charnoluskiy, G.A., 1901. *Nastolnaya kniga po narodnomu obrazovaniyu* [Handbook on public education]. Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya B.M. Volfa, 2, s.714–

1538. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book456375/#page/429/mode/1up>> (Accessed 31 August 2020). (in Russian).
- Farmakovskiy, V.I., 1900. Otdel 4: Sovremennaya letopis. Sezdy narodnykh uchiteley nachalnykh uchilishch, prezhde i teper [Section 4: Contemporary Chronicle. Congresses of folk teachers of primary schools, before and now]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, [online] CCCXXXII, c.72–93. Available at: <<https://runivers.ru/upload/iblock/676/332.pdf>> (Accessed 31 August 2020). (in Russian).
- Masanova, M.D., 2013. Podgotovka narodnykh uchiteley v Rosii vo vtoroy polovine XIX veka [The preparation of the public teachers in Russia in the second half of the XIX century]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Puškina*, 1(4): history, p.174-180. (in Russian).
- Ministry of Public Education, 1875. Pravila o vremennykh pedagogicheskikh kursakh dlya uchiteley i uchitel'nits nachalnykh narodnykh uchilishch [Regulations on temporary pedagogical courses for teachers and female teachers in elementary public schools]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, [online] CCXXXI, p.166–172. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book456375/#page/429/mode/1up>> (Accessed 31 August 2020). (in Russian).
- Ministry of Public Education, 1886. Pravila o letnikh kursakh tserkovnogo peniya uchitelya i uchitel'nitsy nachalnykh narodnykh uchilishch Yugo-Zapadnogo kraja, uchrezhdennye Kievskim obshchestvom gramotnosti [Rules for summer courses in church singing for teachers and teachers of elementary public schools in the Southwestern Territory, established by the Kiev Literacy Society]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, [online] CCXLVIII, p.10-13. Available at: <<https://runivers.ru/upload/iblock/ed6/248.pdf>> (Accessed 31 August 2020). (in Russian).
- Ministry of Public Education, 1900. Vremennye pravila o sezdash uchashchikh v nachalnykh narodnykh uchilishchakh (26 noyabrya 1899 g.) [Provisional Regulations for the Congresses of Teachers in Primary Public Schools (November 26, 1899)]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, [online] CCCXXVII, p.101–102. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book459985/#page/413/mode/1up>> (Accessed 31 August 2020). (in Russian).
- Nebolsin, A.G., red. 1883. *Istoriko-statisticheskiy ocherk obshchego i spetsialnogo obrazovaniya v Rossii* [Historical and statistical sketch of general and special education in Russia]. Sankt-Peterburg: tipografiya V. Kirshbauma. (in Russian).
- Ob uchrezhdenii pedagogicheskikh sezdov selskikh nachalnykh uchiteley [On the Establishment of Pedagogical Congresses of Rural Primary Teachers], 1870. *Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, 1862-1918*. F.707/225,201/27/348. Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy. ; Ministry of Internal Affairs, 1873. O sezdash uchiteley: Tsirkulyar g. Ministra vnutrennikh del ot 16 dekabrya 1872 g. № 218 [About congresses of teachers: Circular of the Minister of Internal Affairs of December 16, 1872, No. 218]. *Sbornik Khersonskogo zemstva, izdavaemyy Khersonskoy Gubernskoy Zemskoy Upravoy*. Kherson: Tip. N. O. Vashchenko, 6, otd.1, p.1–3. (in Russian).
- Ob ustroystve sezdov uchiteley narodnykh uchilishch [About the organization of congresses of teachers of public schools], 1899. *Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, 1862-1918*. F. 707/227/111/52. Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy. (in Russian).

- Ob ustroystve v 1864 g. v Kieve sezda uchiteley Russkoy slovesnosti i Russkogo yazyka [About the arrangement in 1864 in Kiev of the congress of teachers of Russian literature and the Russian language, 1864], 1864. *Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, 1862-1918*. F. 707/30/143/14. Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. (in Russian).
- Petroshchuk, N.R., 2010. Z istorii provedennia uchytelskykh zizdiv naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia v Ukraini (na materialakh Kyivskoho navchalnoho okruhu) [From the history of teachers' congresses at the end of the XIX - beginning of the XX century in Ukraine (on the materials of the Kyiv educational district)]. In: V.O. Ohneviuk, ed. 2010. *Osvitology - a scientific direction of integrated knowledge of education: All-Ukrainian scientific-practical conference*, Kyiv, December 15, 2010. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University. (in Ukrainian).
- Po Vysochayshemu poveleniyu ob uchrezhdenii Pedagogicheskikh kursov [By the Imperial Command for the establishment of Pedagogical Courses], 1860. *Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, 1862-1918*. F. 707/26/236/78. Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. (in Russian).
- Uchytelska seminariia, tymchasovo vidkryta 22 zhovtnia 1869 roku u m. Kyievi [Teachers' Seminary, temporarily opened on October 22, 1869 in Kyiv], 1871. *Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, 1870/71*. F.707/37/435/22. Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. (in Ukrainian).
- Pravila o vremennykh pedagogicheskie kursy dlya uchitelei i uchitel'nits nachalnykh narodnykh uchilishch 1875. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvetsheniya*, [online] CLXXXII, p.166. Available at: <<https://runivers.ru/lib/book7643/456378/>> (Accessed 31 August 2020). (in Russian).
- Pravila pro «Letnie kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda dlya uchitelei i uchitel'nits nachalnykh uchilishch» 1886. F. 707/296(1888)/11/29. Київ: Центральний державний історичний архів України.
- Стаття надійшла до редакції 10.09.2020 р.

O. Salata

SUMMER PEDAGOGICAL COURSES AND TEACHERS 'CONGRESSES IN 1960-1990 IN KYIV AS A SYSTEM OF TEACHER SKILLS IMPROVEMENT

The activity of summer pedagogical courses and teachers 'congresses in Kyiv as a system of improving teachers' skills is revealed. It is shown that teacher training was important for the overall development of education in Ukraine. A study of teacher training suggests that the system of professional and pedagogical training in Kiev in the second half of the nineteenth century. was formed over a long period of time and structured in stages. It should be noted that an important feature of the multilevel system of education for the training of folk teachers were teachers' congresses, which aimed to increase the level of knowledge of teachers and acquaint them with new methods and techniques of pedagogy and didactics. It is shown that in addition to teachers' congresses, congresses devoted to a particular field of science were convened, and their organization and holding also involved the involvement of school teachers. Teachers' congresses have become an important form of public opinion and the pedagogical movement. An important advantage of teachers' conventions over other forms of teacher training for primary schools was that such conventions contributed to the spread of pedagogical thought. The system of teacher training has made it possible to build a continuous system of training and retraining of teachers.

In addition, Kyiv has become a hub for teachers' conventions, enabling teachers to share experiences and innovations. The study does not exhaust this problem and involves the implementation of the next steps aimed at studying the content of the stages of professional and pedagogical training of primary school teachers not only in Kiev but in Ukraine in general.

Key words: *education system, teachers' congresses, summer teacher training courses, teacher training system.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327(510:061.1АСЕАН)

С. В. Авер'янов

БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН АСЕАН ТА КНР У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ

У статті досліджується вплив Китайської Народної Республіки (КНР) на діяльність Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) у сфері безпеки. Проводиться аналіз особливостей регіональної зовнішньої політики КНР та її співвідношенням до процесів формування архітектури безпеки в Південно-Східній Азії (ПСА). Висвітлено ключові характерні риси та тенденції геостратегічного позиціонування Китаю в регіоні на сучасному етапі, виокремлено сильні та слабкі сторони китайської зовнішньополітичної концепції на регіональному та глобальному рівнях. Трансформація системи міжнародних відносин, а також перебалансування сил на міжнародній арені у постбіполярний період сприяли посиленню позицій та значення КНР у світовій політиці. Завершення «Холодної війни» зводило до мінімуму ризику ядерної катастрофи і водночас актуалізувало тенденції до посилення торгово-економічного співробітництва. У цей період активно змінюються підходи країн-членів АСЕАН по відношенню до Китаю, які в нових умовах прагнули використати його економічний підйом на свою користь. У свою чергу, невпинно зростаюча залежність КНР від енергоносіїв змушує її дедалі більше опікуватись проблемами безпеки в регіоні.

Ключові слова: Південно-Східна Азія, АСЕАН, КНР, міжнародні відносини, безпека.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-133-143

Постановка проблеми. Південно-Східна Азія – один із регіонів світу із найбільшою динамікою росту по низці економічних показників та високим рівнем інтеграційних процесів. Одним із найбільш відомих та багато в чому успішних регіональних інтеграційних об'єднань на теренах ПСА на сьогодні виступає АСЕАН. Попри дискусії навколо неоднозначності ефективності Асоціації в рамках традиційних підходів до дослідження проблем безпеки організація залишається ключовим механізмом багатосторонньої взаємодії з ряду питань та інструментом консолідації гетерогенних країн регіону. Разом з тим, привертає наукову увагу діяльність КНР, яка займає лідируючі позиції в регіоні, а також характер та масштаб її впливу на формування безпекового дискурсу в ПСА.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Актуальність вивчення сучасних викликів та проблем безпеки привертає увагу багатьох світових та вітчизняних дослідників. Питанням безпеки в ПСА присвячені праці таких науковців як: Е. Адлер, А. Ачар'я (Acharya, 2001), М. Барнет, А.Д. Богатуров (Богатуров, 1997), А. Вендт, К. Робертс (Roberts, С.), М. Лейфер, Р. Северіно. Серед українських вчених дослідження окремих аспектів безпекових процесів в ПСА піднімали у своїх роботах Н.Д. Городня, П.М. Ігнат'єв, В.Ю. Константинов, О.В. Шевчук (Шевчук, 2010) та С.О. Шергін (Шергін, 2015). Значний внесок у розвиток

українського китаєзнавства зробили М.І. Гримська, І.А. Кіпцар, Л.О. Лещенко, С.О. Нікіщенко, В.В. Седнев.

Ціллю статті є визначити та проаналізувати особливості безпекової діяльності Асоціації країн Південно-Східної Азії та Китайської Народної Республіки на сучасному етапі в контексті регіональної співпраці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія відносин Китаю зі своїми сусідами по ПСА налічує більше двох тисячоліть. Вона залишила відчутний слід в історичній пам'яті народів регіону. По-перше, протягом століть практично всі країни-члени АСЕАН в тій чи іншій мірі розглядали Китай як загрозу їхній безпеці. Цьому сприяла історично сформована традиція китайської зовнішньополітичної експансії по відношенню до найближчих сусідів. По-друге, країни ПСА чудово пам'ятають багаторічну підтримку Китаєм різноманітних повстанських рухів прокомуністичного спрямування в деяких із них за часів «Холодної війни». Така агресивна зовнішня політика, спрямована на активне втручання у внутрішні справи інших країн з метою повалення їх урядів, посилювала ворожість до китайського режиму. По-третє, визначну роль у торгівлі і фінансовій сфері країн регіону завжди відігравали місцеві китайські громади (хуацяо). За різними даними етнічні китайці за кордоном в Південно-Східній Азії складають приблизно 20-30 млн. осіб та контролюють значну частину економічних активів регіону.

На початковому етапі в зовнішньополітичній орієнтації країн-членів АСЕАН простежувалася анти-китайська риторика. У 1967 р., коли була заснована АСЕАН, Китай мав серйозні сумніви щодо мотивів цього новоутвореного міжнародного об'єднання. Пекін був значно занепокоєний тим, що організація, незважаючи на Бангкокську декларацію (The ASEAN Declaration (Bangkok Declaration), 1967), яка чітко заявляє, що АСЕАН буде прагнути лише до економічного та культурного співробітництва в інтересах регіонального миру та стабільності, могла мати прихований військовий підтекст, під впливом якого консолідувалися б анти-китайські настрої в ПСА. Тому в період упродовж 60-х рр. ХХ ст. відносини Китаю з сусідами в Південно-Східній Азії характеризувалися взаємною підозрою, недовірою та ворожнечею, особливо якщо брати до уваги той факт, що Китай усіяко підтримував прокомуністичні повстання в антикомуністичних країнах ПСА.

Розпад біполярної системи міжнародних відносин на початку 1990-х рр. викликав значні стратегічні та геополітичні трансформації у світі. Малі та середні країни ПСА більше не потребували воєнного захисту від зовнішнього ворога. Більш вираженою стала тенденція посилення економічної спроможності та перевага розвитку торгово-економічних зв'язків. Крім того, роль США в регіоні знизилась через відсутність інтересу до Південно-Східної Азії як такої. Цей період характеризується зміною сприйняття Китаю серед країн-членів АСЕАН, які в нових умовах прагнули використати його економічний підйом на свою користь. Бажання країн АСЕАН отримати вигоду від зростання економіки Китаю дозволило керівництву останнього закласти фундамент для подальшої співпраці в регіоні. Послідовна підтримка Китаєм принципів нероздільності суверенітету та невтручання у внутрішні справи вкрай позитивно сприймається членами АСЕАН.

На фоні стрімкого економічного розвитку та реалізації концепції «Азійських цінностей» (Asian Values) зовнішня політика КНР достатньо гармонійно вписувалась в політичний ландшафт ПСА. Термін «Asian Values» – це політична ідеологія, що виникла в 90-х рр. ХХ ст., яка визначала елементи суспільства, культури та історії, спільні для країн Південної, Південно-Східної та Східної Азії. Вона мала на меті використовувати окремі елементи ідентичності, наприклад, принципи колективізму чи комунітаризму, для

об'єднання людей заради зростання їхнього економічного та соціального добробуту та формування загальноазійської ідентичності. Концепція протиставлялась європоцентричним поглядам на принципи інтеграції та самоідентифікації.

«Азійські цінності» були кодифіковані у Бангкокській декларації 1993 р. (Coalition for Peace and Development, 1993), яка переосмислювала принципи суверенітету, самовизначення та невтручання у громадянські та політичні права. Ці цінності включають зокрема перевагу соціальної гармонії, турботу про соціально-економічне процвітання та колективний добробут громади, вірність та повагу до авторитетних діячів, перевагу колективізму та комунітаризму. Деякі держави Азії прийняли Бангкокську декларацію, підтверджуючи прихильність своїх урядів принципам Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Однак водночас вони наголошували на принципах суверенітету та невтручання, закликаючи більше акцентувати увагу на економічних, соціальних та культурних правах. Бангкокська декларація 1993 р. вважається знаковим азійським гуманітарним документом та виразником азійських цінностей і поглядів на права людини.

На тлі цих паназійських міжнародних настроїв відбувається процес зближення КНР з АСЕАН. Формальні зв'язки між Китаєм та Асоціацією почали налагоджуватися у 1991 р. Після встановлення офіційних зв'язків з Асоціацією Китай все частіше проявляє інтерес у подальшому співробітництві з регіоном по ряду аспектів, в тому числі і безпекових. Отримали імпульс для розвитку двосторонні механізми діалогу між Китаєм та АСЕАН (політичні консультації на вищому офіційному рівні, спільні комітети з питань економіки та торгівлі, з науково-технічного співробітництва тощо). Крім того, з часом Китай активно долучався і до багатосторонніх платформ взаємодії в рамках АСЕАН (Регіональний форум АСЕАН, формат АСЕАН+). У липні 1994 р. КНР було надано статус «консультативного партнера» в рамках створеного Регіонального форуму АСЕАН з питань миру та безпеки. У 1996 р., підписавши Договір про дружбу і співробітництво 1976 р. (Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia Indonesia, 1976), Китай став повноправним партнером по діалогу, а це вже був статус, який раніше давали тільки найближчим «некомуністичним» партнерам (США, Японія). 4 листопада 2002 р. АСЕАН і Китай підписали Декларацію про поведінку сторін у Південно-Китайському морі (ПКМ) (Declaration on the conduct of parties in the South China Sea, 2012), яка стала важливою віхою в історії їхніх стосунків.

Черговий підйом відносин між КНР та АСЕАН відбувся на початку XXI ст. в умовах стрімкого перетворення Китаю в потужну економічну державу. 8 жовтня 2003 р. на о. Балі Китай і країни-члени АСЕАН підписали Декларацію про стратегічне партнерство заради миру і процвітання, яке визначалося як «невійськове і відкрите, і таке, що не лишає учасників права розвивати всебічні зв'язки дружби і співробітництва з іншими країнами» (Plan of Action to Implement the Joint Declaration on ASEAN-China Strategic Partnership for Peace and Prosperity, 2003). Цим самим відносини між АСЕАН та Китаєм було підвищено до рівня стратегічного партнерства. Так, не зазіхаючи на існуючі військові союзи деяких країн-членів зі США, Китай став першою країною поза АСЕАН, яка набула статусу її «стратегічного партнера». У подальшому починаючи з 2005 р. високий рівень відносин підкріплювався п'ятирічними Планами дій щодо реалізації Спільної декларації про Стратегічне партнерство АСЕАН та Китаю заради миру та процвітання: 2005-2010 рр., 2011-2015 рр., та 2016-2020 рр. відповідно.

В останні роки центральним елементом зовнішньої політики КНР є «Ініціатива поясу та шляху» (Belt and Road Initiative), відома раніше під назвою «Один пояс – один шлях». Вона являє собою глобальну стратегію інфраструктурного розвитку, що включає в себе

2 масштабних проекти: «Економічний пояс Шовкового шляху» та «Морський Шовковий шлях XXI століття». Генеральний секретар компартії Китаю Сі Цзіньпін оголосив про цю стратегію під час офіційних візитів до Індонезії та Казахстану в 2013 р. «Пояс» уособлює сухопутні шляхи для автомобільних та залізничних перевезень, тобто проект «Економічний пояс Шовкового шляху», тоді як «шлях» стосується морських маршрутів, або проект «Морського шовкового шляху XXI століття». Цілі проектів, згідно із заявою китайського лідера, складають поглиблення економічної інтеграції в регіоні, скасування бар'єрів в сферах торгівлі та інвестицій, побудова єдиної транспортної інфраструктури, посилення значущості національних валют, підвищення рівня співпраці в гуманітарній сфері.

28 березня 2015 р. КНР опублікувала Концепцію і План дій по створенню і просуванню «Економічного поясу Шовкового шляху» і «Морського Шовкового шляху XXI століття» (Госсовет КНР, 2015). Там окреслюються принципи спільного будівництва, ідейні рамки, пріоритети та механізми співробітництва. Проект «Економічного поясу Шовкового шляху» покликаний стимулювати економічний розвиток Китаю. Важливою метою є перехід з екстенсивної на більш збалансовану інтенсивну високотехнологічну модель розвитку господарства, яка поєднуватиме розвиток внутрішнього споживання і сфери послуг при збереженні експортної орієнтації. Реалізація «Економічного поясу Шовкового шляху» також ставить за мету створення нових сухопутних транспортних коридорів, отримання доступу до енергетичних ресурсів і продовольства – ключових позицій імпорту з-за кордону. Зокрема, шляхом розвитку альтернативних транспортних маршрутів КНР забезпечує себе від можливості перекриття з боку США спільно із союзниками Малакської протоки, через яку здійснюється більше 85% поставок нафти і нафтопродуктів до КНР.

«Морський Шовковий шлях XXI століття» виступає морською складовою китайської ініціативи «Пояс і шлях» і передбачає створення трьох «блакитних економічних коридорів»: «Китай - Індійський океан - Африка - Середземне море - Європа», «Китай - Океанія - південна частина Тихого океану» і, в перспективі, коридор, що проходить через Північний Льодовитий океан. Під безпекою реалізації стратегії «Морського Шовкового шляху XXI століття» розуміється створення надійного і безперебійного функціонування морських транспортних маршрутів. Успішна реалізація стратегії залежить від вирішення питань, пов'язаних з нетрадиційними загрозами безпеці: піратство, тероризм, діяльність транснаціональних злочинних угруповань, стихійні лиха. Для цього країнам доведеться посилити співробітництво в сфері безпеки мореплавства, організації спільного порятунку на морі, нарощувати резерви щодо попередження стихійних лих і мінімізації їх наслідків, стимулювати співпрацю в галузі морського права, тощо. Політичний аспект включає підтримку і розробку механізмів, систем і правил співробітництва на морі в рамках багатосторонніх міжнародних майданчиків взаємодії. Крім того, реалізація проекту «Морський Шовковий шлях XXI століття» матиме важливі стратегічні наслідки, тому що це дозволить Китаю збільшити свою морську, в тому числі воєнно-морську, присутність у світі.

Таким чином, «Ініціативу поясу та шляху» можна охарактеризувати як найбільш амбітний глобальний трансрегіональний проект у сучасному світі, який характеризується значною привабливістю для багатьох країн із різних регіонів. З урахуванням перш за все економічної природи ініціативи, її реалізація сприятиме інвестиціям КНР в економіку країн Азії, Африки та Європи, не лише в інфраструктурні проекти, але й у виробництво і сферу послуг. Це безсумнівно посилить роль та вагу КНР та, як результат, її вплив на ці країни. Реалізація подібної стратегії з великою ймовірністю призведе до того, що у них може

з'явитися асиметрична залежність від Китаю, яка згодом може потенційно перерости і в політичну залежність. Ініціатива також ставить собі за мету покращити ставлення решти країн світу до Китаю і заручитися якомога ширшою міжнародною підтримкою на міжнародній арені, що необхідно для перебудови регіонального та світового порядку на користь КНР.

Для більшості країн Південно-Східної Азії перспектива участі в запропонованих проектах дуже вигідна, оскільки розширення економічних зв'язків з Китаєм давно стало чи не основним драйвером їхніх власних економік. Адже Китай досі залишається ключовим торговельним партнером серед країн-членів АСЕАН. Проте, з іншого боку, в політичних елітах багатьох із них ростуть закономірні побоювання, що участь у запропонованих Китаєм проектах поставить їх у позицію залежності від Пекіну. Більше того, участь у проектах «Ініціативи поясу і шляху» загрожує підірвати ключові елементи асеанівської зовнішньої політики – концепцію рівновіддаленості країн-членів АСЕАН від КНР та США та положення про центральну роль АСЕАН в справах Південно-Східної Азії і впливову роль в Азії в цілому – так звана «асеаноцентричність» організації (ASEAN centrality). Крім того очевидно, що китайські пропозиції вносять певний ідеологічний розкол в лавах АСЕАН: з одного боку континентальні Камбоджа, Лаос, М'янма, Таїланд підтримують ідею «поясу і шляху», але, з іншого, залишається актуальною невирішена територіальна проблема в Південно-Китайському морі, де інтереси Китаю гостро перетинаються з іншими морськими державами-членами АСЕАН – Філіппінами, В'єтнамом, Індонезією, які насторожено сприймають ідею економічної домінації Піднебесної.

Стосовно територіальних спорів на морях, Біла книга з питань співробітництва в галузі безпеки АТР від січня 2017 р. (China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017) акцентує жорстку позицію Китаю щодо спроб їх інтернаціоналізації. Також у китайському документі робиться акцент на безспірному суверенітеті КНР над островами в акваторії Південно-Китайського моря. Виділяючи кошти для реалізації інфраструктурних проектів в країнах Південно-Східної Азії, Пекін у той же час жорстко відстоює свої позиції в ПКМ, ігноруючи рішення Постійної палати третейського суду і продовжуючи будівництво штучних островів. Тому без рішучих змін у середньостроковій і довгостроковій перспективі ситуація там залишатиметься напруженою. Китай прагне зміцнити свою присутність на морі, але слід враховувати і той факт, що військово-морські сили США за підтримки союзників імовірно за все також вживатимуть контрзаходи під егідою забезпечення свободи судноплавства в міжнародних водах.

Загалом цілі і прагнення Китаю та АСЕАН у питаннях безпеки в ПСА якщо не збігаються, то принаймні близькі до того по багатьом аспектам. Наприклад, це бажання мати мирне і стабільне міжнародне оточення, повага до суверенітету і дотримання принципу невтручання у внутрішні справи держав, визнання ролі ООН і загальноприйнятих норм міжнародного права, розуміння необхідності співробітництва і більш ефективних методів протистояння нетрадиційним викликам і загрозам безпеці, небажання перетворювати регіон ПСА на арену суперництва з боку великих світових держав (нейтралізація регіону), особливо позарегіональних, а також недопущення їх втручання у справи регіону і у власні внутрішні справи. Китай підтримує співпрацю країн регіону з проблем миру і безпеки, не залучаючи їх до будь-яких військових союзів чи альянсів держав. Він не нав'язує їм ніяких нормативних моделей демократії, не виступає з критикою і санкціями щодо авторитарних режимів регіону. КНР та АСЕАН на ряду з міжнародною спільнотою в особі ООН підтримують ідею стабільності у Східній Азії та без'ядерний статус Корейського півострова.

Усі без винятку країни-члени АСЕАН офіційно дотримуються принципу «одного Китаю» і не підтримують жодних сепаратистських кроків Тайваню.

Структура міжнародних відносин, яка формується в ПСА не вкладається в поняття багатополярності або біполярності, оскільки для регіональної стабільності та безпеки сьогодні ключовими є не стільки відносини між світовими лідерами-полюсами (США та Китаєм), скільки відносини між однією великою регіональною державою, КНР, і рядом дрібніших держав, жодна з яких не в змозі претендувати на роль полюса поодиноці і які всі разом поки теж не можуть розглядатися навіть як символічний регіональний полюс. Та структура, яка складається в Східній Азії, на думку російського політолога А. Д. Богатурова, побудована навколо контрольованого протистояння ревізійністського лідера, Китаю, і неперсоніфікованого регіонального простору в цілому, основною структуроутворюючою ланкою якого є малі та середні країни, в тому числі й країни АСЕАН (Богатуров, 1997).

Південно-Східна Азія є геостратегічним регіоном, де роль США була і досі залишається ключовою, особливо зараз, на тлі підйому Китаю. Малакська протока і Південно-Китайське море є важливими геостратегічними пунктами, оскільки це судноплавний прохід та міжнародний торговий шлях, де економіка країн Східної Азії, таких як КНР, Японія, Південна Корея та Тайвань, сильно залежить від експорту та імпорту енергоносіїв з Близького Сходу. За деякими оцінками, понад третина світової судноплавної навігації проходить саме тут, половина вантажу якої складається з газу та нафти. Присутність тут США та їх союзників розглядається в КНР як загроза для власних інтересів, тому що у випадку, якщо США контролюватиме регіон, то економіка та геовійськові стратегії Піднебесної опиняться під загрозою. Підвищує рівень конфліктогенності в ПСА і ситуація навколо спірних територій в Південно-Китайському морі, яка досі залишається напруженою і далекою від остаточного вирішення.

Інший негативний чинник, який турбує країни регіону це величина китайського військового бюджету, який з року в рік має тенденцію до зростання. Аналіз військово-політичних тенденцій в ПСА дозволяє зробити певні припущення стосовно потенційної військової загрози з боку КНР. За даними Стокгольмського інституту дослідження проблем миру (SIPRI, 2017) військовий бюджет КНР займає 2 місце у світі після США. Хоча глобально оборонні бюджети обох держав порівнювати не зовсім коректно, проте у регіональному вимірі видатки КНР більші, аніж усіх держав-членів АСЕАН разом узятих. Попри це, китайська армія залишається найбільшою у світі – її чисельність складає близько 2 млн. осіб. Той факт, що Китай збільшує свій військовий бюджет, є беззаперечним доказом прагнення до військового домінування в ПСА. Тим не менше, з точки зору безпеки в АТР досі зберігається беззастережне лідерство США.

Водночас сам Китай не оскаржує військово-політичної переваги США в регіоні, проте він набагато активніший тактично. Зокрема, Пекін все більше прагне відтіснити Сполучені Штати від вирішення Тайванської проблеми, переводячи її на рівень виключно китайсько-тайванських відносин. КНР намагається вийти на позиції переваги у всіх територіальних суперечках: як з Японією з приводу островів Дяюйдао (Сенкаку) в Східно-Китайському морі, так і з країнами ПСА з приводу островів Спратлі в Південно-Китайському морі. Крім того, Китай послідовно зміцнює свою роль головного посередника в ситуації з Північною Кореєю. У відповідь на спроби «стримування» з боку США Китай безперервно нарощує «м'який вплив» через різні структури двостороннього та багатостороннього співробітництва, за допомогою економічної дипломатії, наданням допомоги і інвестиціями в «нових» країнах АСЕАН, серед яких особливо велика увага приділяється Камбоджі, Лаосу

та М'янмі. Одночасно Китай розвиває з АСЕАН і військову співпрацю, в тому числі і з країнами, які є традиційними союзниками США, наприклад, з Таїландом. З прийняттям у 2004 р. Плану спільних дій в галузі стратегічного партнерства Таїланду і Китаю дві країни вперше почали проводити спільні військові навчання. Китай надав Таїланду кредити на військові витрати в той самий час, коли США перервали надання йому військової допомоги після державного перевороту і захоплення влади військовими у вересні 2006 р.

Військово-політична лінія Китаю в регіоні відрізняється від стратегії США і ґрунтується на невтручанні КНР у внутрішні справи інших країн. У цьому контексті показовим є факт відсутності китайських військових баз на території інших держав. Навіть кроки по створенню серії стратегічних пунктів в Індійському океані (порти Гвадар в Пакистані, Сітве в М'янмі, Хабантота на Шрі-Ланці та Читтагонг в Бангладеш) поки не виходять за рамки цієї доктрини. Претендуючи на роль лідера в регіоні, Китай зацікавлений у формуванні єдиного простору з країнами-сусідами за багатьма напрямками: від торгівлі до вироблення основних напрямів регіональної політики. Це видається малоімовірним поза рамками співпраці з такими представницькими регіональними організаціями як АСЕАН. Китаю вкрай необхідно розвивати дружні відносини з організацією, що значно полегшить контроль Пекіну на морях, щоб реалізуватись у повній мірі в якості великої морської держави. Підписані в 2002 р. Угода про безпеку на морі та боротьбу з піратством та Угода про співробітництво в галузі нетрадиційної безпеки заклали основу для більш тісної кооперації між силовими відомствами країн АСЕАН та Китаю щодо забезпечення безпечного судноплавства та навігації в акваторії проток та внутрішніх морів. Піратство безпосередньо загрожує енергетичній безпеці Китаю, тому наявність тісних зв'язків з дружньо налаштованими країнами регіону і єдність позицій по ряду регіональних питань безпеки є життєво необхідними для посилення його міжнародних лідерських позицій.

В умовах багатопольярного світу позиції АСЕАН і КНР збігаються в баченні геополітичної ситуації в Південно-Східній Азії. Зокрема, обидві сторони не бажають максимального посилення позицій США в регіоні. Для КНР сильна АСЕАН виступає альтернативою повернення США в регіон, вплив яких зменшився в роки президентства Дж. Буша-молодшого, і не характеризувався наступальним характером при адміністрації Б. Обами. АСЕАН у свою чергу прагнуть зберегти політику прагматичного, раціонального співробітництва, зі збереженням рівновіддаленого балансування.

Однак з іншого боку, у АСЕАН та Китаю різне бачення сутності майбутнього світового порядку. Наприклад, Асоціація виступає за багатосторонність як основу міжнародної системи відносин, яка полягає в абсолютній рівноправності усіх держав, незалежно від їх геополітичної ваги при вирішенні проблем колективними зусиллями. Це багато в чому пов'язано з недостатнім економічним та військовим потенціалом країн-членів самої організації. КНР на відміну від АСЕАН, підтримує ідею багатопольярності в міжнародних відносинах, не виключає наявності декількох центрів сили з поділом відповідальності в межах окремих регіонів. Одним із таких регіонів у сфері інтересів КНР виступає ПСА, а АСЕАН – засобом утримання малих і середніх держав у своїй орбіті. Відповідно, можна припустити, що КНР прагне використовувати інтеграційні процеси в рамках АСЕАН щоб закріпитися в Південно-Східній Азії в якості регіонального лідера.

Висновки. Таким чином у роки «Холодної війни» відносини сторін характеризувалися відкритою і непримиренною ворожістю – Китай розглядався як загроза для країн ПСА з огляду на свою політичну ідеологію та активну підтримку заколотів у цих країнах. Після закінчення «Холодної війни» китайська дипломатія в ПСА повільно, але впевнено почала

змінюватися від жорсткої незговорливості до помірності і стриманості, але без поступок у принципових для неї питаннях, таких, як Тайвань і оголошений суверенітет над всією акваторією Південно-Китайського моря. Специфіка нормалізації відносин між КНР і АСЕАН у цей період полягає в тому, що вона стала не стільки наслідком розвитку двосторонніх зв'язків, скільки результатом зміни міжнародної обстановки в регіоні та світі на тлі дезінтеграції Радянського Союзу та завершення глобального біполярного протистояння.

У постбіполярний період відносини між АСЕАН та КНР у сфері безпеки вийшли на новий рівень. На тлі геополітичної конкуренції між США та КНР в ПСА обидві сторони прагнуть заручитися підтримкою АСЕАН в якості колективного регіонального об'єднання малих та середніх держав. Тому протидією силовому переважанню США, як вважають у Китаї, є створення навколо себе «поясу безпеки» за рахунок перш за все лояльності крайніх членів АСЕАН. Це спонукає Китай до співпраці з організацією. По-друге, АСЕАН та КНР виступають за зміцнення засад мультиполярного світового порядку. У цьому зв'язку Китай високо цінує інтеграційний потенціал АСЕАН як багатостороннього механізму співпраці, що об'єднує низку країн ПСА і може стати одним із таких регіональних полюсів сили в майбутньому.

Безпекова діяльність АСЕАН зосереджена на максимальній нейтралізації ПСА на фоні імовірного біполярного протистояння США та КНР, прагматичному балансуванні між інтересами основних гравців в регіоні (стратегія «хеджування ризиків»), а також збереженні центральної ролі організації в регіональних інтеграційних та безпекових процесах (ASEAN centrality). Асоціація намагається позиціонувати себе як один із потенційних полюсів мультиполярного світу, маневруючи між інтересами великих держав та займаючи по відношенню до них максимально рівновіддалену та незалежну позицію. АСЕАН прагне зберегти ПСА мирним, максимально нейтральним регіоном, вільним від абсолютного домінування як КНР, так і США, тим самим намагаючись контрбалансувати їхні позиції в регіоні. Відтак, імовірно, в подальшому архітектура безпеки в ПСА багато в чому визначатиметься характером відносин та балансом інтересів в межах трикутника США-КНР-АСЕАН.

Бібліографічний список

- Богатуров, А.Д., 1997. *Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945-1995)*. Москва: Конверт-МОНФ.
- Госсовет КНР, 2015. Видение и действие, направленные на продвижение совместного строительства «Экономического пояса Шелкового пути» и «Морского Шелкового пути 21-го века». *Посольство Китайской Народной Республики в Российской Федерации*. [онлайн] Доступно: <<http://ru.china-embassy.org/rus/ggl/t1257296.htm>> (дата звернення 4 жовтня 2020).
- Шевчук, О.В., 2010. *Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського Регіону: фактори формування та тенденції розвитку*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили.
- Шергін, С.О., 2015. Азійсько-Тихоокеанський регіоналізм у контексті проблем безпеки. *Зовнішні справи*, 6, с.16-21.
- Acharya, A., 2001. *Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the Problem of Regional Order*. London : Routledge.

- China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*. [online] Available at: <https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1429771.shtml> (Accessed 4 October 2020).
- Coalition for Peace and Development, 1993. Bangkok NGO Declaration on Human Rights: report by the Secretariat. *United Nations Digital Library*. [online] Available at: <<https://digitallibrary.un.org/record/170675/?ln=en>> (Accessed 4 October 2020).
- Declaration on the conduct of parties in the South China Sea, 2012. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <https://asean.org/?static_post=declaration-on-the-conduct-of-parties-in-the-south-china-sea-2> (Accessed 4 October 2020).
- Plan of Action to Implement the Joint Declaration on ASEAN-China Strategic Partnership for Peace and Prosperity, 2003. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <https://asean.org/?static_post=plan-of-action-to-implement-the-joint-declaration-on-asean-china-strategic-partnership-for-peace-and-prosperity> (Accessed 4 October 2020).
- Roberts, C., 2012. *ASEAN Regionalism: Cooperation, Values and Institutionalisation*. New York: Routledge.
- SIPRI, 2017. Military expenditure by country in constant (2015) US\$ m., 2007-2016. *Stockholm International Peace Research Institute*. [online] Available at: <<https://www.sipri.org/sites/default/files/Milex-constant-2015-USD.pdf>> (Accessed 4 October 2020).
- The ASEAN Declaration (Bangkok Declaration), 1967. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <<http://agreement.asean.org/media/download/20140117154159.pdf>> (Accessed 4 October 2020).
- Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia Indonesia, 1976. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <<https://asean.org/treaty-amity-cooperation-southeast-asia-indonesia-24-february-1976/>> (Accessed 4 October 2020).

References

- Acharya, A., 2001. *Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the Problem of Regional Order*. London : Routledge.
- Bogaturov, A.D., 1997. *Velikie derzhavy na Tikhom okeane. Istoriya i teoriya mezhdunarodnykh otnosheniy v Vostochnoy Azii posle vtoroy mirovoy voyny (1945-1995) [Great powers in the Pacific. History and theory of international relations in East Asia after World War II (1945-1995)]*. Moskva: Konvert—MONF. (in Russian).
- China's Policies on Asia-Pacific Security Cooperation, 2017. *Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China*. [online] Available at: <https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1429771.shtml> (Accessed 4 October 2020).
- Coalition for Peace and Development, 1993. Bangkok NGO Declaration on Human Rights: report by the Secretariat. *United Nations Digital Library*. [online] Available at: <<https://digitallibrary.un.org/record/170675/?ln=en>> (Accessed 4 October 2020).
- Declaration on the conduct of parties in the South China Sea, 2012. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <https://asean.org/?static_post=declaration-on-the-conduct-of-parties-in-the-south-china-sea-2> (Accessed 4 October 2020).
- Plan of Action to Implement the Joint Declaration on ASEAN-China Strategic Partnership for Peace and Prosperity, 2003. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at:

- <https://asean.org/?static_post=plan-of-action-to-implement-the-joint-declaration-on-asean-china-strategic-partnership-for-peace-and-prosperity> (Accessed 4 October 2020). (in Russian).
- Roberts, C., 2012. *ASEAN Regionalism: Cooperation, Values and Institutionalisation*. New York: Routledge.
- Sherhin, S.O., 2015. Aziisko-Tykhookeanskyi rehionalizm u konteksti problem bezpeky [Asia-Pacific regionalism in the context of security problems]. *Foreign Affairs*, 6, p.16-21. (in Ukrainian).
- Shevchuk, O.V., 2010. *Systema bezpeky Aziisko-Tykhookeanskoho Rehionu: faktory formuvannia ta tendentsii rozvytku* [The security system of the Asia-Pacific region: factors of formation and development trends]. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly. (in Ukrainian).
- SIPRI, 2017. Military expenditure by country in constant (2015) US\$ m., 2007-2016. *Stockholm International Peace Research Institute*. [online] Available at: <<https://www.sipri.org/sites/default/files/Milex-constant-2015-USD.pdf>> (Accessed 4 October 2020).
- State Council of the People's Republic of China, 2015. Videnie i deystvie, napravlennye na prodvizhenie sovместного stroitelstva «Ekonomicheskogo poyasa Shelkovogo puti» i «Morskogo Shelkovogo puti 21-go veka» [Vision and action to advance the joint construction of the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road]. *Embassy of the People's Republic of China in the Russian Federation*. [online] Available at: <<http://ru.china-embassy.org/rus/ggl/t1257296.htm>> (Accessed 4 October 2020).
- The ASEAN Declaration (Bangkok Declaration), 1967 *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <<http://agreement.asean.org/media/download/20140117154159.pdf>> (Accessed 4 October 2020).
- Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia Indonesia, 1976. *Association of Southeast Asian Nations*. [online] Available at: <<https://asean.org/treaty-amity-cooperation-southeast-asia-indonesia-24-february-1976/>> (Accessed 4 October 2020).
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2020 р.

S. Averianov

SECURITY ASPECT OF ASEAN-CHINA RELATIONS IN SOUTH-EAST ASIA

The article analyzes the the People's Republic of China (PRC) influence on the activities of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) in the security sector. It outlines the specifics of the foreign policy of the People's Republic of China in the region and its connection to the formation of the Southeast Asia (SA) security architecture processes. The article highlights modern trends and tendencies of China's geostrategic positioning in the region, the pros and cons of the Chinese foreign policy concept at both regional and global levels.

For many years China was seen as a threat to Southeast Asian countries due to its political ideology and active support for the uprisings in those countries. In 1967, when ASEAN was founded, China had serious doubts about the motives of this newly formed international union. Beijing was deeply concerned that the organization could have a hidden military connotation that would consolidate anti-Chinese sentiment in Southeast Asia. Formal relations between China and the Association were established in 1991. In July 1994 China became a «consultative partner» within ASEAN Regional Forum on Peace and Security. In 1996 by signing the Treaty of Friendship and Cooperation of 1976 China became a full dialogue partner.

The transformation of the system of international relations, as well as the global rebalance of power in the post-bipolar era have contributed to the strengthening of China`s positions in world politics. On the one hand the end of the Cold War minimized the risks of a nuclear catastrophe, but at the same time it actualized and accelerated trade and economic cooperation tendencies. In such circumstances most of ASEAN member states sought brand new approach towards China, willing to benefit from its economic upswing. For its part, China's growing dependence on energy forces it to engage in solving regional security issues more actively.

Nowadays China's foreign policy is represented by the Belt and Road Initiative, formerly known as the One Belt One Road. It is a global infrastructure development strategy that includes 2 large-scale projects: the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road. Participating in those projects seems lucrative for most Southeast Asia countries, due to their close economic ties with China being nearly the main driver of their own economies. After all, China still remains a key trading partner among ASEAN member states. However, on the other hand, many of the political elites fear that participation in China's projects will put them in a position of dependence on Beijing. That`s why ASEAN tries to maintain the SA as a peaceful, neutral region, free from the dominance of any regional or non-regional state.

Keywords: Southeast Asia, ASEAN, China, international relations, security.

УДК 32.019.51(477.6-07)

Д. О. Алексєєва
М. В. Булик
І. М. Грідіна

ПРОПАГАНДА НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена визначення інституціональних та організаційних засад пропагандистської діяльності РФ та окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Наголошується, що фактично усі створені окупаційною владою інститути та підпорядковані ним структури є інструментами пропаганди.

Ключові слова: гібридна війна, російсько-українська війна, інформаційна війна, пропаганда, тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-143-153

Гібридна війна РФ проти України вирізняється потужною інформаційною експансією, розгалуженою за формами та засобами, мета якої полягає у заподіянні максимальної шкоди інформаційним системам та процесам об'єкту агресії. Дослідники зазначають, що міжнародна спільнота стикнулась з серйозними проблемами, пов'язаними з новим режимом інформаційної війни, яку Росія розгорнула не тільки проти України, але фактично у глобальному масштабі. Ця безперестанна пропагандистська війна є найсвіжішим і лячним прикладом інформаційної війни, відбиттям широкого спектра невоєнних інструментів, які

використовуються для здійснення тиску та впливу на поведінку країн. Експерти вважають, що при вмілому поєднанні дезінформації, зловмисних атак на великомасштабні інформаційні та комунікаційні системи у купі з психологічним тиском, вони є небезпечнішими за традиційні системи озброєння (Müür, Mölder, Sazonov and Pruulmann-Vengerfeldt, 2016).

У нашому випадку ми розглядаємо психологічний аспект інформаційної війни, провідною складовою якої є стара, як світ, пропаганда, практики якої, відшліфовані та доповнені новими технологіями, активно та віртуозно використовує Російська Федерація задля маніпулювання масовою свідомістю міжнародної спільноти, власного населення, громадян України, окупованого населення загарбаних територій.

Традиційно під пропагандою розуміється розповсюдження інформації з метою впливу на суспільну думку, і, у глибшому сенсі, на масову свідомість. Пропаганда є певним різновидом суспільної діяльності, спрямованої на доведення та переконання об'єкту впливу в необхідності, легальності, правильності дій, ідей, принципів її суб'єкта. За Г. Ласвеллом, це управління колективними установками шляхом маніпулювання значущими для суспільства символами (Lasswell, 1927). Головною метою пропагандистської діяльності є не стільки донесення певного обсягу інформації до «споживачів», скільки цілеспрямований вплив на їх розум для зміни соціальної поведінки у необхідному «замовнику» напряму.

Створення та утримання на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей квазідержавних інституцій у вигляді так званих «ДНР/ЛНР», супроводжується колосальною інформаційно-пропагандистською підтримкою, вивчення якої дає можливість виокремлювати її основні складові, зокрема її інституціональне та організаційне забезпечення, технології та засоби впливу, що, своєю чергою, створює підґрунтя для протидії. Маніпуляція свідомістю, за С. Кара-Мурзою, це технологія, яка проникає у кожен домівок і від якої людина в принципі не може сховатися. Але можливо вивчити її інструменти та прийоми, щоб створити свої власні індивідуальні та колективні «засоби захисту» (Кара-Мурза, 2015, с.9).

Аналізу інформаційного аспекту гібридної війни РФ проти України приділяється значна увага як вітчизняних, так і іноземних дослідників, серед яких В. Горбулін (Горбулін, ред., 2017), П. Гай-Ніжник, Г. Почепцов, Ю. Залізник (Zaliznyak, 2016), М. Снеговая (Snegovaya, 2015), Т. Чижик, Г. Молдер, колективні дослідження/результати тематичних дослідницьких проєктів (Müür, Mölder, Sazonov and Pruulmann-Vengerfeldt, 2016; Sazonov, Müür and Mölder, eds., 2016; Sazonov, Saumets and Mölder, eds., 2016). Окремо слід відзначити доповідь авторського колективу (керівник – М. Пашков, співдиректор програм зовнішньої політики та міжнародної безпеки Центру Разумкова) «Війна на Донбасі: реальність і перспективи врегулювання», опублікована у спецвипуску «Національна безпека і оборона», один з підрозділів якої присвячений загальній картині тенденцій та процесів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей в політико-інформаційній сфері (Разумков Центр, 2019).

Разом з тим інституціональний аналіз саме пропагандистської складової інформаційної війни на тимчасово окупованих територіях не є предметом спеціального дослідження.

Отже, метою статті є визначення інституціональних та організаційних засад пропагандистської діяльності РФ та окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Дослідження здійснювалось за допомогою аналізу «офіційних» документів та сайтів відповідних квазідержавних інституцій, підпорядкованих їм структур, які містять наявні та опосередковані повідомлення про організацію та контент пропагандистської діяльності РФ та колаборантських адміністрацій на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Пропаганда є особливим засобом донесення до її об'єкта певного ідеологічно забарвленого меседжу. Для цього держава створює спеціальний організаційно-ідеологічний апарат пропаганди, в конкретних випадках, зокрема в нашому, пропагандистська діяльність стає пріоритетним напрямом державної політики. Для цього використовуються відповідні спеціальні та «мобілізовані» канали інформування та обробки населення: ЗМІ, системи освіти, виховання, культури, спорту тощо.

У структурі технологій пропаганди головними генераторами технологічного знання виступають окремі інституції, підрозділи в системі органів влади, на які покладається завдання щодо розробки інформаційної політики, яка містить пропагандистську складову. На тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей створено централізовану систему управління інформаційним простором. Головну роль у її побудові відіграє РФ з метою легітимізації окупаційної політики російської влади, створенні ілюзії самостійності рішень і дій окупаційної адміністрації (Разумков Центр, 2019, с.58). Створені у 2014 р. так звані «Министерство информации ДНР» та «Министерство связи и массовых коммуникаций ЛНР» є монополістами в інформаційній сфері та мають необмежені повноваження щодо створення контрольованого інформаційного простору. Ці повноваження полягають у провадженні державної інформаційної політики, здійсненні функцій по її нормативно-правовому регулюванню, контролю (нагляду) за громадськими і масовими комунікаціями та технологіями (зокрема використання інформаційних технологій при формуванні державних інформаційних ресурсів та забезпечення доступу до них, мереж Інтернет), телевізійним та радіо- мовленнями, рекламою, поліграфічною та видавничою діяльністю, обробкою персональних даних; а також «захист» дітей від інформації, яка завдає шкоди їх здоров'ю, координація (читай «мобілізація» – *авт.*) діяльності інших органів «виконавчої влади» в зазначених галузях (Об утверждении положения о Министерстве информации Донецкой Народной Республики, 2018). Монополія на інформацію технологічно перетворює ці структури фактично на «міністерства пропаганди», адже вони відповідають за інформаційний порядок денний всередині так званих «республік»; генерують потрібні інформаційні приводи; визначають для ЗМІ акценти у висвітленні тих чи інших тем; наповнюють «офіційні» ресурси; забезпечують інформаційну присутність лідерів окупаційних адміністрацій та бойовиків тощо (Разумков Центр, 2019, с. 58]. Про безпосередній контроль та участь РФ у розробці цих структур свідчать фактично скопійовані положення з постанови російського уряду «О министерстве цифрового развития, связи и массовых коммуникаций Российской Федерации» та офіційного сайту російського міністерства.

Специфіку медійного простору на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, склад та структуру окупаційних ЗМІ докладно проаналізовано у вже згаданій вище доповіді «Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання» (Разумков Центр, 2019, с.52–62). Разом з тим, автори вважають за доцільне уточнити деякі факти. Одним з «республіканських» каналів залишається канал «Новоросси́я». Є «республіканська» газета з аналогічною назвою, яка має чи не найбільший друкований наклад – 10 тис. примірників. ТВ-канал «Новоросси́я», «республіканська» однойменна газета,

однойменні інформаційні портали, інформагенція, політичний рух «Новоросія» в їх ідеологічному оформленні залишаються важливою пропагандистською складовою російської влади, всупереч практичному втіленню проекту «Новороссиа», який зазнав краху.

Тижневики «Новороссиа» та «Донецк вечерний» (наклад - 6 тис. 100 примірників) є найбільш «інформативними» у висвітленні подій у «республіці», адже інші видання є фактично передруківками або російських видань, або мають аналогічний контент. Усього ж «Республиканский каталог периодических печатных изданий 2020» пропонував підписку на 58 місцевих видань (газет і журналів), серед яких 23 мають розважально-інформаційний контент, а 35 – «громадсько-політичний» (Республиканский каталог периодических печатных изданий, 2020). Серед останніх: «Голос Республики», «Донецкое время», «Донецк вечерний», «Новая жизнь», «Родное Приазовье», «Торезский горняк», «Новый луч», «Дебальцевские вести», «Кочеграка ДНР», «Новые горизонты», «Ясиноватский вестник ДНР», «Наше время», «Новая нива», «Знамя победы», «Снежнянские новости», «Макеевский рабочий», «Родина», «Боевое знамя Донбасса» мають Інтернет-демоверсії (Газеты ДНР, 2020).

Аналогічний каталог луганських місцевих видань пропонував у 2020 р. підписку на 49 видань (газет і журналів), серед яких з «громадсько-політичним» контентом – 22 видання (Каталог периодических изданий Луганской народной республики на 2020 год, 2019). Серед «республіканських» газет так званої «ЛНР» Інтернет-версії мають «Жизнь Луганска», «XXI век», «Республика», «Реальная газета» (інформаційно-аналітичний онлайн-проект).

Пропагандистськими каналами інформаційного впливу служать онлайн ресурси окупаційних влад (подається за даними доповіді «Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання» з уточненнями авторів статті на теперішній час): сайт «ДНР», сайти «Советов министров (ДНР/ЛНР)», окремих «министерств», сайт «Народного совета ДНР», сайти «глав республик (ДНР/ЛНР)». Окупаційні адміністрації контролюють «Донецкое агентство новостей» (ДАН), «Луганский информационный центр», які працюють, як інформ-агентства, пресцентри та ресурси «офіційної інформації».

Інструментами реалізації пропагандистських меседжів окрім «офіційних» каналів є соціальні мережі, зокрема, «ВКонтакте» та «Одноклассники», де існує розгалужена мережа місцевих публіків, модерованих російськими та проросійськими адміністраторами, а також Twitter, YouTube, Telegram-канали тощо.

Зокрема, на тимчасово окупованій території Донецької області діють місцеві публіки: «ВКонтакте» – «Типичный Донецк» – майже 500 тис. учасників та його клон «Типичная Макеевка» – більше 100 тис., «Донецк LIVE» – 87 тис. учасників, «Донецк-online» – майже 66 тис. учасників, «Iside Donetsk» – 31 з половиною тис. учасників, «Самооборона Горловки» – близько 150 тис. учасників. На тимчасово окупованій території Луганської області найпопулярнішими також є публіки «ВКонтакте»: «Луганск – город, в котором я живу» – 60 тис. учасників, «Это Луганск, детка!» – 38 тис. учасників. Адміністратор одного з донецьких публіків зазначає, що окупаційна влада активно розповсюджує контент у Twitter і YouTube: в акаунта «Сводки Новроссии» в Twitter майже 100 тис. підписників. У каналу NewsFront в YouTube – 170 тис. (PRportal, 2020).

Слід зазначити, що використання подібних ресурсів, на нашу думку, є більш ефективним, ніж Інтернет-сторінки «органів влади» колаборантських адміністрацій, оскільки охоплюють більшу аудиторію, зокрема молодь, та швидше адаптуються до заходів,

що здійснюються Україною з метою захисту інформаційного простору. Крім того, однією з особливостей війни РФ проти України іноземні дослідники вважають такий інноваційний підхід, як суцільне використання інтернет-технологій – хакерів, ботів та тролів. «Російські тролі, - зазначає М. Снеговая, – це люди на дискусійних форумах, які намагаються зірвати розмови, спамити їх непристойними коментарями, розповсюджувати дезінформацію та вести бесіди на прокремлівську риторичку» (Snegovaya, 2015, с.14). Аналіз контенту пабліку «Типичный Донецк» дає підстави стверджувати стовідсоткову справедливість зауваження авторки.

До структур, які здійснюють опосередковану, але потужну пропагандистську діяльність можна віднести так звані «Міністерство культури ДНР», «Міністерство молодіжи, спорту і туризму ДНР», «Міністерство культури спорту і молодіжи ЛНР» і, безперечно, «Міністерство освіти і науки ДНР/ЛНР». Офіційний сайт так званого «Міністерства освіти і науки ДНР» повідомляє про суто пропагандистські проекти, які здійснюються не тільки в освітньому просторі так званої «республіки» й розраховані на молодь: «Стоп-фейк» – для викриття української пропаганди; «Защитники республики» – проект, який здійснювався в рамках «Программы патриотического воспитания молодежи ДНР» та «розвивав традиції співробітництва між військовими та цивільними навчальними закладами» (Міністерство освіти і науки ДНР, 2020). Освітні пропагандистські технології втілюються на «Уроках мужества», «Уроках гражданственности», в рамках викладання програмних курсів «Основы православной культуры», «Защита Отечества».

Одним зі стратегічних напрямів діяльності «Міністерства молодіжи, спорту і туризму ДНР» є «патріотичне виховання» (Міністерство молодіжи, спорту і туризму ДНР, 2020). «Юнармия ДНР провела патриотическую акцию к Дню флага ДНР», «В Макеевке прошли соревнования «Меткий стрелок – 2020», «В Донецке прошел квест, посвященный Курской дуге» – декілька прикладів залучення молоді в мілітаристських пропагандистських акціях. Правозахисники громадської організації «Восток-SOS» систематично відстежують випадки залучення в ОРДЛО дітей та підлітків до антиукраїнської пропаганди, організаторами яких є «міністерства пропаганди»: вистави, поставлені за пропагандистськими творами про війну на Донбасі, антиукраїнські акції та флешмоби, заходи, метою яких є героїзація бойовиків та просування російської культури (Восток SOS, 2018).

Молодь тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей під керівництвом відповідних міністерств виступає одночасно об'єктом та суб'єктом пропагандистської діяльності. Створені окупаційними адміністраціями молодіжні організації під виглядом «воєнно-патріотичного виховання» є каналами антиукраїнської пропаганди серед дітей, підлітків та молоді із залученням їх до членства в так звані «громадські» організації. «Громадська організація «Молодая республика» позиціонує себе як найчисельніша молодіжна організація в так званій «ДНР»: за інформацією з пабліку «ВКонтакте» – більше 7 тис. активістів, 37 штабів в усіх містах та районах республіки, 338 первинних осередків у закладах освіти». За інформацією «ДАН» кількість активістів «Молодой Республики» на весну 2016 р. була близько 37 тис. осіб (Кондрыкинський, С., 2016). До речі, більш пізньої інформації у відкритому доступу знайдено не було, що може свідчити про певні питання щодо позитивного сальдо кількості членів організації. На території так званої «ЛНР» діє «громадська» молодіжна організація «Молодежь за мир», яка має 14 регіональних осередків та 575 (!) учасників за даними на грудень 2016 р. (Воропаєва, 2016). Крім того, у повідомленнях правозахисних організацій та матеріалах окупаційних

ЗМІ згадуються військово-патріотичний рух «Молодая гвардия – Юнармия» (Донецкое агентство новостей, 2020), «Добровolec» (Пресс-служба ОД «Мир Луганщине», 2020). Наприкінці 2017 р. на тимчасово окупованій території Луганської області керівництвом «ГО «Союз коммунистов Луганщины» спільно з «МГБ ЛНР» розглядалася можливість створення на базі цієї структури молодіжного об'єднання «Юный Дзержинец», метою якого ставилось виявляти прихильників України в навчальних закладах «ЛНР», а також здійснювати моніторинг мережі Інтернет та надавати інформацію про «неблагонадійних» осіб «органам безпеки ЛНР» (Восток SOS, 2018). «Мільйони доларів Росія витрачає на організацію проєктів, що спрямовані на формування у молоді активної проросійської позиції, виділення найбільш активних і перспективних хлопців і дівчат для того, щоб потім інтегрувати їх в органи влади, – обурюється В. Ястребова, голова «Східної правозахисної групи», – коли з часом буде відновлено контроль української влади над цими територіями, то їх жителі будуть мати проросійський та сепаратистський настрій, також молоді люди, що пройшли підготовку в політичних організаціях ОРДЛО, будуть інтегруватися в український політичний простір. Вони стануть українськими політиками з проросійськими настроями та будуть просувати ідеї «руського миру» (Інформаційне агентство «Вчасно», 2020).

Свою роль у поширенні пропагандистської інформації відіграє безпосередня передача інформації між прихильниками колаборантів на рівні чуток. Особливо це було характерно для початкового періоду російської агресії, коли серед місцевого населення цілеспрямовано поширювалася неправдива інформація про події Революції Гідності, події в інших регіонів України, дії ЗСУ тощо. На сучасному етапі в умовах суттєвого погіршення соціально-економічної ситуації, нездатності окупаційних адміністрацій адекватно реагувати на виклики Пандемії Covid-2019, традиційної недовіри населення до офіційних каналів інформації цей фактор набуває особливого значення, що може бути предметом для подальших досліджень.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що РФ та підконтрольні їй колаборантські адміністрації створили розгалужену структуру пропаганди, яка посідає основне місце в окупаційній політиці. Пропаганда «руського миру», «громадянського конфлікту», «боротьби з українським фашизмом» за незалежність регіону та інтеграцію його до Росії здійснюється за допомогою мішанини мілітаризованого російсько-радянського контенту та символіки у публічній сфері, освіті, вихованні молоді, організації дозвілля тощо. Фактично усі створені окупаційною владою інститути та підпорядковані ним структури є інструментами пропаганди. Керований та жорстко контрольований РФ інформаційний та ідеологічний простір, який фактично не залишає місця для незалежного контенту, створює у місцевого населення, особливо у молоді, відмінну від української свідомість з проросійською системою цінностей, що за умов продовження окупації може набути ефекту «Північної Кореї» (чому, до речі, сприяє заборона виїзду жителів тимчасово окупованих територій за їх межі нібито у зв'язку із загрозою Covid-2019). Разом з тим, загострення соціально-економічної ситуації, пов'язане з пандемією, підсилення на цьому тлі контролю та цензури створює той тиск, який може мати пропорційну протидію, що може бути використано в інформаційному протистоянні на користь Україні за умов розробки адекватних стратегії та тактики.

Бібліографічний список

Воропаева, А., 2016. Молодежная общественная организация «Молодежь за мир» насчитывает 575 участников, *Луганский информационный центр*, [онлайн]

- 29 декабря. Доступно: <<http://lug-info.com/news/one/molodezhnaya-obschestvennaya-organizatsiya-molodezh-za-mir-naschityvaet-575-uchastnikov-foto-20346>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Восток SOS, 2018. Обзор нарушений прав людини в окупованій Донецькій та Луганській областях. *Благодійний Фонд «Восток-Сос»*. [онлайн] Доступно: <<https://vostok-sos.org/prava-lyudynu-v-ordlo>> (дата звернення 15 вересня 2020).
- Газеты ДНР, 2020. Все новости газет Республики. *Республиканский Медиа Холдинг*. [онлайн] Доступно: <<http://gazeta-dnr.ru>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Горбулін, В. ред., 2017. *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: НІСД.
- Донецкое агентство новостей, 2020. Порядка 600 юнармейцев дали клятву на верность ДНР у подножья легендарной высоты Саур-Могила. *Донецкое агентство новостей*, [онлайн] 8 сентября. Доступно: <<https://dan-news.info/obschestvo/poryadka-600-yunarmejcev-dali-klyatvu-na-vernost-dnr-u-podnozhyu-legendarnoj-vysoty-saur-mogila.html>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Інформаційне агентство «Вчасно», 2020. Окупований розум: яку загрозу Україні несе «виховання» дітей в ОРДЛО. *Інформаційне агентство «Вчасно»*, [онлайн] 21 січня. Доступно: <<https://vchasnoua.com/articles/63702-okupovanyi-rozum-iaku-zahrozu-ukraini-nese-vykhovannia-ditei-v-ordlo?fbclid=IwAR3ff1q3XNiyhyBgKzOYVgzv9ELC8HZPCODSE2V8gJBCN28yaoUFaKTjXCsW>> (дата звернення 15 вересня 2020).
- Кара-Мурза, С., 2015. *Манипуляция сознанием. Век XXI*. Москва: Алгоритм.
- Каталог периодических изданий Луганской народной республики на 2020 год*, 2019. Луганск: Почта ЛНР.
- Кондрыкинский, С., 2016. Численность активистов «Молодой Республики» приблизилась к 40 тысячам человек. *Донецкое агентство новостей*, [онлайн] 5 Апреля. Доступно: <<https://dan-news.info/obschestvo/chislennost-aktivistov-molodoj-respubliki-priblizilas-k-40-tysyacham-chelovek.html>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Министерство молодежи, спорта и туризма ДНР, 2020. *Патриотическое воспитание*. [онлайн] Доступно: <http://xn--h1aheehel.xn--p1acf/patriotic_education> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Министерство образования и науки ДНР, 2020. *Проекты*. [онлайн] Доступно: <<http://mondnr.ru/deyatelnost/tekushchie-proekty>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Об утверждении положения о Министерстве информации Донецкой Народной Республики: Постановление Совета министров Донецкой Народной Республики № 10-37, 2018. *Министерство информации ДНР*. [онлайн] Доступно: <<https://mininfodnr.ru/postanovlenie-soveta-ministrov-donetskoj-narodnoj-respubliki-ot-10-01-2015g-1-18-ob-utverzhdenii-polozheniya-o-ministerstve-informatsii-donetskoj-narodnoj-respubliki>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Пресс-служба ОД «Мир Луганщине», 2020. Активисты ОД «Мир Луганщине» разработали военно-патриотическую программу «Доброволец» *Луганский информационный центр*, [онлайн] 21 сентября. Доступно: <<http://lug-info.com/news/one/aktivisty-od-mir-luganschine-razrabotali-voenno-patrioticheskuyu-programmu-dobrovolets-60203>> (дата обращения 15 сентября 2020).
- Разумков Центр, 2019. *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання*. Київ: Центр Разумкова. [онлайн] Доступно:

- <http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf> (дата звернення 15 вересня 2020).
- Республиканский каталог периодических печатных изданий, 2020. *Почта Донбасса*. [онлайн] Доступно: <<https://postdonbass.com/respublikanskiy-katalog-periodicheskikh-pechatnyh-izdaniy-2020>> (дата звернення 15 вересня 2020).
- Lasswell, H.D., 1927. The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review*, 21(3), p.627—631. <https://doi.org/10.2307/1945515>
- Müür, M.K., Mölder, H., Sazonov, V.I. and Pruulmann-Vengerfeldt, P., 2016. Russian Information Operations Against the Ukrainian State and Defence Forces: April-December 2014 in Online News. *Journal on Baltic Security*, 2(1), p.28—71. <https://doi.org/10.1515/jobs-2016-0029>
- PRportal, 2020. Как работают пубрики «ДНР». *PRportal*. [онлайн] Доступно: <<http://prportal.com.ua/Peredovitsa/kak-rabotayut-pabliki-dnr>> (дата звернення 15 вересня 2020).
- Sazonov, V., Saumets, A. and Mölder, H. eds., 2016. The Crisis in Ukraine and Information Operations of the Russian Federation. *Estonian Journal of Military Studies. Cultural, Peace And Conflict Studies Series*, [online] 2. Available at: <https://www.kvak.ee/files/2016/12/sojateadlane_2_www.pdf> (Accessed 15 September 2020).
- Sazonov, V.I., Müür, M.K. and Mölder, H. eds., 2016. Russian Information Campaign Against the Ukrainian State and Defence Force. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence*. [online] Available at: <https://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2017/02/Report_infoops_08.02.2017.pdf> (Accessed 15 September 2020).
- Snegovaya, M., 2015. *Putin's Information Warfare in Ukraine. Soviet Origins of Russia's hybrid warfare*. Washington: Institute for the Study of War.
- Zaliznyak, Y., 2016. Information security and Russian aggression: Ukraine–EU–NATO hybrid response to hybrid war. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 14(2), p.23-42.

References

- Donetskoe agentstvo novostey, 2020. Poryadka 600 yunarmeytsev dali klyatvu na vernost DNR u podnozhyia legendarnoy vysoty Saur-Mogila [About 600 Yunarmeys swore an oath of allegiance to the DPR at the foot of the legendary Saur-Mogila height]. *Donetskoe agentstvo novostey*, [online] September 8. Available at: <<https://dan-news.info/obschestvo/poryadka-600-yunarmejevce-dali-klyatvu-na-vernost-dnr-u-podnozhyia-legendarnoj-vysoty-saur-mogila.html>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- East-SOS, 2018. Human rights violations in the occupied Donetsk and Luhansk regions. *Charity foundation «East-SOS»*. [online] Available at: <<https://vostok-sos.org/prava-lyudyny-v-ordlo-berezen-2018/>> (Accessed 15 September 2020). (in Ukrainian).
- Gazety DNR, 2020. Vse novosti gazet Respubliki [Newspapers DNR - all news of newspapers of the Republic]. *Respublikanskiy Media Kholding*. [online] Available at: <<http://gazeta-dnr.ru/>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Horbulin, V. ed., 2017. *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [World Hybrid War: Ukrainian Forefront]. Kyiv: NISD. (in Ukrainian).
- Kara-Murza, S., 2015. *Manipulyatsiya soznaniem. Vek XXI* [Manipulation of consciousness. Century XXI]. Moskva: Algoritm. (in Russian).

- Kataloh peryodycheskykh yzdaniy Luhanskoï narodnoï respubliky na 2020 hod* [Catalog of periodicals of the Luhansk People's Republic for 2020], 2019. Lugansk: Pochta LNR. (in Russian).
- Kondrykinskiy, S., 2016. Chislennost aktivistov «Molodoy Respubliki» priblizilas k 40 tysyacham chelovek [The number of activists of the "Young Republic" approached 40 thousand people]. *Donetskoe agentstvo novostey*, [online] April 5. Available at: <<https://dan-news.info/obshchestvo/chislennost-aktivistov-molodoy-respubliki-priblizilas-k-40-tysyacham-chelovek.html>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Lasswell, H.D., 1927. The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review*, 21(3), p.627—631. <https://doi.org/10.2307/1945515>
- Ministerstvo molodezhi, sporta i turizma DNR, 2020. *Patrioticheskoe vospitanie* [Patriotic education]. [online] Available at: <http://xn--h1aheeehel.xn--p1acf/patriotic_education> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Ministerstvo obrazovaniya i nauki DNR, 2020. *Proekty* [Projects]. [online] Available at: <<http://mondnr.ru/deyatelnost/tekushchie-proekty>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Müür, M.K., Mölder, H., Sazonov, V.I. and Pruulmann-Vengerfeldt, P., 2016. Russian Information Operations Against the Ukrainian State and Defence Forces: April-December 2014 in Online News. *Journal on Baltic Security*, 2(1), p.28—71. <https://doi.org/10.1515/jobs-2016-0029>
- News Agency "Vchasno", 2020. Okupovanyi rozum: yaku zahrozu Ukraini nese «vykhovannia» ditei v ORDLO [Occupied mind: what is the threat to Ukraine posed by the "education" of children in ORDLO]. *News Agency "Vchasno"*, [online] January 21. Available at: <<https://vchasnoua.com/articles/63702-okupovanyi-rozum-iaku-zahrozu-ukraini-nese-vykhovannia-ditei-v-ordlo?fbclid=IwAR3ff1q3XHiyhyBgKzOYVgzv9ELC8HZPCODSE2V8gJBCN28yaoUFAKTjXCw>> (Accessed 15 September 2020). (in Ukrainian).
- Ob utverzhenii polozheniya o Ministerstve informatsii Donetskoy Narodnoy Respubliki [On approval of the regulations on the Ministry Of Information of the Donetsk People's Republic]: Resolution of the Council of Ministers of the Donetsk People's Republic №10-37, 2018. *Ministerstvo informatsii DNR*. [online] Available at: <<https://mininfodnr.ru/postanovlenie-soveta-ministrov-donetskoj-narodnoj-respubliki-ot-10-01-2015g-1-18-ob-utverzhenii-polozheniya-o-ministerstve-informatsii-donetskoj-narodnoj-respubliki>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Press-sluzhba OD «Mir Luganshchine», 2020. Aktivisty OD «Mir Luganshchine» razrabotali voenno-patrioticheskuyu programmu «Dobrovolets» [Activists of the OD "Peace in Lugansk region" have developed a military-patriotic program "Volunteer"]. *Luganskiy informatsionnyy tsentr*, [online] September 21. Available at: <<http://lug-info.com/news/one/aktivisty-od-mir-luganshchine-razrabotali-voenno-patrioticheskuyu-programmu-dobrovolets-60203>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Razumkov Centre, 2019. *Viina na Donbasi: realii i perspektivy vrehuliuvannia* [The war in Donbass: realities and prospects for settlement]. Kyiv: Razumkov Centre. [online] Available at: <https://Razumkov.Org.Ua/Uploads/Article/2019_Donbas.Pdf> (Accessed 15 September 2020). (in Ukrainian).
- Respublikanskiy katalog periodicheskikh pechatnykh izdaniy [Republican catalog of periodicals], 2020. *Pochta Donbassa*. [online] Available at: <<https://postdonbass.com/respublikanskiy>>

- katalog-periodicheskikh-pechatnyh-izdaniy-2020> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Sazonov, V., Saumets, A. and Mölder, H. eds., 2016. The Crisis in Ukraine and Information Operations of the Russian Federation. *Estonian Journal of Military Studies. Cultural, Peace And Conflict Studies Series*, [online] 2. Available at: <https://www.kvak.ee/files/2016/12/sojateadlane_2_www.pdf> (Accessed 15 September 2020).
- Sazonov, V.I., Müür, M.K. and Mölder, H. eds., 2016. Russian Information Campaign Against the Ukrainian State and Defence Force. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence*. [online] Available at: <https://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2017/02/Report_infoops_08.02.2017.pdf> (Accessed 15 September 2020).
- Snegovaya, M., 2015. *Putin's Information Warfare in Ukraine. Soviet Origins of Russia's hybrid warfare*. Washington: Institute for the Study of War.
- Voropaeva, A., 2016. Molodezhnaya obshchestvennaya organizatsiya «Molodezh za mir» naschityvaet 575 uchastnikov [Youth public organization "Youth for Peace" has 575 members]. *Luganskiy informatsionnyy tsentr*, [online] December 29. Available at: <<http://lug-info.com/news/one/molodezhnaya-obschestvennaya-organizatsiya-molodezh-za-mir-naschityvaet-575-uchastnikov-foto-20346>> (Accessed 15 September 2020). (in Russian).
- Zaliznyak, Y., 2016. Information security and Russian aggression: Ukraine–EU–NATO hybrid response to hybrid war. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 14(2), p.23-42. Стаття надійшла до редакції 09.10.2020 р.

D. Aleksieieva

M. Bulyk

I. Gridina

PROPAGANDA ON THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES DONETSK AND LUHANSK REGIONS: INSTITUTIONAL AND ORGANIZATIONAL MENSURATION

The Russian propaganda war against Ukraine is an example of information warfare, which is a reflection of a wide range of non-military instruments that are used to exert pressure and influence over the behavior of the countries. With a skillful combination of disinformation, malicious attacks on large-scale information and communication systems, combined with psychological pressure, it is more dangerous than traditional weapons systems

The article deals with the psychological aspect of information warfare, the leading component is the propaganda. Smartened and supplemented with new technologies, it is actively and masterly used by the Russian Federation to manipulate the mass consciousness of the international community, its own population, citizens of Ukraine, the occupied population of the occupied territories.

The ideological fundamental theses of Russian propaganda are the "Donbass mythologeme" with the thesis about "civil conflict"; the project of "Novorossiya", which denies the historical belonging of Donbass to Ukraine and the separateness of Donbass, together to justify the "fight against Ukrainian fascism" for the independence of the region and its further integration into Russia.

Propaganda tools are a mixture of militarized Russian and Soviet content and symbols in the public sphere, education, youth upbringing, leisure activities, and the like.

The brainwashing of the population is based on a centralized information space management system. The main role in its construction is played by the Russian Federation in order to legitimize the occupation policy of the Russian authorities, to create the illusion of independence of decisions and actions of the occupation administration; an extensive media system

The goal of the mental alienation of the population of the temporarily occupied territories from Ukraine is achieved in various ways: the militarization of consciousness, the education of the Soviet Donbas identity, the imposition of historical myths, the creation of a quasi-held attributive simulacrum, and the like. Total control over information resources and communication means provides unlimited opportunities for the occupation administration to carry out propaganda actions, and the length of time makes the task of counter-propaganda extremely difficult.

Keywords: *Hybrid War, Russian-Ukrainian War, Information War, propaganda, Temporarily Occupied Territories of Donetsk and Luhansk Regions.*

УДК 323.1(410)

К. В. Балабанов
Р. І. Кусса

ВПЛИВ ПІВНІЧНОІРЛАНДСЬКОГО ЧИННИКА НА ПРОЦЕСИ BREXIT

У статті охарактеризовано вплив північноірландського чинника на процеси Brexit. Авторами проаналізовані варіанти встановлення прикордонного режиму між Великобританією та Ірландією, які були запропоновані на початковому етапі Brexit. Обґрунтована важливість збереження «м'якого» кордону в контексті підтримання миру в Північній Ірландії. Розглянуто плюси та мінуси кінцевого рішення встановити між державами «змішаний» кордон.

Ключові слова: *Brexit, Велика Британія, Північна Ірландія, Республіка Ірландія, кордон, сепаратизм.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-153-161

Процес виходу Великобританії з Європейського Союзу був запущений в 2016 р. після проведення референдуму з цього питання. Цей процес виявився складним та тривалим: країна вийшла з ЄС лише 31 січня 2020 р. Найбільшим ускладненням на шляху до затвердження угоди виявився північноірландський чинник.

Північна Ірландія – одна з чотирьох історичних провінцій Великої Британії. У цьому регіоні глибокі історичні витоки має явище сепаратизму. Останнє загострення цієї проблеми спостерігалось в другій половині ХХ ст., коли конфлікт досяг стадії військового зіткнення. Хоча військовий конфлікт завершився в 1998 р., проблема залишається актуальною. Зокрема, побоювання щодо активізації сепаратистських настроїв підвищилися в контексті Brexit, адже більшість жителів Північної Ірландії проголосували проти виходу з ЄС. При цьому найбільш суперечливим питанням став режим кордону між Республікою Ірландія та Північною Ірландією, адже від нього залежить подальше збереження миру в регіоні.

Даній проблемі приділяється велика увага зарубіжних та українських Інтернет-ЗМІ: BBC, CNN, Irish Times, Радіо Свобода, Сьогодні, Українська правда та ін. Зокрема, були опубліковані аналітичні статті таких авторів, як Джордж С., Макгі Л., Костіна І., Павлюк О., Шелест Г. тощо. Українські дослідники, зокрема Івасечко О. Я. та Коваль О. В., Чекаленко Л. Д., Яковюк І. В. досліджували процес Brexit загалом, аналізували його причини та можливі наслідки, але не розглядали докладно вплив північноірландського фактору. Серед зарубіжних дослідників проблемі Північної Ірландії як чинника Brexit приділив увагу ірландський політолог Генрі Фаррелл.

Метою даної статті є визначення впливу північноірландського чинника на процеси Brexit.

Голосування щодо виходу Великобританії з ЄС відбулося 23 червня 2016 р. У результаті 51,9% виборців, що взяли участь у голосуванні, обрали відповідь «залишити ЄС». На підтримку збереження членства, відповідно, віддали голос 48,1% виборців. Нас також цікавлять результати голосування в окремих регіонах: за вихід з ЄС проголосувала більшість населення Англії (53,4%) та Уельсу (52,5%). Натомість 55,8% населення Північної Ірландії та 62% шотландців висловилися за те, щоб залишитися в складі організації (EU Referendum. Results, 2020). Таким чином ми бачимо, що це питання розділило населення майже порівну. Більше того, воно розділило країну й за територіальною ознакою: два регіони підтримують вихід з ЄС, а інші два, зокрема і Північна Ірландія – навпаки, хочуть залишитися.

Членство в ЄС як Великобританії, так і Республіки Ірландія стало важливим фактором підтримування миру в регіоні, адже забезпечувало можливість вільного пересування та тісних економічних зв'язків між Північною Ірландією та рештою частиною острова. Натомість Brexit, навпаки, може порушити встановлений мир або призвести до об'єднання Ірландії. Слід згадати, що Белфастська угода, завдяки якій у 1998 р. в Північній Ірландії був поновлений мир, передбачає можливість об'єднання острова, якщо більшість його населення проголосує за це на референдумі. Також в контексті Brexit важливо згадати й про таке положення Белфастської угоди, як можливість для населення регіону мати подвійне громадянство, адже це право через вихід країни з ЄС було поставлено під загрозу (The Belfast Agreement, 1998).

Особливе значення має прикордонний режим між Північною Ірландією та Республікою Ірландія. За Белфастською угодою цей кордон відкритий, і поки Британія була членом ЄС це не викликало проблем. Натомість на перемовинах щодо виходу з організації саме це питання стало найбільш суперечливим, адже, з одного боку, необхідно встановити контроль за пересуванням людей та перевезенням товарів між ЄС та Великою Британією, а з іншої, залишити Белфастську угоду чинною заради збереження миру в регіоні.

Розглянемо можливі варіанти нового прикордонного режиму, які сформулювали різні зацікавлені сторони на початку процесу Brexit. Серед таких варіантів називалися наступні: «електронний» кордон, «жорсткий» кордон, «змішаний» кордон, збереження членства Великобританії в Митному союзі ЄС (Конфлікт в Северной Ирландии: Brexit угрожает разбередить старые раны, 2017; Farrell, 2018).

«Електронний» кордон передбачає технічний, цифровий моніторинг і вибіркові перевірки на розподільчих пунктах. Спершу британський уряд підтримував саме цей варіант, проте згодом відмовився від нього як від недостатньо ефективного. До того ж, проти такого режиму виступила Республіка Ірландія, зокрема, відмовившись від участі в установленні таких технічних бар'єрів (і взагалі будь-яких інших бар'єрів).

«Жорсткий» кордон передбачає встановлення традиційного прикордонного контролю, з перевіркою на кордоні кожної особи та всіх товарів. На користь такого режиму виступили прихильники «жорсткого» Brexit (виходу з ЄС без попередньої угоди), зокрема деякі північноірландські юніоністи (ті, хто не бажає відділитися від Великобританії). На думку юніоністів, «жорсткий» кордон з Республікою Ірландія випередить розрив зв'язків Північної Ірландії з Британією. Республіка Ірландія, звісно, виступила категорично проти (Конфликт в Северной Ирландии: Brexit угрожает разбередить старые раны, 2017). На наш погляд, саме цей варіант міг стати найбільш деструктивним для ситуації в регіоні та призвести до ескалації конфлікту, адже викликав би найбільше невдоволення північноірландських сепаратистів, які виступають за об'єднання регіону з Республікою Ірландія та зацікавлені в тісних зв'язках з цією державою.

Варіант «змішаного» кордону був запропонований ірландським урядом. За цим варіантом, на кордоні Республіки та північної частини острова вводиться «м'який» режим, натомість «жорсткий» кордон необхідно встановити вже між ірландським островом та іншими територіями Великобританії. Юніоністи проти цього варіанту, адже він наближає Північну Ірландію до відділення, що суперечить поглядам юніоністів (Конфликт в Северной Ирландии: Brexit угрожает разбередить старые раны, 2017).

Також можливим варіантом було зберегти м'який кордон за рахунок збереження членства Великобританії в Митному союзі ЄС при припиненні членства безпосередньо в Євросоюзі. Тобто країна не змогла б впливати на прийняття рішень, проте зберегла б співробітництво з ЄС в рамках єдиного економічного ринку. Це не вимагало жорсткого контролю товарів на кордоні між ЄС та Британією, адже в такому разі зберігається вільна торгівля, а Британія зобов'язується і надалі дотримуватися економічних стандартів ЄС. Перевагою такого шляху є те, що виключається необхідність створення прикордонного контролю як між Республікою Ірландія та Північною Ірландією, так і між частинами Великобританії, а отже й мінімізується ризик ескалації конфлікту. Проте прихильники Brexit виступили проти такого варіанту, вважаючи, що він суперечить бажанню населення, яке було висловлено на референдумі, адже залежність Британії від ЄС таким чином залишилася б дуже високою (Farrell, 2018).

Відносно питання подвійного громадянства жителів регіону суперечок виникло менше. Це питання було врегульовано ще в грудні 2017 р. окремою угодою між Британією та ЄС. Ця угода підтверджує право всіх осіб, народжених у Північній Ірландії, мати громадянство як Британії, так і Ірландії (Шелест, 2017). Проте після Brexit це буде означати, що частина населення країни буде вважатися громадянами ЄС, а решта – ні, що також може сприяти розколу населення, а отже й нестабільності в державі.

Незабаром після референдуму щодо виходу Британії з ЄС розпочалися перемовини між двома сторонами, які виявилися тривалими та складними, зокрема найсуперечливішим питанням став кордон на ірландському острові. Перш ніж досягти узгодження умов виходу, ЄС та Британія вели перемовини майже 20 місяців. Перший варіант проекту угоди був прийнятий сторонами в листопаді 2018 р. Ним підтверджувався вихід Британії з ЄС 29 березня 2019 р. Передбачалося, що після цієї дати країна не матиме права брати участь у прийнятті рішень ЄС, однак вихід не буде «жорстким», а натомість розпочнеться перехідний період. Перехідний період передбачає збереження членства Британії у єдиному вільному ринку та продовження виконання нею законів та правил ЄС. Строк цього періоду планувалося закінчити в грудні 2020 р., але також він може бути подовжений на невизначений термін у тому випадку, якщо сторони не встигнуть визначитися щодо умов

своїх подальших відносин. Режим кордону між Британією та Ірландією вирішено зробити «змішаним»: не буде будь-яких перевірок на кордоні між Республікою Ірландія та Північною Ірландією, проте додаткові перевірки товарів будуть відбуватися при їх транспортуванні між Північною Ірландією та іншими островами Британії. Такий режим буде тривати, поки одна зі сторін не вирішить відмовитися від нього. Таким чином, сторони відмовилися від деструктивного «жорсткого» кордону, що буде на користь виконанню Белфастської угоди. Також перший проект угоди передбачав так званий «backstop», або «запасний план», за умовою якого Північна Ірландія може залишитися частиною митного союзу ЄС, якщо до кінця перехідного періоду сторони не знайдуть рішення щодо прикордонного режиму. Це означає, що товари, які прибуватимуть з «основної» частини Британії до Північної Ірландії, після 2020 р. потребуватимуть перевірки на відповідність стандартам ЄС – так само, ніби їх спрямували на експорт до ЄС. Проте така угода не задовольнила юніоністів, адже вона сприяє розділенню держави. Також не підтримали її прихильники Brexit, які виступають за максимальну незалежність країни від ЄС. Адже Британія має продовжувати виконувати правила ЄС, що обмежує її самостійність, зокрема вона зможе торгувати з країнами за межами ЄС лише за умов, викладених у торгових угодах організації (George, 2018).

Проте британський парламент не зміг ратифікувати угоду, адже, як вже було сказано вище, угода не задовольняє інтереси ані північноірландських юніоністів, ані британських прихильників повної незалежності держави від ЄС, які бажають одразу розпочати безперешкодну торгівлю з країнами, що не входять до ЄС. Особливу критику викликав «запасний план», адже в разі його виконання він фактично від'єднає Північну Ірландію від Великобританії, а також частина Британії може надовго залишитися під юрисдикцією ЄС, що не можна вважати повноцінним виходом з організації (Костіна, 2019).

Після провалу ратифікації угоди парламенту було необхідно визначити подальший напрямок дій. Тому 29 січня 2019 р. 317 голосами проти 301 голосу було прийнято рішення про поновлення перемовин з Європейським Союзом з питання кордону між Північною Ірландією та Республікою Ірландія. «Backstop», або «запасний план», було запропоновано взагалі прибрати з проекту угоди. Перемовини продовжилися, і в результаті 11 березня були погоджені зміни до документу. Вони стосувалися саме «запасного плану» для ірландського кордону і передбачали створення спеціального арбітражу із вирішення питання кордону між Ірландією і Північною Ірландією і підписання нової альтернативної угоди до 2020 р., тобто до кінця перехідного періоду. При цьому голова Єврокомісії Жан-Клод Юнкер попередив британських парламентарів, що третього шансу для схвалення угоди вони мати не будуть. Незважаючи на це, депутати не були задоволені змінами, вважаючи, що досі залишається ризик для Великобританії надовго залишитися під впливом Європейського Союзу. Друге голосування пройшло 12 березня 2019 р., і, як і перше голосування, закінчилося провалом ратифікації (Brexit: парламент Британії вдруге провалив угоду про вихід з ЄС, 2019).

Незважаючи на заяву голови Єврокомісії, ЄС все ж надав британським депутатам третій шанс. Проте змін до угоди більше не вносили. Лідери ЄС лише погодили відтермінування Brexit до 22 травня 2019 р. в тому разі, якщо угода буде прийнята. Якщо ж цього не станеться, строк відтермінування передбачався коротшим – до 12 квітня. Після відтермінування Палаті громад було запропоновано проголосувати за ряд альтернативних варіантів Brexit. Зокрема, 28 березня спікер Палати громад виніс на голосування вісім пропозицій, альтернативних угоді про вихід зі складу Євросоюзу. Серед варіантів були, зокрема, Brexit без угоди, проведення повторного референдуму та варіант «Норвегія +», що

передбачає збереження членства в єдиному європейському ринку. Проте жоден з варіантів не був підтриманий більшістю депутатів (Британський парламент відкинув всі альтернативні варіанти Brexit, 2019). Наступного дня, 29 березня, голосування щодо угоди пройшло втретє, і втретє невдало. Відповідно до попередніх домовленостей з ЄС, після третього невдалого голосування Британія мала б або вийти з ЄС без угоди 12 квітня, або сформулювати свої подальші кроки щодо уникнення «жорсткого» Brexit (Парламент Британії втретє провалив угоду про Brexit, 2019).

Подальшим кроком, який 4 квітня узгодила нижня палата парламенту, стало рішення попросити ЄС про нове відтермінування Brexit. Також у прийнятому законопроекті вказано, що Британія не має покинути ЄС без угоди. ЄС розглянув можливість відтермінування Brexit на саміті 10 квітня. Було вирішено перенести вихід Британії до 31 жовтня 2019 р. Таким чином, Британія отримала додаткові півроку для узгодження умов виходу з організації (Британські депутати з перевагою в один голос підтримали перенесення Brexit, 2019).

Політична криза поступово призвела до відставки Терези Мей, і 24 липня 2019 р. посаду прем'єр-міністра зайняв Борис Джонсон. Він –прихильник Brexit, і його початкова позиція полягала в тому, що вихід з ЄС повинен нарешті відбутися 31 жовтня незалежно від того, чи вдасться досягти підписання угоди.

З приходом нового прем'єр-міністра політична криза в країні та непорозуміння між прем'єром та парламентом не завершилися, а навпаки набрали нових обертів, адже більшість парламентарів виступають за продовження переговорів з ЄС. Джонсон домігся призупинення діяльності парламенту на п'ять тижнів, починаючи з 12 вересня, а також намагався просунути рішення про проведення дострокових парламентських виборів. Натомість парламентарі відхилили питання про проведення виборів, а також за тиждень, який залишився до тимчасового припинення їх повноважень, прийняли важливий закон щодо Brexit. Цей документ передбачає такі основні умови: по-перше, до 19 жовтня парламент має або прийняти рішення про вихід із ЄС без угоди, або затвердити будь-який із варіантів угоди про Brexit, який подасть йому уряд; а по-друге, у разі, якщо жодна з двох вищезгаданих умов не виконана – прем'єр-міністр має звернутися до глави Європейської ради з проханням про чергову відстрочку Brexit до 31 січня 2020 р. (Павлюк, О., 2019). Перемовини Британії з ЄС продовжилися, і 17 жовтня 2019 р. був узгоджений третій варіант проекту угоди, в якому кордон з Ірландією залишився «змішаним», проте був скасований «запасний план». Крім цього, парламент Північної Ірландії кожні 4 роки має вирішувати або надалі слідувати правилам ЄС, або перейти на правила Великобританії (EU (Withdrawal Agreement) Bill, 2019). Проте парламент країни знову відкинув угоду, і прем'єр Джонсон, незважаючи на своє негативне ставлення до відтермінування Brexit, був змушений домовитися з ЄС про відстрочку до 31 січня 2020 р.

Зрушити питання ратифікації угоди вдалося лише після проведення позачергових парламентських виборів 12 грудня 2019 р. Певною мірою ці вибори зіграли роль другого референдуму та довели бажання британців вийти з ЄС. Консервативна партія на чолі з Борисом Джонсоном посилила свої позиції, отримавши 43,6% голосів виборців та більшість місць у парламенті (365 з 650) (UK results: Conservatives win majority, 2019). Це дозволило нарешті ратифікувати угоду щодо Brexit: вона була остаточно схвалена парламентом 23 січня 2020 р. Таким чином, 31 січня 2020 р. Британія залишила ЄС, але до кінця 2020 р. буде діяти перехідний період, під час якого Британія залишатиметься членом єдиного ринку ЄС, а також мають бути узгоджені умови подальших економічних відносин між сторонами.

На наш погляд, функціонування режиму «змішаного» кордону в довгостроковій перспективі може призвести до об'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія, адже регіон матиме тісніші економічні зв'язки з Ірландією, аніж з Великобританією. Це може призвести до проведення референдуму, можливість якого передбачена Белфастською угодою. Проте важливим фактором можуть стати подальші економічні домовленості Британії з ЄС: якщо сторонам вдасться домовитися про умови вільної торгівлі, то зв'язки країни з Північною Ірландією залишаться тіснішими, ніж у разі відсутності угоди. Тобто тісна економічна співпраця Британії з ЄС може попередити відокремлення від країни Північної Ірландії. Значною перевагою прийнятого рішення є збереження «м'якого» кордону між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, що дозволяє зберегти дію Белфастської угоди, уникнути невдоволення північноірландських націоналістів та підтримувати мир в регіоні.

Таким чином, саме північноірландський чинник найбільше ускладнив процес укладання угоди щодо виходу Великобританії з ЄС. Це пов'язано з необхідністю зберегти «м'який» режим кордону між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, який з 1998 р. забезпечував мир у регіоні. За умовами остаточної угоди щодо Brexit на кордоні буде функціонувати «змішаний» режим: між Північною Ірландією та Республікою Ірландія залишиться «м'який» кордон, натомість необхідні перевірки проводитимуться вже між Північною Ірландією та іншими територіями Великобританії. Не виключено, що таке рішення в довгостроковій перспективі призведе до об'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія.

Бібліографічний список

- Brexit: парламент Британії вдруге провалив угоду про вихід з ЄС, 2019. *Українська правда*, [онлайн] 12 березня. Доступно: <<https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/12/7209005/>> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Британський парламент відкинув всі альтернативні варіанти Brexit, 2019. *Українська правда*, [онлайн] 28 березня. Доступно: <<https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/28/7210422/>> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Британські депутати з перевагою в один голос підтримали перенесення Brexit, 2019. *Українська правда*, [онлайн] 4 квітня. Доступно: <<https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/04/4/7094759/>> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Конфликт в Северной Ирландии: Brexit угрожает разбередить старые раны, 2017. *EurAsia Daily*, [онлайн] 5 сентября. Доступно: <<https://eadaily.com/ru/news/2017/09/05/konflikt-v-severnoy-irlandii-brexit-ugrozhayet-razberedit-starye-rany>> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Костіна, І., 2019. Дикий Brexit: чому Британія може обрати найгірший шлях виходу з ЄС. *Українська правда*, [онлайн] 15 січня. Доступно: <<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/01/15/7091523/>> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Павлюк, О., 2019. Тактична перемога чи стратегічна поразка: що вирішив британський парламент щодо Brexit. *Українська правда*, [онлайн] 5 вересня. Доступно:

- <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/09/5/7100412/> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Парламент Британії втретє провалив угоду про Brexit, 2019. *Українська правда*, [онлайн] 29 березня. Доступно: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/03/29/7094553/> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- Шелест, Г., 2017. Brexit зупинився на кордоні: як проблема Північної Ірландії ламає переговори Великої Британії та ЄС. *Українська правда*, [онлайн] 13 грудня. Доступно: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/12/13/7074989/> (Дата доступу 20 вересня 2020).
- EU (Withdrawal Agreement) Bill, 2019. *Gov.uk*, [online] October 21. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/eu-withdrawal-agreement-bill> (Accessed 20 September 2020).
- EU Referendum. Results, 2020. *BBC News Services*. [online] Available at: https://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results (Accessed 20 September 2020).
- Farrell, H., 2018. Northern Ireland's Brexit Problem. *Foreign Affairs*, [online] March 29. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ireland/2018-03-29/northern-irelands-brexit-problem> (Accessed 20 September 2020).
- George, S., 2018. Brexit basics: Key points from the draft deal. *CNN*, [online] November 16. Available at: <https://edition.cnn.com/2018/11/15/uk/brexit-deal-key-policy-takeaways-intl-gbr/index.html> (Accessed 20 September 2020).
- The Belfast Agreement, 1998. *Gov.uk*, [online] April 10. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/the-belfast-agreement> (Accessed 20 September 2020).
- UK results: Conservatives win majority, 2019. *BBC News Services*. [online] Available at: <https://www.bbc.com/news/election/2019/results> (Accessed 20 September 2020).

References

- Brexit: parlament Brytanii vdruhe provalyv uhodu pro vykhid z YeS [Brexit: Britain's parliament for the second time fails to leave the EU], 2019. *Ukrainska pravda*, [online] March 12. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/12/7209005/> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Brytanski deputaty z perevahoiu v odyh holos pidtrymaly perenesennia Brexit [British MPs with a majority of one vote supported the transfer of Brexit], 2019. *Ukrainska pravda*, [online] April 4. Available at: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/04/4/7094759/> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Brytanskyi parlament vidkynuv vsi alternatyvni varianty Brexit [The British Parliament has rejected all alternatives to Brexit], 2019. *Ukrainian Pravda*, [online] March 28. Available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/03/28/7210422/> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- EU (Withdrawal Agreement) Bill, 2019. *Gov.uk*, [online] October 21. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/eu-withdrawal-agreement-bill> (Accessed 20 September 2020).
- EU Referendum. Results, 2020. *BBC News Services*, [online] Available at: https://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results (Accessed 20 September 2020).

- Farrell, H., 2018. Northern Ireland's Brexit Problem. *Foreign Affairs*, [online] March 29. Available at: <<https://www.foreignaffairs.com/articles/ireland/2018-03-29/northern-irelands-brexit-problem>> (Accessed 20 September 2020).
- George, S., 2018. Brexit basics: Key points from the draft deal. *CNN*, [online] November 16. Available at: <<https://edition.cnn.com/2018/11/15/uk/brexit-deal-key-policy-takeaways-intl-gbr/index.html>> (Accessed 20 September 2020).
- Konflikt v Severnoj Irlandii: Brexit ugrozhaet razberedit starye rany [Conflict in Northern Ireland: Brexit threatens to reopen old wounds], 2017. *EurAsia Daily*, [online] September 5. Available at: <<https://easaily.com/ru/news/2017/09/05/konflikt-v-severnoy-irlandii-brexit-ugrozhaet-razberedit-starye-rany>> (Accessed 20 September 2020). (in Russian).
- Kostina, I., 2019. Dykyi Brexit: chomu Brytaniia mozhe obraty naihirshyi shliakh vykhodu z YeS [Wild Brexit: why Britain can choose the worst way out of the EU]. *Ukrainska Pravda*, [online] January 15. Available at: <<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/01/15/7091523/>> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Parlament Brytanii vtretie provalyv uhodu pro Brexit [The British Parliament failed for the third time the Brexit agreement], 2019. *Ukrainska pravda*, [online] March 29. Available at: <<https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/03/29/7094553/>> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Pavliuk, O., 2019. Taktychna peremoha chy stratehichna porazka: shcho vyrishyv brytanskyi parlament shchodo Brexit [Tactical victory or strategic defeat: what the British Parliament decided on Brexit]. *Ukrainska pravda*, [online] September 5. Available at: <<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/09/5/7100412/>> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Shelest, H., 2017. Brexit zupynyvsia na kordoni: yak problema Pivnichnoi Irlandii lamaie perehovory Velykoi Brytanii ta YeS [Brexit stopped at the border: how the problem of Northern Ireland breaks the negotiations between Britain and the EU]. *Ukrainska pravda*, [online] December 13. Available at: <<https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/12/13/7074989/>> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- The Belfast Agreement, 1998. *Gov.uk*, [online] April 10. Available at: <<https://www.gov.uk/government/publications/the-belfast-agreement>> (Accessed 20 September 2020).
- UK results: Conservatives win majority, 2019. *BBC News Services*. [online] Available at: <<https://www.bbc.com/news/election/2019/results>> (Accessed 20 September 2020).
- Стаття надійшла до редакції 23.09.2020 р.

K. Balabanov

R. Kussa

INFLUENCE OF THE NORTHERN IRISH FACTOR ON BREXIT PROCESSES

The article considers the influence of the Northern Irish factor on Brexit processes. The authors analyze alternants of the UK-Ireland border regime that were initially offered at Brexit: the «electronic» border, the «hard» border, the «mixed» border, the maintaining United Kingdom's membership of the EU Customs Union. The importance of maintaining the 1998 Belfast Agreement, which provides for a «soft» border between Northern Ireland and the Republic of Ireland, in the context of maintaining peace in the region, is substantiated.

The course of the negotiations between Britain and the European Union on the conditions of the country's exit from the organization is considered. This process was most complicated by the Northern Irish factor and led to a political crisis in the United Kingdom. The Brexit agreement was only ratified on the fifth attempt after the snap parliamentary elections.

The article considers the pros and cons of the final decision to establish a «mixed» border between states, that is conducting border checks not between Northern Ireland and the Republic of Ireland, but between Northern Ireland and other territories of the United Kingdom. The authors conclude that this solution, on the one hand, is conducive to further maintaining peace in the region, but on the other hand, reduces Northern Ireland's ties with the United Kingdom and increases it with the Republic of Ireland. In the long run, this may lead to the exercise of the right to hold a referendum on the union of Northern Ireland with the Republic of Ireland, as provided for in the Belfast Agreement.

Keywords: *Brexit, United Kingdom, Northern Ireland, Republic of Ireland, border, separatism.*

УДК 327(410):314.15-026.48"2000/2010"

Ie. Blazhevska

EVOLUTION OF THE UNITED KINGDOM IMMIGRATION POLICY IN THE EARLY 2000'S

This article provides a comprehensive overview of Britain's immigration policy early 2000's. Britain was once known as a country of 'zero immigration' and given that the majority of Britain's post-war restrictive measures were targeted at non-white immigrants, many scholars contend that Britain's immigration regime was underpinned by a racialized discourse. In stark contrast to Britain's past record, the Labour governments of 1997 to 2010 pursued an expansionary economic immigration policy. The chapter builds a narrative of British immigration policy until 2010 and serves to demonstrate the unprecedented shift under the Labour governments in comparison to Britain's post-war restrictive framing.

Keywords: *immigration policy, the Labour government, Great Britain.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-161-167

Recent theoretical developments have revealed that the United Kingdom has become known for its zero-immigration policy stance with the goal of limiting immigration to zero or near zero. In other words, "control" – keeping out unwanted migrants – historically has been the policy position of the United Kingdom.

Since January 2002, however, with the introduction of the Highly Skilled Migrants Programme, the piloting of the points system, there has been an overturning of the once traditional immigration position. The rhetoric of "controlling" immigration has now become "managing" immigration and the unrealistic goal of zero immigration has been changed to letting in those who will make a contribution to the UK economy. The HSMP was the United Kingdom's pilot experience with a points based immigration system. Later, in 2008, the Australian-style points based system, as the Home Office calls it, was implemented to overhaul the existing instruments

for economic migration into the United Kingdom. This shift is significant since it meant a change from the existing employer- led system under the work permit system to a government- led system. It also marked a notable liberalization of British labor immigration policy as high- skilled migrants gain relatively unhindered access to the British labor market (Home Office, 2002c, p.1).

There is a long history of UK immigration policy highlighting a change of emphasis in immigration policy in political, social, economic, history and philosophy sciences. UK immigration policy is a well-recognized issue which necessitates a better approach. Traditionally, the United Kingdom's immigration policy emphasized keeping intake numbers low, as close to zero as possible (Home Office, 2002d). While today the emphasis is not about keeping numbers low, it is still about keeping out "undesirables." Britain was historically a country of emigration until World War II when that trend reversed as immigrants came to outnumber emigrants. The increase in intake was a result of labor shortages experienced during the early postwar years with many immigrants originating from the "New Commonwealth," consisting of the Caribbean, India, and African colonies. Because of labour shortages and stiff competition from its European neighbors in recruiting southern European immigrants, the British encouraged immigration from the New Commonwealth. In 1948, the British Nationality Act gave these colonial subjects and former colonial subjects' freedom of movement and all the rights and privileges as British citizens (Layton-Henry, 1992, p.298).

However, the upsurge of immigrants from the former colonies stimulated concerns about restricting immigration, particularly of nonwhites. Subsequently, immigration policy was changed to keep out these so-called unwanted migrants and to keep immigration at low levels. Britain "display[ed] an exceptionally strong and unrelenting hand in bringing immigration down to the 'inescapable minimum, (Layton-Henry, 1992, p.331)" with policies aimed at revoking citizenship privileges from subjects of its former colonial empire. Government officials justified such a policy stance on maintaining good race relations within the country. In the midst of high anti- immigrant sentiment and strong public opinion supporting restricting immigration, particularly of non-whites, the Commonwealth Immigrants Act closed the door for new Commonwealth subjects to the United Kingdom in 1962 by requiring entry vouchers from the Ministry of Labour for everyone but British passport holders. Immigrants were granted vouchers if they had either a job offer or highly demanded shortage skills. With the passage of time and persistent public discontent, restrictions on economic migration into the United Kingdom became even tighter. In 1965, the government added a quota to the regulations, permitting only 8,500 vouchers per year to New Commonwealth citizens (Clarke and Salt, 2003, p.563). By this time, immigrants without blood ties could only enter the United Kingdom through the work permit system and were not permitted family reunification or permanent residence. Workers were intended to be temporary. The Immigration Act and Rules, which came into force in 1973 - the same year the United Kingdom became a member of the European Community (Clarke and Salt, 2003, p.566), - regulated immigrants, thereby requiring a work permit to gain entry. It is the basic framework that governs the regulation of entry, all categories of removals (deportations), visit, family reunion, and asylum. The Immigration Rules were altered in subsequent years. Since undergoing at least fifty ad hoc changes, the rules comprise more than eighty different routes of entry into the United Kingdom. The work permit scheme - the route through economic migrants enter the United Kingdom - was entirely demand led, and, as such, individuals were granted work permits only at the request of employers. To satisfy labor market tests, employers had to show that there was no suitable British native to do the job before a work permit was granted. Though work permits were available only for positions

requiring high skills – the rationale being that training a native is unfeasible - there were no quotas or caps on numbers of immigrants.

By the late 1980s, it became evident that the work permit scheme had to be altered to give more mobility and flexibility in the domestic labor market because of skills shortages resulting from inadequate public spending on education and increased global mobility (Clarke and Salt, 2003, p.572). In 1991, the government made changes to the work permit scheme, which “was seen as imposing barriers and costs on some companies for which it was advantageous to employ foreign labour” (Clarke and Salt, 2003, p.565).

The changes included prioritizing approvals of work permits, giving preference to high-skilled migrants in managerial and shortage occupations, and making it easier for intracompany overseas transfers. Further relaxation of the controls surrounding the work permit occurred in 2000, making it, as former Immigration Minister Barbara Roche described, “more employer- friendly and much easier to administer” (Home Office, 2002b). The Department for Education and Employment “enabled it to deal with some shortages that have been experienced in certain sectors” (Home Office, 2002c). As of October 2000, migrants with intermediate skills and graduates with little experience were eligible for a work permit. The changes also made it less onerous to renew permits and extended the duration of stay to five years instead of four. The turnaround time for processing applications also improved, permitting 90 percent of applicants within 24 hours (Somerville, 2007, p.2). Two years later, in 2002, the government further liberalized immigration controls for high-skilled migrants with the introduction of the Highly Skilled Migrants Programme.

Through the HSMP, admissions barriers were reduced even further for high- skilled migrants such that they could enter without a job offer, as required by the work permit system. In 2005, Home Secretary Charles Clarke continued the trend of his predecessors to reform Britain’s immigration controls by overhauling the entire immigration system and basing all routes of entry into the United Kingdom (except for family reunion and asylum streams) on a points scale. Under this system, points are designed to evaluate attributes, such as earning potential and success and, most interestingly, to determine one’s proclivity to adhere to immigration rules and conditions governing their stay.

Since problem of UK political landscape in solving immigration issues can have serious consequences, it is imperative to better understand the push and pull factors of its establishing. The political climate for immigration reform was ripe with the victory and parliamentary majority of New Labour in 1997 and again in 2001 (Layton-Henry, 1992). The Blair administration was instrumental in changing the face of British immigration (Layton-Henry, 2004). Previous administrations’ concerns about skills shortages and the international competition for skills – as reflected in changes to the work permit system since 1991 – which continued through the turn of the century, were aggressively addressed by the Labour government. Skills shortages gave impetus for the change in position. This is made clear in the government’s response to the Home Affairs Committee First Report, 3 in which it acknowledges “that certain employment sectors suffer acute shortages and has accordingly simplified the process for employers seeking to recruit foreign nationals for such jobs” (Home Office, 2002a). Bringing in foreign workers to fill these gaps in the labor market is an immediate, though temporary, solution to increasing the supply of professionals in the medical or other fields.

In the healthcare, banking, and information technology sectors, employers complained about skills shortages. Vacancies were apparent in jobs requiring both high and low skills. In talking about labor shortages, a policy analyst noted that the problem is pervasive. He remarked, “It’s every single area. There were low skilled jobs, high skill jobs. There are still actually. The number of

vacancies is still very high. Labor shortages in education and health care further prompted Labour's favorable disposition to immigration (Layton-Henry, 1992, p.300). An immigration expert stated, "How do you increase the supply of doctors and nurses, which is relatively inelastic because it takes a lot of training? Well you do that by bringing people from overseas." The United Kingdom, unlike its European counterparts, answered calls from employers to be able to tap into the global market (Somerville, 2007).

The Leitch report confirmed this concern. It revealed that Britain is uncompetitive because of its inadequate skills base - the major weakness separating the productivity of the United Kingdom from its global competitors. Consequently, the objective of the government was to become a global leader in skills by 2020 (Smith, 2009). Immigration is complementary to the government's offensive strategy of building its skills base. The mismatch and lack of the skills in the labor market gives incentive to recruit foreign labor even if employers may prefer domestic labor with the appropriate training. As a policy analyst remarked employers would rather have British workers because it is a bit more of a hassle to bring people in from outside because you have to go through a work permit system, the employers would probably rather that British people have the skills here first, just because they're here and it's much easier for them to do it. In 2002, the United Kingdom was ranked as having the second largest skills shortage in Europe (Home Office, 1998). The extent of shortages in the IT sector is caricatured by the desperation by Ridgeway, a multimedia company, as reported by the BBC that "offered £1,000 to any member of the public who can suggest a suitable employee." The severity of the skills shortage was such that it was described as handicapping the economy (Home Office, 2002a).

The home secretary, David Blunkett, echoed this need for fundamental overhaul in the language and subsequent policy regarding immigration into the United Kingdom. "Migration," he acknowledged, "is an inevitable reality of the modern world and it brings significant benefits" (Home Office, 2002a). The "modern world" to which he refers is marked by access to telecommunications and ease of travel that facilitates the heightened movement of people across the world. In other words, the government recognized globalization as playing an important role in immigration and actively formulated policies accordingly (Layton-Henry, 2004). The increase in the number of international migrants translates into more migrants seeking to cross borders. Tight restrictions on entry routes for economic migrants meant determined migrants attempt to enter under false pretenses, such as asylum seekers, or do so clandestinely. In light of this, the white paper *Secure Borders, Safe Haven: Integration with Diversity in Modern Britain* was "intended to refocus the agenda onto the wider issues of migration: on the global reality of increasing international mobility" (Home Office, 2002a, p.22).

Besides skills shortages, within the government and the public, a growing concern emerged regarding immigration abuses among migrants feigning asylum to gain admission into the United Kingdom. Outside of family reunification, immigration for work was limited to work permits acquired through employer sponsorship. Because of this encumbrance, David Blunkett and the Home Office believed there were "bogus" asylum applications as economic migrants sought entry via this route. Opening up economic migration, the argument follows, would reduce the number of asylum applications and re-establish the government's ability to manage immigration. The general feeling was that, on the one hand, the large number of vacancies and tight controls preventing migrants from filling positions encouraged illegal immigration and false asylum claims. The Home Affairs Committee's First Report for the 2000 – 2001 session notes that vacancies are a pull factor for economic migrants, who, because of tight controls, disguised themselves as asylum seekers. On the other hand, making entry harder for illegal immigrants and asylum seekers (genuine or bogus)

translates into cutting off supplies of labor needed in various sectors (Somerville, 2007, p.348). According to Blunkett, “we knew if you didn’t have very substantial legal routes for working in this country our economy would be closed down” (Somerville, 2007, p.350). This period marked a revolution in the conceptualization and attitude toward immigration in the United Kingdom.

Before membership in the European Union of the Accession 8 (A8) in the 1990’s, the growth in the number of asylum seekers played an important role in the increase of immigration inflows. The large numbers of asylum seekers entering the country intensified the debate surrounding immigration (Hansen, 2000). As such, asylum dominated the debate at the expense of a broad conversation about immigration thereby tainting the public’s perception. The distinction between migration for work and for asylum seekers was lost in the media and, by extension, the public debate.

One public opinion poll, conducted by in 2002, found that the large majority of the public felt that the media described asylum seekers and refugees with negative words – “illegal immigrant” and “desperate” were among the top three – when asked about the terminology most often associated with asylum seekers and refugees (Home Office, 2005). Public opinion polls also revealed the public’s waning confidence in the government’s ability to control immigration. A February 2003 poll showed that 85 percent of the public disagreed that the government had control over immigration. Similarly, a corresponding 76 percent of Britons disagreed that the government is “open and honest about the scale of immigration” to the country. Two-thirds wanted tougher immigration laws and 72 percent were dissatisfied with “the way the government is dealing with immigration and asylum” (Harper, 2013).

The relaxation of immigration controls for international workers is a new position on immigration as historically administrations tightened controls on nonwhite migration in response to public sentiment (Home Office, 2002d), when it comes to immigration in the United Kingdom, “[policymakers’] demiurge is not the receivers of concentrated benefits, such as employers or ethnically groups, but the bearers of diffuse costs: a public that has been overwhelmingly and immovably hostile to ... immigration” (Hansen, 1999, p.809). Under the Thatcher administration, strict controls against nonwhite immigrants were considered good for race relations (Spencer, 2002).

The most significant observation of this study is the fact that the United Kingdom is an interesting case to delve into the problem of migration paradox. As noted earlier, scholars present the migration paradox confronting states as import labour to boost the economy and at the same time satisfy the public’s demand for restrictive policies. To circumvent this dilemma, states opt for the former and are ambivalent about the latter. In the United Kingdom, public objection to immigration – be it non-white, humanitarian, or illegal – has been a constant feature of the political landscape. The United Kingdom is not unlike any other non-traditional immigration countries in this respect. However, in the United Kingdom, public outrage is particularly high, and it historically tended to direct policy on and certainly rhetoric surrounding immigration, perhaps more so than employers do.

Conclusions

Broadly translated our findings indicate that to quell public concerns, in the United Kingdom, immigration has traditionally been framed in terms of denying entry to unwanted migrants. The goals of “reforms is to admit people selectively in order to maximize the economic benefit of migration to the UK” and “to build a system that will be more responsive to economic need, simpler and more robust against abuse” (Home Office, 2002c). A mantra that has come out of the Home Office expressed over the years is “letting in those that Britain wants [immigrants that will make a

positive economic contribution to society] and keeping out the unwanted.” Particularly in the 1990’s, the media’s portrayal of asylum seekers confounded the immigration issue and muddled all discussions about other streams of immigration into the United Kingdom. The paper concludes by arguing the government is always on the defensive, making policies or promoting rhetoric that represents the government as tough. Layton- Henry (Layton-Henry, 1992, p.331) observes, “Tough rhetoric is often used to distract attention from sensible liberal policies that politicians fear will be criticized in the popular press.” The rhetoric surrounding the introduction of the HSMP in 2002 and the PBS in 2005 is that of fixing the asylum morass and stopping abuses to the system. To confront and dispel this public notion of mismanagement, officials chose a system that allows for transparency into the type of immigrants selected and the needs they fulfill. The PBS system gives a sense of government control. Points systems are state planned (although there can be consultations with stakeholders) and the system puts the decision of who and how many entirely in the hands of government. Insofar as control is stressed, it suggests that the government is attentive to the restrictionist preferences of the average member of the public to a certain degree. In the United Kingdom, politicians are beholden to the public with respect to immigration policy (Somerville, 2007).

In addition, these findings provide additional information about high-skilled migrants to be offered permanent residence and not required to have a job offer. Thus, when looking at economic immigration, one finds a divergence from average public preferences for closing the valve to immigration (limited to no immigration). Labour adopted an expansive policy to recruit highly skilled immigrants, so liberal that there was no cap set on the number of highly skilled immigrants allowed to enter.

Importantly, our findings provide evidence for a repackaging of the public’s concern in the UK: it is not that the public wants zero migration; rather they want managed migration. The authorities frame the public’s fear in terms of their concern for abuse of the system, a clever strategy that shifts the public’s attention from numbers to an issue of management. To confront and dispel this public notion, officials chose a system that allows for transparency into the type of immigrants selected and the needs they fulfill. Permitting highly skilled (or even skilled migrants) accomplishes this. As noted publicly by the Home Office migrants tend to be more qualified and contribute more to the British economy than native labour. Such evidence thus makes it easier for public acceptance (better public perception) of migration.

References

- Clarke, J. and Salt, J., 2003. Work Permits and Foreign Labour in the UK: A Statistical Review. *Labour Market Trends*, 111(11), 563–574.
- Hansen, R., 1999. The Kenyan Asians, British Politics, and the Commonwealth Immigrants Act, 1968. *The Historical Journal*, 42(03), 809–834.
- Hansen, R., 2000. *Citizenship and Immigration in Post-war Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Harper, M., 2013. Written Ministerial Statement on the Seasonal Agricultural Workers Scheme and the Food Processing Sectors Based Scheme. *GOV.UK*, [online] September 12. Available at: <<https://www.gov.uk/government/speeches/seasonal-agricultural-workers-scheme-and-the-food-processing-sectors-based-scheme>> (Accessed 20 September 2020).
- Home Office, 1998. *Fairer, Faster, Firmer- A Modern Approach to Immigration and Asylum*. London: Home Office.

- Home Office, 2002a. *Secure Borders, Safe Havens - Integration with Diversity in Modern Britain*. London: Home Office.
- Home Office, 2002b. *Highly Skilled Migrants Programme*. London: Home Office.
- Home Office, 2002c. *Working Holidaymakers Scheme: Consultation Documents*. London: Home Office.
- Home Office, 2002d. *Knowledge Migrants: The Motivations and Experiences of Professionals in the UK on Work Permits*. London: Home Office.
- Home Office, 2005. *Controlling Our Borders: Making Migration Work for Britain – Five Year Strategy for Asylum and Immigration*. London: Home Office.
- Layton-Henry, Z., 1992. *The Politics of Immigration: immigration, race and race relations in post-war Britain*. Oxford: Blackwell.
- Layton-Henry, Z., 2004. Britain: From Immigration Control to Migration Management. In: W. Cornelieus, T. Tsuda, P. Martin and J. Hollifield, Eds., 2004. *Controlling Immigration*. Stanford: Stanford University Press, p.297–334.
- Smith, J., 2009. Migrant Workers Face Tougher Test to Work in the United Kingdom. *SkillClear*, [online] February 22. Available at: <<https://skillclear.co.uk/immigration-news/uk-immigration-news/migrant-workers-face-tougher-test-to-work-in-the-united-kingdom/#top>> (Accessed 20 September 2020).
- Somerville, W., 2007. *Immigration Under New Labour*. Bristol: Policy Press.
- Spencer, I.R., 2002. *British Immigration Policy Since 1939: The Making of Multi-Racial Britain*. New York: Routledge.
- Стаття надійшла до редакції 25.09.2020 р.

Є. Блажевська

ЕВОЛЮЦІЯ ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ПЕРШІЙ ДЕКАДІ 2000-х.

У цій статті подано огляд імміграційної політики Великої Британії у першій декаді 2000-х. Упродовж тривалого часу Британія була відома як країна «нульової імміграції» та враховуючи, що більшість повоєнних обмежувальних заходів у Великій Британії були спрямовані на іммігрантів, які були расово відмінними від корінних жителів Британських островів. Расистський дискурс імміграційної політики Великої Британії визначав форми та методи її реалізації. На відміну від минулих запитів Великої Британії, лейбористські уряди 1997-2010 років проводили експансивну економічну імміграційну політику.

У статті аналізується імміграційна політика Великої Британії як демонстрація безпрецедентної трансформації політики уряду лейбористів порівняно з повоєнними рестрикційними заходами.

Ключові слова: імміграційна політика, уряд лейбористів, Велика Британія.

УДК 327(470:73)

М. А. Бучин
А. О. Брендак

ПРОБЛЕМА СТАТУСУ АЛЯСКИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ РИТОРИЦІ

У статті розглядається проблема правового статусу Аляски та її відображення в сучасній політичній риторичі Російської Федерації. Визначено основні політичні сили Росії, які виступають за повернення території Аляски під російську юрисдикцію, наведено характер їхніх висловлювань щодо перегляду статусу Аляски.

Ключові слова: *Аляска, правовий статус, політична риторика, США, Російська Федерація.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-168-174

Сьогодні півострів Аляска є найбільшим штатом США, на його території розміщені значні поклади корисних копалин, регіон є одним із найрозвинутіших штатів Америки. Власне це призводить до того, що територія півострову стає дедалі більшою сферою зацікавленень не лише влади Сполучених Штатів, але й інших держав, зокрема, Російської Федерації. Окрім цього, півострів Аляска знаходиться в стратегічно важливому місці, оскільки біля нього проходить Північний морський шлях, який останнім часом став об'єктом російсько-американської суперечки. У зв'язку із цим, дослідження даної проблеми, зокрема, за допомогою здійснення аналізу поглядів представників російської влади, журналістів, населення та ситуації в регіоні загалом, є вкрай актуальним.

Проблематика статусу Аляски та її висвітлення в політичній риторичі сучасної Росії стала предметом дослідження низки вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них варто виокремити таких: Р. Азатов, Н. Вікторов, Л. Воронков, М. Гепанольський, Р. Дженсі, В. Дятликович, Є. Слабковська, С. Хейкокс та ін. Дослідники вивчали історичні аспекти колонізації Аляски Російською імперією, причини та наслідки її продажу США, сучасний ресурсний потенціал півострова, причини зацікавленості Аляскою з боку Росії на сучасному етапі. Водночас дослідження сучасної російської політичної риторики щодо статусу Аляски значною мірою залишилися поза увагою науковців, що зумовлює необхідність більш ґрунтовного дослідження цього аспекту проблематики.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз особливостей та причин російського зацікавлення регіоном Аляски та його відображення в сучасній російській політичній риторичі.

Як відомо, Аляска не завжди належала до території Сполучених Штатів Америки. Півострів був колонізований у кінці 18 ст. Російською імперією, яка на правах першовідкривача в 1799 р. офіційно взяла півострів Аляска під свої володіння та розпочала колонізацію території. Однак в силу низки причин (програв Російській імперії у Кримській війні, віддаленість території, бажання налагодити дружні стосунки з Америкою та ін.) всередині 19 ст. актуальним для Російської імперії постало питання продажу Аляски американцям.

Відтак, після переговорів 30 березня 1867 р. відбулось підписання договору щодо продажу півострова. Крім Аляски, до володінь США переходили Алеутські острови, низка островів у Беринговому морі, архіпелаг Олександра а також дрібні острови. Таким чином, США купили в Росії територію площею 1 мільйон 519 тисяч квадратних кілометрів за 7,2 млн. доларів. Разом із територією США передавалось все нерухоме майно, колоніальні архіви, офіційні та історичні документи, які стосувались переданих територій. 18 жовтня 1867 р. на Алясці було урочисто піднято американський прапор. З 1917 р. цей день відзначається в США як День Аляски (Jensen, R., 1975).

На сучасному етапі більшості дослідників цього питання важко визначити, чи був продаж Аляски дійсно вигідним для Росії, чи це стало фатальною помилкою. Ряд вчених, зокрема, російських, сходяться на думці, що хоч в 1867 р. було багато аргументів на користь продажу Аляски і вони були досить серйозні, проте Аляску продавати справді було не обов'язково. Як заявляє більшість вчених, в той момент в Росії із США були теплі відносини і поспішати не було потрібно, але Російська імперія, все-таки, пішла з північної частини Америки, надавши, таким чином, США величезний стратегічний плацдарм (Дятликович и Слабковская, 2017).

Говорячи про сучасну Аляску та про причини російського зацікавлення нею, варто розпочати з аналізу її політичного та економічного становища. Як відомо, 3 січня 1959 р. Аляска стала 49 штатом США. Аляска видобуває 20-25% всієї американської нафти, а надра штату містять 30% всіх нафтових запасів країни. За річним виробництвом золота штат займає друге місце в США, поступаючись тільки Неваді. Також важливе місце належить видобутку корисних копалин, який відбувається на відкритій шахті Ред-Дог-Майн. Вона займає номінацію найбільшого в світі виробника цинку. У США, до прикладу, на цій шахті видобувають 65% від загального обсягу американського цинку. Не менш високорентабельною є лісова галузь. Вона, зокрема, першочергово є орієнтованою на експорт деревини в Азію. Саме тому згаданий вище потужний ресурсний запас Аляски є головною причиною того, чому Росія зацікавлена цим регіоном. Як наслідок, в наш час дедалі більше російських науковців та експертів, говорячи про продаж Аляски, стверджують, що в 1867 р. Америка купили в Росії «майбутнє Ельдорадо» (Азатов, 2010).

Говорячи про другу причину все більшого інтересу Росії до Аляски, слід сказати, що материкова територія штату та прилеглі до неї території розташовані в доволі важливому місці. Стратегічна і геополітична важливість Аляски колосальна, оскільки біля неї проходить найкоротший коридор, що з'єднує Північну Америку з Азією. Крім того, велика берегова лінія штату разом з прилеглим до нього острівним архіпелагом робить велику частину північної акваторії Тихого океану частиною територіальних вод США. Росія зацікавлена у Північному морському шляху, який досі є єдиним транспортним маршрутом, що має змогу інтегрувати віддалені регіони Північної Росії та їхні ресурсні потужності в національну та глобальну економіку. Відтак, Російська Федерація давно вважає Північний регіон сферою власних стратегічних інтересів. Саме тому представники російської політичної еліти неодноразово наполягали на тому, що Росія має право контролювати судноплавство по Північному маршруту (Воронков, 2012).

Вже за часів СРСР, на початку 1950-х років, на Алясці було знайдено значні поклади нафти, а преса назвала цю подію «найбільшим відкриттям в історії». Саме тоді було вперше підняте питання стосовно достовірності договору про продаж Аляски, а радянські політики почали виступати із заявами, що Російська імперія дала територію Аляски в оренду США

на 100 років. Серед російського населення швидко поширились ці чутки і в суспільстві можна було дедалі частіше почути про те, що колись Аляска знову стане володінням Росії.

Сьогодні можна побачити різку тенденцію до збільшення обговорення питання приналежності Аляски серед російського населення, ЗМІ та навіть певних політичних сил. Після незаконної анексії Криму в 2014 р. серед російських націоналістів різко почали пропагуватись імперіалістичні ідеї «повернення» значної кількості регіонів світу, які, на їхню думку, повинні належати Росії. Яскравим свідченням цього стало спорудження пам'ятника російськими ультраправими націоналістами в курортному місті Криму – Євпаторії, із надписом на російській і татарській мовах: «Майбутнім поколінням: ми повернули Крим, ви повернете Аляску». Фото пам'ятника в мережі «Facebook» викликало великий ажіотаж серед користувачів, які, окрім Аляски, запропонували владі повернути й Київ (Науcox, 2017).

Варто зазначити, що більшість ідей про повернення Аляски до Росії поширюються саме через соціальні мережі та веб-сайти. Зокрема, у 2019 році, один із інтернет-користувачів створив петицію, адресовану колишньому Міністру культури РФ В. Мединському із назвою «Повернути Аляску Росії – історичні землі, відкриті російськими дослідниками колоністами!» Окрім цього, сьогодні в російських соціальних мережах часто можна натрапити на зображення із текстом: «Аляска буде наступною» (Ганопольський, 2018).

Того ж року, відомий російський політолог і експерт М. Старіков на своїй сторінці в соціальній мережі натякнув, що Росія може розірвати договір з США про продаж Аляски через скандал щодо виходу США з Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності. Як сказав М. Старіков, договір застарів, так як підписувався в іншій геополітичній реальності, а також, що вихід Росії з цього договору буде спрямований не проти США, а на розширення торгових можливостей Росії, адже так Москві буде зручніше торгувати з Азією. Окрім цього, за М. Старіковим, угода від 1867 р. була договором поступки, а не продажу, оскільки звичної для тих часів формули на «вічні часи» не було прописано. Тим не менше, тоді російська влада про питання повернення Аляски офіційно не згадувала (Викторов, 2018).

Для того, щоб краще зрозуміти, як в РФ відносяться до повернення Аляски, необхідно проаналізувати діяльність деяких партій та політичних діячів, які не раз висловлювались з цього приводу. В першу чергу можемо згадати про лідера Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновського, який регулярно говорить про Аляску, а також заявляє, що скоро в США буде новий «Майдан», створений за ініціативи жителів Аляски щодо приєднання до Росії. В. Жириновський не приховував своїх амбіцій в контексті Аляски і в своєму передвиборчому ролику, де він пообіцяв приєднати до Російської Федерації Аляску, а також розповів, що самі жителі Аляски просяться назад до Росії. Він переконаний, що в перспективі Аляска знову повернеться в склад РФ, у чому намагається переконати усе російське населення. Після побудови мосту через Керченську протоку В. Жириновський запропонував також з'єднати російський Чукотський півострів із американською Аляскою (Жириновский, 2017).

Однією з політичних партій, яка активно підтримує ідею приєднання півострова Аляска до Російської Федерації, є партія «Партія ветеранів Росії». Одним з основних пунктів партії в її політичній програмі є вимога щодо звернення Росії в міжнародні судові інстанції задля визнання незаконним і недійсним договору купівлі-продажу Аляски, оскільки, як вони заявляють, оплата здійснювалася безготівковими доларами, а не золотом. Крім того, кошти

отримало не Міністерство фінансів Росії, а приватна особа, що суперечило умовам договору. Вони наполягають на тому, що справжня історична територія Російської Федерації повинна бути їй повернута. Тим не менше, Партія ветеранів Росії сьогодні не має значного впливу і в порівнянні з іншими партіями має досить низький рейтинг і підтримку (Политические партии в Российской Федерации, 2018).

Важливу роль в просуванні ідеї повернення Аляски відіграє Комуністична партія РФ, що була заснована в 1993 р. і, фактично, стала наступницею Комуністичної партії СРСР. У 2014 р. під егідою цієї партії було створено Комітет по звільненню Аляски. Як вказано на офіційному сайті партії, Комітет був сформований з корінних жителів території півострова і російських активістів лівих рухів. У планах Комітету є створення соціальної мережі на Алясці, щоб координувати протестну активність жителів. Також активісти планують звернутись в міжнародний суд ООН, коли будуть мати достатню кількість доказів та заяв (Комитет освобождения Аляски, 2014).

Варто сказати, що на сайті Білого дому невідомим жителем міста Анкоридж, найбільшого населеного пункту штату Аляска, була опублікована Петиція про повернення Аляски до складу Росії, яка за два дні після створення набрала понад 11 тисяч голосів. Тим не менше, дана пропозиція не набрала необхідної кількості голосів для її розгляду, після чого її видалили. Особливо бурхливо на ці події відреагувала Комуністична партія Росії, а саме представники Комітету по звільненню Аляски. На їхню думку, хакери видаляли з офіційного сайту Білого Дому тисячі підписів американців. За розрахунками Комітету, якби петицію не було видалено, вона могла б зібрати достатню кількість голосів (Комитет освобождения Аляски, 2014).

Варто зазначити й про те, що постійно з'являються нові юридичні претензії щодо Аляски з російської сторони. Зокрема, Компанія міжнародних юристів Garrett, Paterson and Shugaev, пов'язана з урядом Росії, в 2014 р. почала працювати в архівах Конгресу США, намагаючись знайти можливості для оскарження процедури продажу Аляски. Крім цього, однією з претензій до США стала заява мера Якутська А. Ніколаєва щодо приналежності невеликого острова Спруса, що знаходиться поблизу Аляски, до Російської православної церкви. Політик відправив лист до Державної Думи Російської Федерації, в якому йшлося про те, що острів Спрус ні продажу, ні оренді не підлягає, оскільки це святий острів і він належить Російській православної церкві (Подосенов, 2016).

Відомий журналіст, політолог та справжній українофоб А. Вассерман заявив, що Росія навряд чи б відмовилась від Аляски, якби США в особі її президента Д. Трампа запропонували повернути півострів в обмін на певні послуги, наприклад, на допомогу в справі про імпічмент. Водночас, на думку А. Вассермана, у зв'язку із тим, що на Алясці є поклади нафти і газу, зручні позиції для розміщення озброєння, і можливості для повного контролю над східним виходом північноморського шляху, США ніколи добровільно не захочуть віддати Аляску Росії (Вассерман, 2020).

У свою чергу російський президент В. Путін поки що жодного разу не робив гучних заяв щодо півострова Аляска. В основному, коли хтось із телеведучих на провідних російських каналах запитує В. Путіна, що він думає про те, що Аляска могла б належати зараз Росії, президент пропонує не перебільшувати щодо цього питання. Зокрема, ще в 2014 р. В. Путін під час прямої трансляції, відповідаючи на питання про статус Аляски, заявив, що півострів Росії не потрібен, і нагадав, що Аляска була добровільно продана США. Також він наголосив, що Росія є північною країною і значна її частина розміщується на

Крайній Півночі. Таким чином В. Путін продемонстрував, що боротись із США за Аляску поки нема потреби (Мир 24, 2014).

Хоч всі коментарі В. Путіна були достатньо нейтральними, варто врахувати агресивну зовнішню політику Росії та посилення російської військової присутності в арктичному регіоні. Сказане вище, на нашу думку, дає змогу припустити, що в майбутньому питання щодо приналежності Аляски може актуалізуватися.

Підсумовуючи, ми можемо стверджувати, що проблема статусу Аляски в російській політичній риторичі реально існує. Зокрема, можна зробити висновок, що різке зацікавлення Аляскою серед політичних діячів та російського населення вже активізує підняття цього питання на всеросійському рівні. Тому в майбутньому такі дії зі сторони Російської Федерації можуть справді призвести до того, що серед населення Аляски можуть виникнути сепаратистські настрої, а це може становити небезпеку для територіальної цілісності Сполучених Штатів Америки. Оскільки ця проблема стосується двох найпотужніших світових лідерів, вона може спричинити ризик виникнення нового територіального конфлікту, в який можуть бути задіяні не лише Сполучені Штати Америки та Російська Федерація, але й весь світ.

Зважаючи на сучасний характер проблематики, перспективним напрямком для подальших наукових досліджень вбачається вивчення російської політичної риторичі щодо геополітичного статусу Аляски в майбутньому, особливо у випадку можливої зміни влади у США після президентських виборів 2020 р.

Бібліографічний список

- Азатов, Р., 2010. Щедрая американская Арктика. *Независимая газета*. [онлайн] 13 декабря. Доступно: <http://www.ng.ru/dipkuret/2010-12-13/11_arctic.html> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Вассерман, А., 2020. Плюсы возвращения Аляски России. *Анатолий Вассерман*, [онлайн] 4 февраля. Доступно: <<https://vassermans.ru/com/plyusy-vozvrashheniya-alyaski-rossii>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Викторов, Н., 2018. Россия может разорвать договор о передаче Аляски США. *Utro.ru*, [онлайн] 29 октября. Доступно: <<https://utro.ru/politics/2018/10/29/1378756.shtml>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Воронков, Л.С., 2012. Интересы России в Арктике. *МГИМО Университет*, [онлайн] 30 августа. Доступно: <<https://mgimo.ru/about/news/experts/226453/>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Ганопольський, М., 2018. Після Криму Росія спробує відібрати у США Аляску? *Главком*, [онлайн] 30 січня. Доступно: <<https://glavcom.ua/columns/ganapolyskiy/pislya-krimu-rosiya-sprobuje-vidibrati-u-ssha-alyasku-466037.html>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Дятликович, В. и Слабковская, Е., 2017. Продажа Аляски: точный расчет или роковая ошибка. *ТАСС*, [онлайн] 30 марта. Доступно: <<https://tass.ru/politika/4133805>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Жириновский, В., 2017. Построим мосты Сахалин – Япония и Чукотка – Аляска. *REGNUM*, [онлайн] 13 октября. Доступно: <<https://regnum.ru/news/2333822.html>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Комитет освобождения Аляски, 2014. Комитет освобождения Аляски обвиняет администрацию США в аннулировании подписей на сайте Белого Дома.

- Коммунисты Петербурга и Ленинградской Области*, [онлайн] 21 апреля. Доступно: <<http://kplo.ru/content/view/3280/5/>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Мир 24, 2014. *Путин: Вернуть Аляску? Зачем она? Прямая линия. 17.04.2014*. [видео онлайн]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=BibJsVbyE8s&ab_channel=%D0%9C%D0%B8%D1%8024> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Подосенов, С., 2016. Чиновники ДФО призывают вернуть РПЦ принадлежащий США остров. *Известия*, [онлайн] 26 марта. Доступно: <<https://iz.ru/news/568092>> (дата обращения 17 сентября 2020).
- Политические партии в Российской Федерации, 2018. *Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации*, 7, с.79-80.
- Наусох, S., 2017. Russian extremists want Alaska back. *Anchorage Daily News*, [online] May 18. Available at: <<https://www.adn.com/opinions/2017/05/18/russian-extremists-want-alaska-back/>> (Accessed 17 September 2020).
- Jensen, R., 1975. *The Alaska Purchase and Russian-American Relations*. Seattle: University of Washington Press.

References

- Alaska Liberation Committee, 2014. Komitet osvobozhdeniya Alyaski obvinyaet administratsiyu SShA v annullirovanii podpisey na sayte Belogo Doma [The Alaska Liberation Committee accuses the US administration of revoking the signatures on the White House website]. *Communists of St. Petersburg and the Leningrad Region*, [online] April 21. Available at: <<http://kplo.ru/content/view/3280/5/>> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Azatov, R., 2010. Shchedraya amerikanskaya Arktika [Generous American Arctic]. *Independent newspaper*, [online] December 13. Available at: <http://www.ng.ru/dipkurer/2010-12-13/11_arctic.html> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Dyatlikovich, V. and Slabkovskaya, Ye., 2017. Prodazha Alyaski: tochnyy raschet ili rokovaya oshibka [Alaska Sale: Accurate Calculation or Fatal Mistake]. *TASS*, [online] March 30. Available at: <<https://tass.ru/politika/4133805>> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Hanapolskyi, M., 2018. Pislia Krymu Rosiia sprobuie vidibraty u SShA Aliasku? [After Crimea, Russia will try to take Alaska from the United States?]. *Glavkom*, [online] January 30. Available at: <<https://glavcom.ua/columns/ganapolyskiy/pislya-krimu-rosiya-sprobuje-vidibrati-u-ssha-alyasku-466037.html>> (Accessed 17 September 2020). (in Ukrainian).
- Наусох, S., 2017. Russian extremists want Alaska back. *Anchorage Daily News*, [online] May 18. Available at: <<https://www.adn.com/opinions/2017/05/18/russian-extremists-want-alaska-back/>> (Accessed 17 September 2020).
- Jensen, R., 1975. *The Alaska Purchase and Russian-American Relations*. Seattle: University of Washington Press.
- Мир 24, 2014. *Путин: Вернуть Аляску? Зачем она? Прямая линия. 17.04.2014* [Vladimir Putin: Return Alaska? Why is it? Straight line. 04/17/2014]. [video online] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=BibJsVbyE8s&ab_channel=%D0%9C%D0%B8%D1%8024> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Подосенов, S., 2016. Chinovniki DFO prizyvayut vernut RPTs prinadlezhashchiy SShA ostrov [FEFD officials are calling for the return of the US-owned island to the Russian Orthodox Church]. *Izvestiya*, [online] 26 March. Available at: <<https://iz.ru/news/568092>> (Accessed

- 17 September 2020). (in Russian).
- Politicheskie partii v Rossiyskoy Federatsii [Political parties in the Russian Federation], 2018. *Bulletin of the Central Election Commission of the Russian Federation*, 7, p.79-80. (in Russian).
- Vasserman, A., 2020. Plyusy vozvrashcheniya Alyaski Rossii [Pros of returning Alaska to Russia]. *Anatoliy Vasserman*, [online] February 4. Available at: <<https://vassermans.ru/com/plyusy-vozvrashheniya-alyaski-rossii>> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Viktorov, N., 2018. Rossiya mozhet razorvat dogovor o peredache Alyaski SShA [Russia may break the agreement on the transfer of Alaska to the United States]. *Utro.ru*, [online] October 29. Available at: <<https://utro.ru/politics/2018/10/29/1378756.shtml>> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Voronkov, L.S., 2012. Interesy Rossii v Arktike [Russia's interests in the Arctic]. *MGIMO University*, [online] August 30. Available at: <<https://mgimo.ru/about/news/experts/226453/>> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Zhirinovskiy, V., 2017. Postroim mosty Sakhalin – Yaponiya i Chukotka – Alyaska [We will build bridges Sakhalin - Japan and Chukotka - Alaska]. *REGNUM*, [online] October 13. Available at: <<https://regnum.ru/news/2333822.html>> (Accessed 17 September 2020). (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 20.09.2020 р.

M. Buchyn

A. Brendak

THE ISSUE OF ALASKA'S STATUS IN THE CURRENT RUSSIAN POLITICAL RHETORIC

The problem of the legal status of Alaska and its reflection in the modern political rhetoric of the Russian Federation are considered in the article. The main reasons for the sale of Alaska by the Russian Empire to the United States of America were researched: the loss of the Russian empire in the Crimean War; remoteness of Alaska from the Russian capital; unprofitability of Alaska in then conditions; the desire to establish friendly relations with the US and other countries.

It is found that the main reasons for the growing interest of the Russian Federation in changing the geopolitical status of Alaska at the present stage are the following: the presence of significant reserves of natural resources on the peninsula, including oil, gas, zinc, gold, wood, etc.; the importance of the geopolitical location of the peninsula, the possession of which gives access to the Arctic and the Northern Sea Route; imperial policy of the Russian Federation, etc.

It is noted that the main political forces in Russia, advocating the return of the territory of Alaska to Russian jurisdiction, are the LDPR and its leader Volodymyr Zhyrynovskiy; Party of Veterans of Russia; Communist Party of the Russian Federation; individual political scientists, journalists, political figures. The nature of their statements about the revision of the status of Alaska, the active use of social networks to disseminate the opinion that Alaska should be returned under the jurisdiction of Russia, are revealed. It was determined that the Russian political rhetoric to change the geopolitical status of Alaska sounds only from certain political forces, but is not an official position of the current Russian government. At the same time, it was shown that the Russian Federation is strengthening its military presence in the territories adjacent to Alaska, that can be regarded as a desire to strengthen the influence and presence in the Arctic.

Keywords: *Alaska, legal status, political rhetoric, US, Russian Federation.*

УДК 327.88:324

М. А. Бучин
М. В. Кіцяк

ВИБОРИ ЯК ОБ'ЄКТ ТА ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається проблема використання інституту виборів як об'єкта та інструмента гібридної війни. Розкрито основні форми іноземного втручання у виборчий процес. Акцентовано увагу на тому, що в умовах гібридної російської агресії для України важливим є забезпечення надійного захисту інституту виборів.

Ключові слова: вибори, демократія, гібридна війна, іноземне втручання у вибори, пропаганда, кібертероризм, іноземні спостерігачі.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-175-182

Науковці традиційно звикли розглядати будь-яку війну, в тому числі й гібридну, в першу чергу крізь призму військового фактору. Однак однією з цілей сучасних гібридних воєн стає політична система та демократичний лад країн, які стають об'єктом гібридного нападу. Більше того, як показує політична практика останніх років, саме такий важливий демократичний інститут, як вибори, стає об'єктом пильної уваги та інструментом в руках агресора для досягнення поставлених цілей.

Одним з ініціаторів та суб'єктів багатьох сучасних гібридних воєн є Російська Федерація, яка через здійснення гібридних нападів намагається реалізувати свої імперські геополітичні амбіції. Водночас її гібридні дії часто носять прихований характер та націлені саме на використання виборів у зарубіжних країнах для посилення свого впливу та забезпечення перемоги на виборах близьких за ідеологічним уподобаннями та методами діяльності політиків.

Зважаючи на те, що Україна стала об'єктом потужної російської агресії та з 2014 р. до сьогодні веде гібридну війну з Російською Федерацією, проблематика роботи своє особливо актуальною для нашої держави. Посилює значимість та потрібність роботи і той факт, що демократичні вибори в Україні лише перебуває на стадії свого інституційного становлення, тому є вразливими до внутрішніх та зовнішніх загроз. Цим не перестає користуватися наш північний ворог, який хоче дискредитувати Україну на міжнародній арені як нездатну проводити демократичні вибори та забезпечити прихід до влади шляхом виборів лояльних українських політиків. Тому вивчення впливу гібридної війни на виборчий процес дасть змогу краще зрозуміти суть гібридного конфлікту та отримати додаткові можливості для його врегулювання відповідно до національних інтересів України.

Останнім часом гібридна війна стала предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких варто виокремити М. Бучина, М. Гетьманчука, К. Гілза, А. Котенка, М. Кравченка, Ю. Курус, Є. Магду, М. Требіна та ін. Водночас практично недослідженим залишається такий аспект гібридної війни, як іноземне втручання у хід та результати виборів. Також варто відзначити суб'єктивність та заідеологізованість проблематики, що вимагає додаткових незаангажованих наукових досліджень.

Мета роботи – здійснити комплексне політологічне дослідження виборів як об'єкта та інструмента гібридної війни на сучасному етапі.

Розглядаючи поняття «гібридна війна», варто одразу наголосити, що серед науковців немає єдиної позиції щодо трактування цього поняття. Зокрема, багато дослідників схильні трактувати гібридну війну, виходячи з етимології цього слова, роблячи акцент саме на гібридності феномену. У такому контексті під гібридною війною розуміють тип конфлікту, який поєднує традиційні та нетрадиційні, симетричні та асиметричні, військові та невійськові способи ведення війни, які тісно переплітаються, відтак, ніхто не розуміє взагалі, що насправді відбувається і чи дійсно наявний стан війни. В останньому дослідники власне вбачають основну небезпеку гібридної війни.

Відомий вітчизняний дослідник Є. Магда трактує гібридну війну крізь призму мети та об'єктів цього типу конфлікту. Як результат, під гібридною війною науковець розуміє прагнення однієї країни підкорити іншу за допомогою таких інструментів, як політичні, економічні та інформаційні. Саме тому, наголошує дослідник, в умовах гібридної війни військовий фактор та бойові дії є другорядними, головними ж стають інформаційна складова та інші важелі впливу. В сучасному світі завдяки швидкості поширення інформація перетворилася не тільки на товар, але й на зброю. В гібридній війні одні держави прагнуть агресивно діяти на свідомість громадян іншої країни. Підсумовуючи вищесказане, Є. Магда зазначає, що мета гібридної війни полягає не в тому, щоб знищити мільйони людей, а в тому, щоб їх залякати й деморалізувати (Магда, 2015).

Однією з головних цілей гібридної війни є намагання дестабілізувати ситуацію всередині країни-жертви, добитися зміни її політичного режиму. Йдеться в першу чергу про намагання держави-агресора (який, здебільшого, репрезентує недемократичний політичний режим) зруйнувати демократичні засади суспільно-політичного ладу країни-жертви.

У цьому контексті ми погоджуємося із думкою помічника генерального секретаря НАТО з питань нових викликів безпеці А. Міссіролі, який стверджує, що головними цілями гібридної агресії є й надалі залишаються демократичні вибори (які є головним механізмом формування влади, а, відтак, інструментом забезпечення функціонування демократичної політичної системи) та верховенство права. Як наголошує посадовець, це стає викликом не лише для окремо взятих держав, але й для цілих альянсів (Тюхтенко, 2018).

На нашу думку, такий стан справ зумовлений амбівалентною сутністю самого інституту виборів. З одного боку, вибори є атрибутом та каталізатором демократії. З іншого боку, вибори можуть стати загрозою для демократії. Зокрема, відомі випадки, коли за результатами цілком демократичних виборів до влади приходили недемократичні диктатори (чого тільки вартий випадок із приходом до влади у Німеччині у 1933 р. А. Гітлера). Крім того, в недемократичних країнах вибори стають прикриттям та засобом легітимації недемократичної політичної еліти. Зрештою, вибори можуть стати інструментом у руках ворога, який спробує їх використати задля збільшення впливу на свого суперника, дестабілізації ситуації тощо.

Така значна увага держав-агресорів до інституту виборів та його інтеграції до стратегії гібридної війни пояснюється наявністю значний переваг такого інструменту для досягнення поставлених цілей. Зокрема, варто розуміти, що однією із можливих форм гібридної війни із використанням інституту виборів суперника є пропаганда, яка має на меті переконати населення країни-жертви підтримати політичні сили чи кандидатів, які вигідні агресору. В цьому контексті варто згадати відоме висловлювання президента США Р. Ніксона про те, що один долар, який буде потрачений на пропаганду, є важливішим та дасть набагато

більше, ніж десять доларів, які були вкладені в озброєння. Це Р. Ніксон пояснював тим, що цей один долар буде використаним і даватиме результат одразу, а інші десять доларів будуть давати результат значно пізніше (Gils, 2016).

Варто відзначити, що питання механізмів та форм втручання іноземних держав у вибори як елемент гібридної війни є практично недослідженим на науковому рівні. Це парадоксально, зважаючи на ту колосальну увагу, яку останніми роками проблематиці іноземного втручання у вибори приділяють аналітики, журналісти, фахівці з виборів та інтернет-технологій. Зважаючи на те, що проблематика досліджена, здебільшого, на рівні публіцистики, а окремі науковці якщо і розглядають цю проблематику, то лише як один з дотичних аспектів більш широкого спектру проблем, вважаємо за потрібне виокремити на основі аналізу теорії та виборчої практики країн світу такі основні можливі форми іноземного втручання у виборчий процес як елемент гібридного конфлікту:

1. Підтримка вигідних державі-агресору кандидатів чи політичних партій з метою подальшого їхнього використання для дестабілізації країни-жертви, або ж для посилення через них впливу на ситуацію в країні, яка стала об'єктом гібридної війни. Форми такої підтримки можуть бути різноманітними. Зокрема, мова може йти про фінансову підтримку опозиційних до урядів держав-жертв політиків чи політичних сил, в тому числі – під час виборів. Також іноземна підтримка опозиційних антисистемних політиків може відбуватися в інформаційному полі. Це може набувати форм як прямої агітації (прямих закликів з боку офіційних осіб держави-агресора голосувати чи не голосувати за певні політичні сили), так і опосередкованої пропаганди, маніпуляцій, інформаційного тиску, шантажу тощо.

Варто, однак, відзначити, що такі форми часто є незаконними, суперечать як національному законодавству країн, що стали жертвами гібридної війни, так і міжнародним стандартам виборів. Зокрема, у прийнятому у 2001 р. документі Венеціанської комісії «Керівні принципи та доповідь про фінансування політичних партій» зазначається, що пожертви на діяльність політичних партій від зарубіжних держав чи корпорацій можуть бути заборонені. Водночас законодавець зазначає, що така заборона не повинна стосуватися фінансових пожертв від громадян держави, які проживають за кордоном (Ключковський, ред. 2009, с.308).

Якщо у питанні іноземного фінансування політичних партій Венеціанська комісія не є категоричною (допускає а не вимагає заборони іноземного фінансування), то у питанні фінансування передвиборної агітація Комісія є більш категоричною: законодавець чітко зазначає, що внески від іноземних держав або корпорацій під час передвиборної агітації мають бути забороненими. Хоча знову, як і у попередньому випадку, документ зазначає, що така заборона не має поширюватися на фінансові внески від співвітчизників, які проживають за кордоном (Ключковський, ред. 2009, с. 308).

Окрім іноземного фінансування, у міжнародному праві заборонена також і пряма іноземна агітація на виборах. Зокрема, у Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях СНД від 7 жовтня 2002 р. зазначається, що заборонена будь-яка пряма чи непряма участь іноземних громадян, іноземних юридичних осіб, міжнародних рухів та організацій у здійсненні діяльності, яка сприяє або перешкоджає підготовці та проведенню виборів до органів влади чи посадових осіб (Співдружність незалежних держав, 2002).

2. Вплив на певні категорії населення, яке проживає в державі-жертві, з метою підштовхнути їх до голосування за потрібних агресорові політиків. Йдеться, в першу чергу, про власних громадян, які проживають на території держави-ворога, або ж на представників

національних меншин. Однак, якщо проблема електорального вибору представників національних меншин, (які є громадянами країни-жертви та мають законне право голосу) завжди була актуальною та часто ставала проблемним місцем для багатьох країн світу, то ситуація із голосування іноземців є більш врегульованою. Виборче законодавство та виборча практика країн світу передбачає існування цензу громадянства, який унеможливує участь у виборах (і в якості виборців, і в якості кандидатів) іноземців.

Це ж стосується і міжнародних нормативно-правових актів, які регламентують виборчий процес та формують демократичні стандарти виборів. Зокрема, одним з еталонних документів у сфері виборчого права є Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії. У нормативно-правовому акті міститься положення, яке відзначає доцільність використання цензу громадянства. Водночас, Венеціанська комісія вбачає доцільність та рекомендує надавати виборчі права на місцевих виборах іноземцям, які певний період проживають у певній місцевості (Венеціанська комісія, 2002).

На нашу думку, певна логіка щодо надання іноземцям права голосу на місцевих виборах існує, однак законодавець повинен приймати рішення з цього приводу, враховуючи й безпековий чинник. Якщо в результаті отримання виборчих прав іноземці стануть дестабілізуючим фактором для держави та сприятимуть гібридній агресії ворога, то ми вбачаємо необхідність ліквідації такого права. В будь-якому випадку, використання власних громадян для дестабілізації виборчого процесу в державі-жертві є доволі обмеженим (місцевим рівнем виборів), або й неможливим. Чого не скажеш про національні меншини, які часто стають базою для «п'ятої колони» та сприяють гібридній війні з боку агресора.

3. Інформаційна пропаганда з боку держави-агресора, спрямована на те, щоб дискредитувати інститут виборів та його результати в країні, яка стала об'єктом гібридної війни. Варто сказати, що така форма впливу має опосередкований характер і лежить в рамках більш широких дій агресора, спрямованих на зниження суб'єктності держави, яка стала жертвою гібридної атаки, на міжнародній арені.

Ефективність такого гібридного впливу на результат виборів пов'язана з тим, що інститут виборів виконує важливу функцію легітимації влади. Тут варто сказати, що на сучасному етапі розвитку людської цивілізації народ, зазвичай, визнає і підтримує лише законно обрану владу. Це відрізняє сучасну владу від попередніх епох, коли народ визнавав спадкову владу чи владу завойовника. Саме завдяки виборам забезпечується ефективний та стабільний розвиток суспільства. Проте вибори сприятимуть легітимації влади лише тоді, коли носитимуть демократичний характер. В іншому випадку вибори, навпаки, сприятимуть делегітимації влади, її кризі, що, однозначно, впливатиме й на стабільність країни (Бучин, 2013, с.41).

Саме тому важливе завданням ініціатора гібридної війни – поставити під сумнів не лише результат конкретних виборів, але й дієвість інституту демократичних виборів у державі-жертві загалом. У випадку успішності це знижуватиме рівень довіри громадян до чинної влади, буде дестабілізувати ситуацію в державі, знижуватиме боєздатність країни і, відтак, робитиме гібридну війну більш успішною.

4. Використання інституту міжнародного спостереження за виборами задля досягнення цілей гібридної війни. У цьому контексті варто відзначити, що міжнародне спостереження амбівалентне за своєю суттю. З одного боку, воно є важливою гарантією та інструментом надання процесу спостереження за виборами безстороннього та незаангажованого характеру. Тут варто зауважити, що національні спостерігачі, зазвичай, набагато більш упереджені та заангажовані. Міжнародне ж спостереження за виборами

сприяє підвищенню авторитетності та легітимності виборів через здатність нейтралізувати порушення та фальсифікації; підвищенню довіри громадськості до інституту виборів та його результатів; послабленню потенційних конфліктогенних факторів під час виборів; обміну на міжнародному рівні досвідом та інформацією про розвиток демократії (Асоціація організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи, 2006).

З іншого боку, не володіючи досконало інформацією про місцеву специфіку, міжнародні спостерігачі не завжди можуть побачити цілісну картину виборів в чужій для себе країні. Однак, що більш важливо для нас в контексті аналізу гібридної війни, вибори завжди розглядаються як виключно внутрішньодержавний процес, тому інститут міжнародного спостереження за виборами, який повинен оцінити цей внутрішньодержавний процес, трактується в цьому контексті як певна форма втручання міжнародної спільноти у внутрішні справи країни. Тобто, міжнародне спостереження є формою зовнішнього контролю за здатністю влади організувати та проводити вибори (Бучин, 2010, с.135-136).

З вищесказаного стає зрозумілим, що використання державою-агресором своїх міжнародних спостерігачів може стати доволі зручним інструментом гібридної агресії. Адже громадянин держави-агресора може окрім формального спостереження за виборами, перетворитися на «шпигуна», який збирає необхідну для агресора інформацію. Більше того, такий міжнародний спостерігач може необ'єктивно оцінювати хід та результати виборів, свідомо занижуючи його демократичний характер, виконуючи, відповідно, описану вище гібридну функцію щодо дискредитації інституту виборів в державі, яка стала об'єктом гібридної війни.

5. Прямі кібератаки на електронні та комунікаційні системи, які використовуються в державі-жертві для організації виборів та підрахунку голосів. Йдеться про системи державного реєстру виборців, підрахунку голосів, а також системи електронного голосування (у випадку, якщо країна, що стала жертвою гібридної війни, використовує такий вид голосування). Окрім того, об'єктом кібератак можуть стати технологічні системи та електромережі. Атаки на останні можуть відбуватися, до прикладу, в день виборів, щоб ускладнити процес голосування та підрахунку голосів в умовах відсутності електроенергії. Також об'єктами кібератак можуть ставати представники правлячої політичної еліти з метою їхньої дискредитації в період виборів і, відтак, зменшення їхніх шансів на перемогу.

Підсумовуючи, варто відзначити, що в багатьох випадках можливості гібридного втручання у виборчий процес можуть бути нейтралізовані звичайним законодавчим регулюванням. Йдеться, зокрема, про участь іноземців у різних формах та етапах виборчого процесу. Відтак, кожна держава повинна сама вибирати потрібний баланс між необхідністю забезпечити демократичність виборчого процесу та необхідністю забезпечити безпеку інституту виборів і унеможливити гібридне втручання у виборчі перегони. Щодо інших форм можливого іноземного втручання у вибори, які не піддаються правовому регулюванню, механізмами їхньої нейтралізації можуть стати надійний захист інформаційних систем, а також високий рівень політичної культури власних громадян та представників політичної еліти.

Зважаючи на те, що Україна стала об'єктом гібридної агресії з боку Російської Федерації, перспективним напрямком для наших подальших наукових досліджень може стати вивчення російського гібридного впливу на інститут виборів в Україні.

Бібліографічний список

- Асоціація організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи, 2006. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_001> (дата звернення 8 серпня 2020).
- Бучин, М.А., 2010. Міжнародне спостереження за виборами як складова принципу гласних виборів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*, 17(912), с.134-139
- Бучин, М.А., 2013. Вибори як атрибут демократії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 21(23(3)), с.39-43.
- Венеціанська комісія, 2002. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року). *Election Obligations & Standards Database*. [онлайн] Доступно: <https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf> (дата звернення 8 серпня 2020).
- Ключковський, Ю., ред. 2009. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Переклад з англійської С. Кальченка, О. Россохи та Л. Колісецької. 2-ге вид. Київ: Логос.
- Магда, Є.В., 2015. Гібридна війна: питання і відповідь. *Детектор медіа*, [онлайн] 27 липня. Доступно: <https://ms.detector.media/trends/1411978127/gibridna_viyna_pitannya_i_vidpovid/> (дата звернення 8 серпня 2020).
- Співдружність незалежних держав, 2002. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622> (дата звернення 8 серпня 2020).
- Тюхтенко, Є., 2018. Нові технології і методи гібридної війни – це виклик міжнародній безпеці. *Радіо Свобода*, [онлайн] 9 листопада. Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/29591806.html>> (дата звернення 8 серпня 2020).
- Gils, K., 2016. *Handbook of Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defense College.

References

- Buchyn, M., 2010. Mizhnarodne sposterezhennia za vyboramy yak skladova pryntsypu hlasnykh vyboriv [The international observation for election as a constituent of the principle of transparent election]. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Issues of Political Science*, 17(912), p.134-139. (in Ukrainian).
- Buchyn, M., 2013. Vybery yak atrybut demokratii [Elections as the attribute of democrac]. *Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Politology*, 21(23(3)), p.39-43. (in Ukrainian).
- Commonwealth of Independent States, 2002. Konventsiiia pro standarty demokratychnykh vyboriv, vyborchykh prav i svobod u derzhavakh-uchasnytsiakh Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav [Convention on Standards for Democratic Elections, Voting Rights and Freedoms in the Member States of the Commonwealth of Independent States]. *Verkhovna Rada of*

- Ukraine*. [online] Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622> (Accessed 8 August 2020). (in Ukrainian).
- Gils, K., 2016. *Handbook of Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defense College.
- Kliuchkovskiy, Yu., ed. 2009. *Yevropeiskiyi demokratychnyi dorobok u haluzi vyborchoho prava* [European democratic achievements in the field of suffrage]: materials of the Venice Commission, the Parliamentary Assembly, the Committee of Ministers, the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe. Translated from English by S. Kalchenko, O. Rossokha and L. Kolisetska. 2-nd ed. Kyiv: Lohos. (in Ukrainian).
- Mahda, Ye.V., 2015. *Hibrydna viina: pytannia i vidpovid* [Hybrid war: questions and answers]. *Detektor media*, [online] July 27. Available at: <https://ms.detektor.media/trends/1411978127/gibridna_viyna_pitannya_i_vidpovidi/> (Accessed 8 August 2020). (in Ukrainian).
- Organization for Security and Co-operation in Europe, 2006. *Deklaratsiia pryntsyviv mizhnarodnoho sposterezhenia za vyboramy* [Declaration of Principles for International Election Observation]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_001> (Accessed 8 August 2020). (in Ukrainian).
- Tiukhtenko, Ye., 2018. *Novi tekhnolohii i metody hibrydnoi viiny – tse vyklyk mizhnarodnii bezpetsi* [New technologies and methods of hybrid warfare are a challenge to international security]. *Radio Svoboda*, [online] November 9. Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/29591806.html>> (Accessed 8 August 2020). (in Ukrainian).
- Venice Commission, 2002. *Code of good practice in electoral matters. Guidelines and explanatory report Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd sessions (Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002)*. *Election Obligations & Standards Database*. [online] Available at: <https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/269/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_EN.pdf> (Accessed 8 August 2020).
- Стаття надійшла до редакції 30.08.2020 р.

M. Buchyn

M. Kitsiak

ELECTIONS AS AN OBJECT AND TOOL OF HYBRID WARFARE

The article examines the problem of elections as an object and tool in modern hybrid conflicts. The authors emphasize that in the context of information technology development and globalization, elections are becoming one of the main targets in the implementation of hybrid aggression, due to the relative cheapness and effectiveness of such technology. It is shown that by interfering in the electoral process of democratic countries of the world, the hybrid aggressor promotes the coming to power (or, conversely, defeat) of the necessary political forces and, accordingly, neutralizes its opponents.

The main forms of foreign interference in the electoral process are revealed: support of candidates or political parties beneficial to the aggressor state in order to further use them to destabilize the victim country, or to increase influence on the situation in the country that has become the object of a hybrid warfare; influence on certain categories of the population living in the victim state, in order to push them to vote for the politicians needed by the aggressor; information propaganda by the aggressor state aimed at discrediting the institution of elections

and its results in a country that has become the object of a hybrid warfare; use of the institution of international election observation to achieve the goals of hybrid warfare; direct cyberattacks on electronic and communication systems used in the victim state to organize elections and count votes.

Emphasis is placed on the fact that in the conditions of hybrid Russian aggression, the institution of elections in Ukraine is one of the potential objects of hybrid intervention by Russia. Therefore, an important condition for preserving the democracy of elections, the socio-political system and the sovereignty of our state in general is to ensure reliable protection of the institution of elections from foreign interference.

Keywords: *elections, democracy, hybrid warfare, foreign electoral interference, propaganda, cyberterrorism, foreign observers.*

УДК 323.15(460)

А. В. Ватаманюк

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ТРИВИМІРНОСТІ ПОЛІТИКИ ІНТЕГРАЦІЇ БІЖЕНЦІВ У ПРИЙМАЮЧЕ ІСПАНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті автор розглядає специфіку соціальної інтеграції біженців в Іспанії. Досліджується розробка, впровадження та фінансування різних урядових програм, які спрямовані на ефективний інтеграційний процес, що покращить співіснування корінного населення та біженців. Виходячи з цієї точки зору, в дослідженні пропонується розглянути особливості через які просувається інтеграція біженців в Іспанії в контексті структурного, соціального та культурного рівнів інтеграції.

Ключові слова: *Іспанія, біженці, соціальна інтеграція біженців, політика інтеграції, інтеграційні програми.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-182-189

У Європейському союзі поширена думка, що без інтеграції іммігрантів та біженців, Союз не може бути реалізований як простір свободи, безпеки та захисту прав людини. Одночасно, з такими намірами, виникають і серйозні сумніви стосовно остаточних, спільних та ефективних заходів, які варто впроваджувати для ефективної інтеграції іммігрантів зважаючи на соціальну рентабельність інвестицій.

Ефективним інструментом для розвіювання цих сумнівів є аналіз соціального впливу програм, спрямованих на інтеграцію мігрантів та біженців. Щоб правильно оцінити вплив інтеграційних програм, варто розглянути більш детально їх створення, впровадження та контроль.

Зазвичай, рішення щодо інвестиції в інтеграцію, мають тенденцію прийматись на основі очікувань. Реалізація запланованих дій і їх правильне фінансове управління, пов'язані з оцінкою після того, як програми були виконані, на жаль не завжди відповідають сучасним реаліям. Але тим не менше, хоча ці запобіжні заходи підтверджують зручність і правильність програми, загальна стурбованість з приводу їх ефективності зберігається. В основному, інтеграція іммігрантів та біженців охоплює велику різноманітність аспектів і

обумовлено еволюцією дуже широких соціальних процесів, вплив яких часто рухає інтеграцію за рамки програм.

На основі таких програм автор ставить за *мету* розглянути різні аспекти їх реалізації щоб краще проаналізувати теперішню ситуацію спрямовану на вирішення питання ефективності інтеграційного процесу. Крім того, автор ставить перед собою *завдання* розділити і описати особливості процесу інтеграції біженців в іспанському суспільстві на сучасному етапі.

Для досягнення поставлених завдань були застосовані наступні *методи* дослідження: аналіз конкретних ситуацій (case studies), пов'язаних з біженцями та політикою інтеграції в Іспанії; та порівняльно-історичний метод, де проводиться порівняльний аналіз інтеграційних програм Іспанії.

Отже, щоб детально описати всі аспекти і не впадати в надмірне узагальнення, основні принципи, які використовуються у формулюванні змісту інтеграції у всіх програмах, запропоновані вже в роботі Фрідріха Гекманна та Домініка Шнаппера «Інтеграція іммігрантів в європейські суспільства» (Heckmann and Schnapper eds., 2003). Автори праці, розділили всі завдання, які були б необхідні для інтеграції на чотири рівні.

Перший з яких, це структурний рівень, який є основним об'єктивним підґрунтям всієї соціальної взаємодії. Він включає законодавчу базу, економічну організацію та житлово-побутові умови. Наступний рівень – це культурний, який показує використання повсякденних знань, за допомогою яких збільшується коло знайомих людей в повсякденному житті. Цей рівень особливо важливо для іммігрантів та біженців, так як дає здатність виражати себе, та в першу чергу розуміти загальні речі. Він становить суб'єктивну основу соціальної взаємодії. Соціальний рівень, демонструє взаємодію в суспільстві та готовність мігранта чи біженця туди інтегруватись. І останній рівень ідентифікації, демонструє позитивне саморозуміння людей щодо свого місця в суспільному житті (Heckmann and Schnapper eds., 2003.)

Виходячи з цієї точки зору, в дослідженні пропонується розглянути особливості через які просувається інтеграція біженців в Іспанії в контексті перших трьох рівнів. Четвертий рівень, автор не розглядає, так як це наслідок досягнення трьох попередніх рівнів, і залежить він в більшій мірі від самих біженців, так як саме вони повинні довести до кінця процес, що веде до інтеграції на зазначеному рівні.

Особливості політики інтеграції ефективні в конкретних соціальних програмах і сприяють структурній, культурній та соціальній інтеграції іммігрантів, та будуть розглядатись в цьому дослідженні, як одні з позитивних практик інтеграції, з метою визначити в них характеристики, що дозволяють їм досягти своєї ефективності. І все ж, щоб краще обґрунтувати привласнення найменування «передовий досвід», автор розглянув практики, щодо використання основних рівнів інтеграції на міжнародному рівні, по більш конкретним критеріям, які будуть доречні для впроваджені в Іспанії.

У своєму дослідженні ми аналізуємо переважно три речі. По-перше, чому саме ці три рівні увійшли до основи, на якій створюються та реалізуються всі соціальні програми по інтеграції біженців у іспанське суспільство. По-друге, розглянемо цілі, з якими вони починають впроваджувати політику інтеграції та соціальні заходи, спрямовані на підтримку знедолених верств населення. І по-третє, буде охарактеризовано критерії, які зазвичай використовуються для визначення досягнень як позитивних практик інтеграції.

Обсяг програм або проектів в контексті політики інтеграції Іспанії, спрямованих на інтеграцію біженців, а також наприклад, кількість державних або приватних організацій, які

фінансують їх на території Іспанії, дуже великий. Тому основною цілю є проаналізувати критерії, якими вона була розмежована. До уваги було взято чотири аспекти для розмежування досягнень, спрямованих на інтеграцію іммігрантів:

- Територіальне охоплення;
- Юридичні можливості;
- Терміни виконання дій, які будуть враховуватися;
- Типи проектів, в яких братиме участь.

Що стосується першого - територіального охоплення - було визначено, що тільки на національному рівні будуть враховуватись проекти, що субсидуються Головним Департамент Соціальних Послуг (далі IMSERSO), і на рівні Автономних співтовариств, з великою кількістю іммігрантів та біженців (Каталонія, Мадрид, Андалусія) (Aragiçio and Tornos, 2015). Також, до попередньо вказаних автономних співтовариств, було додано Мурсію. Так як, через великий обсяг іммігрантів та біженців, які у співвідношенні чисельної кількості стосовно корінного населення, та у порівнянні з іншими містами, в основному розміщені в сільській місцевості, що дозволяє припустити, що впроваджені там методи інтеграції іммігрантів могли мати характер який відрізняється від поширених в міських районах.

Основні програми, які були включені для розгляду та аналізу даного дослідження в контексті політики інтеграції стосовно іммігрантів та біженців були розроблені та впроваджені в 2001-2004 роках (Fundación más vida, 2017). Всі наступні програми, які розроблялись і впроваджувались, були лише оновленням попередніх програм та постійно адаптувались то конкретних часових реалій та політичних програм правлячих партій.

Відповідно до критеріїв, викладених вище, в якості першого кроку, автор розглядає зв'язок з державними та приватними організаціями в автономних спільнотах Андалусії, Каталонії, Мадрида і Мурсії та IMSERSO для планування та оцінки програм, спрямованих на інтеграційний процес біженців. І в результаті цього аналізу було виявлено що із 49 запрошених до співпраці приватних організацій, свою згоду дали 30 установ, що показало позитивну тенденцію готовності іспанського суспільства до впровадження швидкого та ефективного інтеграційного процесу для біженців (Aragiçio and Tornos, 2015).

Готові до співпраці приватні установи, допомагали державним організаціям впроваджувати та реалізовувати проекти по інтеграції біженців в іспанське суспільство. Їх допомога складалась із збору інформації стосовно іммігрантів та біженців, із часткового фінансування та із надання кваліфікованої допомоги (юридичної, психологічної і т.д.). Слід зазначити, що збір такої інформації займало важливе місце у подальшій роботі проектів інтеграції, і не всі приватні установи мали змогу вільно мати доступ до всіх видів інформації. Наприклад, враховуючи політичну нестабільність та національний поділ у Каталонії, збір інформації щодо біженців сповільнював процес інтеграції, та унеможлилював повноцінне впровадження всіх проектів інтеграційної політики, через свої автономні політичні напрямки.

Тенденція показує, що всі задіяні автономні співтовариства намагаються адаптувати свою нормативно-правову базу для ефективного введення політики інтеграції на своїй території. Наприклад, автономна спільнота Мадрид централізувала лінію фінансування, компетентну в питаннях імміграції та біженства, яка підпорядковується асоціації соціальних служб, а Головне управління імміграції та співробітництва, в цілях розвитку волонтерства, закликала субсидувати некомерційні організації для розробки програм з підвищеною увагою до іммігрантів та біженців.

У Каталонії, наприклад, джерелом допомоги були гранти, які надавав офіс Генерального секретаріату з питань еміграції та імміграції в Іспанії, проте ці гранти імміграційного секретаріату не покривають всі фінансові витрати. Це пов'язано з децентралізацією Каталонського плану інтеграції, яка змушує свої округ мати власні лінії фінансування.

У випадку Андалусії фінансовою допомогою для біженців були субсидії, які надавались Центральними службами Андалусії, приватним особам і громадські організації. Але, як і в Каталонії, сюди не входять всі фінансові витрати, тому частина витрат змушені були на себе прати самі провінції Каталонії.

Що стосується автономного співтовариства регіону Мурсія, необхідно сказати що, як і в випадку з Мадридом, повноваження щодо надання субсидій централізовані і підпорядковані Міністерству праці, споживання та соціальних справ, яке здійснює свої повноваження через Головне управління імміграційних, через Волонтерських установи та інші організації.

На державному рівні основним джерелом збору інформації для ефективного впровадження політики інтеграції стосовно біженства є Головний Департамент Соціальних Послуг (IMSERSO). Також, IMSERSO може використовувати волонтерські фінансові надходження та надавати субсидії малозахищеним іммігрантам та біженцям. До його обов'язків відносять навіть підписання угод з регіональними адміністраціями, що у свою чергу, зазвичай генерують гранти на приватні і державні організації. Доказом вище сказаного є співпраця з автономними співтовариствами Андалусії, Каталонії, Мадрида і Мурсії. IMSERSO виступає навіть фінансовим донором деяких програм організованих за ініціативою Європейського Союзу, наприклад проект 2018 року «Рівний» (Fundación más vida, 2017).

Проект, має на меті: розширити мережу співпраці на всіх рівнях: не тільки для участі з іншими організаціями в європейських проектах, але і для співпраці, яка може виникнути на національному рівні; надайте престиж організації, яка займається впровадженням політики інтеграції. Це допомагає впроваджувати інноваційні елементи в інтервенції організацій, будучи здатними служити джерелом натхнення або передачі передового досвіду, доповнюючи або завершуючи діяльність організації.

В ході дослідження теми інтеграції біженців в приймаюче іспанське суспільство, варто зауважити, що одним із методів ефективного просування соціальних проектів були існують різні радіопрोगрами і телебачення, метою яких було інформування та підвищення обізнаності населення про феномен імміграції та кризи біженства, а також, інформування іммігрантів та біженців про перешкоди які можуть впливати в процесі їх інтеграції в суспільство Іспанії. Завдяки цьому обидві сторони в більшій мірі позитивно реагували на проблему біженства. Іспанське населення, представлене волонтерами, організаціями та різними установами допомагало соціально, фінансово та психологічно адаптуватись до нових умов життя, а іммігранти та біженці у свою чергу поступово інтегрувались в соціум.

Розглядаючи вище вказанні позиції в статті стосовно політики інтеграції, автор спробував відібрати ті програми, які можна було б віднести до позитивних практик інтеграції. Виокремлюючи різні напрямки програм спрямованих на ефективність інтеграції, їх варто поділити на наступні категорії:

- Первинне обстеження та лікування. В цій категорії програми спрямовані на первинний огляд та лікування за новоприбулими іммігрантами та біженцями. Програми, також, спрямовані на задоволення основних потреб, таких як харчування, грошову

допомогу, перша медична допомога. На приклад автономне співтовариство Андалусії мають гуманітарні обов'язкові допомоги для всіх біженців які прибувають Середземним морем та Атлантичним океаном;

- Юридична або/та соціальна допомога, консультації та рекомендації. Сюди входять всі державні гранти, волонтерські акції та інші види допомог організовані Головним Департамент Соціальних Послуг, державними організаціями, автономними регіонами Андалусії, Каталонії, Мадрида і Мурсії та асоціаціями фінансування яких йде від IMSERSO та тих самих чотирьох автономії, які активно беруть участь у впровадженні політики інтеграції щодо біженства. Їх допомога, в основному спрямована на інформування біженців про їх права і різні правові аспекти, які їх можуть цікавити. Також, сюди входить обов'язкове інформування біженця про соціальну допомогу, на яку він має право та інформування в тих питаннях, які вони необхідні йому для орієнтації в новому середовищі;

- Проживання або розселення. Ця категорія включає дії, спрямовані на полегшення доступу до житла для іммігрантів та біженців, та на його оренду чи навіть купівлю. Вона включає обов'язкове розміщення біженців в тимчасових притулках;

- Трудова інтеграція, включає дії, спрямовані на допомогу іммігранту чи біженцю в пошуках роботи, а також адаптуватися до робочого середовища і уникати дискримінація на роботі;

- Програми гендерної рівності враховують ставлення до жінок зважаючи на релігійну та національну приналежність. Дану гендерну категорію розглядаються в різних планах інтеграції, так як через насилля та рабство вони потребують особливої уваги. Програми також включають психологічний супровід постраждалих жінок, дітей та чоловіків після насилля та рабства;

- програми що стосуються дітей, неповнолітніх, молоді та сімей. Сюди входять: всі шкільні програми надання базової обов'язкової освіті дітям; дії, спрямовані на супровід неповнолітніх без опікунів та дітей постраждалих від рабства та/або насилля; підвищення кваліфікації або зміна кваліфікації; трудова інтеграції молоді; повне консультування щодо воз'єднання сім'ї;

- Інформованість про співіснування. В цю категорію входять дії, спрямовані на усунення бар'єрів та сприяння мирному співіснування між корінним населення і групами іммігрантів та біженців, в основному, через краще взаємне розуміння один одного;

- Соціальна інтеграція, враховує соціокультурні аспекти. Її розглядають в програмах які охоплювати декілька дій, які співпадають з попередніми категоріями, так як вони спрямовані на повне інтегрування біженця та іммігранта. Наприклад, трудову інтеграцію чи підвищення кваліфікації можуть розглядати як один із методів соціальної інтеграції;

- Освіта, включає всі навчальні заходи, спрямовані на надання біженцям та іммігрантам інформації щодо іспанської культури, традицій та історії. Розраховані програми на навчання інструкторів для таких курсів викладання. Звичайно, в першу чергу, перевагу надають курсам що стосуються вивченню іспанської мови і регіональних мов, якщо це автономії де такі мови існують.

Головним критерієм ефективності програм інтеграції біженців, є успішне проходження ними даних програм. В результаті чого пройшовши всі три основних рівня інтеграції, біженець може свідомо перейти на четвертий основний і останній рівень самоідентифікацію в іспанському суспільстві.

З одного боку, політика інтеграції біженства в приймаюче іспанське суспільство розрахована на отримання правової та соціальної інформації прохачам притулку, для

розуміння що соціальна інтеграція є обов'язковою умовою для перебування біженців на території Іспанії. А з іншого боку, в контексті міжнародних договорів, Іспанія зобов'язана надавати базову допомогу прохачам притулку та іммігрантам.

Кожна автономія Іспанії, яка співпрацює з Головним Департаментом Соціальних Послуг, має на мені реалізувати свої власні концепції програм для швидкої інтеграції біженців, враховуючи свої регіональні особливості, культурні звички, чи ставлення корінного населення до прохачів притулку. Наприклад в Мурсії основним критерієм, який визначає рівень інтеграції біженця в суспільстві це обізнаність культурних традицій. У Мурсії зазвичай фінансова база програм по соціальній інтеграції складається з двох частин. Перша частина – прийом біженців, надання тимчасового притулку та першої медичної допомоги. А друга частина вже полягає в загальній соціальній інтеграції, як надання освіти та трудова інтеграція. Цікавим є те що, на загальну соціальну інтеграцію виділяється майже дві третини від загальної суми, тоді як фінансування програм з надання житла та програм стосовно гендерної рівності взагалі не передбачають.

Автономна спільнота Андалусії також приділяє велику увагу прийому біженців та наданні тимчасового притулку і першої медичної допомоги, а соціальну інтеграцію, не уявляють без знання мови, культури і традицій Іспанії. Проте, тут передбачено і фінансування програми розрахованих на надання постійного житла та допомога з працевлаштуванням.

Розглядаючи фінансування в Мадриді, можна сказати що основна частина фінансів спрямована на програми, які сприяють покращенню співіснування корінного населення та біженців. Особливо це можна спостерігати в мультикультурній столиці Іспанії, з початком міграційної кризи ХХІ століття. У порівнянні з Мурсією, в Мадриді добре фінансуються програми які забезпечують базову навчальну освіту дітей та перекваліфікацію іммігрантів та біженців. Активно пропагується здоровий спосіб життя для молоді, ведеться соціальний супровід малозабезпечених сімей, та надається постійна психологічна та юридична допомога постраждалим жінкам біженцям та жінкам іммігрантам від насилля та рабства.

Що стосується Каталонії то основна фінансова частина припадає на навчання дітей та дорослих, а також на трудову інтеграцію іммігрантів та біженців. уряд Каталонії найбільшу необхідність для співіснування бачить через призму соціальної інтеграції та самоусвідомлення.

Якщо ми тепер подивимося на розвиток та фінансування різних типів програми, можна помітити, що в цілому знизився обсяг фінансування програм, спрямованих на надавати правової інформації.

Висновок можна зробити такий, що програми передбачені політикою інтеграції Іспанії, переважно спрямованні на задоволення первинних потреб біженця, на надання базових знань стосовно іспанської мови та культурних традицій та на працевлаштування, для того щоб біженець мав змогу самостійно оплачувати житло. В результаті чого спостерігається тенденція до зменшення фінансування програм що забезпечують безкоштовне житло для біженців, проте програми по будівництву дешевого житла в Іспанії з кожним роком набирають все більше фінансових можливостей. Вигоду з цього мають обидві сторони. Біженці та іммігранти отримують можливість через трудову інтеграцію краще інтегруватись в іспанське суспільство, а Іспанія у свою чергу, отримує робочу силу, та за рахунок економії фінансових допомог біженцям, може розвивати інші урядові програми.

Бібліографічний список

- Aparicio, R. and Tornos, A., 2015. *Buenas prácticas de integración de los inmigrantes (estudio exploratorio en la comunidad de Madrid, Cataluña, Andalucía y comunidad de Murcia)*. [online] Available at: <<https://www.imserso.es/InterPresent1/groups/imserso/documents/binario/bpintinmig.pdf>> [Accessed: 02 April 2020].
- Fundación más vida, 2017. *Nuestros proyectos en la Unión Europea*. [online] Available at: <<https://www.fundacionmasvida.org/union-europea/>> [Accessed: 02 April 2020].
- Heckmann, F. and Schnapper, D. eds., 2003. *The Integration of Immigrants in European Societies : National Differences and Trends of Convergence*. Reprint 2016. Berlin : De Gruyter - De Gruyter Oldenbourg.
- Конвенція о примененіи Шенгенского соглашения от 14 июня 1985 г. между Правительствами государств экономического союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германии и Французской Республики о постепенной отмене проверок на общих границах, 1990. [онлайн] Доступно: <http://cyberpeace.org.ua/files/konvencia_pro_zastosuvanna_sengens_koi_ugodi.pdf> [Дата звернення: 02 квітня 2020].
- Лавер, О. 2017. Глобальні проблеми людства початку ХХІ ст. (на прикладі біженців, вимушених переселенців та нелегальних мігрантів). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, 1, с. 89-99.

References

- Aparicio, R. and Tornos, A., 2015. *Buenas prácticas de integración de los inmigrantes (estudio exploratorio en la comunidad de Madrid, Cataluña, Andalucía y comunidad de Murcia)*. [online] Available at: <<https://www.imserso.es/InterPresent1/groups/imserso/documents/binario/bpintinmig.pdf>> [Accessed: 02 April 2020].
- Convention implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders*, 1990. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A42000A0922%2802%29>> [Accessed: 02 April 2020].
- Council of Europe, 1990. *Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=celex%3A32013R0604>> [Accessed: 02 April 2020].
- Fundación más vida, 2017. *Nuestros proyectos en la Unión Europea*. [online] Available at: <<https://www.fundacionmasvida.org/union-europea/>> [Accessed: 02 April 2020].
- Heckmann, F. and Schnapper, D. eds., 2003. *The Integration of Immigrants in European Societies : National Differences and Trends of Convergence*. Reprint 2016. Berlin : De Gruyter - De Gruyter Oldenbourg.
- Laver, O. 2017. Hlobalni problemy liudstva pochatku XXI st. (na prykladi bizhentsiv, vymushenykh pereselentsiv ta nelehalnykh mihrantiv) [Global problems of mankind at the

beginning of the 21th century (using the cases of refugees, displaced persons and illegal migrants)]. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University . Series: History*, 1, pp. 89-99.
Стаття надійшла до редакції 11.08.2020 р.

A. Vatamanyuk

**PECULIARITIES OF THE FUNCTIONAL THREE-DIMENSIONAL
REFUGEE INTEGRATION POLICY INTO THE HOST SPANISH SOCIETY**

It is widely believed in the European Union that the Union cannot be realized as an area of freedom, security and human rights without the integration of immigrants and refugees. Simultaneously with such intentions there are serious doubts about the final, joint and effective measures that should be implemented for the effective integration of immigrants taking into account the social profitability of investments.

An effective tool to dispel these doubts is to analyze the social impact of programs aimed at integrating migrants and refugees. To properly assess the impact of integration programs, it is necessary to consider their development, implementation and control in more detail.

Typically, decisions to invest in integration tend to be made on the basis of expectations. Unfortunately, the implementation of planned actions and their proper financial management related to the evaluation of the programs after they have been implemented, do not always correspond to modern realities.

Nevertheless, although these precautions confirm the convenience and correctness of the program, general concerns about their effectiveness remain. Basically, the integration of immigrants and refugees covers a wide variety of aspects and is stipulated by the evolution of very broad social processes, the impact of which often drives integration beyond the programs.

Key words: *Spain, refugees, social integration of refugees, integration policy, integration programs.*

УДК 327.7ЄС

О. Я. Івасечко
К. Я. Мазур

ПОРЯДОК ДЕННИЙ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті досліджено порядок денний публічної дипломатії Європейського Союзу. Акцентовано увагу на важливому документі Об'єднання – Глобальній стратегії ЄС від 2016 року. Пріоритетом публічної дипломатії офіційного Брюсселю є долучення до процесу формування та імплементації зовнішньої політики ЄС громадян Спільноти з метою популяризації європейських цінностей серед партнерів за межами Організації. Проте, на сьогоднішній день, перед Європейським Союзом виникають і певні виклики, такі як зміна пріоритетів держав-членів, економічна криза, складність оцінки ефективності публічної дипломатії, а також вкрай низький рівень зацікавленості щодо нових ініціатив Європейського Союзу. Зроблено висновок про те, що публічна дипломатія ЄС, має бути спрямована на вдосконалення стратегічних комунікацій, збільшення інвестування задля досягнення ключової мети - єдиного голосу ЄС на міжнародній арені.

Ключові слова: публічна дипломатія, публічна дипломатія Європейського Союзу, порядок денний, Європейська служба зовнішніх справ, Нова глобальна стратегія ЄС.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-189-199

Геополітичні реалії сьогодення суттєво впливають на систему міжнародних координат, посилюючи роль публічної дипломатії, як одного із визначальних способів додаткового досягнення зовнішньополітичних цілей не тільки окремих національних держав, але й інших ключових акторів регіонального та світового масштабу. Прикладом організації, яка успішно імплементує публічну дипломатію на сьогоднішній день є Європейський Союз. У дипломатичній практиці офіційного Брюсселю публічна дипломатія на сучасному етапі функціонування Об'єднання займає одне із чільних місць. Необхідність застосування «м'якої сили» для встановлення найбільш сприятливих взаємин з третіми країнами змушує ЄС перманентно вдаватись до інструментів публічної дипломатії. Йдеться про те, що налагодження каналу зв'язку, спілкування з іноземними громадянами та залучення громадської думки до такого процесу, нині є невід'ємним елементом зовнішньої політики Організації. Відтак, феномен публічної дипломатії, набуває нового значення. Слід зазначити, що на дипломатичну практику публічної дипломатії ЄС впливає низка чинників, екзогенного та ендогенного характеру, як-от: глобалізація, швидкість поширення та обміну інформацією, процес демократизації та зростаючої ролі нових неурядових суб'єктів у процесах прийняття рішень в сфері зовнішньої політики. Як наслідок, публічна дипломатія ЄС постає як «нове обличчя» або альтернативна версія традиційної дипломатії.

Дипломатію Європейського Союзу сьогодні зазвичай трактують як публічну дипломатію XXI століття, що передбачає відмінність від традиційної публічної дипломатії. Активне та ефективно використання механізмів публічної дипломатії в рамках ЄС посилює зацікавленість в наукових та експертних колах щодо детального вивчення феномену публічної дипломатії в дипломатичній практиці наднаціонального Об'єднання.

Актуалізує дослідження і той факт, що 2019 рік вніс суттєві корективи в інституціональну систему ЄС. Новим Верховним представником Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки став Жозеп Боррель, який констатував, що Організація має вживати рішучих дій, на відміну від попереднього процесу: коментувати/виражати занепокоєння щодо міжнародних подій. Головний дипломат офіційного Брюсселю також акцент зробив на тому, що буде сприяти узгодженому, єдиному підходу Європейського Союзу з метою мобілізації інструментів репрезентації ЄС, закликаючи держави-члени Співтовариства до більшої узгодженості між їхніми діями в масштабах європейського простору.

Мета статті – дослідити порядок денний публічної дипломатії ЄС на основі аналізу Глобальної стратегії ЄС.

Стан вивчення проблеми. Вивчення специфіки втілення публічної дипломатії Європейського Союзу є актуальною темою досліджень для західних дослідників, як-от: Petropoulos S. (Petropoulos, 2011, с.103), Srugies A. (Srugies, 2016). В Україні також спостерігається чималий науковий інтерес до вивчення цієї проблематики. Зокрема, в українській політичній науці варто виокремити напрацювання Сухорольської І. (Сухорольська, 2015, с.137-139), Піпченко Н. (Pipchenko and Dovbenko, 2019, с.14-24) які акцентували увагу як на сучасних викликах публічній дипломатії ЄС. Водночас, важливими документами порядку денного публічної дипломатії Європейського Союзу є Глобальна

Стратегія ЄС (Strategic Communications, 2018), Щорічні звіти ЄСЗС (Annual Activity Report, 2011; Annual Activity Report, 2018), План D (Commission of the European Communities, 2005b), План щодо покращення спілкування з Європою (Communication to the European Commission, 2005a), Біла книга (Commission of the European Communities, 2006b).

Водночас, у національному науковому просторі відсутні комплексні дослідження із вивчення специфіки порядку денного публічної дипломатії Європейського Союзу.

На сьогоднішній день, публічна дипломатія має визначальне значення для ЄС, адже сприяє підвищенню обізнаності про Організацію, особливо в період інтенсифікації євроскептичних настроїв на теренах ЄС.

Більше того, криза євро, євроскептицизм та внутрішні колізії, Брекзїт, яким довелося протистояти ЄС в останні роки, можуть бути ефективним інструментом для обмеження масштабів шкоди іміджу ЄС. Ефективна публічна дипломатія може збільшити роль м'якої сили ЄС і зміцнити позиції Об'єднання на міжнародній арені. ЄС повинен прагнути не лише бути, але й вважати себе важливим актором у світовій політиці.

Незважаючи на те, що різні і складні інструменти надання інформації та комунікації розроблені в рамках Європейських Співтовариств, європейські установи (в основному, Комісія і Парламент) сфокусувались на виклику публічної дипломатії такому, як-от відсутність скоординованої політики: який тип інформації повинен бути наданий, на яких принципах і яких результатів повинна досягти публічна дипломатія. Комісія, Парламент, а пізніше також і Європейська служба зовнішніх справ постійно провадили дискусії довкола цих питань та репрезентували низку документів, як внутрішнього так і зовнішнього вимірів, що відповідають цим підходам.

Ключова проблема полягала в нестачі інформації та відсутності комунікації: окрім легко зрозумілої та доступної інформації про діяльність ЄС, громадяни також хотіли мати реальний шанс вплинути на політику ЄС. Таку можливість вони використовують на референдумах, йдеться про голоси громадян Франції та Нідерландів щодо запровадження Конституції для Європи, а також референдум щодо виходу Великої Британії з ЄС.

Згодом, Європейська Комісія переоцінила свою комунікаційну діяльність та репрезентувала три документи, з метою створення нового нормативно-правового підґрунтя, в якій громадяни ЄС зможуть отримати відповідну інформацію про Об'єднання та матимуть змогу висловлювати свою позицію щодо тих чи тих проблем.

Першим із таких документів був «План дій щодо покращення спілкування з Європою» (Communication to the European Commission, 2005a), виданий Комісією у 2005 році, щоб узагальнити заходи, які слід вжити всередині Комісії, щоб «привести свій дім в порядок» (Communication to the European Commission, 2005a). В документі фіксувались ключові завдання задля покращення, з-поміж яких: єдиний голос ЄС, більше діалогу та прозорості, інтеграція комунікацій у формулюванні політики та покращення професійності персоналу. План дій також реорганізував Генеральну службу преси та комунікацій, перейменувавши її в Генеральний комітет з питань комунікацій (Communication to the European Commission, 2005a).

Другий документ – «План D». Комісія запропонувала «План D» щодо посилення демократії, діалогу та дебатів, не як рятувальну операцію Договору для запровадження Конституції для ЄС (ДКЄ), а як заходи задля стимулювання більш широкого формату дискусії між демократичними інститутами Європейського Союзу та громадянами. «План D» слід розглядати як доповнення до вже існуючих або пропонованих ініціатив та програм, таких, що стосуються освіти, молоді, культури та сприяння активному європейському

громадянству. «План D» також дає основу для довгострокового консультативного методу роботи (Commission of the European Communities, 2005b).

Третій з трьох первинних документів, представлених Європейською Комісією - «Біла книга - європейська комунікаційна політика», прийнята 1 лютого 2006 року, яка поклала початок провадженню консультацій щодо втілення нової комунікаційної політики Європейського Союзу. Основна ідея полягає в тому, що успіх Об'єднання залежатиме від залучення всіх ключових гравців: установ та органів ЄС; національних, регіональних та місцевих органів влади в державах-членах; європейських політичних партій та цивільного суспільства. Основна мета цієї Білої книги – запропонувати шлях вперед, запропонувати всім цим гравцям внести свої ідеї щодо того, як найкраще їм працювати разом, щоб подолати проблеми та спільно реагувати на виклики. Результатом цього стане перспективна програма для кращої комунікації та посилення публічної дискусії в Європі (Commission of the European Communities, 2006b).

Вже 3 жовтня 2007 року Європейська Комісія опублікувала документ «Спілкування Європи в партнерстві». У цьому документі фіксувались положення щодо пропозицій в сфері комунікації (здається, зокрема, комунікація ЄС з третіми країнами), а також вказується на необхідності розширення прав і можливостей громадян, з метою їх активної участі в дискусіях в рамках ЄС. В документі також були висунуті нові ідеї задля сприяння розвитку європейської публічної дипломатії, таких як залучення політиків і журналістів в інтернет-дискусії та зустрічі (пілотні інформаційні мережі), перепроєктування порталу EUROPA, а також більший акцент на опитуванні громадської думки (Commission of the European Communities, 2007).

Варто також звернути увагу на те, що в процесі реалізації своєї публічної дипломатії держави-члени Європейського Союзу опираються на три зовнішньополітичні документи, які вказують на важливість надання інформації у сфері зовнішніх справ. Одним із таких документів є повідомлення Комісії від 2006 року – «Європа у світі – деякі практичні пропозиції щодо більшої злагодженості, ефективності та наочності» (Commission of the European Communities, 2006a), спрямований на те, щоб надати зовнішнім діям ЄС більшої узгодженості. Правильно підібрана та професійна інформація може підвищити ефективність публічної дипломатії ЄС, а також її наочність: документ пропонує всім учасникам, які залучені до участі, інтегрувати у свої повідомлення вже узгоджені політичні рішення. У той же час передбачається, що підвищення наочності зовнішньої діяльності офіційного Брюсселю буде досягнуто шляхом посилення публічної дипломатії в третіх країнах, використання різного роду програм для відвідувачів, стипендій, а також зміцнення співробітництва між установами та державами-членами з питань зовнішньої інформаційної політики (Commission of the European Communities, 2006a).

Внутрішній документ Комісії, «ЄС у світі: у напрямку комунікаційної стратегії зовнішньої політики Європейського Союзу на 2006-2009 роки», детальніше розглядає стратегію комунікацій щодо зовнішньої політики Європейського Союзу між 2006 та 2009 роками (Commission of the European Communities, 2007). Цей проект повідомлення стосується надання інформації щодо зовнішньої політики як усередині ЄС, так і поза нею, визначає комунікативні пріоритети та їх проблеми, як ключові питання. Йдеться про три категорії: чому необхідна зовнішня політика ЄС, які її основні характеристики та цінності та як працюють зовнішньополітичні відносини. Стратегія також перераховує важливі засоби комунікації (делегатії, мережі, Інтернет, публічні події, зв'язки зі ЗМІ, публікації) та визначає сфери, де їх найкраще використовувати. Особливий акцент робиться на мові

повідомлення: це означає, з одного боку, необхідність уникати жаргону ЄС, а також надання інформації мовами, якими розмовляють у відповідній країні (Commission of the European Communities, 2007).

Іншим документом, який сприяє посиленню видимості ЄС у третіх країнах є «Вимоги до комунікації та видимості зовнішніх дій ЄС» від 2018 року (Communication and Visibility Requirements for EU External Actions, 2018). В ньому описуються юридичні зобов'язання партнерів та обов'язкові елементи заходів щодо комунікації та видимості, які повинні супроводжувати всі зовнішні дії, що фінансуються ЄС.

Вищезазначені документи – це далеко не єдині дії, вжиті в період після конституційного референдуму для наближення ЄС до своїх громадян. Створення Європейської служби зовнішніх справ, посади Високого представника Європейського Союзу, створення делегації ЄС призвели також до появи нових нормативно-правових документів та щорічних звітів щодо здійснення публічної дипломатії Організації.

Важливим кроком у розвитку публічної дипломатії є те, що з 2012 року Європейська служба зовнішніх справ видає щорічний звіт про свою діяльність, так звані, «Annual Activity Report» (Annual Activity Report, 2012). В першому такому документі було зазначено, що оскільки «Арабська весна» докорінно змінила політичний ландшафт південного сусідства ЄС, Союз рішуче виступає на підтримку змін. Спільне повідомлення у березні 2011 р. «Партнерство задля демократії та спільного процвітання з Південним Середземномор'ям» та переглянута Європейська стратегія сусідства у травні 2011 р. визначили стратегічну основу Європейського Союзу, акцентуючи увагу на сприянні глибокій демократії та об'єднанню різних інструментів для керування дипломатією (Annual Activity Report, 2011).

Звіт від 2012 року містить інформацію про те, що упродовж 2011 року Європейський Союз відігравав ключову роль з просування вперед близькосхідного мирного процесу, наполягаючи на більш активній ролі «четвірки», став посередником у процесі пошуку компромісу щодо вирішення іранської ядерної проблеми. Також помітно активізувалося тісне зовнішньополітичне співробітництво ЄС і США, розширився стратегічний діалог з Китаєм, а також діалог в сфері політики і безпеки з Індією і Бразилією. Вказується інформація і про те, що на Західних Балканах Євросоюз взяв на себе відповідальність у налагодженні діалогу між Сербією і Косово і у виході з політичної кризи в Боснії і Герцеговині. Також в цьому звіті наголошується і на тому, що ЄС підтвердив свою підтримку ефективної багатосторонньої системи з Організацією Об'єднаних Націй (Annual Activity Report, 2012).

1 липня 2019 року Європейська служба зовнішніх справ репрезентувала свій черговий звіт щодо провадження публічної дипломатії та зовнішніх справ за 2018 рік (Annual Activity Report, 2018). Було зазначено, що виступ високого представника із закордонних справ (який також є віце-президентом Комісії) за підтримки Європейської служби зовнішніх дій підвищив узгодженість, ефективність та наочність зовнішньої політики та дій ЄС. Однак, керуючись Глобальною стратегією, ЄС спільними зусиллями відстоював багатосторонню дипломатію, партнерські відносини, комплексний підхід щодо врегулювання криз, а також першість віддав правам людини та сталому розвитку. Було також досягнуто значних успіхів у підвищенні стійкості та стратегічної автономії ЄС (Annual Activity Report, 2018).

Упродовж 2018 року ЄС продовжував посилювати свою роль як «творця» безпеки та надійного міжнародного партнера шляхом узгоджених дій, відповідно до Глобальної стратегії ЄС. Європейський Союз зробив ключовий акцент на підтримці ефективної багатосторонньої дипломатії в умовах міжнародної невизначеності. Після виходу США із

Спільного комплексного плану дій («ядерної угоди») ЄС активізує свої зусилля щодо її збереження, що є ключовим досягненням багатосторонньої дипломатії та наріжним каменем режиму нерозповсюдження ядерної зброї (Annual Activity Report, 2018).

Правовою базою для здійснення публічної дипломатії ЄС є «Глобальна стратегія Європейського Союзу» від 2016 року – «Спільне бачення, спільні дії: сильніша Європа. Глобальна стратегія зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу» (Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe, 2016). Стратегія безпеки була підготовлена командою фахівців-дипломатів під головуванням Федеріки Могеріні, яка з 1 листопада 2014 року була Верховним представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки.

Відповідно до Глобальної стратегії Європейського Союзу, публічна дипломатія має бути спрямована на вдосконалення стратегічних комунікацій ЄС, інвестування в них та об'єднання в різних сферах, щоб тісніше поєднати зовнішню політику із громадянами та краще донести її до партнерів. Глобальна стратегія ЄС також окреслює необхідність розробити більш об'єднаний підхід до публічної дипломатії, щоб бути більш ефективним у взаємодії з громадянами в третіх країнах. Це стало особливо важливим у той час, коли громадяни все більше піддаються дезінформації, спрямованій на підрив легітимності ЄС та його політики. Побудова довіри та взаєморозуміння з партнерами стає все більш важливою для підтримки реалізації пріоритетів політики (Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe, 2016).

В оновленій Глобальній стратегії Європейського Союзу 2018 року зазначається і те, що популяризація таких програм ЄС, як Erasmus +, флагманської програми навчання та Горизонт 2020 також є важливими складовою публічної дипломатії ЄС (Strategic Communications, 2018).

Ще одним документом в сфері здійснення і керування публічної дипломатії є документ «Про діяльність в сфері публічної і культурної дипломатії», правовою основою якого є «Положення № 234/2014 Європейського парламенту та Ради від 11 березня 2014 року про створення Інструменту партнерства для співпраці з третіми країнами» (The European Parliament and the Council of the European Union, 2014). В цьому документі порядок денний прописаний до червня 2020 року і має глобальний рівень охоплення.

Додаток до цього Положення встановлює загальну основу для програмування відповідно до тематичних пріоритетів та цілей, а саме:

- 1) поглиблення співпраці у вищій освіті: посилення мобільності студентів та викладачів, що призводить до створення партнерств, спрямованих на покращення якості вищої освіти («програма Erasmus +»);
- 2) розширення знань про Європейський Союз та підвищення його іміджу, просування цінностей та інтересів Союзу в країнах-партнерах, шляхом посилення інструментів публічної дипломатії, а також пропагандистських та дослідницьких заходів (The European Parliament and the Council of the European Union, 2014).

З метою досягнення цих цілей у рамках щорічної програми дій на 2019 рік – «Про діяльність в сфері публічної і культурної дипломатії» (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019) - передбачається підтримка дій щодо зміцнення інституційного, операційного та мережевого потенціалу зацікавлених сторін у чотирьох напрямках, що стосуються публічної дипломатії ЄС:

По-перше, це науково-просвітницька діяльність через програму Жана Моне. Запропоновані дії передбачають перманентну підтримку діяльності Жана Монне, маючи на меті розширити знання про європейську інтеграцію у країнах-аплікантах на членство в ЄС, і не тільки, шляхом сприяння викладанню наукових досліджень та дискусій в рамках програми Erasmus +. Упорядкування науково-просвітницької роботи з ЄС через програму Жана Моне зміцнить діалог між науковцями, студентами та особами, які репрезентація ЄС в межах та за кордоном, а також підвищить широке розуміння та видимість Союзу та його ролі на світовій арені (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019).

По-друге, політика ЄС і інформаційно-пропагандистське партнерство. Цей напрямок буде безпосередньо взаємодіяти з ключовими зацікавленими сторонами (наприклад, аналітичними центрами, ЗМІ, бізнес-організаціями, університетами та іншими особами, що формують/впливають на формування громадської думки) в країнах-партнерах, а також в Європейському Союзі з питань політики, що представляють загальний інтерес, пов'язані, зокрема, з реагуванням на глобальні виклики, стратегією «Європа-2020» та з економічним партнерством. Для того, щоб ЄС міг співпрацювати з місцевими аудиторіями безпосередньо та з конкретних ключових проблемних питань, контракти на послуги будуть використовуватися та керуватися відібраними делегаціями на місцевому рівні (наприклад, Канадою, Китаєм, Індією та США) для розвитку партнерських відносин (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019).

По-третє, залучення громадянського суспільства. Взаємодія з громадянським суспільством має вирішальне значення для того, щоб ЄС був і сприймався відкритим та сприйнятливим зовнішньополітичним актором. Основна мета цього напряму - посилити та стимулювати справжній діалог між організаціями громадянського суспільства ЄС та стратегічними країнами-партнерами у сферах, що становлять спільний інтерес, з особливим акцентом на сферах глобальних викликів, на стратегії «Європа 2020» (розумне, стійке та всеосяжне зростання), на економічному партнерстві та його основних правах (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019).

По-четверте, це культурна дипломатія. Особливу увагу офіційний Брюссель приділятиме ролі та місцю культура, яка може відігравати вирішальну роль у зовнішніх відносинах. Це пов'язано, зокрема, з тим, щоб дати можливість операторам культури отримувати підготовку, створювати мережі, брати участь у конференціях і надавати консультації з питань політики в галузі культури. Така діяльність буде сприяти зміцненню взаєморозуміння і довіри на основі діалогу і сприятиме заохоченню спільних цінностей, а також міжкультурної толерантності в третіх країнах (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019).

І, наостанок, участь в боротьбі проти тортур та вільної торгівлі. Однією з цілей публічної дипломатії ЄС є просування Співтовариства як потужного і надійного партнера в сфері гарантування/забезпечення прав людини, демократії, ефективного управління та верховенства права. Ліквідація катувань та смертної кари є основними цінностями Європейського Союзу. У цьому напрямку фокусом уваги буде сприяння виконанню зобов'язань ЄС у контексті «Глобального альянсу за торгівлю без катувань» (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019). ЄС та держави-члени зобов'язуються вживати ефективних заходів щодо обмеження торгівлі товарами, які використовуються для смертної кари, тортур чи іншого жорстокого, нелюдського або принизливого поводження або покарання (Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019).

Отже, можемо резюмувати про те, що, незважаючи на потужну нормативно-правову базу публічної дипломатії ЄС, сьогодні вкрай поширеними гаслами про Співтовариство є такі, що «ЄС – це економічний гігант», але в той час «політичний карлик». Звідси, висновок, що зовнішньому спілкуванню Союзу (яке повинне бути частиною його публічної дипломатії) не вистачає послідовності, узгодженості дій, «єдиного голосу», адже в дипломатичній практиці публічної дипломатії офіційного Брюсселю є два виміри: національний та наднаціональний. Спільність позицій ЄС у провадженні публічної дипломатії могла б слугувати інструментом в протидії/протистоянні сучасним гібридним викликам Організації. І, наостанок, особливу увагу потрібно приділяти ролі культури у публічній дипломатії ЄС, що матиме своїм наслідком підвищення взаєморозуміння через діалоги та сприятиме просуванню європейських спільних цінностей за межами Організації.

Бібліографічний список

- Сухорольська, І., 2015. Нова громадська дипломатія та особливості її реалізації в сучасних умовах. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 27, с.137-139.
- Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019. *European Commission*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/fpi/sites/fpi/files/annexe_8_public_and_cultural_diplomacy_part1_v2.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Annual Activity Report, 2011. *European External Action Service*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/20121017_eeas_aar_2011_en.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Annual Activity Report, 2012. *European External Action Service*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/archives/docs/background/docs/eeas_aar_2012_en.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Annual Activity Report, 2018. *European External Action Service*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eeas_annual_activity_report_2018_final.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2005b. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The Commission's contribution to the period of reflection and beyond: Plan-D for Democracy, Dialogue and Debate. *EUR-Lex*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0494:FIN:EN:PDF>> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2006a. Commission communication to the European Council of June 2006. Europe in the world — Some practical proposals for greater coherence, effectiveness and visibility. *EUR-Lex*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52006DC0278>> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2006b. White Paper on a European Communication Policy. *European Union*. [online] Available at: <https://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com2006_35_en.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2007. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the

- Committee of the Regions Annual Policy Strategy for 2008. *EUR-Lex*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2007:0065:FIN>> (Accessed 22 September 2020).
- Communication and Visibility Requirements for EU External Actions, 2018 *European Commission*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/international-partnerships/comm-visibility-requirements_en> (Accessed 22 September 2020).
- Communication to the European Commission, 2005a. Action plan to improve communicating Europe by the commission. *European Union External Action*. [online] Available at: <<https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/2/2005/EN/2-2005-985-EN-F-0.Pdf>> (Accessed 22 September 2020).
- Petropoulos, S., 2011. Public diplomacy an alternative diplomacy in foreignaffairs' issues. Greek public diplomacy: capabilitiesand perspectives. *Calhoun: The NPS Institutional Archive*. [online] Available at: <<https://core.ac.uk/reader/36699370>> (Accessed 22 September 2020).
- Pipchenko, N. and Dovbenko, M., 2019. Public diplomacy as a tool of shaping the perception of Ukraine in the west amid the aggravation of relations with Russia. *Actual Problems of International Relations*, 138, p.14-24. DOI: <https://doi.org/10.17721/apmv.2018.138.0.14-24>
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy, 2016. *European Union External Action*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Srugies, A., 2016. *Competition or cooperation? A comparative analysis of the public diplomacy of the European Union and selected member states*. Ph.D. Dissertation. Technische Universität Ilmenau. Available at: <https://www.tu-ilmenau.de/fileadmin/media/publicdiplomacy/Downloads/Doctoral_dissertation_Alice_Srugies_executive_summary_updated.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Strategic Communications, 2018. A Global Strategy for the European Union, 2018. *European Union External Action*, [online] 10 August. Available at: <https://eeas.europa.eu/topics/eu-global-strategy/49323/global-strategy-european-union_en> (Accessed 22 September 2020).
- The European Parliament and the Council of the European Union, 2014. Regulation (EU) No 234/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing a Partnership Instrument for cooperation with third countries. *Official Journal of the European Union*, [online] L 77/77. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.077.01.0077.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2014%3A077%3ATOC> (Accessed 22 September 2020).

References

- Annex 8. Action Document for Public and Cultural Diplomacy, 2019. *European Commission*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/fpi/sites/fpi/files/annexe_8_public_and_cultural_diplomacy_part1_v2.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Annual Activity Report, 2011. *European External Action Service*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/20121017_eeas_aar_2011_en.pdf> (Accessed 22 September 2020).

- Annual Activity Report, 2012. *European External Action Service*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/archives/docs/background/docs/eeas_aar_2012_en.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Annual Activity Report, 2018. *European External Action Service*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eeas_annual_activity_report_2018_final.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Communication to the European Commission, 2005a. Action plan to improve communicating Europe by the commission. *European Commission*. [online] Available at: <<https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/2/2005/EN/2-2005-985-EN-F-0.Pdf>> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2005b. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The Commission's contribution to the period of reflection and beyond: Plan-D for Democracy, Dialogue and Debate. *EUR-Lex*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0494:FIN:EN:PDF>> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2006a. Commission communication to the European Council of June 2006. Europe in the world — Some practical proposals for greater coherence, effectiveness and visibility. *EUR-Lex*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52006DC0278>> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2006b. White Paper on a European Communication Policy. *European Union*. [online] Available at: <https://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com2006_35_en.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Commission of the European Communities, 2007. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Annual Policy Strategy for 2008. *EUR-Lex*. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2007:0065:FIN>> (Accessed 22 September 2020).
- Communication and Visibility Requirements for EU External Actions, 2018 *European Commission*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/international-partnerships/comm-visibility-requirements_en> (Accessed 22 September 2020).
- Petropoulos, S., 2011. Public diplomacy an alternative diplomacy in foreignaffairs' issues. Greek public diplomacy: capabilitiesand perspectives. *Calhoun: The NPS Institutional Archive*. [online] Available at: <<https://core.ac.uk/reader/36699370>> (Accessed 22 September 2020).
- Pipchenko, N. and Dovbenko, M., 2019. Public diplomacy as a tool of shaping the perception of Ukraine in the west amid the aggravation of relations with Russia. *Actual Problems Of International Relations*, 138, p.14-24. DOI: <https://doi.org/10.17721/apmv.2018.138.0.14-24>
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy, 2016. *European Union External Action*. [online] Available at: <https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf> (Accessed 22 September 2020).

- Srugiés, A., 2016. *Competition or cooperation? A comparative analysis of the public diplomacy of the European Union and selected member states*. Ph.D. Dissertation. Technische Universität Ilmenau. Available at: <https://www.tu-ilmenau.de/fileadmin/media/publicdiplomacy/Downloads/Doctoral_dissertation_Alice_Srugiés_executive_summary_updated.pdf> (Accessed 22 September 2020).
- Strategic Communications, 2018. A Global Strategy for the European Union. *European Union External Action*, [online] 10 August. Available at: <https://eeas.europa.eu/topics/eu-global-strategy/49323/global-strategy-european-union_en> (Accessed 22 September 2020).
- Sukhorolska, I., 2015. Nova hromadska dyplomatiia ta osoblyvosti yii realizatsii u suchasnykh umovakh [New public diplomacy and peculiarities of its actual implementation]. *Ukrayinska nacionalna ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku*, 27, p.137-139.
- The European Parliament and the Council of the European Union, 2014. Regulation (EU) No 234/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing a Partnership Instrument for cooperation with third countries. *Official Journal of the European Union*, [online] L 77/77. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.077.01.0077.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2014%3A077%3ATOC> (Accessed 22 September 2020).
- Стаття надійшла до редакції 08.10.2020 р.

O. Ivasechko

K. Mazur

EUROPEAN UNION PUBLIC DIPLOMACY AGENDA

The article considers the specifics of the agenda of public diplomacy of the European Union, and it is in this dimension that the emphasis is on building a coordinated policy. The documents of both the internal and external dimensions of the Commission, the Parliament, as well as the European External Action Service were also analyzed, namely, Plan D, The Global strategy for the foreign and security policy of the European Union, White Paper, Annual Activity Reports. It was emphasized that the actions carried out in the field of public diplomacy during 2018 were aimed at promoting joint responses to problems, raising awareness-raising measures, as well as building new strategies for the regions. At the same time, strategic communications remained a priority for the EEAS. It is concluded that EU public diplomacy, in line with the Union's Global Strategy, should aim to improve strategic communications, investment and integration in various fields in order to better integrate foreign policy with citizens and better communicate it to partners. However, today the European Union also faces certain risks, such as changes in the priorities of member states, the economic crisis, the difficulty of assessing the effectiveness of public diplomacy, as well as low interest in new European Union initiatives.

Key words: public diplomacy, public diplomacy of the European Union, agenda, European External Action Service, New EU Global Strategy.

УДК 323.285:343.412

У. В. Ільницька
Д. В. Коваль

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДСТВА ЯК ВИКЛИК МІЖНАРОДНІЙ СТАБІЛЬНОСТІ Й БЕЗПЕЦІ: ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ БОРОТЬБИ ТА ПРОТИДІЇ

Досліджено концептуальні засади та теоретико-методологічні підходи до визначення поняття злочинів проти людства як виклику міжнародній стабільності та безпеки; охарактеризовано основні різновиди злочинів проти людства у системі міжнародних відносин; здійснено комплексний аналіз основних форм та особливостей міжнародної співпраці для боротьби та попередження злочинів проти людства; досліджено інституційно-правові механізми протидії злочинам проти людства та проаналізовано діяльність міжнародних урядових та неурядових організацій у боротьбі із злочинними діями; висвітлено основні міжнародні політичні та соціально-економічні санкції та превентивні заходи безпеки.

Ключові слова: злочини проти людства, статут, міжнародна стабільність та безпека; інституційно-правові механізми протидії злочинам проти людства; форми та методи боротьби із злочинами проти людства; міжнародне співтовариство та міжнародні організації у протидії злочинним діям; міжнародні трибунали та суди; урядові та неурядові міжнародні організації.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-200-211

Актуальність проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин серйозним викликом міжнародній безпеці й стабільності є злочини проти людства, які становлять загрозу демократичним процесам та взаємодіям у світовому політичному процесі, порушують сталі міжнародні принципи та норми, призводять до руйнівних наслідків та унеможливають мирне співіснування у глобалізованому суспільстві. Активізація та розширення масштабів злочинів проти людства, консолідують міжнародну спільноту та спонукають до пошуку ефективних інституційних та нормативно-правових механізмів протидії й боротьби із злочинами проти людства. Зважаючи на вищезазначене, проблема є актуальною, потребує комплексного дослідження, наукового обґрунтування концептуальних засад, пошуку ефективних методів запобігання, упередження та протидії злочинам проти людства.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Увага дослідників, науковців, експертів міжнародних відносин та міжнародного права до проблеми злочинів проти людства, як серйозної загрози міжнародній системі безпеки є доволі високою.

Серед зарубіжних науковців злочини проти людства в історичному та міжнародно-правовому вимірі досліджували Бассіуні М. (Bassiouni, 2011), Бут М. (Boot, 2002), Лінген К. (Lingen, 2014), Робертс К. (Roberts, 2017), Яссен А. (Yassen, 2017) тощо. У вітчизняній науці проблема залишається малодослідженою, незважаючи на її суспільно-політичну

значущість та актуальність. Окремі аспекти проблематики висвітлені у наукових працях Радової О.О. (Радова, 2010), Жукорської Я.М. (Жукорська та Дранчук 2016), Торош С.О. (Торош, 2015a; Торош, 2015b), Новик Н. (Новик, 2015), які досліджували історичні передумови та природу злочинів проти людства, проблеми їх класифікації, механізми та форми притягнення винних до відповідальності. Серед українських науковців варто відзначити і дослідників Арцибасова І.М., Дранчук Л.М., Маєвську А.А.

Незважаючи на суспільно-політичну значущість та актуальність, проблема залишається малодослідженою, особливо у вітчизняній науці. Наукового осмислення потребують питання класифікації та виокремлення злочинів проти людства; недостатньо дослідженими є інституційно-правові механізми протидії злочинам проти людства та особливості й форми міжнародної співпраці для боротьби та попередження злочинів проти людства. Окремого дослідження та аналізу потребує проблема ролі міжнародних урядових та неурядових організацій у боротьбі із злочинними діями.

Мета дослідження – комплексно дослідити концептуальні та теоретико-методологічні засади поняття злочинів проти людства, як виклику міжнародній безпеці; проаналізувати інституційно-правові механізми протидії злочинам проти людства у системі міжнародних відносин та охарактеризувати форми міжнародного співробітництва у боротьбі із злочинними діями та притягнення винних до відповідальності.

Злочини проти людства (як різновид міжнародних злочинів) порушують міжнародні принципи, норми, зобов'язання між суб'єктами, несуть загрозу світовим інтересам, безпеці людства, стабільному розвитку міжнародних відносин та мирному співіснуванню у глобалізованому суспільстві.

Тлумачення поняття «злочини проти людства» завжди викликало посилений інтерес й дискусії у науковому світі та сфері міжнародних відносин. Різноманітні версії трактування терміну можна зустріти у науковій літературі, у сучасних міжнародних документах, статутах, кримінально-процесуальних кодексах (наприклад, злочинам проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку присвячений розділ XX Кримінального кодексу України). Деякі вчені зазначають перше використання терміну ще в кінці XVIII – поч. XIX ст. для позначення злочинів колоніалізму в Африці та в інших місцях. Термін «злочини проти людства» використовувався і у Декларації, ухваленої у 1915 р. урядами Альянсу (Франція, Великобританія та Росія), де засуджувались масові вбивства вірмен в Османській імперії (Boot, M., 2002). Перше офіційне тлумачення поняття «злочини проти людства» було надане Нюрнберзьким військовим трибуналом в 1945 р. Зокрема У статті 6 Статуту Міжнародного військового Трибуналу злочини проти людства трактуються як «Вбивство, винищення, поневолення, депортація та інші нелюдські діяння, вчинені проти будь-якого цивільного населення, перед війною або під час війни; це переслідування з політичних, расових чи релігійних ознак» (Agreement..., 1945). Трактування терміну «злочини проти людства» було надано і Комісією з Міжнародного права у 1996 році.

Міжнародний консенсус щодо тлумачення категорії досягнуто на переговорах представників 160 країн, результатом яких став Римський Статут Міжнародного кримінального суду (Римський статут міжнародного уголовного суду, 2002). Стаття 7 Римського статуту трактує злочини проти людства як злочини проти миру, стабільності та безпеки, як нелюдські діяння, вчинені проти цивільного населення. Визначальною характеристикою є те, що часто такі суспільно небезпечні дії, масові звірства та злочини часто організовуються правлячою владною верхівкою і є складовою урядової політики (Торош, 2015a, с.134-135). Особами, що скоїли злочини проти людства, можуть бути

військовослужбовці, політичні лідери чи урядовці високого рангу, члени воєнізованих організацій (неофіційних або квазіофіційних і які можуть фінансуватись урядом), воєначальники, повстанці, лідери, члени повстанських ополчень.

Злочинам проти людства, які здійснюються у міжнародних відносинах, притаманні певні характеристики. Зокрема, можна виокремити ознаки, за якими протиправне діяння трактується як злочин проти людства: 1) злочин скерований проти цивільного населення (це можуть бути громадяни однієї або декількох країн, соціальні спільноти, релігійні чи етнічні угруповання); 2) значна небезпека для суспільства, загроза для міждержавних відносин, державного суверенітету однієї або декількох країн; 3) масштабність протиправних діянь, їх систематичність та регулярність; 4) значна кількість жертв та постраждалих, масштабні наслідки та втрати; 5) посягання на права і свободи значної кількості осіб; 6) злочин характеризується підвищеним рівнем насильства (з ознаками нелюдських звірств); 7) злочин супроводжується переслідуванням (політичним, расовим, етнічним, культурним, національним чи гендерним); 8) стратегічне планування та чітка організованість злочину; 9) усвідомлення суб'єктом здійснення злочину власних дій і відповідальності за них; 10) організаторами та учасниками злочину можуть виступати високопосадовці та представники владних структур, а злочин може бути складовою урядової політики; 11) негативне сприйняття та засудження злочину усією міжнародною спільнотою, застосування міжнародних санкцій й покарань; 12) здійснення злочину як у мирний, так і у воєнний період, під час збройних конфліктів (Торош, 2015а, с.137).

Різноманітні підходи до виокремлення різновидів та типів злочинів проти людства висвітлені у Нюрнберзькому Статуті Міжнародного військового трибуналу (1945 р.) (стаття 6), Токійському Статуті (1946 р.), Статутах міжнародних кримінальних трибуналів щодо Югославії (1993 р.) та Руанди (1994 р.), а також у Римському Статуті Міжнародного Кримінального суду (1998 р.) (стаття 7). Найбільш широкий перелік різновидів злочинів проти людства вказано у Римському Статуті Міжнародного Кримінального суду (ст.7). Зокрема визначено такі різновиди злочинів проти людства як:

Вбивство та винищення – умисні, сплановані насильницькі дії проти значної частини населення, що не мають виправдання та супроводжуються жорстокістю, примусом, насильством; передбачає навмисне створення умов, несумісних із реалізацією людських життєвих функцій, зокрема позбавлення доступу до продуктів харчування, питної води, ліків (Римський статут міжнародного уголовного суду, 2002). Винищення хибно ототожнюється з геноцидом через певну аналогію, проте ці поняття є різними. Як зазначалось на Нюрнберзькому військовому трибуналі, винищення спрямоване на цивільне населення в цілому, а геноцид спрямований на конкретну етнічну чи релігійну групу, спільноту (як приклад – створення німецько-фашистських концтаборів під час Другої світової війни для масового знищення окремих етнічних груп та соціальних спільнот – євреїв, ромів, слов'ян, людей із фізичними вадами).

Поневолення – підкорення, пригноблення населення, обмеження свободи особистості; здійснення насильницьких дій (торгівля людьми (жінками, дітьми), обмін, рабство, примусова праця) та створення умов фізичної та емоційно-психологічної залежності. Прикладами поневолення були примусова праця бельгійських чоловіків на фабриках Німеччини під час Першої світової війни; використання примусової праці нацистською Німеччиною у Другій світовій війні.

Депортація. Стаття 7 Римського статуту стверджує, що «Депортація означає насильницьке, безпідставне, незаконне переміщення осіб, їх виселення з районів законного

перебування та проживання усупереч нормам міжнародного права» (Римський статут міжнародного уголовного суда, 2002). Крім використання фізичної сили передбачається психологічний й економічний тиск. Такими злочинами під час Першої світової війни була депортація турецькими властями понад 1000 000 вірмен та понад 400 000 греків, які проживали у Фракії та на Західному узбережжі Малої Азії, а також депортація турецькою та німецькою владою грекомовних турків з Туреччини (Bassiouni, 2011, с.382). Під час Другої світової війни приблизно 16 млн. німців були депортовані із власних місць проживання.

Переслідування – умисне, систематичне, довготривале, сплановане позбавлення основних приватних, особистісних, соціальних, політичних, економічних прав, всупереч міжнародним нормам, за ознакою приналежності осіб до тієї чи іншої етнічної, релігійної, культурної групи чи іншої спільноти» (Римський статут міжнародного уголовного суда, 2002). Злочин переслідування супроводжується визначеним мотивом, метою, стратегією, політикою. Переслідування здійснюється на дискримінаційних підставах (політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних) в поєднанні з іншими злочинними насильницькими діяннями. Прикладами такого злочину є переслідування під час етнічних чисток мусульман у конфліктах в колишній республіці Югославія.

Злочин апартеїду. Лише Римський статут включає це протиправне діяння в перелік злочинів проти людства. «Злочин апартеїду» – нелюдські дії, систематичне гноблення, приниження людської гідності, позбавлення основних прав і свобод, що здійснюються в межах інституціоналізованого стабільного недемократичного політичного режиму за умов панування однієї расової групи над іншою групою (або групами). Злочином апартеїду була урядова політика Південно-Африканської Республіки, коли здійснювалась сегрегація (насильницьке розділення людей на расові, етнічні чи інші групи); темношкіре населення позбавлялось усіх прав і свобод, проводилась дискримінаційна політика.

Ув'язнення (незаконне ув'язнення). Безпідставне, незаконне, довготривале позбавлення волі невинних осіб, що супроводжується застосуванням насильства, жорстокості та обмеженням прав і свобод.

Катування. Римський статут визначає катування як: «умисне заподіяння знуцань, сильного болю або страждань (фізичних, психологічних, емоційних), тортур особам (особі), які позбавлені волі, перебувають під вартою (Римський статут міжнародного уголовного суда, 2002). Такі катування є частиною державної урядової політики.

Зв'язування, сексуальне рабство, насильницька проституція, вимушена вагітність, насильницька стерилізація або будь-яка інша форма сексуального насильства. Супроводжуються залякуванням, примусом, психологічним тиском, зловживанням владою та силою.

Насильницьке зникнення осіб на тривалий період часу, що є результатом спланованих дій влади, політичної організації чи угруповання із застосуванням примусу, тиску, насильства. Найчастіше передбачається викрадення, арешт, незаконне затримання, позбавлення волі без подальшого повідомлення та інформування про долю, місцезнаходження зниклих осіб (Римський статут міжнародного уголовного суда, 2002). Практика примусового зникнення осіб нерідко застосовувалася державами, де здійснювались військові перевороти, а також під час воєн та конфліктів. Як приклад, – Бразилія, Чилі, Перу, Гватемала, Уругвай, Аргентина 1960-х – 1980-х рр., коли за ініціативою та спланованою політикою правлячої верхівки зникали представники робочого

класу, селянства, студентів, що виступали проти режиму. Пізніше подібна практика використовувалася на Філіппінах, у Сальвадорі, Шрі-Ланці та Сирії (Zalaquett, 2010).

Будь-які *інші нелюдські дії*, що сплановані, здійснюються навмисно та спричиняють значні фізичні та емоційні страждання значній частині населення теж, за ст.7 Римського Статуту, належать до злочинів проти людства.

Отже, аналізуючи різні підходи до класифікації ЗПЛ, варто відзначити, що найбільш широкий перелік різновидів злочинів проти людства, як зазначалось вище, представлено у 7 ст. Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду.

Активізація злочинів проти людства, розширення їх масштабів, небезпека застосування жорстких форм насилля та примусу, змушує міжнародну спільноту консолідувати зусилля для попередження, боротьби та, надалі, недопущення цих загроз, а також покарання винних. Протягом століть міжнародна спільнота шукає ефективні способи запобігання, протидії та боротьби із злочинами проти людства. Зусилля, зроблені міжнародним співтовариством, досягли значного прогресу, зокрема було вироблено нові принципи міжнародної взаємодії, такі як застосування принципу «необхідності та обов'язку захищати»; створення у міжнародних відносинах більш гнучких умов для реалізації гуманітарних місій, акцій, створення ефективних інституційних та нормативно-правових механізмів для боротьби та попередження злочинів проти людства та справедливого покарання винуватців (зокрема, йдеться про діяльність та функціонування спеціалізованих міжнародних трибуналів, міжнародних судів).

Першими міжнародно-правовими інституціями, покликаними судити злочинців за грубе порушення прав людини та скоєння злочинів проти людства, були *міжнародні трибунали*. У 1945 р. за ініціативою держав-переможниць у Другій Світовій війні (Великобританії, Франції, Радянського Союзу та США) для судового розгляду і покарання військових злочинців був створений *Нюрнберзький військовий трибунал*. У 1946 році в Японії було створено *Токійський військовий трибунал*. Нюрнберзький і Токійський трибунали стали першими міжнародними кримінально-правовими установами, які детермінували утворення у майбутньому Міжнародного кримінального суду.

За ініціативою ООН, для боротьби із злочинами проти людства та винесення справедливих вироків й покарань злочинцям були утворені та ефективно функціонували *Міжнародний трибунал щодо злочинів у колишній Югославії (1993 р.) та Міжнародний трибунал щодо злочинів у Руанді (1994 р.)*, які розслідували злочини проти людства та справи щодо порушень у сфері міжнародного кримінального права. Після припинення функціонування вищезазначених трибуналів, Рада Безпеки ООН започаткувала у 2010 р. діяльність *Міжнародного залишкового механізму кримінальних трибуналів*. Офіси цієї інституції діють в Аруші (Танзанія) та Гаазі (Нідерланди).

Важливим досягненням у боротьбі міжнародної спільноти із злочинами проти людства стало підписання більш ніж 150 державами світу у 1998 р. Римського Статуту щодо необхідності утворення міжнародного судової інституції та створення у 2002 р. *Міжнародного кримінального суду (МКС)*. Україною Римський статут щодо діяльності Міжнародного кримінального суду (МКС) був підписаний у 2000 р., але не ратифікований. *Міжнародний кримінальний суд функціонує як гарант міжнародного судочинства та встановлення справедливості*. Знаковими рішеннями Суду стали вирoki щодо винуватців у конфліктах в Демократичній Республіці Конго, Уганді, Центральноафриканській республіці. Також судом було видано ордер на арешт президентів Судану та Лівії.

Понад пів століття практики боротьби зі злочинів проти людства, упередження їх виникнення має *Європейський суд з прав людини*. Суд неодноразово розглядав справи, пов'язані з геноцидами, військовими злочинами, злочинами проти людства різних масштабів.

Міжнародна взаємодія щодо боротьби із злочинами проти людства, їх упередження та протидія їм значно активізувалась з 1990-их рр., із зростанням кількості злочинів проти людства та випадків насильства й жорстокості у конфліктах в Боснії, Сомалі, Руанді, Косово, Югославії, Східному Тиморі, Дарфурі тощо. Прагнення запобігти та припинити жорстокість активізувало зусилля міжнародної спільноти для вироблення системи попередження злочинам проти людства та боротьби із ними. розширилась система превентивних методів, заходів; були впроваджені та досі ефективно застосовуються політичні та соціально-економічні санкції проти винуватців, злочинців та агресорів (це стосується як окремих осіб, груп осіб, так і держав); широко використовуються механізми посередництва при розв'язанні конфліктів тощо. Розглянемо найбільш ефективні та результативні методи та форми протидії злочинам проти людства.

1). *Гуманітарні місії та заходи гуманітарної інтервенції* у формі надання постраждалим від злочинів продовольчої та медичної допомоги.

2). *Превентивні заходи з метою попередження здійснення злочинів проти людства; раннє попередження та моніторинг конфліктів, а також моніторинг випадків порушення прав і свобод осіб прав людини*. Низка неурядових організацій приділяє значну увагу моніторингу масових злочинів, зокрема це – Міжнародна кризова група, організації Human Rights Watch та Amnesty International.

3). *Посередництво третьої сторони при вирішенні конфліктних ситуацій з метою недопущення ескалації конфлікту та здійснення злочинів проти людства*.

4). *Політичні, економічні міжнародні заходи та міжнародні санкції є ефективними методами упередження та боротьби із злочинами проти людства та покаранням винних*. У міжнародній практиці ефективно застосовується *дипломатична ізоляція*. Зокрема, держави-противники апартеїду, використовуючи цей метод прагнули зупинити злочинні дії уряду Південної Африки. Дієвим методом протидії злочинам проти людства стають *медіа-кампанії* (наприклад медіа-кампаній «To name and shame» («називати і присоромлювати»), яка бере свій початок з діяльності Amnesty International та Human Rights Watch. Серед *довгострокових політичних засобів*, які, найчастіше, впроваджуються та реалізуються за допомогою сторони-посередника, або міжнародних організацій ефективними є допомога у формуванні демократичних інституцій, демократичних механізмів розподілу влади та формування громадянського суспільства, створення системи незалежних ЗМІ.

Ефективними у боротьбі із злочинами проти людства, у покаранні винних та притягненні їх до відповідальності є *економічні заходи*, зокрема *міжнародні економічні санкції* щодо винуватців – скасування інвестицій чи міжнародної допомоги. Прикладом можуть служити економічні санкції, введені Радою Безпеки ООН, з метою врегулювання збройного конфлікту на території колишньої Югославії в період 1992-1995 рр. Вторгнення Іраку в Кувейт в серпні 1990 року викликало негайну реакцію Сполучених Штатів і ООН в формі всеосяжних економічних санкцій. Міжнародною спільнотою застосовуються економічні санкції проти Російської Федерації за агресивну антиукраїнську політику.

5) *Організація та проведення миротворчих військових місій, скерування миротворчих контингентів, які ініціюються провідними міжнародними організаціями (ООН, НАТО, ОБСЄ, ЄС тощо)*.

Ще однією формою міжнародного співробітництва у боротьбі із злочинами проти людства, їх упередженням є діяльність міжнародних урядових та неурядових організацій. Міжнародними організаціями проводяться моніторингові та контролюючі місії, оприлюднюються доповіді щодо актів жорстокості та насильства, порушень прав людини та громадянина, забезпечується гуманітарна підтримка жертвам та постраждалим від злочинів проти людства. Міжнародні організації ухвалюють рекомендаційні настанови щодо врегулювання конфліктних ситуацій, контролюють національні системи правосуддя, активізують розслідування злочинів проти людства та притягнення до відповідальності винних у масових злодіяннях.

Міжнародною організацією, яка стала першою політичною інституцією у колективній міжнародній протидії злочинам проти людства, жорстокості та насильству є *Ліга Націй (1919-1946 рр.)*. Наступницею Ліги Націй в упередженні та боротьбі із злочинами проти людства стала *Організація Об'єднаних Націй*. Варто відзначити нормативно-правові документи, ухвалені ООН, спрямованими на боротьбу із злочинами проти людства та протидію їх поширенню. Йдеться про ухвалені міжнародні Конвенції, резолюції, декларації тощо. Так, у 1966 р. ООН було прийнято *Резолюцію 1158 (XLI) про «Питання про покарання військових злочинців та осіб, що здійснили злочини проти людства»*, в 1969 р. було ратифіковано *«Конвенцію про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства»* (Організація Об'єднаних Націй, 1966). У 1974 р., за ініціативою ООН, було підписано *Європейську конвенцію про незастосування строків давності до злочинів проти людства та воєнних злочинів державами-членами РС* (Рада Європи, 1974). Особливу роль у боротьбі та протидії злочинам проти людства відіграє інституційна система ООН. Зокрема, серед впливових інститутів у боротьбі та протидії злочинам проти людства є: Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, комісії з розслідування, санкційні комітети, спеціальні представники Організації Об'єднаних Націй у конфліктних регіонах світу; Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Верховного комісара ООН у справах біженців, Ради ООН з прав людини або таких організацій, як Організація Об'єднаних Націй за гендерну рівність та розширення прав і можливостей жінок (відома як жінки ООН).

Урядовою організацією, яка активно співпрацює з міжнародною спільнотою у боротьбі та протидії злочинам проти людства, масовим порушенням прав і свобод особи є *Організація Північноатлантичного договору (НАТО)*. Як організація колективної безпеки й оборони НАТО скеровувала миротворчі місії та військові контингенти для припинення жорстокості та насильства у «найгарячіші» конфліктні регіони планети.

Роль *Європейського союзу (ЄС)* у протидії злочинам проти людства полягає у активізації міжнародного та регіонального співробітництва; у активній співпраці ЄС з Міжнародним кримінальним судом. У 2017 р. було створено *Європейську прокуратуру* (European Public Prosecutor's Office), що відповідає за розслідування та притягнення до відповідальності винних у вчиненні масштабних фінансових злочинів та шахрайств.

Злочини геноциду, голокосту, інші акти жорстокості проти людства активізували діяльність *Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)* щодо боротьби та протидії глобальним правопорушенням. Головна діяльність ОБСЄ полягає у формуванні інституційних та нормативно-правових механізмів міжнародної системи безпеки, проведенні моніторингових місій (зокрема, в Боснії та Герцеговині, Косово, Сербії, Скоп'є та Загребі), підтримці судових процесів щодо військових злочинів та злочинів проти людства (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2011).

Активно протидіє злочинам проти людства на регіональному рівні через проведення моніторингових, миротворчих та гуманітарних місій *Африканський Союз*, субрегіональна організація *Економічного співтовариства країн Західної Африки (ECOWAS)*, *Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*.

Важливу роль у боротьбі із злочинами проти людства, протидії жорстокості та насильству, упередженні злочинних дій відіграють і *неурядові міжнародні організації*, які протягом багатьох десятиліть борються із світовим насильством, жорстокістю, порушенням прав і свобод людей. Варто відзначити *Міжнародний комітет Червоного Хреста*, а також впливові правозахисні неурядові організації *Amnesty International*, *Human Rights Watch*, *Міжнародну комісію юристів*, *Міжнародну федерацію прав людини*, *TRIAL International*, «*Репортери без кордонів*», *Інтерпол*, *Європол тощо*. Діяльність неурядових міжнародних організацій зосереджувалась у «гарячих точках планети», кризових, конфліктних регіонах з високим рівнем насильства і жорстокості (Колумбії, Індонезії, Непалі, на Балканах, у Боснії, Сирії, Сомалі, Камбоджі, Судані, Гвінеї, Кот-д'Івуарі, Демократичній Республіці Конго тощо).

Методами та заходами неурядових міжнародних організацій у протидії й боротьбі із злочинами проти людства є: проведення моніторингових місій в регіонах з підвищеним рівнем насильства; моніторинг конфліктних та кризових ситуацій; здійснення спостереження за дотриманням основоположних прав і свобод людини; викриття жорстокості, насильства; надання гуманітарної та правової допомоги; проведення інформаційних та медіа-кампаній; контроль за діяльністю дипломатичних місій; посткризова відбудова постраждалих від насильства та жорстокості регіонів; підтримка та формування демократичних інститутів, формування й розвиток громадянського суспільства у регіонах з недемократичними політичними режимами та високим рівнем жорстокості, насильства; участь у судових розглядах обвинувачених у тяжких злочинах проти населення та людства; надання рекомендаційних настанов стосовно врегулювання конфліктних ситуацій; активізація та спонукання національних систем правосуддя до розслідування злочинів проти людства та притягнення до відповідальності винних у масових злодіяннях. Отже, роль міжнародних неурядових організацій у протидії злочинам проти людства, боротьбі із жорстокістю та насильством є значимою та результативною.

Висновок. Злочини проти людства є серйозною загрозою міжнародній безпеці та стабільності. Їх активізація, розширення масштабів, змушує міжнародну спільноту консолідувати зусилля для попередження, боротьби та недопущення цих загроз, а також притягнення винуватців до відповідальності. Міжнародним співтовариством було вироблено нові принципи міжнародної взаємодії; розроблено та впроваджено ефективні інституційні та нормативно-правові механізми боротьби та попередження злочинів проти людства та справедливого покарання винуватців. Значну роль у протидії злочинам відіграють міжнародні урядові та неурядові організації. Вагомим фактором ефективності протидії та боротьби із злочинами проти людства, є стабільне міжнародне співробітництво, активна консолідована співпраця держав, прагнення до конструктивного діалогу.

Перспективи подальших досліджень є багатовекторними, і зокрема, передбачають комплексний аналіз динаміки зростання (зниження) кількості злочинів проти людства у міжнародних відносинах ХХІ ст.; пошук, наукове осмислення й обґрунтування ефективних та результативних методів та інституційно-правових механізмів протидії злочинам проти людства; науково-обґрунтоване розроблення системи превентивних заходів, механізмів покарань та притягнення до відповідальності за скоєння злочинів проти людства.

Бібліографічний список

- Жукорська, Я.М. та Дранчук, Л.М., 2016. Міжнародні злочини: правова природа та проблеми класифікації. *Право і суспільство*, 3(2), с.149–154.
- Новик, Н., 2015. Злочини проти людяності під час Євромайдану. *Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*, [онлайн] 22 лютого. Доступно: <<http://khpg.org/index.php?id=1424558920>> (Дата звернення 20 вересня 2020).
- Організація Об'єднаних Націй, 1966. Резолюція 1158 (XLI) Економічної та Соціальної Ради ООН "Питання про покарання військових злочинців та осіб, що здійснили злочини проти людства". *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_800> (Дата звернення 20 вересня 2020).
- Рада Європи, 1974. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125> (Дата звернення 20 вересня 2020).
- Радова, О.О., 2010. Злочини проти людяності як підстава міжнародної кримінальної відповідальності індивіда. В: Національний університет "Одеська юридична академія", 2010. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П.Є. Казанського: Матеріали Міжнародної конференції. Одеса, 22-23 жовтня 2010 р.* Одеса: Фенікс, с.204–206.
- Римський статут міжнародного уголовного суда, 2002. [онлайн] Доступно: <[https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf)> (Дата звернення 10 вересня 2020).
- Торош, С.О., 2015а. Злочини проти людства та правові механізми їх врегулювання. В: Національний університет "Львівська політехніка", 2015. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: матеріали першої науково-практичної конференції, м. Львів 30 квітня 2015 р.* Львів, с.134–139.
- Торош, С.О., 2015б. Нормативно-правовий механізм врегулювання злочинів проти людства: історико-теоретичний аспект. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*, 827, с.258–264.
- Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal, 82 U.N.T.S. 280, entered into force Aug. 8, 1945. *University of Minnesota: Human Rights Library*. [online] Available at: <<http://hrlibrary.umn.edu/instreet/1945a.htm>> (Accessed 20 September 2020).
- Bassiouni, M.Ch., 1999. *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. 2nd ed. London: Kluwer Law International.
- Bassiouni, M.Ch., 2011. *Crimes Against Humanity: Historical Evolution and Contemporary Application*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boot, M., 2002. *Genocide, crimes against humanity, war crimes : nullem crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court*. Antwerpen: Intersentia.
- Lingen, K. von, 2014. Defining Crimes Against Humanity: The Contribution of the United Nations War Crimes Commission to International Criminal Law, 1944–1947. In: M. Bergsmo, Cheah Wui Ling and Yi Ping, eds, 2014. *Historical Origins of International Criminal Law*, Vol.1, pp.475–505.

- Organization for Security and Co-operation in Europe, 2011. *OSCE work on war crimes*, [online] 30 May. Available at: <<https://www.osce.org/odhr/106533>> (Accessed 20 September 2020).
- Roberts, C., 2017. On the definition of crimes against humanity and other widespread or systematic human rights violations. *University of Pennsylvania Journal of Law and Social Change*, 20(1), pp.1-28.
- Yassen, A.O., 2017. International Cooperation: From the ICTY and ICTR to the ICC. *Journal of Polytechnic*, 7(1), pp.1-41.
- Zalaquett, J., 2010. The Emergence of «Disappearances» as a Normative Issue. In: C.B. Walling and S. Waltz, eds, 2011. *Proceedings of a Research Workshop Gerald R. Ford School of Public Policy University of Michigan, October 2010*. [online] Available at: <<http://humanrightshistory.umich.edu/files/2012/07/Zalquette.pdf>> (Accessed 20 September 2020).

References

- Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal, 82 U.N.T.S. 280, entered into force Aug. 8, 1945. *University of Minnesota: Human Rights Library*. [online] Available at: <<http://hrlibrary.umn.edu/instreet/1945a.htm>> (Accessed 20 September 2020).
- Bassiouni, M.Ch., 1999. *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. 2nd ed. London: Kluwer Law International.
- Bassiouni, M.Ch., 2011. *Crimes Against Humanity: Historical Evolution and Contemporary Application*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boot, M., 2002. *Genocide, crimes against humanity, war crimes : nullem crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court*. Antwerpen: Intersentia.
- Council of Europe, 1974. Yevropeiska konventsiia pro nezastosuvannia strokiv davnosti do zlochyniv proty liudianosti ta voiennykh zlochyniv [European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitation to Crimes against Humanity and War Crimes]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Lingen, K. von, 2014. Defining Crimes Against Humanity: The Contribution of the United Nations War Crimes Commission to International Criminal Law, 1944–1947. In: M. Bergsmo, Cheah Wui Ling and Yi Ping, eds, 2014. *Historical Origins of International Criminal Law*, Vol.1, pp.475–505.
- Novyk, N., 2015. Zlochyny proty liudianosti pid chas Yevromaidanu [Crimes against humanity during Euromaidan]. *Human Rights in Ukraine. Website of the Kharkiv Human Rights Protection Group*, [online] February 22. Available at: <<http://khp.org/index.php?id=1424558920>> (Accessed 20 September 2020). (in Ukrainian).
- Organization for Security and Co-operation in Europe, 2011. *OSCE work on war crimes*, [online] 30 May. Available at: <<https://www.osce.org/odhr/106533>> (Accessed 20 September 2020).
- Radova, O.O., 2010. Zlochyny proty liudianosti yak pidstava mizhnarodnoi kryminalnoi vidpovidalnosti indyvida [Crimes against humanity as a basis for international criminal responsibility of the individual]. In: National University "Odesa Law Academy", 2010.

- Mizhnarodni chytannia prysviacheni pamiati profesora Imperatorskoho Novorosiiskoho universytetu P.Ye. Kazanskoho: Proceedings of the International Conference. Odessa, October 22-23, 2010.* Odessa: Feniks, pp.204–206. (in Ukrainian).
- Rimskiy statut mezhdunarodnogo ugovnogo suda [Rome Statute of the International Criminal Court]*, 2002. [online] Available at: [https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf) (Accessed 10 September 2020). (in Russian).
- Roberts, C., 2017. On the definition of crimes against humanity and other widespread or systematic human rights violations. *University of Pennsylvania Journal of Law and Social Change*, 20(1), pp.1-28.
- Torosh, S.O., 2015a. Zlochyny proty liudstva ta pravovi mekhanizmy yikh vrehuliuvannia [Crimes against humanity and legal mechanisms for their settlement]. In: Lviv Polytechnic National University, 2015. *Theory and practice of constitutionalism: Ukrainian and foreign experience. Proceedings of the 1st Scientific and Practical Conference, Lviv 30 kvitnia 2015.* Lviv, pp.134–139. (in Ukrainian).
- Torosh, S.O., 2015b. Normatyvno-pravovyi mekhanizm vrehuliuvannia zlochyniv proty liudstva: istoryko-teoretychnyi [Legal mechanism of solving crimes against humanity: historical and theoretical aspects]. *Visnik Nacional'nogo univertsitetu "L'vivs'ka politehnika". Seriâ: Ûridični nauki*, 827, pp.258–264. (in Ukrainian).
- United Nations, 1966. Rezoliutsiia 1158 (XLI) Ekonomichnoi ta Sotsialnoi Rady OON "Pytannia pro pokarannia viiskovykh zlochynsiv ta osib, shcho zdiisnyly zlochyny proty liudstva" [UN Economic and Social Council Resolution 1158 (XLI) "Question of the punishment of war criminals and of persons who have committed crimes against humanity"]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_800 (Accessed 20 November 2020). (in Ukrainian).
- Yassen, A.O., 2017. International Cooperation: From the ICTY and ICTR to the ICC. *Journal of Polytechnic*, 7(1), pp.1-41.
- Zalaquett, J., 2010. The Emergence of «Disappearances» as a Normative Issue. In: C.B. Walling and S. Waltz, eds, 2011. *Proceedings of a Research Workshop Gerald R. Ford School of Public Policy University of Michigan, October 2010.* [online] Available at: <http://humanrightshistory.umich.edu/files/2012/07/Zalquette.pdf> (Accessed 20 September 2020).
- Zhukorska, Ya.M. and Dranchuk, L.M., 2016. Mizhnarodni zlochyny: pravova pryroda ta problemy klasyfikatsii [International crimes: legal nature and problems of classification]. *Law and Society*, 3, pp.149–154. (in Ukrainian).
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2020 р.

U. Pnytska

D. Koval

CRIMES AGAINST HUMANITY AS A CHALLENGE TO INTERNATIONAL STABILITY AND SECURITY: INSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISMS OF STRUGGLE AND COUNTERACTION

The challenge to the modern system of international security and stability is crimes against humanity, which threaten democratic processes, violate international principles and make peaceful coexistence in a globalized society impossible. The conceptual foundations and theoretical and methodological approaches to the definition of crimes against humanity have been studied. The most optimal definition is presented in the Rome Statute, where crimes against humanity are

interpreted as crimes against peace, stability and security, as inhuman acts committed against the civilian population. Considerable attention in the study is paid to the analysis of approaches to the classification of crimes against humanity. In particular, such types as: murder; extermination; enslavement; deportation; persecution; the crime of apartheid; imprisonment; torture; rape; sexual slavery, forms of sexual violence; forced disappearance of persons, etc. have been described.

The intensification of crimes against humanity and their intensive growth force the international community to consolidate its efforts to combat them. In the article, the institutional and legal mechanisms of counteraction to crimes against humanity have been studied; international political, socio-economic sanctions and preventive security measures have been identified. It has been emphasized that the international community developed new principles of international cooperation in combating crimes against humanity; flexible conditions for the implementation of humanitarian missions and actions have been created; effective and efficient methods and forms of counteraction to crimes against humanity have been developed.

In the article, the activities of international governmental and non-governmental organizations in combating illegal actions have been studied; their decisive role in preventing and countering crimes against humanity has been substantiated. It is worth noting the activities of the League of Nations, the UN, OSCE, NATO, EU, and regional organizations: the African Union, the Economic Community of West African States (ECOWAS), the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN). International non-governmental organizations also play an important role in combating crimes against humanity. In particular, there are the International Committee of the Red Cross and influential human rights non-governmental organizations such as Amnesty International, Human Rights Watch, the International Commission of Jurists, the International Federation for Human Rights, TRIAL International, Reporters without Borders, Interpol, Europol, etc.

An important element in the effectiveness of combating crimes against humanity is a stable international cooperation, active consolidated cooperation between states and their desire for a constructive dialogue.

Keywords: *crimes against humanity, international stability and security; institutional and legal mechanisms of counteraction to crimes against humanity; forms and methods of combating crimes against humanity; international community and international organizations in combating crimes against humanity; international tribunals and courts; international governmental and non-governmental organizations.*

УДК 327(470:6)

О. В. Карчевська

ГІБРИДНА АГРЕСІЯ РОСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ НА АФРИКАНСЬКІ КРАЇНИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Аналізуються причини та наслідки використання гібридної агресії, визначається комплексність у застосуванні воєнно-політичного, економічного, інформаційного та міжнародного інструментів впливу на формування світового порядку. Розглядається приклад російської агресії в Африканському регіоні та пропонуються Україні шляхи протистояння російській агресії.

Ключові слова: *гібридна агресія; світовий порядок; глобальне лідерство; міжнародні відносини; національна безпека; геополітика; країни Африки.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-212-223

Вступ. Порухення положень Будапештського меморандуму однією з країн-підписантів, запоруки дотримання суверенітету, що гарантувалася Україні в обмін на ліквідацію потужного, у світовому вимірі, ядерного потенціалу, засвідчили негативні зміни у системі безпекових гарантій. Сучасний стан можна характеризувати як девальвацію міжнародної підтримки країнам з молодого демократією, які свідомо обрали неагресивну модель співіснування та партнерства.

В умовах нових принципів геополітичного устрою, виникає глобальне протистояння, що визначається «внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право... і сферою невизначеності, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами» (Парахонський та Яворська, 2015). Вразливість недостатньо стабільних та розвинутих країн, до яких можна віднести й Україну, зумовлена тим, що вони є об'єктом зіткнення геополітичних інтересів потужних країн, тобто є сірою безпековою зоною. Саме такі зони зазнають тиску з використанням гібридних методів у сучасному світі, а разом зі зруйнованою системою надійних міжнародних гарантій, у цих зонах підсилюються небезпечні тенденції новітнього перерозподілу світу (Горбулін, ред. 2017, с.16). Досвід, як виявилось, небезпечного сусідства з Росією, виявився для України корисним уроком, тема якого – національна безпека. Наша держава розвивалася в умовах політико-економічного тиску та шантажу Росії, яка систематично намагалася дискредитувати здобуті демократичні досягнення, а коли її арсенал так званої «м'якої агресивності» не спрацював, Москва вирішила у 2014 діяти більш радикально, створивши в Україні зону перманентної небезпеки. Таку комплексність агресії багато українських безпекознавців характеризують як гібридну війну Росії проти України. Ці виклики актуалізують пошук наукових аргументів та рекомендацій для ефективного протистояння експансіоністським зазіханням Росії та державам, що схильні до застосування інструментів гібридної агресії при реалізації зовнішньої політики. Особливої уваги потребує вивчення «інструментарію» російської агресії переважно в зонах російських геополітичних інтересів до яких сьогодні можна віднести окрім України, також і країни Африки. Африканський

континент стає новим плацдармом російської агресії, тому світова спільнота має залучити всі інструменти, щоб унеможливити експансію країн цього регіону.

Метою цієї роботи є дослідження комплексу інструментів гібридної агресії, які застосовуються Росією для просування власних геополітичних амбіцій ресурсами менших за потенціалом країн, таких як африканські країни та Україна, з метою зміни свого місця в сучасній ієрархії світового лідерства. Напрямки гібридних впливів аналізуються на прикладі Російсько-Африканського «партнерства» та російської агресії в Україні.

Огляд попередніх публікацій. Значний науковий доробок з багатьох питань забезпечення міжнародної безпеки, представлено переважно західними фахівцями, які в умовах біполярності активно розробляли моделі майбутнього, ретельно вивчаючи поточні конфлікти та аналізуючи власний досвід участі в них. Найбільш відомими серед них є – Ф. Гоффман (Hoffman, 2007), С. Віллемсон (Williamson, 2009), Н. Фреєр (Frier, 2009) та інші.

Російська наукова школа також приділяє неабияку увагу феномену гібридної війни, зокрема, у контексті «протистояння Росії та Заходу», серед російських дослідників цікавими є роботи А. Манойло (Манойло, 2015), О. Бартоша (Бартош, 2019) та ін.

Українську школу безпекознавства щодо специфіки гібридної загрози збагатили дослідження І. Ветринського (Ветринський, 2015), В. Горбуліна (Горбулін, ред. 2017), М. Дорошенко [Дорошенко та Балюк, ред. 2018), В. Ліпкана (Ліпкан, 2015), Є. Магди (Магда, 2017), Б. Парахонського (Парахонський та Яворська, 2019), Тригуба (Тригуб та Місяць, 2019), Г. Яворської (Парахонський та Яворська, 2019) та ін. Зазначимо, що в умовах Російської агресії проти України теми гібридної війни, комбінованої агресії, інформаційної експансії здобули поширення серед молодих українських дослідників, які нині активізувалися для конструювання ефективної моделі протистояння російській гібресії та іншим викликам безпеки.

Теоретичні основи дослідження. На жаль, ідея поліцентричного світового порядку не стала вагомим аргументом при формуванні засад міжнародної безпеки. Тому сучасна світова система демонструє оновлення біполярної системи через те, що залишилися держави, які не перехворіли на світову гегемонію. Сьогодні найбільш агресивно, серед таких держав поводить себе Росія, яка намагається послабити прагнення інших країн зміцнити свій міжнародний статус. Небезпечним наслідком цього є виникнення нових «зон впливу», відокремлення «своїх» від «чужинців».

Агресивність Росії проти незалежності нових демократій, які обирають європейський вектор розвитку значно посилилася в останнє десятиліття. Фахівці у сфері міжнародних конфліктів також звертають увагу на загрозову тенденцію – збільшення міжнародного рівня агресії. Особливо це стосується країн пострадянського простору, на які припадає переважна кількість випадків насильницьких конфліктів. В усіх конфліктах високої інтенсивності починаючи з 2000-х років брала участь Росія – війни в Україні та Грузії, обмежені війни в Дагестані, Інгушетії та Чечні, утримання конфліктності в Молдові.

Втрачаючи контроль за геополітичною «зоною комфорту» для себе, Росія почала формувати потенціал для реваншу. Основними векторами якого стали: нова ідеологічна природа російської держави – імперські цінності величі та самодостатності, силового домінування на пострадянському просторі, ізоляціонізму, агресивної зовнішньої політики та конфронтації з іншими світовими центрами впливу; створення «середнього класу в погонах» – опори режиму; розширення функцій силових відомств, підвищений соціальний статус їх працівників; створення «персональної армії» російського Президента – національної гвардії; впровадження потужних провладних «холдингів правди»;

встановлення тотального контролю влади над «третім сектором», нелояльні організації вважаються «іноземними агентами», діяльність яких в країні заборонена; посилення мілітаризації як країни, так і суспільної свідомості (відновлюються мілітаристські ритуали та практики радянських часів) (Центр Разумкова, 2016, с.5).

Концентрацію зусиль для зовнішньої агресії Кремлем відмічає й Ендрю Паркер – генеральний директор британської розвідки М15: «Росія використовує весь спектр власних державних органів для просування своєї зовнішньої політики за кордоном у дедалі більш агресивний спосіб – з допомогою пропаганди, шпигунства, диверсій і кібератак» (MacAskill and Johnson, 2016).

Такі прояви ворожості стають чинниками полісистемних деструктивних процесів у міжнародному безпековому вимірі. Реагуючи на це, міжнародні союзи та організації розробляють й починають застосовувати комплекси заходів, спрямованих на стримування агресивної політики Росії та на відновлення цілковитої довіри до міжнародного співробітництва та партнерства.

Нагадаємо, що кримська криза та агресія на Донбасі стали хворобливою реакцією неспроможності Росії очолити світове лідерство і структурувати новий світовий порядок. Сучасна зовнішня політика РФ, спирається на радянську геополітичну модель сприйняття світу. В. Путін прагне перетворити РФ на новий центр сили світового масштабу і намагається відновити геополітичну вагу часів Радянського Союзу. З цією метою окреслюються «сфери впливу» та території геополітичних інтересів, а військовий потенціал розглядається як головний критерій визначення потужності та сили опонента. Саме тому держави з низьким рівнем оборонної могутності розглядаються як об'єкти агресії та домінування. Росія не встигла завадити країнам Балтії, Польщі, Угорщині, Румунії перейти до євроатлантичної сфери впливу і стати партнерами західного світу. Тому Білорусь, Грузія, Молдова, а особливо Україна відчувають на собі інтенсивність гібридних зусиль РФ для збереження зони «безпекового комфорту» (Ветринський, 2015, с.316).

Африканські країни довгий час залишалися поза увагою РФ, оскільки остання концентрувалася на зміцненні внутрішніх параметрів та формувала важелі для контролю ближньої «зони комфорту». Цей регіон було визначено, як стратегічний для Росії після проголошення Китаєм у 2013 році інтеграційної ініціативи «Один пояс, один шлях». Африка для КНР в межах цього проєкту є одним з важливих регіонів. З метою поширення співпраці в грудні 2015 року в Йоганнесбургу (ПАР) відбувся Форум співробітництва Китай-Африка, на якому обговорювалися шляхи «Просування до взаємного виграшу і партнерського розвитку» та був узгоджений план дій на 2016-2018 роки. Стратегічними стали п'ять аспектів взаємодії: взаємний прибуток в економіці; довіра і рівність у політиці; обміни в культурній сфері; взаємодопомога в безпеці; співробітництво в міжнародних відносинах. Перспективними були визначені проєкти у сферах інфраструктури, фінансів, інвестицій, торгівлі, охорони здоров'я, модернізації та індустріалізації (Бокарев, 2017).

У тому ж році країни підписали меморандум про об'єднання 54 держав Африки транспортними та іншими комунікаціями інфраструктури всередині континенту, що стимулювало будівництво залізниць «Чад-Судан», «Лагос-Калабар», «Найробі-Момбаса» та ін. Починаючи з 2016 року домовленості між китайським урядом і державами африканського континенту набули активної реалізації. Відстежуючи динаміку розвитку цих відносин Москва вдало імітувала дипломатичне схвалення такого партнерства. Останньою краплею, яка змусила РФ розробляти стратегію підкорення Африки, стало відкриття Китаєм у 2017 році першої військової бази в африканському Джибуті (Михайличенко, 2018, с.61-

63) Це стало свідченням того, що дружній Китай геополітично переграв Росію й успішно реалізує своїх геополітичні інтереси, стримуючи можливості інших країн в цьому регіоні.

Російська влада намагаючись підірвати геополітичні успіхи Китаю та країн, чії зовнішні інтереси націлені на зміцнення партнерства з країнами регіону, концентрує зусилля на кількох напрямках: створенні альтернативних інтеграційних або союзницьких утворень; розширенні зони військового контролю та реагування, оскільки, окрім КНР у Джибуті є воєнна база США, яка має потужні сили солдатського контингенту й техніки, і де систематично проводяться воєнні збори разом зі збройними силами Японії, Німеччини, Італії тощо; нарощенні підтримки в міжнародних організаціях шляхом укладення зі слабкими країнами «відносин залежності». Додамо сюди й інструменти м'якого поневолення: дипломатію, інформаційну експансію, підкуп політичних діячів, організацію бунтів та гарантії безпеки тощо.

Варто зазначити, що Африка користується підвищеною увагою глобальних гравців тому, що має понад 30% світових мінеральних ресурсів, стабільний приріст молодого населення та щорічне підвищення ВВП на рівні 4-5%. Африканський Союз як головне інтеграційне об'єднання континенту почав займатися справжньою інтеграцією африканського простору з метою побудови до 2063 року місцевого аналога Європейського Союзу (Олійник-Дьомочко, 2019).

Аналіз африканського вектора партнерства Росії допоможе з'ясувати як працюють вищезначені напрямки геополітичного поневолення. Восени 2019 року РФ був ініційований саміт «Росія-Африка» з метою налагодження стратегічних відносин, які допоможуть повернути Росії впливовість на Африканському континенті, в ідеалі до рівня часів Радянського Союзу. Розгортання політики співробітництва Росією в цьому регіоні має подвійне дно. З одного боку, це геополітичне протистояння глобальним лідерам та їхнім інтересам, а з іншого – реалізація власних економічних інтересів шляхом наслідування міцних традицій колишньої радянської дружби.

Як зазначає експерт Центру дослідження Африки – О. Мішин: «Росія прагне долучитися до проєктів цифрової трансформації африканських країн, постачання атомних технологій та поліпшення умов життя африканців, тобто належати до клубу розробників рішень для головних проблем африканців» (Мишин, 2019). Для країн Африки це подається як перспектива модернізації, хоча скоріше є пошуком РФ додаткових джерел енергетичної та технологічної експансії країн регіону. Проте африканська політична спільнота, за рідкісним виключенням, сприймає пропозиції Росії позитивно. Для України звісно, це не дуже добре, оскільки наша держава позбавляється можливості об'єктивного оцінювання дій РФ в межах міжнародних організацій. Маючи політичну опору африканських країн, Москва зможе просувати антиукраїнські рішення на міжнародних майданчиках, як це вже робилося у 2014 році, коли сім країн африканського регіону не проголосували за резолюцію, що засуджувала анексію Криму. Нині 54 країни Африки утворюють вагомий «політичний капітал» під час голосування в міжнародних організаціях, оскільки це 25% голосів в Генеральній Асамблеї ООН, що є вдалим ресурсом для пропагування вигідних рішень.

Саміт є гібридним, м'яким інструментом РФ по зміцненню дружніх відносин з країнами континенту, тому прихильників Росії серед африканських країн в ООН може побільшати. Росія вже фактично витіснила Париж з ЦАР, яка входила до зони безумовного французького впливу, тому Франція буде прагнути реваншу. Міністр закордонних справ Франції Жан-Ів ле Дріан назвав дії Росії в ЦАР геополітичним протистоянням (Мишин, 2019). Формат саміту обраний тому, що Росії бракує силових ресурсів для протидії Китаю

та країнам Заходу в Африці, через це РФ утримується від масштабної збройної геостратегічної конкуренції, а застосовує точкове зіткнення інтересів своїх опонентів технологіями *soft power*.

Наразі відомо про подовження гібридного стискування Росією Африки, оскільки заступнику директора Департаменту Африки МЗС РФ та керівнику Секретаріату «Форуму партнерства Росія-Африка» О. Озерову було доручено готувати другий саміт «Росія – Африка», проведення якого заплановано на 2022 рік. Перед ним поставлені завдання організації політичних консультацій з МЗС країн Африки, координація розвитку співробітництва, політико-дипломатичний супровід проєктів за участю провідних російських компаній. З огляду на те, що О. Озеров був послом у Саудівській Аравії та постпредом при Організації ісламського співробітництва, особливий акцент буде робитися росіянами на мусульманські країни Африки (Олійник-Дьомочко, 2019).

Гібридна агресивність стає новою геополітичною тактикою РФ. Як зазначає вітчизняний безпекознавець В. А. Ліпкан – особливість гібридної агресії полягає у тому, що одна домінуюча група управління, якою може бути держава, провідна транснаціональна корпорація чи синдикат, підкорює і створює необхідні та достатні умови для підкорення іншої соціальної групи – соціальної системи, громадянського суспільства, держави тощо, при цьому не встановлюючи повного та тотального контролю над суверенітетом та територією. Тобто, гібридний вплив – це цілеспрямований процес встановлення зовнішнього управління суб'єктом над об'єктом, формування тотального контролю над сферою державного управління, в якому вирішальну роль відіграють інформаційні, економічні, дипломатичні, військові, ідеологічні та інші засоби (Ліпкан, 2015).

Розглянемо засоби гібридної агресії, якими користується Росія в Африці. По-перше, *військова присутність* на континенті. З розслідувань CNN відомо, що їх проводять 250 інструкторів, які не показують облич. Ці найманці є членами приватної військової компанії «Вагнер», яка наближена до правлячого класу РФ і яка була помічена у фінансуванні діяльності приватних військових найманців в зонах міжнародних конфліктів – Сирії, Лівії, Судані та на Донбасі. У 2017 році тренувальну російську місію в ЦАР схвалив Радбез ООН, але залучення некадрових російських військових зі світовою спільнотою не узгоджувалося. У звіті німецької розвідки, що був оприлюднений влітку 2020 році зазначено, що найближчим часом Росія побудує шість військових баз в наступних африканських країнах: Центральноафриканській Республіці, Мадагаскарі, Еритреї, Мозамбіку, Єгипті і Судані (Росія побудує військові бази у шести країнах Африки – німецька розвідка, 2020).

По-друге, *«гуманітарна допомога» зброєю*. Заяви Росії про допомогу Алжиру та Судану в нормалізації ситуації в цих країнах, а також договори між Міжнародним агентством суверенного розвитку (IASD) з урядами Нігеру Гвінеї, ДРК щодо консультацій та розвитку можна розцінювати як готовність Росії до інтенсифікації політичної участі в регіоні. За останні декілька років Москва уклала більше ніж 20 угод про військове партнерство із країнами Африки. За даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру (SIPRI), на РФ припадає 49% поставок зброї до країн Північної Африки, тоді як у США – 15%, Китаю – 10% та Франції – 7,8%. Експорт зброї до Єгипту за останні роки зріс на 150% (Вітович, 2019). Російські військові концерни укладають угоди на постачання озброєння в Алжир, Гвінею, Ефіопію, Лівію, регіон Сахелю, який об'єднує дев'ять країн, Мозамбик і Мадагаскар.

По-третє, *консультативна підтримка* – радником президента ЦАР Фостен-Аршанжа Туадери є росіянин В. Захаров. Його «поради» формують мапу проведення зачисток території від повстанців та незгодного населення, де Росія хоче вести геологорозвідувальні роботи. Також, ця особа та наближені до неї люди збирають розвідувальні відомості та налагоджують необхідні контакти для посилення залежності від РФ. У підсумковій декларації саміту в одному із пунктів зазначено перспективу: активізації російсько-африканських міжпарламентських контактів, координації зусиль з метою прийняття позитивних для Російської Федерації і африканських держав рішень і резолюцій в ході міжнародних заходів по парламентській лінії.

Водночас проводиться активна підривна *робота в інформаційній сфері*. На зустрічі в Сочі російська сторона ініціювала принцип «африканським проблемам – африканські рішення», що відразу знайшло підтримку серед лідерів африканських країн, які намагаються уникнути тренду неоколоніалізму. Замовлені журналісти та проплачені ЗМІ формують у африканського населення негативний образ європейських країн та Америки, які не хочуть визнавати досягнень економічної модернізації регіону та фабрикують меседжі про винуватість Заходу в бідності Африки. Паралельно просувається позитивний образ Росії, як стабільного партнера що в змозі забезпечити Африканське економічне диво.

Результативність гібридних впливів на країни Африки сама Росія вимірює за п'ятибальною шкалою. Найвищі показники у ЦАР, Судані і Мадагаскарі, чотири бали – у Південно-Африканській Республіці, Зімбабве та Лівії. Аби збільшувати ці показники, російські політтехнологи співпрацюють із різними політичними лідерами і партіями на континенті з метою просування своїх *агентів впливу на посади в органи державної влади* шляхом їхньої перемоги на виборах.

По-п'яте, *економічне партнерство*. Африка – континент багатий на природні ресурси, тому має значний економічний потенціал. Видобування корисних копалин, нафти та газу в деяких частинах Сибіру або Арктики є дорогим і складним, тому РФ активно використовує потенціал Африки. Наприклад, алюмінієва компанія Русал постачає боксити з шахт у Гвінеї, на які, за оцінками, припадає приблизно чверть всієї їхньої продукції. Також, російські компанії часто отримують права на видобуток урану, алмазів, золота, хрому та природного газу на пільгових умовах і без дотримання екологічних норм. У Центральноафриканській Республіці права на видобуток алмазів, урану та інших ресурсів отримала російська компанія Lobaye Invest, яка планує інвестувати в гірничовидобувний та агропромисловий комплекси в Зімбабве, Конго, Гвінеї та Анголі. Російські державні промислові флагмани Газпром та Роснефть зацікавлені в «оприбуткуванні» африканських нафтових активів, а Росатом планує атомну експансію шляхом будівництва і подальшого забезпечення електростанцій в Єгипті, Уганді та Кенії. У серпні 2018 року підписано угоду про створення комерційного логістичного центру в одному з портів Еритреї. Розроблено проект будівництва Центру ядерних наук і технологій у Замбії, відкриття якого призначено на 2024 рік. Аналогічні центри планують створити в Ефіопії, Судані та Нігерії.

По-шосте, *м'яка сила*. В першу чергу це освіта. Для африканських студентів Росія передбачила спеціальні стипендіальні програми. Нині в російських університетах за цією програмою навчається більше 1700 студентів із Африки. Спонсоруються творчі та культурні проекти, спортивні заходи (футбольні матчі) з дивним, але образливим призом – відпочинком в анексованому Криму. У ЦАР, наприклад, на регулярній основі РФ фінансує конкурси краси. Для африканських дітей знімають мультими, де РФ в образі мудрого ведмедя займається примиренням африканських тварин (Павлюк та Шевченко, 2019).

В умовах пандемії ще одним інструментом маніпуляції стає допомога ліками та обмін досвідом боротьби з хворобою. Так, попри відсутність фінансових можливостей та доволі скрутну епідеміологічну ситуацію в РФ Москва не забуває робити символічні жести солідарності: направляє медичний персонал для обміну досвідом в боротьбі з пандемією, сприяє дослідженням коронавірусу та надає гуманітарну допомогу. Російська спільнота критично сприйняла рішення своєї влади виділити 10 млн доларів Продовольчій та сільськогосподарській організації ООН – ФАО для боротьби з нашествиям сарани в країнах Африки в розпал пандемії. З цих коштів по три млн доларів відправлені до Ефіопії, Кенії та Уганди, а ще один млн доларів – до Південного Судану. Обмеженнями власного народу Кремль закладає добрі підвалини на майбутнє за використання мінімуму ресурсів (Олійник-Дьомочко, 2019).

Агресивність із застосуванням гібридності стала своєрідним путінським «ноу-хау», і відіграє роль провідного елемента тиску у відносинах зі слабшими державами. Така агресія дозволяє Росії збільшувати власну економічну, політичну та інформаційну та військову присутність за формальної відсутності міждержавного конфлікту. Розпочата Росією «партнерська атака» – лише початок, адже сторони саміту домовилися про проведення подібного заходу кожні три роки. Подальша динаміка «стискання в обіймах» Африки буде нарощуватися. Через санкції та економічне напруження між Росією та країнами Заходу, що погіршили сучасну економічну ситуацію в РФ, економічна доцільність такого «партнерства» є реальною можливістю втримати економічний баланс. Також відомо, що економічна експансія зазвичай супроводжується політичною та ідеологічною пропагандою, а це Москва навчилася робити краще за економічні реформи. Зазначимо, що зараз активну діяльність Росія розгортає в ЦАР тут вони намагаються утримати імітовану стабільність політичного режиму Туадере, забезпечуючи своїми найманцями охорону членів центрального уряду, тим самим включаючи в порядок денний свої інтереси. Актуальною для агресора залишається налагодження відносин з владою Судану, оскільки попередні домовленості було втрачено разом з лідером Омаром Баширом, якого було усунуто від влади.

Як зазначають експерти, наразі прокремлівські олігархи збагачуються завдяки експорту діамантів, золота. В перспективі приглядаються до стратегічних покладів урану. Але на тривалу перспективу Росія намагається посилити вплив у окремих державах Африки та демонструє іншим диктаторським режимам можливості співпраці. База в ЦАР може стати своєрідною заміною Судану. Саме з цієї держави донедавна здійснювалися всі логістичні перевезення найманців, військовослужбовців та озброєння – навіть до Венесуели. Контроль РФ над коридором від тропічної Африки до Середземного моря, оскільки в Лівії армію очолює випускник академії ім. Фрунзе генерал Хафтар, із посиленням союзників по флангах насамперед єгипетського режиму генерала Сісі, дозволить за потреби дестабілізувати величезний макрорегіон, застосувати технологію «керованого хаосу», який у 2014 році Росія вже успішно випробувала в Україні. А також впливати на потік біженців до Європи та контролювати місця видобутку багатьох ресурсів. Тому зупинка російської експансії в Африці – є нагальним завданням для збереження міжнародної безпеки (Олійник, 2019).

Результати дослідження. Гібридний вплив на Африку нагадує тактику удава, який стискає жертву поступово, лишаячи можливості рухатися і боротися. Україні необхідно спиратися на досвід тих країн, що зазнають утисків від РФ, глибше та досконаліше вивчаючи тактику опонента. Експерт-міжнародник Євген Магда, автор праці «Гібридна агресія Росії: уроки для Європи» вважає, що мета РФ – завадити демократичному і

самостійному розвитку України – була визначена давно, ще у 2005 році. Формування РФ негативного іміджу України як «держави, що не відбулася» досягалося, в тому числі, шляхом «першої газової війни». В подальшому дії Кремля коригувалися залежно від гнучкості в бік Росії українського політикуму. Причинами гібридної агресії РФ проти України дослідник називає:

- несумісність поглядів українців і російської політичної еліти на майбутнє України;
- зовнішньополітичні амбіції агресора, підкріплені історичною традицією побудови імперії і значними накопиченнями від продажу енергоресурсів;
- привабливість України як жертви і трофея – нереформована держава зі слабкою армією, енергетично залежна, зі слабкою економікою, кишеньковою елітою і до того ж із великим творчим потенціалом (природним, геополітичним, інтелектуальним);
- потреба Росії в «маленькій переможній війні», здатній згуртувати російське суспільство навколо політичного керівництва країни, яке бажає міцно триматися при владі ще довгий час (Магда, 2017, с.72-73).

Північно-східний сусід поступово продовжує розхитувати українське суспільство зсередини поширюючи міфологеми та надаючи «братерську» підтримку шляхом спрощеної, проте обов'язкової паспортизації громадян України, що опинилися в окупації.

Подібною до африканської практики в Україні є впровадження економічною міфологеми нашим сусідом, що зв'язки саме з російською економікою мають виняткове значення для нашої держави. А відмова України від постачання енергоносіїв з РФ може призвести до енергетичного колапсу. Подібним до цього є міф про залежність українського авіабудування від зв'язків з машинобудівним комплексом РФ. Важливим елементом протистояння економічній й експансії агресора має стати руйнація економічних міфів, яка істотно послабить можливості інформаційно-психологічного впливу Росії на поведінку суб'єктів української економіки в ході російської гібридної агресії.

Сьогодні як в Африці, так і в Україні Москва активно застосовує підкуп політиків, масову пропаганду та дезінформацію, сприяє терактам, маніпулює монополією на експорт сировини. До того ж популярність в політичному середовищі України набирають популістичні сили, які з метою утримання позитивного рейтингу закликають підтримувати економічне партнерство з Росією, в обмін на енергетичну лояльність, замороження конфлікту та закінчення епідемії. Але актуальні питання міжнародного транспортування та ціни газу та неправдивість щодо якості вакцини яскраво демонструє справжній характер меркантильної російської «дружби». Таким чином, практика гібридних впливів показує, що російська сторона постійно змінює поєднання тих чи інших складових агресії для досягнення своїх цілей.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Україна в протизагу Африки має потенціал для реваншу. Він криється у ментальній подібності, розвитку демократичних цінностей та нарощенні технологічної та кадрової підготовки фахівців у сферах важливих для забезпечення інформаційної, військової, економічної безпеки. Україна змогла себе захистити та виробити механізми протидії російській агресії, не будучи членом жодної впливової міжнародної чи регіональної структури безпеки (Дорошенко та Балюк, ред. 2018, с.261). Такий досвід потребує глибокої аналітики та вивчення міжнародними безпековими організаціями. Позитивним можна вважати утримання нами лінії неповернення до Митного та Євразійського союзів, а подальша реалізація Угоди про асоціацію з ЄС.

Також, українське питання має спонукати Захід звернути увагу в бік пострадянського простору, де молоді демократії вже не вперше демонструють, безапеляційність на користь

демократичного розвитку та утримують оборону від зазіхань у бік тих, хто вже досяг стабільних результатів – Польща, Словаччина, країни Балтії. Тому, для України сьогодні необхідним є процес налагодження партнерства з державами, які у свій час відчули небезпеку від прикордонного сусідства та партнерства з Росією, але змогли подолати її агресивні впливи з метою перешкодження їхньому національному розвитку.

З метою упередження зовнішніх атак, важливим має стати беззаперечне визнання європейських стандартів соціально-економічного життя на рівні політичної доктрини, доведення провини за порушення норм міжнародного права країною-агресором на рівні міжнародних інституцій (щоб мати юридичні підстави, які надалі стануть прецедентом для агресивних суб'єктів міжнародної системи) і формування української безпекової позиції, яка буде не лише відображувати стан речей в умовах агресії, а створюватиме перспективну стратегію розвитку та інтеграції України до глобальної системи безпеки, через об'єднання потенціалів демократичних держав.

Бібліографічний список

- Бартош, А.А., 2019. Дипломатія гібридної війни. *Дипломатическая служба*, 1, с.23–29.
- Бокарев, Б., 2017. Африканские горизонты «Нового Шелкового пути». *Новое Восточное обозрение*. [онлайн] Доступно: <<https://ru.journal-neo.org/2017/03/31/afrikanskie-gorizonty-novogo-shelkovogo-puti/>> (дата звернення 5 липня 2020).
- Ветринський, І.М., 2015. Геополітичні передумови російської агресії проти України. *Гілея: науковий вісник*, 99, с.316-320.
- Вітович, І., 2019. «Русский мір» тепер і в Африці: Москва розпочинає широку експансію на Чорний континент. *Україна молода*, [онлайн] 119. Доступно: <<https://umoloda.kyiv.ua/number/3523/2006/139049/>> (дата звернення 5 липня 2020).
- Горбулін, В.П., ред. 2017. *Світова гібридна війна: український фронт*. Харків: Фоліо.
- Дорошенко, М. та Балюк, В., ред. 2018. *Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності (українсько-польське дослідження)*. Київ: Ніка-Центр, 280 с.
- Ліпкан, В.А., 2015. Сутність гібридної війни проти України. *GOAL. Глобальна організація союзницького лідерства*. [онлайн] Доступно: <<http://goal-int.org/sutnist-gibridnoi-vijni-proti-ukraini/>> (дата звернення 5 липня 2020).
- Магда, Є., 2017. *Гібридна агресія Росії: уроки для Європи*. Київ: Каламар.
- Манойло, А.В., 2015. Роль цветных революций в современных гибридных войнах. *Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление*, 8, с.13–18.
- Михайличенко, К., 2018. Роль Африки в инициативе Китайской народной республики «Один пояс и один путь». *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*, 20(1), с.60-68. DOI: 10.22363/2313-1438-2018-20-1-60-68
- Мишин, А., 2019. Простір експансії: Росія підкорює Африку? *LB.ua*, [онлайн] 24 жовтня. Доступно: <https://lb.ua/world/2019/10/24/440509_prostranstvo_ekspansii_rossiya.html> (дата звернення 5 липня 2020).
- Олійник, Ю., 2019. «Із ЦАРем в голові». Що шукає Росія в Центральній Африці і як ми мусимо її спинити. *Новинарня*, [онлайн] 13 листопада. Доступно: <<https://novynarnia.com/2019/11/13/car-rus/>> (дата звернення 5 липня 2020).
- Олійник-Дьомочко, М., 2019. Економічний Форум Росія-Африка: політичні засади для подальшої співпраці. *Центр дослідження Африки: платформа українських*

- африканістів*, [онлайн] 23 жовтня. Доступно: <<http://african.com.ua/.../%D0%B0%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA.../>> (дата звернення 5 липня 2020).
- Павлюк, О. та Шевченко, С., 2019. Сафарі по-російськи. На що полює РФ у Африці. *Громадське UA*, [онлайн]. 30 вересня. Доступно: <<https://hromadske.ua/posts/safari-ro-rosijski-na-sho-polyuye-rf-u-africi>> (дата звернення 5 липня 2020).
- Парахонський, Б.О. та Яворська, Г.М., 2015. *Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища*. Київ: НІСД.
- Парахонський, Б.О. та Яворська, Г.М., 2019. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД.
- Росія побудує військові бази у шести країнах Африки – німецька розвідка, 2020. *Defens express*, [онлайн] 5 серпня. Доступно: <https://defence-ua.com/news/rosija_buduje_vijskovi_bazi_v_shesti_krajinah_afriki_nimetska_rozvidka-1352.html> (дата звернення 1 вересня 2020).
- Тригуб, О. та Місяць, М., 2019. Феномен гібридної війни в українській та зарубіжній політології. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. Петра Могили]. Серія «Політологія»*, 324(312), с.66-70.
- Центр Разумкова, 2016. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. *Національна безпека і оборона*, 9-10, с.2-17.
- Frier, N., 2009. Hybrid Threats and Challenges : Describe... Don't Define. *Small Wars Journal*, [online] 9. Available at: <<https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/343-freier.pdf>> (Accessed 12 November).
- Hoffman, F.G., 2007. *Conflict in the 21st Century : the rise of hybrid wars*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studie.
- MacAskill, E. and Johnson, P., 2016. MI5 head: 'increasingly aggressive' Russia a growing threat to UK. *The Guardian*, [online] 1 November. Available at: <<https://www.theguardian.com/uk-news/2016/oct/31/andrew-parker-increasingly-aggressive-russia-a-growing-threat-to-uk-says-mi5-head>> (Accessed 5 July 2020).
- Williamson, S.C., 2009. *From fourth Generation Warfare to hybrid war*. Carlisle: U.S. Army War College.

References

- Bartosh, A.A., 2019. Diplomatija gibridnoy voyny [Diplomacy of hybrid warfare]. *Diplomatic Service*, 1, p.23-29. (in Russian).
- Bokarev, D., 2017. African Horizons of the New Silk Road. *New Eastern Outlook*. [online] Available at: <<https://journal-neo.org/2017/03/31/african-horizons-of-the-new-silk-road/>> (Accessed 5 July 2020).
- Doroshenko, M. and Baliuk, V., red. 2018. *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti (ukrainsko-polske doslidzhennia) [Hybrid war of Russia against Ukraine after the Revolution of Dignity]*. Kyiv: Nika-Center. (in Ukrainian).
- Frier, N., 2009. Hybrid Threats and Challenges : Describe... Don't Define. *Small Wars Journal*, [online] 9. Available at: <<https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/343-freier.pdf>> (Accessed 12 November).
- Hoffman, F.G., 2007. *Conflict in the 21st Century : the rise of hybrid wars*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studie. (in Ukrainian).

- Horbulin, V.P., red. 2017. *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [*World Hybrid War: Ukrainian Front*]. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian).
- Lipkan, V.A., 2015. Sutnist hibrydnoi viiny proty Ukrainy [The essence of hybrid wine against Ukraine]. *Global organization of allied leadership*. [online] Available at: <<http://goal-int.org/sutnist-gibrydnoi-vijni-proti-ukraini/>> (Accessed 5 July 2020). (in Ukrainian).
- MacAskill, E. and Johnson, P., 2016. MI5 head: 'increasingly aggressive' Russia a growing threat to UK. *The Guardian*, [online] 1 November. Available at: <<https://www.theguardian.com/uk-news/2016/oct/31/andrew-parker-increasingly-aggressive-russia-a-growing-threat-to-uk-says-mi5-head>> (Accessed 5 July 2020).
- Mahda, Ye., 2017. *Hibrydna ahresiiia Rosii: uroky dlia Yevropy* [*Russia's hybrid aggression: lessons for Europe*]. Kyiv: Kalamar. (in Ukrainian).
- Manoylo, A.V., 2015. Rol tsvetnykh revolyutsiy v sovremennykh gibrydnykh voynakh [The role of colour revolutions in modern hybrid wars]. *Nauka i obrazovanie: hozâjstvo i ekonomika, predprinimatel'stvo, pravo i upravlenie*, 8, p.13–18. (in Russian).
- Mikhaylichenko, K., 2018. Rol Afriki v initsiative Kitayskoy narodnoy respubliki «Odin poyas i odin put» [Africa's role in Chinese people's republic initiative "one belt and one road"]. *RUDN Journal of Political Science*, 20(1), p.60-68. DOI: 10.22363/2313-1438-2018-20-1-60-68 (in Russian).
- Myshyn, A., 2019. Prostir ekspansii: Rosiia pidkoriaie Afryku? [Expansion space: Is Russia conquering Africa?]. *LB.ua*, [online] October 24. Available at: <https://lb.ua/world/2019/10/24/440509_prostranstvo_ekspansii_rossiya.html> (Accessed 5 July 2020). (in Ukrainian).
- Oliinyk, Yu., 2019. «Iz TsARem v holovi». Shcho shukaie Rosiia v Tsentralnii Afrytsi i yak my musymo yii spynyty [«Iz ЦАРем в голові». Що шукає Росія в Центральній Африці і як ми мусимо її спинити]. *Novynarnia*, [online] 13 November. Available at: <<https://novynarnia.com/2019/11/13/car-rus/>> (Accessed 5 July 2020). (in Ukrainian).
- Oliinyk-Domochko, M., 2019. Ekonomichnyi Forum Rosiia-Afryka: politychni zasady dlia podalshoi spivpratsi [Russia-Africa Economic Forum: political principles for further cooperation]. *Center for African Studies: a platform for Ukrainian Africanists*, [online] October 23. Available at: <<http://african.com.ua/.../%D0%B0%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA.../>> (Accessed 5 July 2020). (in Ukrainian).
- Parakhonskyi, B.O. and Yavorska, H.M., 2015. *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh kryzy mizhnarodnoho bezpekovoho seredovyscha* [*Ukraine's foreign policy in the context of the crisis of the international security environment*]. Kyiv: NISD. (in Ukrainian).
- Parakhonskyi, B.O. and Yavorska, H.M., 2019. *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl* [*Ontology of war and peace: security, strategy, meaning*]. Kyiv: NISD. (in Ukrainian).
- Pavlyuk, O. and Shevchenko, S., 2019. Safari po-rosiisky. Na shcho poliuiie RF u Afrytsi [Safari in Russian. What is Russia hunting for in Africa]. *Hromadske UA*, [online] 30 September. Available at: <<https://hromadske.ua/posts/safari-po-rosijski-na-sho-polyuye-rf-u-afriци>> (Accessed 5 July 2020). (in Ukrainian).
- Razumkov Centre, 2016. «Hibrydna» viina Rosii – vyklyk i zahroza dlia Yevropy [Russia's "hybrid" war – challenge and threat for Europe]. *National Security and Defence Journal*, 9-10, p.2-17. (in Ukrainian).
- Rosiia pobuduie viiskovi bazy u shesty krainakh Afryky – nimetska rozvidka [Russia will build military bases in six African countries - German intelligence], 2020. *Defens express*,

- [online]. August 5. Available at: <https://defence-ua.com/news/rosija_buduje_vijskovi_bazi_v_shesti_krajinah_afriki_nimetska_rozvidka-1352.html> (Accessed 1 September 2020). (in Ukrainian).
- Tryhub, O. and Misiats, M., 2019. Fenomen hibrydnoi viiny v ukrainskii ta zarubizhnii politolohii [The phenomenon of hybrid warfare in Ukrainian and foreign political science]. *Naukovi praci. Seriâ: Politologiâ (Čornomors'kij deržavnij universitet imeni Petra Mogili)*, 324(312), p.66-70. (in Ukrainian).
- Vetrinsky, I.M., 2015. Neopolitychni peredumovy rosiiskoi ahresii proty Ukrainy [Geopolitical preconditions of Russian aggression against Ukraine]. *Hileya: scientific bulletin*, 99, p. 316-320. (in Ukrainian).
- Vitovych, I., 2019. «Russkii mir» teper i v Afrytsi: Moskva rozpochynaie shyroku ekspansiiu na Chornyi kontynent ["Russian Peace" is now in Africa: Moscow begins extensive expansion into the Black Continent]. *Ukraina moloda*, [online] 119. Available at: <<https://umoloda.kyiv.ua/number/3523/2006/139049/>> (Accessed 5 July 2020). (in Ukrainian).
- Williamson, S.C., 2009. *From fourth Generation Warfare to hybrid war*. Carlisle: U.S. Army War College.
- Стаття надійшла до редакції 29.09.2020 р.

O. Karchevska

RUSSIA'S HYBRID AGGRESSION AS AN INSTRUMENT OF GEOPOLITICAL INFLUENCE ON AFRICAN COUNTRIES: CONCLUSIONS FOR UKRAINE

Experts in the field of international conflicts focus on a threatening trend - increasing levels of aggression in Europe. Russia has been involved in all the high-intensity conflicts that have taken place in the region since the 2000s – the wars in Ukraine and Georgia, the limited wars in Dagestan, Ingushetia and Chechnya, and the content of the conflict in Moldova.

The Crimean crisis and aggression in Donbas have become a painful reaction to Russia's inability to lead the world leadership and structure a new world order. Modern foreign policy of the Russian Federation is based on the Soviet understanding of the geopolitical structure of the world in general and the European region in particular. Russia is making every effort to consolidate itself as a center of power on a continental scale and dreams of regaining the geopolitical weight of the Soviet era.

The article analyzes the causes and consequences of the use of hybrid aggression, identifies the complexity of using military-political, economic, informational and international tools to influence the formation of the world order. The example of Russian aggression in the African region is considered and the ways of counteracting Russian aggression are offered to Ukraine.

Key words: hybrid aggression; world order, global leadership; international relations; National security; geopolitics; countries of Africa.

УДК 323.15(71)

Д. А. Логвінова

СПЕЦИФІКА ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В КВЕБЕЦІ

У статті розглядаються питання економічної та соціальної інтеграції іммігрантів в провінції Квебек, досліджується вплив імміграції на соціальну згуртованість в провінції, економічна ситуація для новоприбулих іммігрантів та для другого покоління, тобто для їх дітей, а також актуальність для квебекського суспільства проблеми дискримінації та расизму та загальне ставлення громадян Квебеку до імміграційної ситуації в провінції.

Ключові слова: імміграція, економічна інтеграція іммігрантів, соціальна інтеграція іммігрантів, мультикультуралізм/інтеркультуралізм, расизм, дискримінація.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-224-233

Історичний досвід Квебеку в сфері інтеграції іммігрантів завжди був порівняно позитивним, і масова імміграція має значну підтримку серед населення. Особлива квебекська модель імміграційної політики заслуговує міжнародної уваги і є актуальною для вивчення. Однак успіх в управлінні процесами імміграції лише частково пов'язаний з політикою, і це не може бути просто перенесено в інший контекст, іншими країнами, тому питання потребує більш широкого розгляду. Відбір іммігрантів на основі навичок може бути найважливішою рисою квебекської моделі, сприяє її успіху, а ефективність цієї політики залежить від прикордонного контролю, в разі Канади в цілому й Квебеку зокрема цьому сприяє географічна ізоляція. Відданість ідеї мультикультуралізму відзначається в результаті високим рівнем соціальної інтеграції іммігрантів, цій меті також служить робота значної кількості соціальних служб, що підтримують іммігрантів при розселенні, вивченні мови та отриманні робочих місць. Найбільш вагомим відмінністю квебекського підходу до імміграції може бути також переконання, що імміграція є позитивною можливістю для розвитку економіки і провінції в цілому. Ця віра є ресурсом, який допомагає вирішити деякі сучасні проблеми, пов'язані з імміграцією, включаючи зниження рівня зайнятості іммігрантів і свідства того, що расові відмінності все ж мають значення для певних груп. Віра в масову імміграцію як позитивний ресурс і можливість розвитку лежить в основі більшої частини позитивного дискурсу з питань імміграції в Квебеці. Вивчення всіх перерахованих вище аспектів успішності інтеграційної політики Квебеку важливе для розуміння питання, і тому вони будуть розглянуті далі в цій статті, метою якої є вивчити специфіку інтеграційної політики в Квебеці, вирішивши наступні завдання: розглянути питання економічної та соціальної інтеграції іммігрантів в Квебеці, дослідити вплив імміграції на соціальну згуртованість в провінції, вивчити економічну ситуацію для новоприбулих іммігрантів та для їх дітей, з'ясувати рівень актуальності для квебекського суспільства проблеми дискримінації та расизму, а також визначити загальне ставлення громадян Квебеку до імміграційної ситуації в провінції.

З огляду на актуальність даної проблематики нею займалось багато західних дослідників-канадознавців, як-то П. Роберт, Дж. Райц, Н. Глейзер, Б. Баррі, А. Сен, М. Янг, Н. Біссондат, І. Блумраад, У. Кимлічка, Р. МакМартрі, А. Кьорлінг, С. Льюїс, Д. Стоффман

та інші, натомість вітчизняні науковці поки що не приділяли цьому питанню достатньої уваги.

Отже, для початку вивчимо докладніше питання взаємозв'язку політики мультикультуралізму та інтеграції іммігрантів в квебекському суспільстві. Що стосується інтеграційної політики, відомим аспектом є офіційна політика мультикультуралізму, введена в 1971 р. (і закріплена в конституції 1982 року, з подальшим законодавчим мандатом у 1988 році) (Glazer, 1997. с.82). Важливо також підкреслити, що існують й інші основні програми заохочення врегулювання імміграційних процесів та ефективної інтеграції в місцеві громади, включаючи вивчення мови, швидке отримання громадянства і низку гарантій прав людини і рівності. Останнім часом докладаються зусилля і для сприяння кращому використанню навичок іммігрантів на ринку праці в Квебеці, включаючи прискорення визнання отриманих за кордоном кваліфікацій.

Політика мультикультуралізму є найбільш помітною ознакою частини канадської (і зокрема квебекської) історії успіху. Її, як і багато інших ідей подібного характеру, експортували, в тому числі в Австралію та Європу. Як каже американський соціолог Натан Глейзер, «ми всі мультикультуралісти» (Glazer, 1997, с.120). Що стосується США, Глейзер веде мову про певний варіант мультикультуралізму, який не тільки визнає культури меншин, але намагається сприяти культурному релятивізму і витіснити основні цінності. Ця тема зустрічається в працях критиків мультикультуралізму, включаючи американського історика Артура Шлезінгера (Schlesinger, 1992, с.53-55), політичного теоретика Брайана Баррі (Barry, 2001), а також Семюеля Хантінгтона (Huntington, 2004). Натомість в Європі сталося так, що довелось відійти від мультикультуралізму (Sen, 2016b), що частково пов'язано з проблемою інтеграції мусульман і тероризмом (Sen, 2016b). Мультикультуралізм критикується як пропаганда радикального культурного релятивізму, витіснення основних цінностей демократії, свободи слова і гендерної рівності (Kelly, 2002).

У Канаді ж мультикультуралізм розглядається як стратегія інтеграції іммігрантів, а не ізоляція. Канадська політика вперше була сформульована П'єром Трюдо у 1971 р. У своїй промові в парламенті (Parliament of Canada, House of Commons Debates..., 1971) він, хоча і прирівнював мультикультуралізм до культурної свободи, також дав зрозуміти, що мультикультуралізм має на меті сприяти інтеграції іммігрантів в основне суспільство. Трюдо назвав чотири ключові «опори», які підкреслюють зв'язок груп меншин з цілим: 1) внесення свого вкладу в розвиток країни; 2) повноцінна участь в роботі державних установ; 3) обмін між групами в інтересах національної єдності; 4) вивчення офіційної мови. Ці цілі включають в себе сильні інтеграційні елементи, що дозволяє припустити, що канадський мультикультуралізм дуже далекий від схеми витіснення основних цінностей.

Мультикультуралізм, що паралельно розвивається в Квебеці та має назву «інтеркультуралізм», також відображає цілі інтеграції. Важливо відзначити, що мультикультуралізм в Канаді спочатку формувался міжпровінційними відносинами і необхідністю у знаходженні відповіді на англо-французьку мовну подвійність Канади. Пробудження квебекської національної ідентичності в 1960-х роках призвело до пропозицій про політику «двомовності і бікультуралізму» (Young, 2004), що викликало заперечення з боку груп іммігрантів, які побоювалися тиску в бік асиміляції і пропонували мультикультуралізм як альтернативу. Компроміс був прийнятий досить швидко, хоча й неохоче серед багатьох франкомовних канадців (які сприймали це як приниження їх статусу і ігнорування їх прав). Політика міжкультурного Квебеку підкреслює відповідальність провінції за залучення іммігрантів у франкомовну спільноту. Квебек також відповідає за всі

інтеграційні послуги, роблячи особливий акцент на надання постійним мешканцям коштів для вивчення французької мови (Reitz, 2011, с.12).

Цей інтеграційний аспект канадського мультикультуралізму відображений в двох віяннях, які можна спостерігати в громадській думці. По-перше, канадці розглядають мультикультуралізм як ключову особливість національної ідентичності. Опитування показують, що зараз він займає досить високі позиції в цьому плані (Reitz, 2011, с.14). Підтримка мультикультуралізму як частини національної ідентичності і відмінності від Сполучених Штатів є однією з важливих основ підтримки популярності імміграції в Канаді, разом з вірою в її економічну цінність. По-друге, опитування також показують очікування канадців на те, що іммігранти змішаються з канадським суспільством і візьмуть канадські цінності (Reitz, 2011, с.15). Тобто можемо зробити висновок, що, у загальному і цілому, канадці - і мультикультуралісти, і інтеграціоністи.

Критики мультикультуралізму в Канаді, наприклад Ніл Біссондат, відзначають потенційну небезпеку ізоляції етнічних меншин (Bissoondath, 2002), але більшість схвалює ідею мультикультуралізму Трюдо як позитивний фактор підтримки інтеграції іммігрантів. Те, наскільки канадська полікультурна політика насправді впливає на інтеграцію іммігрантів, до кінця не ясно і вимагає додаткового вивчення.

Канадський філософ Уїлл Кимлічка, який відстоював принцип мультикультуралізму в ліберальному суспільстві (Kymlicka, 1995), також стверджує, що в Канаді це має важливий соціальний вплив для інтеграції іммігрантів (Kymlicka, 1998). Але якщо іммігранти краще інтегруються в Канаді, на те є, ймовірно, багато причин - в тому числі система відбору іммігрантів, яка забезпечує відносно високий рівень освіти і ступінь економічного успіху, а також численні програми врегулювання, безпосередньо спрямовані на інтеграцію, включаючи сильний акцент на мовному навчанні. Однак, якщо кваліфікованих іммігрантів в Канаді порівнюють з такими ж іммігрантами в США, де офіційного мультикультуралізму немає, відмінності в більшості показників інтеграції несуттєві (Reitz and Breton, 1994). Найбільш переконливі позитивні докази впливу мультикультуралізму спостерігаються в дослідженні Ірен Блумраад (Bloemraad, 2007), яке показує, що державне фінансування організацій етнічних громад призводить до більш високих рівнів отримання громадянства в Канаді в порівнянні з США. Однак, як це може вплинути на більш широкую соціальну інтеграцію іммігрантів, невідомо.

Для більш повної картини розглянемо питання про расову напругу і відступ від ідеології мультикультуралізму. Незважаючи на активне впровадження політики мультикультуралізму, продовжує спостерігатися проблема расизму і дискримінаційної поведінки в ключових сферах, таких як зайнятість, житло та відносини з поліцією. Хоча політики розглядають цю проблему як маргінальне питання, вплив расизму обговорювали багато дослідників (Reitz, 2007, с.38), а повідомлення про дискримінацію широко поширені серед афроамериканських та азійських квебекських громад (Reitz, 2007, с.50). Таким чином, існують певні розбіжності з питання расової дискримінації в Квебеці.

Расові меншини в Квебеці мають низький рівень доходів. Не дивно, що ситуація зі зниженням рівня зайнятості іммігрантів зачіпає представників расових меншин більше, ніж інші групи. Є й інші гострі проблеми - наприклад, насильство, пов'язане з торгівлею зброєю в деяких районах громади афроамериканців, переважно в Торонто.

Ідея, що мультикультуралізм може не бути вирішенням усіх проблем міжгрупових відносин, навряд чи є новиною, наприклад, в Європі. Звичайно, здебільшого поширеність цієї думки, як і відступ від мультикультуралізму, згаданий раніше, пов'язані з питаннями

безпеки в світі після 9/11, або вибухів в Мадриді в 2004 р., в Лондоні в 2005 р., тощо. Однак канадці в цілому і квебекуа зокрема схильні вважати, що ці проблеми насправді не стосуються Канади. Навіть коли в 2006 році в Канаді було заарештовано 17 підозрюваних членів ісламського терористичного центру, більшість канадців вважали рівень реальності загрози дуже невисоким.

Для канадців важливо інше - чи не загрожує єдності країни расова нерівність і дискримінація як внутрішнє питання, незважаючи на мультикультуралізм. У Канаді деякі видатні спостерігачі вказують на ознаки маргінальності меншин; на нерівність і бідність; на зростаючу кількість деяких меншин і супутню можливість соціальної ізоляції і, як наслідок, - виникнення соціальних проблем в певних громадах меншин (Reitz, 2007, с.54). Вони відзначають, що ці проблеми мають місце бути, незважаючи на мультикультуралізм. Хоча мало хто прогнозує серйозний зрив соціальної згуртованості в Канаді в результаті етнічної різноманітності або через політику мультикультуралізму, як ліві, так і праві, прихильники прав меншин (Reitz, 2007, с.55) і прихильники скорочення імміграції (McMurtry and Curling, 2008) висловлюють деяку стурбованість тою ситуацією, яка склалась.

Занепокоєння по проблемі расизму та дискримінації існує в Канаді безспідставно. Аналіз статистики масштабного «Опитування етнічного різноманіття» (EDS) в Канаді, заснованої на більш ніж 40.000 інтерв'ю в різних групах по всій країні, показує, що видимі меншини менш інтегровані в канадське суспільство, ніж їхні білі колеги (McMurtry and Curling, 2008). Для вимірювання рівня інтеграції опитування містили питання про уподобання та зобов'язання людей до суспільства в цілому, включаючи «почуття приналежності», довіру до інших, відчуття себе «канадцем», громадянином, участь в добровільних заходах і голосування на виборах в Канаді, а також задоволення від життя. На 30% менше видимих меншин визнали себе «по відчуттю канадцами», а на 30% менше турбує, чи голосувати на федеральних виборах - в значній мірі через відсутність бажання, а не через відсутність права, оскільки представники видимих меншин фактично стають громадянами швидше, ніж іммігранти європейського походження.

Спостерігаються також менші, хоча все ж досить значні прогалини щодо задоволеності життям і довіри до інших, які частково пов'язані з недавньою появою багатьох нових расових меншин. Що ще важливіше, опитування показує, що деякі важливі відмінності для видимих іммігрантів з меншин ростуть з плином часу (McMurtry and Curling, 2008). Можливо, це виглядає дивно, але расовий розрив для дітей іммігрантів - тих, хто народився в Канаді, - більше, ніж для їхніх батьків, навіть не дивлячись на високий рівень успішності другого покоління в освіті і працевлаштуванні. Тенденції другого покоління найбільш яскраво виражені для афроамериканців, але вони є досить поширеними серед всіх расових меншин.

Дані опитування також ставлять під сумнів деякі припущення полікультурної політики щодо впливу громад меншин на соціальну згуртованість (Reitz, 2007, с.56). Насправді взаємозв'язок між етнічними симпатіями і соціальною інтеграцією індивіда в канадське суспільство неоднозначний. З одного боку, залучення етнічних громад, як правило, дає позитивне ставлення до почуття своєї приналежності до Канади, участі в добровільних заходах і загального задоволення від життя. В цьому відношенні етнічна приналежність вносить позитивний вклад в індивідуальне благополуччя. З іншого боку, етнічні прихильності негативно впливають на почуття довіри до інших, виникнення «канадської» ідентичності та отримання канадського громадянства (Lewis, 1992). Це вказує на те, що потенційно негативний вплив приналежності до етнічних спільнот не тільки стосується

питань національної ідентичності, але включає деякі аспекти соціального благополуччя, виділені в американських дослідженнях Роберта Путнама (Putnam, 2007, с.142-144).

Таким чином, етнічні спільноти отримують соціальні вигоди, але, мабуть, вони також сприяють певній соціальній ізоляції. Це говорить про те, що політика мультикультуралізму в Канаді повинна приділяти більше уваги роботі з етнічними спільнотами для сприяння інтеграції в канадське суспільство.

Далі звернемо увагу на питання впливу економічної ситуації на процес соціалізації іммігрантів в приймаючому суспільстві в Квебеці. За останні 25 років спостерігається більш-менш постійне погіршення економічних результатів для іммігрантів, що в'їжджають до Квебеку. Однак економічні результати для іммігрантів другого покоління (дітей іммігрантів) позитивні, і, незважаючи на економічні труднощі, після чотирьох років в Квебеці більшість іммігрантів, які в'їхали в 2015 році, давали позитивні відгуки про своє рішення про імміграцію, посилаючись на свободу, безпеку, права і перспективи на майбутнє як на ті аспекти, які вони найбільше цінують в Квебеці (Reitz, Breton and Dion, 2019). Розглянемо більш докладно те, що ми знаємо про погіршення економічної ситуації, зокрема на основі досліджень, проведених за статистикою Квебеку. З 2012 по 2018 рік були опубліковані 64 дослідницькі статті на вищевказані теми та інші, пов'язані з імміграцією (Reitz, Breton and Dion, 2019). Дослідження свідчить про те, що протягом 2000-х - 2010-х років з погіршенням економічних результатів були пов'язані три фактори: (1) мінливість списку регіонів-джерел імміграційних потоків, (2) зниження вимог до зарубіжного досвіду і (3) погіршення економічних результатів для всіх нових учасників ринку праці, серед яких іммігранти є окремим випадком. Після 2015 року причини виглядають різними і більше пов'язані з різким збільшенням кількості інженерів і працівників інформаційних технологій (ІТ), які в'їжджають в Квебек, і економічним спадом ІТ. Дані також говорять про те, що більшість квебекуа продовжують сприймати імміграцію як важливий фактор розвитку Квебеку і продовжують її підтримувати.

Економічні та соціальні результати іммігрантів і їх дітей є одною з головних проблем в Квебеці. Імміграція в Квебек поки на високих рівнях за історичними мірками, і вона, ймовірно, залишиться такою. Багато хто з аналітиків і бізнесменів вважають, що нестача робочої сили повинна привести до більшої, а не меншої імміграції (Stoffman, 2002).

Ці високі рівні імміграції внесли суттєві зміни в соціальний та економічний пейзаж Квебеку; і результати для іммігрантів значно змінилися за останні два десятиліття. Дослідження ще наприкінці 2000-х років свідчать про те, що традиційні структури економічних результатів змінювались не на краще. Дослідження (Boudarbat, 2011), проведені співробітниками статистичних служб Канади, показали, що розрив в доходах протягом перших кількох років в Канаді між іммігрантами та канадцами зростає, незважаючи на зростання рівня знань іммігрантів, також як і низький дохід серед груп приїжджих іммігрантів.

Згадані вище дослідження також дають відповідь на те, наскільки зміни в характеристиках іммігрантів з 2000 року сприяли поліпшенню економічних результатів. Було виявлено, що зміни характеристик іммігрантів покращували економічні результати для іммігрантів в середній і верхній планках розподілу доходів, але не мали позитивного ефекту в нижній планці. Як результат, зміни в структурі відбору і зміни характеристик іммігрантів - переважно, підвищення рівня освіти - мали лише дуже невеликий позитивний вплив на низький рівень доходів серед іммігрантів.

Погіршення економічного стану серед іммігрантів першого покоління - не єдине, що викликає занепокоєння. Результати їхніх дітей не менш важливі, якщо не більше. Тут дослідження дають більш позитивну картину (Boudarbat, 2011). Більшість квебекуа другого покоління отримують дуже високий рівень освіти, і, як результат, дають дуже хороші показники на ринку праці. Їх результати в галузі освіти та економіки в середньому вважаються рівними або кращими, ніж у їхніх колег квебекського походження.

Що стосується сприйняття іммігрантами їх життя в Квебеці, то, незважаючи на складні економічні результати, які спостерігаються останніми роками, вони в цілому залишаються позитивно налаштованими щодо свого рішення приїхати до Квебеку. На питання про їхні погляди на Квебек, через 5 років іммігранти, які в'їхали в Канаду в 2000 році, відзначили, що вони найбільше цінують свободу, права, безпеку та перспективи на майбутнє, які Квебек може запропонувати; серед викликів, з якими вони стикалися, багато хто вказав на економічні проблеми, такі як отримання першого місця роботи (Boudarbat, 2011).

Також розглянемо питання впливу імміграції на атмосферу в соціумі в Квебеку і спробуємо висунути певні припущення щодо того, чому імміграція мала відносно невеликий негативний вплив на соціальну згуртованість в Канаді в цілому і в Квебеці зокрема, особливо в порівнянні з деякими європейськими країнами. Низка потенційних причин включає те, що Канада, на відміну від багатьох країн, ніколи не переслідувала єдину національну ідентичність. Починаючи з конфедерації у 1867 році, Канаді довелося забезпечити паралельний розвиток двох груп з дуже різними релігійними, культурними та мовними особливостями - франкофонів і англофонів. В результаті склалася традиція такого бікультурного розвитку. Крім того, Канада вважає себе країною іммігрантів, і більшість канадців пишаються здатністю країни приймати прибулих. Інші фактори, які можуть сприяти відсутності серйозних негативних наслідків для соціальної згуртованості, можуть включати (1) дуже високий рівень освіти серед іммігрантів, значно вище, ніж серед народжених в Канаді; (2) той факт, що всі політичні партії на федеральному, провінційному та муніципальному рівнях стверджують, що необхідно збільшувати кількість іммігрантів через майбутній дефіцит робочої сили, і це значною мірою приймається населенням позитивно; (3) відносно високий рівень громадянської активності іммігрантів; (4) расово дуже різний характер імміграції; (5) відсутність скільки-небудь значного питання про нелегальну імміграцію.

З ростом імміграції та – як наслідок – зростанням етнічного різноманіття багато західних країн стурбовані впливом на соціальну згуртованість. Є дві політичні програми, які можна провадити з цього питання (Omidvar and Richmond, 2003). Один з підходів - відзначати розмаїття, поважати культурні відмінності і дозволяти меншинам виражати свою самобутню культуру. Другий підхід - зосередити увагу на соціальній інтеграції та асиміляції і спробувати побудувати загальну національну ідентичність. Ці програми можуть здійснюватися одночасно, але часто баланс між ними змінюється. У недавньому минулому події в багатьох європейських державах змусили їх впритул підійти до питання про те, який з цих варіантів може бути найбільш ефективним у підтримці соціальної згуртованості в умовах наростаючого етнічного різноманіття, демонстрації і жорстокі протистояння викликали стурбованість соціальною згуртованістю в деяких європейських країнах (Reitz, 2012).

Але Канада, в тому числі Квебек, принаймні на сьогоднішній день, уникла таких демонстрацій і зіткнень між групами меншин і державою. Мало що свідчить про зрив соціальної згуртованості, незважаючи на дуже швидке зростання етнічної різноманітності і

збільшення частки населення в усіх групах видимих меншин. Є деякі ознаки занепокоєння, такі як нещодавня дискусія в Квебеці з питання «розумного розміщення» груп іммігрантів (Reitz and Banerjee, 2007, с.489), що в'їжджають в Канаду з абсолютно різним культурним і релігійним походженням. Однак в цілому Канада значною мірою уникала як зовнішніх ознак дисгармонії між групами іммігрантів і корінними канадцами, так і тривалих дискусій по такій проблемі. Існує ряд можливих причин такого результату:

- Канада, на відміну від багатьох країн, ніколи не переслідувала і не розвивала єдиної національної ідентичності. На початку заснування Канади в 1867 році існували два народи-засновники з дуже різними культурами, релігіями, історією та мовами: англофони в Онтаріо і франкофони в Квебеці. З самого початку Канаді потрібно було намагатися розмістити найрізноманітніші групи як рівні, і в процесі цього створити традицію. Крім того, проблеми із захистом прав меншин також мають тривалу історію в Канаді. Останнім проявом цього стало створення Канадської хартії прав і свобод. Це, безсумнівно, вплинуло на те, наскільки легко інтегруються люди з різним культурним походженням в канадське суспільство.

- Після її створення - і навіть до цього - Канада стала нацією іммігрантів, і імміграція вже давно розглядається як природна частина зростання країни. Більшість канадців пишаються здатністю країни приймати людей різних культур, і вони очікують, що імміграція буде і далі позитивно сприяти зростанню нації, як це робилося в минулому. З іншого боку, багато європейських країн тільки нещодавно стали вважати себе країнами, які приймають іммігрантів. Отже, населення Канади має зовсім інший погляд на імміграцію і її наслідки.

- Дуже високий рівень освіти серед канадських іммігрантів - набагато вище, ніж у тих, хто народився в Канаді - сприяє адаптації до сучасного суспільства, заснованого на знаннях. Крім того, типового іммігранта в Канаді не сприймають як менш освічену людину, яка не має навичок і не зможе добитись успіху: швидше, імідж часто говорить про іммігранта як про високоосвічену, амбітну і здібну людину, яка може зробити позитивний внесок в канадське суспільство. Рівень освіти у іммігрантів в Канаду вище, ніж у (легальних) іммігрантів, які їдуть в США і більшість країн Європи.

- У Канаді політики всіх рівнів - федерального, провінційного і муніципального - чітко заявляли, що більш високий рівень імміграції має важливе значення для економічного здоров'я нації (або міста). Лідери міст, які не одержують своєї «частки» від імміграційного потоку, часто розробляють стимули для залучення більшої кількості іммігрантів. Це значною мірою позитивно прийнято населенням і впливає на його погляди на значення імміграції. Більшість вважає імміграцію необхідною для підтримки зростання і процвітання населення. Не існує політичної партії, яка зайняла виражено анти іммігрантську позицію, а отже, немає офіційного шляху для вираження того невдоволення, яке потенційно може існувати серед частини населення.

- Політична і громадянська активність видимих меншин, хоча і не на рівні інших груп, є істотною в Канаді. Цей рівень активності дає знати новоприбулому іммігрантові, що участь в політичній системі можлива, а країні - що члени групи видимих меншин відіграють важливу і активну роль в державі. Рівень натуралізації прибули в Канаду (необхідний крок для участі в демократичних процесах) є одним з найвищих в світі (Reitz, and Banerjee, 2007, с.495). Хоча відсоток виборців серед іммігрантів нижче, ніж серед населення Канади, він все ж досить вагомий. Крім того, єдесь від 15 до 20 членів федерального парламенту від груп видимих меншин, і вони були свого часу прем'єрами провінцій і членами провінційних парламентів.

- Те, що імміграція надзвичайно расово різноманітна, може сприяти її порівняно невеликому негативному впливу на соціальну згуртованість. У країнах, де переважають вихідці з однієї конкретної етнічної групи, громадяни приймаючих країн можуть негативно реагувати на культурні цінності і норми цієї групи. Однак іммігранти до Канади приїжджають з такого широкого кола країн-джерел і мають таке різноманітне культурне і релігійне походження, що мікс всіляких відмінностей стає нормою.

- Відсутність в Канаді будь-якої значної кількості нелегальних іммігрантів також може сприяти позитивному ставленню більшості канадців до імміграції. Незаконна імміграція є важливим питанням в США і деяких європейських країнах. Одним з результатів є посилення у деяких громадян почуття того, що деякі іммігранти не дотримуються правил, а натомість ще й отримують пільги, на які вони не мають права. Ситуація в Канаді зовсім інша, з огляду на відносну відсутність нелегальних іммігрантів.

Отже, вивчивши специфіку інтеграційної політики в Квебеці, ми можемо дійти висновків про те, що ця політика є досить ефективною, хоча і має деякі недоліки, які потребують виправлення. Одним з результатів успішності цієї політики є досить глибока та процесуально м'яка соціальна інтеграція іммігрантів, що пов'язано з історичними особливостями формування канадського (загалом) та квебекського (зокрема) суспільства, для якого мультикультуралізм – і політика, і процес, і результат. Також спостерігається непоганий прогрес в сфері економічної інтеграції, і якщо він недостатньо хороший для іммігрантів, які тільки приїхали, то для їхніх дітей (другого покоління) досягнення є досить суттєвими. Загалом ситуація видається такою, що квебекуа досить прихильно ставляться до припливу іммігрантів до провінції, вважаючи це одним з факторів розвитку, а не загрозою, самі іммігранти оцінюють власне рішення про переїзд до Квебеку позитивно навіть після 4-5 років перебування в провінції, а прояви расизму чи дискримінації мінімальні завдяки різноманіттю країн-джерел іммігрантів, що не створює напруги між приймаючим населенням та якоюсь певною одною потужною етно-групою, а також завдяки ефективній роботі чисельних соцслужб, громадських організацій, державних інституцій тощо та іншим факторам.

Бібліографічний список

- Barry, B., 2001. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bissoondath, N., 2002. *Selling Illusions: The Cult of Multiculturalism in Canada*. Revised edition. Toronto: Penguin.
- Bloemraad, I., 2007. Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada. *The Social Science Journal*, [online] 44(2), pp. 391-393. Available at: <<https://doi.org/10.1016/j.soscij.2007.03.003>> (Accessed: 02 April 2020).
- Boudarbat, B., 2011. *Labour market integration of immigrants in Quebec: a comparison with Ontario and British Columbia*. [online] Montréal : CIRANO. Available at: <<https://cirano.qc.ca/files/publications/2011RP-09.pdf>> (Accessed: 02 April 2020).
- Glazer N., 1997. *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Huntington, S., 2004. *Who We Are: Challenges to America's National Identity*. New York: Simon and Schuster.
- Kelly, P., 2002. *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and its Critics*. Cambridge: Polity Press.

- Kymlicka, W., 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W., 1998. *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. Toronto: Oxford University Press.
- Lewis, S. 1992. *Report to the Office of the Premier*. Toronto: Government of Ontario.
- McMurtry, R. and Curling, A., 2008. *Review of The Roots of Youth Violence. Volume 1 Findings, Analysis and Conclusions*. Toronto: Queen's Printer for Ontario. Available at: <<http://www.children.gov.on.ca/htdocs/english/documents/youthandthelaw/rootsofyouthviolence-vol1.pdf>> (Accessed: 02 April 2020).
- Omidvar, R. and Richmond, T., 2003. *Immigrant Settlement and Social Inclusion in Canada*. Toronto: Laidlaw Foundation.
- Parliament of Canada, House of Commons Debates, 3rd session, 28th Parliament, volume 8, October 8, 1971*. Ottawa: Queen's Printer. [online] Available at : <https://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2803_08/1?r=0&s=1> (Accessed: 02 April 2020).
- Putnam, R., 2007. E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, [online] 30(2), pp. 137-174. Available at: <<https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00176.x>> (Accessed: 02 April 2020).
- Reitz, J.G., 2007. «Immigrant Employment Success in Canada, Part II: Understanding the Decline», *Journal of International Migration and Integration*, [online] 8(1), pp. 37-62. Available at: <<https://doi.org/10.1007/s12134-007-0002-3>> (Accessed: 02 April 2020).
- Reitz, J.G., 2011. *Pro-Immigration Canada. Social and Economic Roots of Popular Views*. [online] Institute for Research on Public Policy. October 18. Available at: <<https://irpp.org/research-studies/pro-immigration-canada/>> (Accessed: 02 April 2020).
- Reitz, J.G., 2012. *The Meaning of Canadian Immigration Experience for Europe*. [online] Available at: <https://munkschool.utoronto.ca/wp-content/uploads/2012/07/Reitz_MeaningOfCanadianImmigration_2012.pdf> (Accessed: 02 April 2020).
- Reitz, J.G. and Banerjee, R., 2007. Racial Inequality, Social Cohesion, and Policy Issues in Canada. In: Banting, K., Courchene, Th.J., and Seidle, F.L., 2007. *The Art of the State*, 3, pp. 489-545.
- Reitz, J.G. and Breton, R., 1994. *The Illusion of Difference: Realities of Ethnicity in Canada and the United States*. Toronto: C.D. Howe Institute.
- Reitz, J.G., Breton R. and Dion, K., 2019. *Multiculturalism and Social Cohesion: Potentials and Challenges of Diversity*. New York: Springer.
- Schlesinger, A., 1992. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: W.W. Norton.
- Sen, A., 2016a. The Uses and Abuses of Multiculturalism: Chili and Liberty. *The New Republic*. February 27.
- Sen, A., 2016b. Two confusions, and counting. *Globe and Mail*, August 6.
- Stoffman, D., 2002. *Who Gets In: What's Wrong with Canada's Immigration Program – and How to Fix It*. Toronto: Macfarlane, Walter and Ross.
- Young, M., 2004. *Immigration: The Canada-Quebec Accord*. Ottawa: Library of Parliament, Law and Government Division. [online] Available at:

<<http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBpubs/bp252-e.htm>> (Accessed: 02 April 2020).

Стаття надійшла до редакції 10.08.2020 р.

D. Logvinova

SPECIFICITY OF INTEGRATION POLICY IN QUEBEC

Quebec's historical experience in the field of immigrant integration has always been relatively positive, and mass immigration has received significant support among the population. The special Quebec model of immigration policy deserves international attention and is relevant for study. However, the success of the management of immigration processes is only partially related to policy, and this cannot simply be transferred to another context, other countries, so the issue needs to be considered more broadly.

So, the article examines the economic and social integration of immigrants in Quebec, the impact of immigration on social cohesion in the province, the economic situation for new immigrants and the second generation (their children), as well as the relevance of Quebec society discrimination and racism, the general attitude of Quebec residents to the immigration situation in the province.

Having studied the specifics of integration policy in Quebec, we will try to conclude whether this policy is effective enough, whether it has some shortcomings, if so, what exactly and how it is possible to correct them. Is the deep and procedurally soft social integration of immigrants one of the results of this policy success what is the level of influence of the policy of multiculturalism on a fairly strong social cohesion? We will also try to find out whether there has been some progress in economic integration, as well as how Quebecians feel about the influx of immigrants to the province and how immigrants themselves evaluate their decision to move to Quebec, and answer the question: why racism or discrimination is minimal in Quebec, compared to the United States and many other European countries.

Key words: *immigration, economic integration of immigrants, social integration of immigrants, multiculturalism/interculturalism, racism, discrimination.*

УДК 322(477)

Ю. П. Мельник

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В статті досліджуються особливості релігійного фактору політичної відповідальності на сучасному етапі, надається характеристика ролі релігійного чинника політичної відповідальності, вивчається місце релігійно-політичної відповідальності в системі видів політичної відповідальності в сучасних умовах політизації релігії.

Ключеві слова: *політична відповідальність, релігія, суб'єкти релігійно-політичної відповідальності, санкції релігійно-політичної відповідальності.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-233-241

Останнім часом, проблема визначення поняття «політична відповідальність», її місце та роль в системі соціальної відповідальності, проведення порівняльного аналізу, з метою дослідження її співвідношення відносно юридичної, моральної та релігійної відповідальності, суб'єктів публічної влади, суб'єктів громадянського суспільства стають все більш актуальними, особливо в перспективі становлення України як демократичної, правової держави. Саме «політична відповідальність» виступає потужним фактором гармонізації політичної системи суспільства.

Релігія, поряд з мораллю, завжди була потужним регулятором політичних відносин, безпосередньо впливала на свідомість людини, навіть в нерелігійних суспільствах. З моменту визнання релігії людством, вона почала впливати на формування не тільки етико-моральних відносин, але і відігравала велику роль, як чинник політичних процесів на міжнародному та національному державному рівні.

Історично, релігія існувала нероздільно та окремо з державним управлінням та правом в різні епохи. В історії, зазначає А. Мубарак «є три моделі, пов'язані з релігією та політикою. В першій – релігія та політика об'єднуються між собою в спробі монополізувати політичну владу (модель інтеграції та спільного використання). У другій моделі політик, підкоривши та пересиливши релігію, використовує її для своїх інтересів. В даному випадку, релігія відіграє підпорядковувальну роль політиці. У третій моделі обидві вступають у конфлікт між собою, що згодом призводить до їх роз'єднання. У цій моделі вони виступають суперниками і змагаються за боротьбу, за панування» (Mubarak, 2009). На політичній карті світу досі існують держави, в яких основою правового та політичного устрою є домінуюча державна релігія.

Співвідношенню релігії та політики, проблемам політизації релігії, дослідженням впливу релігійного фактора на політичні процеси та інститути присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних науковців: А. Мубарак, Е. М. Дринова, В. В. Климов, С.М. Наумкіна, С. В. Онищук, М. М. Палінчак, А. В. Переяшкин, Дж. Фокс тощо. Необхідно зазначити, що в сучасних наукових дослідженнях релігійних відносин в політиці не приділяється достатньої уваги проблемним питанням настання релігійно-політичної відповідальності суб'єктів вказаних відносин, не дивлячись на актуальність, сучасні науковці не розглядають релігійні організації в якості суб'єктів політичної відповідальності, комплексне вивчення релігійно-політичної відповідальності не проводилося.

Метою статті є дослідити роль релігійного чинника політичної відповідальності в умовах політизації релігійних відносин в Україні, вивчити особливості підстав та санкцій релігійно-політичної відповідальності.

Класичними підходами до розгляду політичної відповідальності в сучасній політологічній думці є юридичний, політологічний та етико-моральний підходи. До видів політичної відповідальності сучасні політологи відносять політико-правову та морально-політичну відповідальність.

Але, з отриманням незалежності, Україною розпочався процес політизації релігії, церква стала відновлювати свою роль в суспільних відносинах (Наумкіна та Палінчак, 2015, с.91-97). Релігія почала використовуватися в якості політичної технології. Саме таке положення речей й викликало необхідність розглядати релігію, як чинник політичної відповідальності.

Основними причинами, з точки зору В. В. Климова, політизації церковних структур є: легалізація системи церковних органів; наявність парафіян, які мають політичні права (голосу, бути обраними); наявність безумовного авторитету в конкретних віровченнях та

цінностях, що надає можливість побудови політичних позицій з релігійним підґрунтям; підвищення партійного рейтингу завдяки релігійній структурі; використання міжнародних релігійних зв'язків у політиці (Климов, 2006, с.6-8).

З метою з'ясування ролі релігійного чинника в формуванні видів політичної відповідальності, наявності політико-релігійної відповідальності, як окремого виду політичної відповідальності, перш за все необхідно з'ясувати особливості сучасних наукових поглядів на визначення поняття політичної відповідальності.

Якщо звернутися до словників, то поняття «відповідальності» трактується, як «відносини, що забезпечують інтереси і свободу взаємопов'язаних сторін і гарантовані суспільством та державою» (Малиновський, 2005).

Поняття політичної відповідальності, сьогодні має багато суперечливих визначень. Застосовуючи різні критерії науковці намагаються надати більш всеосяжну дефініцію. Аналіз наукових джерел, різної направленості, свідчить про існування співпадінь при розкритті поняття політичної відповідальності:

- розкриття поняття політичної відповідальності як виду соціальної відповідальності (Пономаренко та Ковальов, 2019, с.31; Коломієць, 2016, с.578).
- розкриття поняття політичної відповідальності, як автономного виду відповідальності (Балуцька, 2011, с.169);
- співвідношення політичної відповідальності з конституційно-правовою відповідальністю (Мельниченко, 2011, с.178; Зеленко, 2016, с.140; Балан, 2006, с.23; Малкіна, 2010, с.23-33);
- існування політичної відповідальності на основі моралі, справедливості, патріотизму (Армаш, 2005, с.20-26);
- наявність зворотного зв'язку провладних політичних суб'єктів з народом, підзвітність влади (Кресіна та Балан, 2009); відповідальність влади перед суспільством (Зеленко, 2016, с.140).
- незалежність політичної відповідальності від обов'язків держави (Гарипов, 2014, с.281).

Тому безспірним здається той факт, що ступень існування наявності релігійного чиннику політичної відповідальності буде залежати від ступеню релігійності суспільства, участі церкви у світському житті та політиці, інтенсивності зворотного зв'язку між церквою та політиками, етичності використання «прорелігійного електорату» тощо.

Незважаючи на декларування в ст. 35 Конституції України, що «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою, як обов'язкова», політику і релігію поєднує можливість впливу на один об'єкт – віру в суспільні ідеали.

Якщо застосування релігії в якості політичного інструменту не викликає сумніву, то існування релігійно-політичної відповідальності, як виду політичної відповідальності та визначення її місця в системі політичної відповідальності потребує обґрунтування.

Сьогоднішні тенденції політизації релігії говорять про спостереження злиття політичної етики з релігійною. Використання церковних атрибутів в політиці, введення в оману парафіян конкретної церкви стосовно співпадінь політичних та релігійних ідеалів та використання релігійних організацій в якості «опорних» при проведенні передвиборчої агітації, посилення на божественне походження політичного кандидата на виборах, принесення клятв «ім'ям Божим» та на Біблії чи на Святому письмі при інавгурації, говоре

про безпосереднє використання дотепер «Божої заporуки» в здійсненні політичної діяльності.

Одночасний збіг порушення моральних, етичних та нехтування релігійних норм при здійсненні політичної діяльності її суб'єктами може потягнути за собою настання окремого виду політичної відповідальності – релігійно-політичної. Її наслідками можуть бути публічний осуд з боку суспільства та релігійних організацій, відсторонення від конкретного віросповідання, заборона брати участь в передвиборчих перегонах без благословення, зростання недовіри владі, майбутня недовіра виборців, непереобрання на новий термін тощо.

Виокремлення релігійної складової політичної відповідальності надає поштовх для проведення подальшого дослідження особливостей релігійно-політичної відповідальності її суб'єктів та визначення механізмів її реалізації.

Необхідно відмітити, що релігійно-політична відповідальність не притаманна суб'єктам публічної влади України, адже в Україні відсутня моноконфесійність та церква відділена від державного управління й політики на законодавчому рівні. Але парафіяни можуть стати передвиборчим адміністративним ресурсом Президента, народного депутата України, депутата органів місцевої влади. Використання такого «маніпулятивного адміністративного ресурсу» в порівнянні з партійним надає безумовні переваги у вигляді віри та надії «про релігійних» виборців в здійсненні всього можливого для реалізації передвиборчих програм та обіцянок політиками. Доказом вказаному слугують й данні опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у березні 2018 р., довіру Церкві висловили 60% українців, які мешкають на некупованих територіях (Мищенко, М.М., 2018). Вказана ступень довіри вказує на явний шанс отримати велику кількість голосів.

Тому, зловживання з боку суб'єктів органів публічної влади «релігійним адмінресурсом» під час виборчих перегонів (використання церковного авторитету кандидатом в народні депутати України Б. В. Дубневичем під час виборів 2012 р. на Львівщині), спроби заручитися народною підтримкою шляхом показового відвідування храмів та підкреслення наявності щирого віросповідання (П. Порошенко, Ю. Тимошенко, В. Ющенко, В. Янукович тощо), зловживання релігійних організацій прихильністю держслужбовців (УПЦ з 2010 р. по 2019 р. збільшила кількість своїх парафій з 11704 (Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2010 р.), 2010) до 12437 (Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.), 2019), монастирів з 179 (Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2010 р.), 2010) до 215 (Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.), 2019), в 2020 р. до УПЦ перейшло біля 500 парафій у зв'язку із прийняттям Томасу (Карта переходів парафій РПЦ до ПЦУ, 2021) та участь священників в державному управлінні та політиці у випадку обрання їх депутатами органів місцевого самоврядування, спроби впливу церкви на законодавчий процес (участь священників в мітингах «проти законопроектів» в 2017 р.). стають сьогодні непоодинокими випадками коли може застосовуватися релігійно-політична відповідальність.

Крім того, з іншого боку, священнослужителі почали активно брати участь в виборчому процесі починаючи з кінця 90-х. Серед відомих імен Сергій Ткачук – священник Української Православної Церкви Київського Патріархату, митрополит Одеський та Ізмаїльський УПЦ (МП) Агафангел (Савін), Валерій Каспров – лідер соціальних служб Всеукраїнського союзу об'єднань християн баптистів, О. Роман Лаба – настоятель римокатолицького храму у Броварах Київської області та багато інших.

Інтерес представників релігійних структур в участі в державному управлінні на рівні місцевих рад обґрунтований наявністю безпосереднього впливу на територіальні громади та існування тісного контакту з населенням у місцевих священників, сприйняття виборцями політичного лідера і духовного наставника як одне ціле, є запорукою отримання великої кількості голосів.

Незважаючи на заборони церкви щодо участі священників в політичних процесах та обійманні ними державних управлінських посад, на виборах до місцевих органів влади в 2020 р. продовжили приймати участь священнослужителі різних конфесій.

Більше того, як зазначає С. Р. Продивус, «в останній час ми часто спостерігаємо тенденцію священнослужителів не просто йти у члени якоїсь партії, а створювати власну. Відтак створюються політичні партії та рухи на релігійній основі. Організаторами можуть бути не обов'язково представники керівництва релігійної організації, але й просто члени певної громади, проте, як правило, з благословення ієрархії організації» (Продивус, 2009, с.25).

За даними реєстру Міністерства Юстиції України станом на 1 січня 2020 р. в Україні були зареєстровані: Партія Християнсько-Демократичний Союз, Всеукраїнська партія духовності і патріотизму, українська політична партія «Християнський рух», Політична партія «Українська православна асамблея», Республіканська Християнська партія (Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01 січня 2020 року, 2020).

З точки зору С. В. Онищук «вітчизняні політичні партії та окремі політики традиційно використовують церкву в боротьбі за електорат, оскільки без врахування соціально-політичних, ідеологічних, культурних імперативів вірного населення країни (особливо зважаючи на високий рівень маніфестованої релігійності в Україні), не можна розраховувати на ефективну діяльність органів державної влади, політичних партій, громадських об'єднань» (Онищук, 2014).

Суспільному осуду з причини перевищення провладного впливу на електорат із застосуванням релігійної складової підлягають і активна участь політиків в зборах релігійних організацій. Так, в червні 2016 р. лідери партії «Самопоміч», О. Сироїд (віцепікер Верховної Ради України) та депутат Київської міської ради С. Гусовський були викриті в спілкуванні з громадянами зі сцени разом з «апостолом Мунтяном» Духовного центру «Відродження». Обізнаність в можливому психологічному впливі таких релігійних організацій, ріст антисектантської активності в Україні викликав спалах суспільного осуду вказаних дій.

Ще одним прикладом активної заангажованості українських політиків в релігійному житті є пресвітерська діяльність О. Турчинова в церкві Євангельських християн-баптистів, який в різні роки виконував обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України тощо. В пресі та в суспільстві такі його дії осуджувалися як «зрадника християнського віросповідання», що не змогло не відобразитися на суспільному ставленні до нього як до політика та представника органів публічної влади.

Враховуючи наявність християнської релігії в якості домінуючої в Україні та бурхливі суспільні реакції на релігійну приналежність О. Турчинова, необхідно навести точку зору С. А. Шаправського про те, що практика зарубіжних країн говорить про поширення випадків використання інформації щодо релігійної приналежності представників органів публічної влади, що сприймається як риса більш повної характеристики їх діяльності та свідчить про політичну зрілість суспільства в цілому (Шаправський, 2014, с.170).

Використання прибічників під час виборчого процесу політиками, участь у виборах в якості кандидатів голів релігійних конфесій та священників, створення політичних партій, що мають релігійні основи є тими факторами, які можуть оказувати вплив на формування політичного світогляду. Тому, надмірне використання релігійного фактору в політиці може викликати особливий вид політичної відповідальності – релігійно-політичну відповідальність.

Таким чином, тенденція політизації релігії привела до появи стійкої релігійної складової в політичному процесі України, що стало підґрунтям виникнення релігійно-політичної відповідальності як окремого виду. Не зважаючи на відокремлення церкви від політики, релігійні організації завдяки активній участі в політичному житті, стали суб'єктами політичних відносин та політичної відповідальності поряд з партіями і різноманітними громадськими об'єднаннями, здобувають вагомий вплив на політичний процес.

Перспективи проведення подальшого дослідження полягають в вивченні особливостей механізмів релігійно-політичної відповідальності релігійних організацій як суб'єктів громадянського суспільства.

Бібліографічний список

- Армаш, Н.О., 2005. Особливості політичної відповідальності державних діячів: співвідношення політики і закону. *Юридичний журнал*, 11, с.20-26.
- Балан, С., 2006. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*, 30(2): Курасівські читання -2005, с.23-33.
- Балуцька, Л., 2011. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 14, с.166-174.
- Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01 січня 2020 року, 2020. *Міністерство юстиції України*. [онлайн] Доступно: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення 10 жовтня 2020).
- Гарипов, Р.Ф., 2014. Субъективные особенности политической ответственности. *Вестник КрасГАУ*, 4, с.279-283.
- Зеленко, Б.И., 2016. О политической ответственности. *Власть*, 4, с.138-143.
- Карта переходів парафій РПЦ до ПЦУ, 2021. *Google My Maps*. [онлайн] Доступно: https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=16f-2XNiv0j5-wYGcXeytfff2512lzYt-&hl=en_US&ll=49.059627746423644%2C28.51701085624687&z=5 (дата звернення 10 жовтня 2020).
- Климов, В.В., 2006. Церква в політичних реаліях України. *Релігійна понарама*, Спецвипуск, с.6-8.
- Коломієць, А.Є., 2016. Моральні аспекти політичної відповідальності. *Молодий вчений*, 3, с.577-582.
- Кресіна, І. та Балан, С., 2009. *Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.
- Малиновський, В.А., 2005. *Словник термінів і понять з державного управління*. Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби.
- Малкіна, Г., 2010. Демократія і політична відповідальність. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 21, с.23-32.

- Мельниченко, В., 2011. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 1, с.175-183.
- Міщенко, М.М., 2018. Церква і політика. *Разумков центр*. [онлайн] Доступно: <<https://razumkov.org.ua/statti/tserkva-i-polityka>> (дата звернення 10 жовтня 2020).
- Наумкіна, С.М. та Палінчак, М.М., 2015. Процес політизації релігії як світова тенденція. *Перспективи*, 4, с.91-97.
- Онищук, С.В., 2014. Участь церков в політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, [онлайн] 10. Доступно: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=765> (дата звернення 10 жовтня 2020).
- Пономаренко, А.Б. та Ковальов, Д.В., 2019. Політична відповідальність народу. *Політичне життя*, 1, с.31-36. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.1.4>
- Продивус, С., 2009. Релігія та політика: особливості суспільного статусу та функціонування. *Релігійна свобода*, 14, с.24-29.
- Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2010 р.), 2010. *Релігійно-інформаційна служба України*. [онлайн] Доступно: <https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2010-r_n109190> (дата звернення 10 жовтня 2020).
- Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.), 2019. *Релігійно-інформаційна служба України*. [онлайн] Доступно: <https://risu.ua/religiyni-organizaciyi-v-ukrajini-stanom-na-1-sichnya-2019-r_n97463> (дата звернення 10 жовтня 2020).
- Шаправський, С.А., 2014. Релігійність сучасної політичної еліти України. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичне релігієзнавство*, 10, с.161-177.
- Mubarak, A., 2009. Religion and Politics: Integration, Separation and Conflict. *Irenees.net*. [online] Available at: <http://www.irenees.net/bdf_fiche-analyse-884_en.html> (Accessed 10 October 2020).

References

- Armash, N.O., 2005. Osoblyvosti politychnoi vidpovidalnosti derzhavnykh diiachiv: spivvidnoshennia polityky i zakonu [Features of political responsibility of statesmen: the relationship between politics and law]. *Yurydychnyi zhurnal*, 11, 20-26. (in Ukrainian).
- Balan, S., 2006. Politychna vidpovidalnist u protsesi zdiisnennia derzhavnoi vlady [Political responsibility in the process of exercising state power]. *Scientific Notes [Kuras Institute of Political and Ethno-National Research of NAS of Ukraine]*, 30(2): Kurasov readings – 2005, p. 23-33. (in Ukrainian).
- Balutska, L., 2011. Sutnist politychnoi vidpovidalnosti: chasova tryvymirnist ta subiektno-objektni osoblyvosti [The essence of political responsibility: temporal three-dimensionality and subject-object features]. *Visnyk Of The Lviv University. Series philosophical science*, 14, 166-174. (in Ukrainian).
- Garipov, R.F., 2014. Subyektivnyye osobyennosti politicheskoj otvyetstvyennosti [Subjective peculiarities of political responsibility]. *The Bulletin of KrasGAU*, 4, p.279-283. (in Russian).
- Karta perekhodiv parafii RPTs do PTsU [Map of the transitions of the parishes of the ROC to the PCU], 2021. *Google My Maps*. [online] Available at:

- <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=16f-2XNiv0j5-wYGcXeytfff2512lzYt-&hl=en_US&ll=49.059627746423644%2C28.51701085624687&z=5> (Accessed 10 October 2020). (in Ukrainian).
- Klymov, V.V., 2006. Tserkva v politychnykh realiiakh Ukrainy [The Church in the Political Realities of Ukraine]. *Relihiina ponarama*, Special issue, p.6-8. (in Ukrainian).
- Kolomiyets, A.E., 2016. Moralni aspekty politychnoi vidpovidalnosti [The moral aspects of political responsibility]. *Molodyi vchenyi*, 3, p.577-582. (in Ukrainian).
- Kresina, I. and Balan, S., 2009. *Politychna vidpovidalnist: sut, oznaky, osoblyvosti* [Political responsibility : essence , signs , features]. Kyiv: Institute of State and Law VM Koretsky NASU. (in Ukrainian).
- Malkina, H., 2010. Demokratsiia i politychna vidpovidalnist [Democracy and political responsibility]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*, 21, p.23-32. (in Ukrainian).
- Malynovskyi, V.A., 2005. *Slovyk terminiv i poniat z derzhavnoho upravlinnia* [Dictionary of terms and concepts of public administration]. Kyiv: Tsentr spriannia instytutsiinomu rozvytku derzhavnoi sluzhby. (in Ukrainian).
- Melnychenko, V., 2011. Politychna vidpovidalnist publichno-vladnykh instytutsii u systemi sotsialnoi vidpovidalnosti [Political responsibility of public institutions in the system of social responsibility]. *Visnik Nacional'noi akademii derzhavnogo upravlinnâ pri Prezidentovi Ukraïni*, 1, p.175-183. (in Ukrainian).
- Mishchenko, M.M., 2018. Tserkva i polityka [Church and politics]. *Razumkov Centre*. [online] Available at: <<https://razumkov.org.ua/statti/tserkva-i-polityka>> (Accessed 10 October 2020). (in Ukrainian).
- Mubarak, A., 2009. Religion and Politics: Integration, Separation and Conflict. *Irenees.net*. [online] Available at: <http://www.irenees.net/bdf_fiche-analyse-884_en.html> (Accessed 10 October 2020).
- Naumkina, S.M. and Palinchak, M.M., 2015. Protses polityzatsii religii yak svitova tendentsiia [Process of politization of religion is world tendency]. *Perspectives*, 4, p.91-97. (in Ukrainian).
- Onishchuk, S.V., 2014. Uchast tserkov u politychnykh protsesakh yak chynnyk derzhavotvorennia suchasnoi Ukrainy [The participation of churches in the political process as a factor of state building modern Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, [online] 10. Available at: <<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765>> (Accessed 10 October 2020). (in Ukrainian).
- Ponomarenko, A.B. and Kovalov, D.V., 2019. Politychna vidpovidalnist narodu [Political responsibility of the people]. *Political life*, 1, p.31-36. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.1.4> (in Ukrainian).
- Prodyvus, S., 2009. Relihiia ta polityka: osoblyvosti suspilnoho statusu ta funktsionuvannia [Religion and politics: features of social status and functioning]. *Religijna svoboda*, 14, p.24-29. (in Ukrainian).
- Relihiini orhanizatsii v Ukraini (stanom na 1 sichnia 2010 r.) [Religious organizations in Ukraine (as of January 1, 2010)], 2010. *Religious Information Service of Ukraine*. [online] Available at: <https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2010-r_n109190> (Accessed 10 October 2020). (in Ukrainian).
- Relihiini orhanizatsii v Ukraini (stanom na 1 sichnia 2019 r.) [Religious organizations in Ukraine (as of January 1, 2019)], 2019. *Religious Information Service of Ukraine*. [online] Available

at: <https://risu.ua/religiyni-organizacii-v-ukrajini-stanom-na-1-sichnya-2019-r_n97463> (Accessed 10 October 2020). (in Ukrainian).

Shapravskyi, S.A., 2014. Relihiinist suchasnoi politychnoi elity Ukrainy [Religiousness of modern political elite of Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriia «Istorychne relihiieznavstvo», 10, p.161-177. (in Ukrainian).

Vidomosti shchodo zareiestrovanykh u vstanovlenomu zakonom poriadku politychnykh partii stanom na 01 sichnia 2020 roku [Information on political parties registered in the manner prescribed by law as of January 1, 2020], 2020. *Ministry of Justice of Ukraine*. [online] Available at: <<https://minjust.gov.ua/m/4561>> (Accessed 10 October 2020). (in Ukrainian).

Zelenko, B.I., 2016. O politicheskoy otvetstvennosti [On the political responsibility]. *Vlast'*, 4, p.138-143. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 10.10.2020 р.

Y. Melnyk

RELIGIOUS FACTOR OF POLITICAL RESPONSIBILITY

The article examines the religious factor of political responsibility features at the present stage. The purpose of the article is to determine the role of the religious factor of political responsibility, to study the place of religious political responsibility in the system of types of political responsibility in modern conditions of religion politicization.

An analysis of the political process and its subject structure undoubtedly provides an opportunity to assert that political responsibility plays a significant role in the mechanisms of its harmonization. Being on the path of creating the rule of law, modern Ukrainian society is influenced by various factors, among which a significant role belongs to religion. The relationship between religion, morality, ethics and politics leads to conclusions about the formation and existence of a specific type of political responsibility – religious political responsibility, the sanctions of which are more severe to the norms of morality and ethics.

The existence in the political process of feedback between civil society institutions, public authorities and religious organizations, the participation of priests in elections and the creation of political parties by religious organizations and their leaders, indicates the spread of religious and political responsibility, makes them its subjects .

A study of the composition of political responsibility provided an opportunity to conclude that religious political responsibility is inherent in the highest public authorities only in the case of mono-confessionalism at the state level. Religious organizations have become subjects of political responsibility due to the steady trend of politicization of religious relations and religion in general.

In Ukraine, cases of religious political responsibility include abuse of trust in «religious» voters, use of parishioners as an administrative resource, manipulation of confessional attributes to confirm their actions and election programs, and so on. The consequences of religious and political responsibility can be public condemnation by society and religious organizations, expulsion from a particular religion, growing distrust of the government, future distrust of voters, non-re-election, and so on.

Key words: *political responsibility, religion, subjects of religious political responsibility, sanctions of religious political responsibility.*

УДК 323.2(477):316.61

О.В. Мендрін

ФОРМУВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАЛОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовані процеси, що обумовлюють кризове становище політичної модернізації, демократичного розвитку України. Досліджується взаємовплив процесів демократизації та формування макрополітичної ідентичності на основі консолідації українського суспільства довкола демократичних цінностей. Визначається, що суттєвим фактором стабільності демократії та політичного розвитку, формування консолідованої макрополітичної ідентичності та укорінення демократичних цінностей виступає розвиток інститутів громадянського суспільства, врахування емансипаційних цінностей українських громадян при формуванні курсу політичного розвитку держави, при прийнятті політичних рішень.

Ключові слова: макрополітична ідентичність, сталість демократичного розвитку, громадянське суспільство, транзит.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-242-251

Незмінність прагнення та важливість процесу демократичного транзиту України, визначення демократії у якості принципу вибудови держави та суспільства, були зазначені у переважній більшості базових для суспільно-політичного розвитку країни документів: від Декларації про державний суверенітет та Конституції України до програм і стратегій, декларованих на урядовому та президентському рівнях. Однак, попри таке широке визнання та високе представлення, демократичний транзит лишається незавершеним процесом, таким, що подеколи обумовлює актуалізацію проблеми незворотності процесів суспільно-політичних перетворень, які б засвідчили проходження країною етапу консолідації. Відповідно до «Індексу демократії», що його вираховує The Economist Intelligence Unit, Україна з 2011 року належить до так званих «гібридних режимів» (The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, 2020). З того ж часу, не відмічає суттєвого прогресу в процесі демократичного транзиту України Freedom House (Yesmukhanova, 2018), водночас, останній оприлюднений звіт Polity IV (2017 року) характеризує політичний режим в Україні як «відкрити анократію» (Marshall and Elzinga-Marshall, 2017). Наявні для спостереження тенденції суспільно-політичного розвитку України дозволяють говорити про амбівалентність поступу в процесі демократизації та буксування політичної модернізації. Зокрема, відомий український дослідник М. Мінаков говорить про загальну «деімодернізацію» України, вирізняючи в цьому контексті такі явища, як «деіндустріалізація, десоціалізація та деінституціалізація» які на його думку, притаманні сучасному розвитку України, зазначаючи, що їх, на поточному етапі, значно посилює «російське вторгнення в Крим та конфлікт у Україні» (Minakov, 2018, с.258). Разом із тим, задекларований демократичний вибір країни, як стратегія політичного розвитку та необхідний прогрес на цьому шляху, виявляється пов'язаним із такими важливими характеристиками сучасного розвитку держави та суспільства як криза макрополітичної

ідентичності та незадовільний стан розвитку інститутів громадянського суспільства. Необхідність розуміння складності, взаємного поєднання вищезазначених процесів та окреслення можливих способів подолання кризових тенденцій в їхньому розвитку обумовлюють актуальність дослідження.

Наша мета, в даній статті, полягає в дослідженні взаємного впливу процесів формування макрополітичної ідентичності та розвитку демократії в Україні, визначення того, як становлення інститутів громадянського суспільства позначається на цих процесах.

Питання сутності та характеристик відповідних етапів, можливого впливу факторів різного типу на процес демократичних змін отримали значну увагу з боку великої кількості науковців, серед яких, з огляду на поставлену мету, варто відмітити Л. Даймонда, А. Лейпхарта, Х. Лінца, Д. Растоу, А. Степана та С. Хантінгтона. Зв'язок демократичних перетворень та розвитку інститутів громадянського суспільства, концептуалізації та втілення політики ідентичності, впливу культурних факторів розкривається в роботах зарубіжних: Г. Алмонда, С. Верби, Е. Внук-Липинського, Г. Екстайна, Р. Інглхарта, П. Норіс, Р. Патнема, Й. Шапіро, Ф. Шміттєра та вітчизняних: Т. Бевз, О. Зорич, М. Кармазіної, Н. Пашиної, М. Розумного дослідників. Втім, особливості українського демократичного транзиту, що вирізняють його з-поміж інших пострадянських країн, те як вони визначають особливості формування соціального капіталу, реалізації стратегій формування макрополітичної ідентичності потребують подальшого дослідження.

Сучасне розуміння процесів, що забезпечують повноту та незворотність демократичного транзиту передбачає консенсус щодо необхідності виокремлення, в більшій сукупності випадків, декількох рівнів (визначених як такі, що посилюють якість) демократичності політичного режиму. Певну рамку для представлення спектру варіативності можливих моделей демократії тут формують поняття про ліберальну (в розумінні, обґрунтованому Л. Даймондом) та електоральну чи то мінімальну демократії (Даймонд, 1999, с.11-15). Запропоновані Р. Далем поняття поліархії та підхід до операціоналізації концепту демократії, мали за мету вихід за межі термінологічних обмежень, а саме означення необхідних якісних характеристик на шляху наближення до демократичного ідеалу (Даль, 2010, с.14-15). Вони були широко використані політичною наукою для пояснення трансформаційних процесів у країнах, що проходили шляхом демократизації, перетворюючись з гегемоній та конкурентних олігархій на «майже-» а, згодом, повноцінні поліархії (Даль, 2010, с.16-18).

Однак, специфіка всієї складної сукупності суспільних, культурних, економічних, внутрішньополітичних перетворень, що відбувались у пострадянських країнах після розпаду Радянського Союзу, яка визначила особливості так званої «третьої хвилі» демократизації, змусила шукати нову термінологію, давати пояснення й коригувати наявні моделі що були запропоновані у якості певних рецептів, дороговказів для транзитних переходів. Результати «третьої хвилі», водночас, дозволили ставити під сумнів, власне, теорію демократичного транзиту загалом. Намагаючись знайти пояснення для «згасання» хвилі, все більше уваги дослідники почали приділяти поняттю «гібридного режиму», розуміючи під ним політичний режим, що поєднує риси авторитаризму і демократії. У запропонованих типологізаціях посталих гібридних режимів, вироблялись моделі, які майже ніколи не враховували увесь спектр особливостей. Натомість, вони будувались на характерних рисах окремих країн, переважно таких, що сприймалися як найбільш впливові в регіоні чи-то такі, в яких ті або інші тенденції знайшли найбільш виразний прояв. Такого типу моделі, у разі їхнього узагальнення та подальшого екстраполювання на інші країни

пострадянського простору, мали своїм наслідком нівелювання наявних між цими країнами важливих для політичного аналізу відмінностей. Зазначена нерозбірливість у застосуванні поняття, призводила до того, що окремі риси «гібридних режимів», які ставали головною ознакою при їхньому вирізненні, могли не співпадати з виділеними на інших прикладах ознаками гібридності. Відповідно, застосування характеристики «гібридного режиму» завжди вимагає пояснення та уточнення характеристик, які обумовлюють цю якість. Зокрема, український дослідник Ю. В. Мацієвський звертає увагу на те, що особливість гібридного стану українського режиму полягає «не в коливанні між демократією та авторитаризмом, як це зазвичай представлено у літературі», а в тому, що «вплив неформальних інститутів на формальні зростає, що призводить до їхнього «псування», зокрема до інволюції конституціоналізму [...] та послабленню адміністративного потенціалу держави [...], переважанню неформальної політики в політичному процесі» (Мацієвський, 2018, с.98). Можна погодитись із автором відносно того, що, «неефективна інституційна рівновага (інституційна пастка), що склалась в Україні ще з середини 1990-х років, демонструє здатність до збереження та відтворення навіть в умовах війни та незакінченої революції» (Мацієвський, 2018, с.110).

Разом із тим, більшої уваги потребує вивчення впливу на процес виходу із стану гібридності таких факторів, як політична культура, суспільні цінності, розвиток соціального та культурного капіталу тощо. Навряд чи зазначені фактори можна вважати такими, що визначають лише стилістичні особливості політичного процесу, і не впливають на його сутнісне наповнення.

У переліку таких, що справляють найбільш значний вплив на процес модернізації політичної системи, визначаючи просування України на шляху побудови демократії, можна відзначити: 1) несталість основних, як для сучасних демократій, інститутів; 2) високий рівень корупції, що уповільнює розвиток демократичних інститутів (не випадково, боротьба із цим явищем лишається однією з вимог українського суспільства, що на думку експертів може найбільше його згуртувати (Центр Разумкова, 2017с, с.84); 3) слабкість держави («weak state»), – за показниками «Рейтингу крихких держав» (Fragile States Index), Україна з 2014 року характеризується як загрозовано нестійка держава («Warning», з відповідним індексом, вищим за 70) (Fragile States Index, 2014). Зазначені тенденції значно погіршують зовнішня військова агресія та окупація частини території країни. Треба відмітити, що базові ознаки «слабких держав» постійно виявляють себе в якості елементів, притаманних українській політичній системі, серед них: 1) недостатній для забезпечення мінімального рівня добробуту населення розвиток економіки; 2) слабкий розвиток форм соціального капіталу, що не може гарантувати створення макрополітичної спільноти (політичної нації); 3) брак ефективних та відповідальних інститутів; 4) некомпетентний і корумпований бюрократичний апарат з політичними лідерами, які не дбають про забезпечення суспільного блага (Sørensen, 2010, с.448-450).

Певний інструментарій для об'єднання та скеровування в одне русло суспільних інтересів, створення джерел для оформлення балансу влади, і загалом, послаблення зазначених кризових явищ, можуть створювати інститути громадянського суспільства (Шмиттер, 1996, с.24). В Україні, незважаючи на деякий поступ у цьому напрямі, інститути громадянського суспільства майже не включені у процеси вироблення, відбору та прийняття рішень. Таке твердження підкріплюється й тим, що затверджена у 2016 році «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки», на думку експертів, виконується незадовільно, план її заходів був

виконаний лише на 45% у 2018 році (Корнієвський, Тищенко та Яблонський, 2018, с.5-7). Незважаючи на продовження реалізації цієї стратегії (фінальний звіт з виконання якої має бути підготовлений до кінця 2020 року, за наказом Уряду України) навряд чи можна очікувати її повного виконання. До таких висновків спонукає, зокрема, моніторингове дослідження з її імплементації. За оновленою оцінкою, не виконаними на 2019 рік лишались 58% із запланованих завдань, тобто перегляд виконаних завдань засвідчив навіть певне погіршення ситуації з реалізацією стратегії (Заславський, Скрипець та Соколова, 2019, с.16).

Ускладнює умови розвитку громадянського суспільства вкрай низький рівень довіри людей один до одного, атомізація і відсутність досвіду нормальної громадянської інтеграції та взаємодії. Таке становище, притаманне більшості пострадянських країн. Воно значно впливає як на можливості організації громадянського протесту, так і на здатність до самоорганізації задля вирішення суспільно важливих питань, а отже, сприяє укоріненню впевненості щодо неспроможності домогтись задовільного рівня соціальної відповідальності влади. Українці, в переважній більшості, лишуються апатичними до різних форм соціальної взаємодії, що не була поширена у Радянському Союзі. Відповідно до результатів опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» у жовтні 2019 року, 51% опитаних не планує брати участь у роботі громадських організацій, а профспілки лишуються лідерами серед типів громадських об'єднань, що до них залучені громадяни. Загальний спад активності спостерігається й у волонтерському русі, на розвиток якого поклали певні сподівання, як на дієвий та креативний механізм, здатний принципово змінити ситуацію в цьому напрямі. Втім, згідно із даними соціологічного опитування, кількість залучених у таку діяльність скоротилась з 18% вдвічі проти минулого року. Варто зауважити й на тому, що значним лишається відсоток тих, хто свою неучасть у діяльності громадських організацій пояснює необізнаністю щодо такої сфери (21,2%) та зневірою у здатності громадських організацій досягти певних реальних змін свого життя (23,3%) (Фонд Демократичні Ініціативи ім. Ілька Кучеріва, 2019).

Зазначена сукупність чинників посилює існуючу кризу легітимності політичної влади, що, у свою чергу, корелює з кризою пострадянської (для України зберігають актуальність відмінні елементи як постколоніального так і посттоталітарного дискурсу) та несталістю української макрополітичної ідентичності.

Водночас, зберігають дискусійний потенціал питання про природу чинників, які мають стати базовими для вирізнення та згуртування макрополітичної спільноти, що формують спектр можливих комбінацій між полюсами культурно-національних та громадянських і політичних рис та цінностей. Можна відмітити невизначеність як на експертному рівні, так і з боку владних інститутів, які мали б стати головними акторами у виробленні та імплементації стратегії формування макрополітичної ідентичності, щодо основних принципів та компонентів, навколо яких повинно відбуватись формування такої стратегії. Починаючи з 2007 року аналітичними (Центр Разумкова, 2007; Центр Разумкова, 2017b) та науковими центрами (Розумний, ред., 2011), окремими дослідниками (Пашина, 2013) були запропоновані концепції формування політики ідентичності, які ніколи не були імplementовані та не були покладені в основу державних програм, незважаючи на проведену, зокрема, Центром Разумкова, кількарічну роботу з вивчення широкого обсягу емпіричних даних, що характеризують різні аспекти соціально-політичного розвитку українського суспільства, залучення до обговорення програми широкого кола експертів тощо. Разом із тим, запропоновані концепції потребують доопрацювання і вдосконалення, головню в напрямках деталізації аспектів практичного запровадження, узгодження і

знаходження балансу та відповідності запропонованих засадничих положень і принципів, з одного боку, та суспільних цінностей і прагнень, з іншого.

Отже, наявний стан вироблення політики макрополітичної ідентичності також можна вважати проявом її кризи. Яка, своєю чергою, спричинена, як відсутністю у суспільстві консенсусу щодо базових суспільно-політичних цінностей, так і очевидною незацікавленістю владних еліт у зміні сформованого status quo щодо механізмів прийняття політичних рішень, дисбалансу владних повноважень та виправлення проблем суспільно-політичного розвитку. Така ситуація є загрозовою для політичної системи в цілому, адже задля збереження стабільності, вона має підтримувати певний рівень легітимності, здатності забезпечувати виконання суспільних потреб у спосіб, що відповідає очікуванням та домінуючим суспільним представленням.

Разом із тим, слід враховувати, що інститути громадянського суспільства можуть чинити як позитивний, так і негативний вплив на процес демократизації (Шмиттер, 1996, с.24-25), що висуває відповідні вимоги до держави, обумовлені необхідністю забезпечити базові функції дотримання норм права та суспільного порядку. На таку нагальну необхідність вказували як політологи, так і економісти, зокрема, С. Хантінгтон у роботі «Політичний порядок у мінливих суспільствах» та Д. Аджемоглу у «Чому нації занепадають?».

Існування залежності виникнення та подальшого стабільного розвитку демократичних режимів від масових переконань громадян, лишається дискусійною темою, попри те, що серед прихильників цієї думки можна відзначити багатьох авторитетних політологів, зокрема, Г. Алмонда, С. Вербу, Р. Інглхарта, Г. Лассвела, С. М. Ліпсета, С. Хантінгтона. Досліджуючи вплив культурних чинників, цінностей та переконань на процеси політичного розвитку, Г. Алмонд та С. Верба (1963), а згодом Г. Екстайн (1966) запропонували тезу про «конгруентність» (узгодженість, сумісність), а Р. Інглхарт та К. Вельцель «узагальнили гіпотезу, припустивши, що політичні режими здатні вижити, тільки за умови, що рівень їхньої демократичності є достатнім для задоволення запиту на демократію з боку населення» (Вельцель и Инглхарт, 2015, с.234-235).

У викладі Г. Екстайна, теорія конгруентності базується на двох припущеннях, які передбачають, що, по-перше, «урядові інститути (governments) функціонують добре, в тій мірі, в якій їх владні патерни конгруентні владним патернам інших одиниць в суспільстві», а по-друге: «демократичні уряди працюють добре лише в тому випадку, якщо їх моделі влади демонструють «збалансовану нерівність», тобто поєднання демократичних і недемократичних рис» (Eckstein, 1997). Постулюючи необхідність співвідносити рівень демократичності державних інститутів з домінуючими в суспільстві уявленнями про демократію, дана теорія дозволяє позначити ступінь узгодження суспільних цінностей з тими, які суспільство буде хотіти бачити і в прийнятих державних рішеннях.

Як засвідчують результати опитувань, проведених Центром Разумкова, збереження демократичного ладу в країні є доволі важливим для українців, причому цей показник, не значно коливаючись, збільшується для громадян молодше 50-річного віку (Центр Разумкова, 2017а, с.45,49). Значення демократії, поваги до прав людини, небажання толерувати корумпованість та неефективність владних структур, необхідність модернізації політичних інститутів України продемонстрували події «Революції Гідності», визначивши межу припустимості ігнорування політичними елітами суспільних настроїв.

Водночас, уявлення українців про сутність демократії зберігають певну розмитість: в переліку якостей демократії, представлених у результатах соціологічного дослідження,

наявні характеристики, що, відповідно до вже зазначених політологічних моделей, не є її критеріями (наприклад, державна підтримка соціально уразливих верств населення, регулювання податкового навантаження) (Центр Разумкова, 2017а, с.47). Їхня присутність у визначеннях ознак демократії демонструє наявність зв'язку в масових суспільних представленнях між ідеями про демократію та соціальну державу. Зазначена кореляція не тільки виступає певною ознакою стану політичної культури, але й може стати фактором ризику для збереження схильності громадян до підтримки демократичних цінностей, наприклад, при розчаруванні у соціальній політиці держави. Однак, саме емансипаційні цінності (такі, що пов'язані із представленнями про свободу, рівність, незалежність у прийнятті рішень), в випадку коли велика частина суспільства усвідомлює їх зв'язок із розвитком демократії, стають основним джерелом її підтримки і захисту, адже «переконання, що лежать за уподобаннями людей на користь демократії, так само важливі, як і сам факт таких переконань» (Вельцель и Инглхарт, 2015, с.237).

Враховуючи вищевикладене, можна зробити певні висновки. Кризовий стан, що виступає постійною характеристикою суспільно-політичного розвитку України, обумовлений комплексом причин, серед яких окремо можна виділити проблеми реформування інститутів, труднощі становлення громадянського суспільства, відсутність стійкого консенсусу щодо ціннісних установок, які повинні визначати вектор трансформаційних процесів. При цьому, поширені у суспільстві уявлення про суть політичних процесів, феноменів, що відносяться до сфери політичної культури, істотно впливають на динаміку політичної модернізації. Демократія, як політичний вибір більшості громадян України, узгоджується з емпіричними даними щодо визнання її українцями як цінності, і знаходить підтвердження в конкретних подіях політичного розвитку країни. Висновки, які випливають з теорії конгруентності вказують на те, що ідеали та цінності, які не вкорінені в суспільстві, будучи трансльовані владою, не зможуть сформувати основу для її легітимності. Водночас, країни, де в основу макрополітичної ідентичності покладено політичні, громадянські принципи, – показують більшу стабільність і успішність.

Отже, поточний стан суспільно-політичного розвитку вимагає цілеспрямованих зусиль держави і політичних еліт, спрямованих не тільки на певну «корекцію» успадкованих уявлень про сутність політичних явищ, а й на стимулювання явних, стійких, і, в той же час, важливих для розвитку держави і суспільства політичних переконань, емансипаційних ціннісних установок, які пануватимуть у масовій свідомості, сприяючи прогресу політичної модернізації і подоланню «відкотів» у демократизації. Серед напрямів реалізації таких зусиль може бути представлено вироблення та запровадження політики макрополітичної ідентичності, однією з вагомих особливостей якої має стати сприяння усвідомленню демократії як сутнісної риси макрополітичної спільноти та важливої мети розвитку. Така політика підтримуватиме розвиток демократії та виступатиме як стримуючий фактор для демодернізаційних тенденцій. Вона має сприяти певному посиленню держави та подоланню причин, які обумовлюють стан «слабкої держави». Водночас, зазначена політика, за свого впровадження, не має нехтувати підтримкою інклюзивного, плюралістичного за принципом побудови, публічного простору, в рамках якого може відбуватись її коригування, пошук прийнятних для суспільства форм реалізації.

Бібліографічний список

Вельцель, К. и Инглхарт, Р.Ф., 2015. Политическая культура, массовые убеждения и изменение ценностей. Перевод с англ. И.М. Локшина. В: К.В. Харпфер, П.Бернхаген,

- Р.Ф. Инглхарт и К. Вельцель, ред., 2015. *Демократизация*. Москва: ГУ ВШЭ, с.233–261.
- Даймонд, Л., 1999. Прошла ли «третья волна» демократизации? *Полис. Политические исследования*, 1, с.10–25.
- Даль, Р.А., 2010. *Полиархия: участие и оппозиция*. Москва: ГУ ВШЭ.
- Заславський, О., Скрипець, В. та Соколова, М., 2019. Моніторингове дослідження Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. 2016-2020. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. [онлайн] Доступно: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/Brochure_10.12.19_final.pdf> (Дата звернення 15 вересня 2020).
- Корнієвський, О.А., Тищенко, Ю.А. та Яблонський, В.М., 2018. *Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку. Аналітична доповідь*. Київ: НІСД.
- Мацєвський, Ю.В., 2018. В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года. *Полис. Политические исследования*, 1, с.96–115. DOI: 10.17976/jpps/2018.01.07
- Пашина, Н.П., 2013. *Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства*. Луганськ: Ноулідж.
- Розумний, М.М., ред., 2011. *Україна: політичні стратегії модернізації*. Київ: НІСД.
- Фонд Демократичні Ініціативи ім. Ілька Кучеріва, 2019. *Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. Опитування*. [онлайн] Доступно: <<https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>> (Дата звернення 15 вересня 2020).
- Центр Разумкова, 2007. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України. *Національна безпека і оборона*, 9, с.28–31.
- Центр Разумкова, 2017а. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. *Національна безпека і оборона*, 1–2, с.3–61.
- Центр Разумкова, 2017б. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України (Проект). *Національна безпека і оборона*, 1–2, с.89–94.
- Центр Разумкова, 2017с. Процес формування спільної загальнонаціональної ідентичності громадян: чинники впливу, основні засади і напрями (Експертне опитування). *Національна безпека і оборона*, 1–2, с.77–88.
- Шмиттер, Ф., 1996. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис. Политические исследования*, 5, с.16–27.
- Eckstein, H., 1997. Congruence Theory Explained. *Center for the Study of Democracy*. [online] Available at: <<https://escholarship.org/uc/item/2wb616g6>> (Accessed 15 November 2020).
- Fragile States Index, 2014. *Tableau Public*. [online] Available at: <<https://public.tableau.com/profile/davidnicole#!/vizhome/FragileStatesIndex2014/FragileStates>> (Accessed 15 September 2020).
- Marshall, M.G. and Elzinga-Marshall, G.C., 2017. Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility. *Center for Systemic Peace*. [online] Available at: <<http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf>> (Accessed 15 September 2020).
- Minakov, M., 2018. Demodernization in Post-Soviet Eastern Europe. In: Y. Rabkin and M. Minakov, eds., 2018. *Demodernization: A Future in the Past*. Stuttgart: ibidem-Verlag, pp. 241-260.

- Sørensen, G., 2010. Democracy and Democratization. In: K.T. Leicht, J.C. Jenkins, eds., 2010. *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective*. New York: Springer, pp.441–458.
- The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, 2020. *The Economist*, [online] 22 January. Available at: <<https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>> (Accessed 15 September 2020).
- Yesmukhanova, Y., 2018. Nations in Transit 2018. Ukraine. *Freedom House*. Available at: <<https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2018>> (Accessed 15 September 2020).

References

- Dahl, R.A., 2010. *Poliarkhiya: uchastie i opozitsiya* [*Polyarchy: Participation and Opposition*]. Moscow: GU VShE. (In Russian).
- Diamond, L., 1999. Proshla li tretya volna demokratizatsii [Is the Third Wave Over?]. *Polis. Political Studies*, 1, pp.10-25. (In Russian).
- Eckstein, H., 1997. Congruence Theory Explained. *Center for the Study of Democracy*. [online] Available at: <<https://escholarship.org/uc/item/2wb616g6>> (Accessed 15 September 2020).
- Fragile States Index, 2014. *Tableau Public*. [online] Available at: <https://public.tableau.com/profile/davidnicole#!/vizhome/FragileStatesIndex2014/FragileStates>
- Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation, 2019. *Hromadianske suspilstvo v Ukraini: pohliad hromadian. Opytuvannia* [*Civil society in Ukraine: the view of citizens. Opinion polls*]. [online] Available at: <<https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>> (Accessed 15 September 2020). (In Ukrainian).
- Korniievskiy, O.A., Tyshchenko, Yu.A. and Yablonskiy, V.M., 2018. *Hromadianske suspilstvo Ukrainy: suchasni praktyky ta vyklyky rozvytku. Analitychna dopovid* [*Civil Society of Ukraine: Modern Practices and Challenges of Development. Analytical report*]. Kyiv: NISD. (In Ukrainian).
- Marshall, M.G. and Elzinga-Marshall, G.C., 2017. Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility. *Center for Systemic Peace*. [online] Available at: <<http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf>> (Accessed 15 September 2020).
- Matsiyevsky, Yu.V., 2018. V lovushke gibridnosti: politicheskyy rezhim v Ukraine posle revolyutsii 2014 goda [Trapped in Hybridity: Ukraine's Regime Transformations after the 2014 Revolution]. *Polis. Political Studies*, 1, pp.96–115. DOI: 10.17976/jpps/2018.01.07 (In Russian).
- Minakov, M., 2018. Demodernization in Post-Soviet Eastern Europe. In: Y. Rabkin, M. Minakov, eds., 2018. *Demodernization: A Future in the Past*. Stuttgart: ibidem-Verlag, pp. 241-260.
- Pashyna, N.P., 2013. *Formuvannia politychnoi identychnosti v umovakh demokratychnoi transformatsii ukrainskoho suspilstva* [*Formation of political identity in the conditions of democratic transformation of Ukrainian society*]. Luhansk: Noulidzh. (In Ukrainian).
- Razumkov Centre, 2007. Kontseptsiiia formuvannia zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian Ukrainy [The concept of forming the national identity of the citizens of Ukraine]. *National Security and Defence Journal*, 9, pp.28–31. (In Ukrainian).

- Razumkov Centre, 2017a. Identychnist hromadian Ukrainy: tsinnisnoorientatsiinyi aspekt [Identity of Ukrainian Citizens: Value Orientations]. *National Security and Defence Journal*, 1–2, pp.3–61. (In Ukrainian).
- Razumkov Centre, 2017b. Kontsepsiia formuvannia zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian Ukrainy (Proekt) [The Conceptual Approach to the Formation of a Common National Identity of Ukrainian Citizens]. *National Security and Defence Journal*, 1–2, pp.89–94. (In Ukrainian).
- Razumkov Centre, 2017c. Protses formuvannia spilnoi zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian: chynnyky vplyvu, osnovni zasady i napriamy [National Identity Formation: Influential Factors, Basic Principles and Areas of Focus]. *National Security and Defence Journal*, 1–2, pp.77–88. (In Ukrainian).
- Rozumnyi, M.M., red., 2011. *Ukraina: politychni stratehii modernizatsii* [Ukraine: political strategies of modernization]. Kyiv: NISD. (In Ukrainian).
- Schmitter, Ph., 1996. Razmyshleniya o grazhdanskom obshchestve i konsolidatsii demokratii [Some Propositions about Civil Society and the Consolidation of Democracy]. *Polis. Political Studies*, 5, pp.16–27. (In Russian).
- Sørensen, G., 2010. Democracy and Democratization. In: K.T. Leicht, J.C. Jenkins, eds., 2010. *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective*. New York: Springer, pp.441–458.
- The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, 2020. *The Economist*, [online] 22 January. Available at: <<https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>> (Accessed 15 September 2020).
- Welzel, C. and Inglehart, R.F., 2015. Politicheskaya kultura, massovye ubezhdeniya i izmenenie tsennostey [Political Culture, Mass Beliefs and Value Change]. Translated from English I.M. Lokshin. In: C.W. Haerpfer, P. Bernhagen, R.F. Inglehart and C. Welzel, eds., 2015. *Democratization*. Moscow: GU VShE, pp.233–261. (In Russian).
- Yesmukhanova, Y., 2018. Nations in Transit 2018. Ukraine. *Freedom House*. Available at: <<https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2018>> (Accessed 15 September 2020).
- Zaslavskiy, O., Skrypets, V. and Sokolova, M., 2019. Monitorynhove doslidzhennia Natsionalna stratehiia spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. 2016-2020 [A monitoring study of the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine (2016-2020)]. *Agency for Legislative Initiatives*. [online] Available at: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/Brochure_10.12.19_final.pdf> (Accessed 15 September 2020). (In Ukrainian).
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2020 р.

O. Mendrin

FORMATION OF MACROPOLITICAL IDENTITY AS A FACTOR OF SUSTAINABILITY OF DEMOCRATIC DEVELOPMENT IN UKRAINE

The democratic choice of Ukraine was enshrined in most documents that determined the strategic directions of development of the state and society from the moment of gaining independence of the state. Nevertheless, the real progress of Ukraine on the way remains the subject of discussion. The real state of development of the institutions of a democratic society makes it doubtful that the country has passed the stage of consolidation in its democratic transit. The observed trends allow many international organizations to characterize the current state of

development of the country's political system as hybrid. At the same time, experts observe the demodernization of the country and the ongoing degradation of the main political, civilian institutions.

The article analyzes the features of the hybrid regime in Ukraine. An attempt is being made to determine how the real state of development of democracy corresponds to the state of public sentiment, expectations and political values. Using the provisions of the congruence theory, the author makes assumptions about the political consequences of the ongoing disagreement between the interests of society and political elites.

The author concludes that the current state of development requires focused efforts of the state and political elites aimed at stimulating political convictions, emancipatory values that will dominate the mass consciousness, contributing to the progress of political modernization and overcoming the “rollbacks” in democratization. The implementation of a policy of macro-political identity, in which emancipation values will be reflected, can help to overcome demodernization tendencies and further advance Ukraine on the path of democratic transit.

Keywords: *macropolitical identity, stability of democracy, civil society, transit.*

УДК 94:316.422(55) «1963/1979»

Н. О. Пророченко

**ІРАН: ВІД «БІЛОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» ДО ІСЛАМСЬКОЇ АНТИШАХСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ.
(аналіз суспільно-політичних трансформацій)**

У статті досліджується іранський досвід модернізації західного зразка, яка здійснювалася за ініціативою Мохаммеда Рези-шаха Пехлеві у період 1960-1970-х років. Розкрито основні позитивні досягнення реформ та природа породжених ними суспільно-політичних суперечностей. Показано ставлення до реформ представників різних соціальних груп. Виокремлено основні, на думку автора, причини провалу цього модернізаційного проекту.

Ключові слова: *Іран, модернізація, «біла революція», шах Мохаммед Реза Пехлеві, іслам, традиційне суспільство.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-251-260

У теперішній час багато країн зазнають суттєвих суспільних потрясінь, які пов'язані з необхідністю трансформації економічних моделей, зі зміною соціальних запитів населення, зі стрімким розвитком технологій. Дослідники все частіше звертають увагу на складнощі формування комплексної і адекватної відповіді на виклик часу в рамках існуючої ринково-ліберальної моделі.

У цьому контексті представляється доцільним звернути увагу на історичний досвід Ірану другої половини ХХ ст., коли у країні здійснювався пошук прийнятної моделі модернізації суспільства і держави. У процесі історичного розвитку ця держава реалізовувала проекти модернізації різного спрямування – вестернізованого та ісламського. В результаті цих пошуків на теперішній час в країні створена унікальна суспільно-політична

модель, яка поєднує в собі атрибути демократії і релігійні норми, яка виявилася здатною протягом вже 40 років забезпечувати державний суверенітет, економічний розвиток, стабільність і соціальну підтримку населення у складних зовнішньополітичних умовах.

Метою нашого дослідження є аналіз досвіду саме вестернізованого варіанта модернізації в Ірані. Ми ставимо собі завдання дослідити суспільно-політичні процеси в Ірані в контексті взаємозв'язку модернізації західного зразка і соціокультурних особливостей суспільства, виявити фактори, що спричинили відторгнення вестернізованого проекту модернізації більшістю іранського суспільства.

Дана робота охоплює період 1960-70-х років, який відомий в іранській історії як час здійснення амбітної програми модернізації країни, так званої «білої революції шаха і народу» (офіційно оголошена у 1963 р.), яка закінчилася Ісламською революцією 1978-79 рр., коли було повалено династію Пехлеві і встановлено ісламську республіку.

Історіографія даного періоду іранської історії надзвичайно різноманітна. Вона представлена роботами іранських політиків і науковців, як Ерванд Абрамян (Abrahamian, 2008), Алі Ансарі (Ansari, 2001), Голям Афхамі (Afkhami, 2009), які були сучасниками тих подій і аналізують правління останнього іранського шаха з урахуванням об'єктивних чинників економічного, політичного, міжнародного контексту, а також враховують особливості особистості Мохаммеда Рези-шаха. Важливим джерелом офіційного тлумачення мети і засобів реалізації політики «білої революції», оцінок стану іранського суспільства є праці самого шаха Мохаммеда Рези Пехлеві (Pahlavi, 1967; Pahlavi, 1960). Значні результати у дослідженні ідеології, економічного розвитку, політики, ролі релігійного чинника в Ірані були досягнуті радянськими і російськими іраністами С. М. Алиєвим (Алиев, 2004; Алиев, 1980), О. О. Дорошенко (Дорошенко, 1986), Н. М. Мамедовою (Мамедова, 1996.; Мамедова, 2010; Мамедова, 2013) та ін. Досліджувала особливості іранського варіанту модернізації і автор статті (Пророченко, 2016; Пророченко, 2019).

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років Іран знаходився у стані гострої фінансової і політичної кризи. Зростає зовнішній борг країни, погіршується матеріальне становище працівників та збільшується безробіття. Після державного перевороту 1953 р., коли від управління країною був відсторонений демократичний уряд М. Мосаддика, в Ірані було встановлено режим особистої влади шаха Мохаммеда Рези Пехлеві (1941-1979 – роки правління), скасовано відкриту політичну конкуренцію, призупинено розвиток національно-ліберального руху. У 1957 р. була створена сумнозвісна таємна поліція САВАК («Організація безпеки та інформації країни»). Внутрішньополітичне становище залишалось нестабільним. Це проявилось у зростанні популярності опозиційних уряду політичних сил, в активізації антиурядових виступів та страйків. Занепокоєність влади посилювали і регіональні події: антимонархічна революція в Іраку (липень 1958 р.), військовий переворот в Туреччині (1960 р.).

Шах усвідомлював, що збереження монархічного устрою і відновлення політичної стабільності неможливе без кардинальних реформ в економіці та суспільстві. Було прийнято рішення розпочати з аграрної реформи, націоналізації лісів та пасовищ, продажу акцій державних підприємств, створення «корпусу просвітництва», надання робітникам можливості отримувати частину прибутків підприємств, надання жінкам виборчих прав та права обиратися до меджлісу. Ці шість пропозицій були винесені на всенародний референдум 26 січня 1963 р. За офіційними даними, програму реформ підтримало 99,9% учасників голосування (Алиев, 2004, с.327). До слова, такі результати пояснювались

процедурою голосування: під приводом неписьменності багатьох учасників голосування влада видавала бюлетені білого кольору тим, хто погоджувався з реформами і синього тим, хто був проти, за голосуванням спостерігали співробітники САВАК, на деяких дільницях синіх бюлетенів не було взагалі. Безперечно, це вплинуло на «волевиявлення» підданих.

Політика реформ отримала назву «білої революції шаха і народу» і представляла собою комплекс заходів (всього 19 принципів), які влада здійснювала протягом 1963–1977. Метою було створення потужної сучасної промисловості, товарного сільського господарства, сучасної армії. Передбачався широкий комплекс соціальних перетворень: безкоштовна освіта і охорона здоров'я, введення загального виборчого права, масштабне житлове будівництво, обов'язкове соціальне страхування і пенсійне забезпечення,

Зазначимо, що політика реформ розгорталася у досить сприятливих для влади умовах і мала всі шанси на успішну реалізацію. Протягом всього періоду реформ доходи від продажу нафти зростали. Так, у період 1962-1966 рр. доходи від нафти склали 2,7 млрд дол. (Алиев, 2004, с.344). Надходження суттєво зросли у другій половині 1970-х рр.: з 4,9 млрд дол. у 1973 р. до 21-24 млрд дол. (близько 105-120 млрд дол. за сучасним курсом) у 1977 р. (Цуканов, 2001, с.76; Боев, 2013). Шахській владі вдалося також забезпечити сприятливий міжнародний фон для реформ: Іран беззаперечно підтримували країни Заходу, розглядаючи його як стратегічного партнера на Близькому Сході; у Ірану були гарні стосунки і з СРСР, який реалізовував на території країни будівництво ряду великих промислових об'єктів; конструктивними були відносини з арабськими державами.

Отже, реформи розпочалися з аграрної сфери. Здійснювалося відчуження надлишку земель у землевласників через викуп державою та перепродаж їх селянам-орендарям. Метою реформи була модернізація сільськогосподарського виробництва, покращення матеріального становища селян. В результаті 2,5 млн селян отримали землю, але допомога селянам в організації фермерського типу господарства була недостатня. Самі селяни ніколи не мали навичок такого господарювання і не розглядали його як цінність. Іранський історик А. Ансарі зауважує, що шах позиціонував реформу як звільнення селян від рабства, як руйнування «феодалізму» – термін, який був запозичений з європейської історії і нічого не значив для іранського селянина, який його не розумів (Ansari, 2001, р.3). Великі власники землі здавали її в оренду, не дбаючи про заходи щодо інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Капітали вони вкладали у прибуткові підприємства у містах: торгівлю, банківську справу.

Як наслідок, якщо до реформи Іран забезпечував себе основними видами продовольства, то після реформи змушений був збільшити його імпорт, за роки реформ він виріс у 80 разів (Паин, 2014, с.120). Погіршення матеріального становища селян змушувало їх до міграції в міста.

У середині 1960-х, влада висуває в якості пріоритету розвитку створення потужного промислового комплексу в державному секторі економіки. Шах був переконаний, що «нафтодолари» дозволять за 20-25 років перетворити Іран на одну з провідних індустріальних держав світу. Прибутки від нафти спрямовувались у будівництво дорогих промислових об'єктів (трубопроводів, атомних електростанцій, нафтохімічних, металургійних, машинобудівних заводів, підприємств з випуску споживчих товарів), у закупівлю сучасних технологій, новітнього озброєння. Бенефіціантами розвитку такої інфраструктури ставали державні службовці вищих рангів, члени шахської родини, вище командування армії, великий приватний бізнес і кваліфіковані робітники.

Водночас дрібний власник та самозайняте населення відчули погіршення матеріального становища. Темпи промислового будівництва не враховували низький рівень виробничої та соціальної інфраструктури (відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників, системи їх підготовки, відсутність культурних заходів, які допомогли б традиційно мислячій частині населення адаптуватися до нових стандартів).

Шахська модернізація через реформу аграрного сектору і прискорену індустріалізацію змогла забезпечити високі темпи приросту ВВП (10,8% у 1967–1977 рр.) та доходу на душу населення (з 172 дол. до 457 дол. у 1963–1973 рр. і до 2020 дол. у 1977 р.) (Мамедова, 1996). У влади склалося уявлення що Іран вступив у період тривалого фінансового добробуту.

Спостерігались позитивні зміни у соціальній сфері: була створена система безкоштовної освіти, запроваджено безкоштовне харчування для дітей у перші два роки життя; розповсюджено страхування і соціальне забезпечення на всі верстви населення, знизилася дитяча смертність.

Слід визнати, що в галузі освіти іранська політика модернізації досягла вражаючого успіху. З 1953 по 1977 роки кількість університетів зростає з 4 до 16, а кількість студентів в них збільшилась з 14 500 до 154 315 осіб; кількість середніх шкіл зростає з 5 956 до 23 476, а навчанням були охоплені більше 4 млн дітей (Сергеев и Саруханян, 2012, с.143). «Корпус просвітництва» охоплював більше 70 тис. молодих людей, які, отримавши освіту, боролися з неписьменністю у віддалених районах країни (Сергеев и Саруханян, 2012, с.143).

Економічні показники стали приводом для тогочасних іранських політиків, науковців та їхніх західних колег оптимістично оцінювати темпи і результати «іранського варіанту розвитку» як беззаперечний суспільний прогрес в європейському розумінні цього поняття. Красномовно висловився про це президент Сполучених Штатів Дж. Картер на урочистій вечері в резиденції шаха Мохаммеда Рези Пехлеві з нагоди нового 1978 року. Він назвав Іран «надійним острівцем стабільності в одному з найбільш неспокійних регіонів світу» (Алиев, 2004, с.418). Проте, події 1978-1979 рр., які увійшли в історію як «ісламська революція», спростували ці оцінки.

Однією з головних причин провалу реформ стало неухильне зменшення суспільної довіри і підтримки політики влади. Безперечно, соціальний розвиток суспільства тісно пов'язаний з динамікою економічного розвитку держави. Водночас, погоджуємось з думкою Н. М. Мамедової, що цей зв'язок не прямий і розходження між соціальними і економічними процесами часто проявляються в період зміни соціально-економічних моделей розвитку (Мамедова, 2013). Нарощування темпів реформ спричинило поглиблення нерівномірності розвитку «сучасних» і «традиційних» сегментів іранської економіки. Відповідно, збільшилась дистанція між суспільними верствами, що залучені до модернізації (шахська родина і наближені особи, великий бізнес, кваліфіковані робітники, загалом 10% населення), та тими, хто відсторонений від неї (середні і дрібні підприємці, ремісники, торговці, духовенство). В суспільстві швидко зростало матеріальне розшарування. Так, індекс Джині (показник рівня рівномірності та справедливості розподілу доходів) напередодні революції становив 0,514 (Мамедова, 2013).

Соціальна нерівність крім об'єктивних показників зазвичай має і суб'єктивний вимір, що визначається не тільки економічними, а й культурними особливостями суспільства. Вона може визначатися і рівнем побутових зручностей, і доступом до освіти, медицини, видів дозвілля. Зростання рівня життя міського населення мало значний демонстраційний ефект для сільських жителів. Вони почали переміщуватись у міста, де виконували

малокваліфіковану або навіть сезонну роботу, жили у нетрях. Проте, мали можливість побачити рівень і стиль життя європеїзованих верств населення, прилучених до модернізації. Як уявляється, незадоволення викликало не стільки невисоке матеріальне становище низів суспільства, скільки їхнє відчуття зубожіння відносно зростання розкоші шаха, його оточення, соціальних груп, причетних до нових благ. У 1977 р. багатство шахської родини оцінювалось у 5–20 млрд. дол., а річний бюджет 54% іранських родин складав 80 дол. (1974 р.) (Николаев, 2014).

В ході модернізації «зверху» величезні капітали зосередились в руках шаха і вищої бюрократії, що спричинило надзвичайну за розмірами корупцію в державному апараті і призвело до формування олігархічної моделі. Власниками приватного бізнесу ставали люди, які збагатилися і створили капітали за рахунок причетності до державного апарату. Так, чисельність представників великого і середнього бізнесу в цей час оцінюється в 140 тис осіб, але основні важелі економічного контролю знаходились в руках приблизно 300 родин (Арабаджян, ред. 1989, с.10). У 1976 р. 84% великих приватних підприємств належали 45 родинам, пов'язаним з владою (Сергеев и Саруханян, 2012, с.140). Так, суспільство бачило, що еліта робить модернізацію для себе, а не для країни.

На середину 1970-х років більшість верств населення були незадоволені політикою шаха, хоча й з різних причин.

Найбільш чисельну і послідовну частку антишахського руху, що оформився у відповідь на модернізаційні реформи, становили соціальні верстви торговців і дрібних виробників, пов'язані з традиційним сектором іранської економіки, який гуртувався навколо базару (базарі). Іранському базару притаманний ряд особливостей. Його діяльність відбувалася практично автономно від держави. Торговці самі кредитували один одного, не звертаючись по позики до банків, вирішували торговельні суперечки не в судах, а самостійно. Базарі були людьми консервативних поглядів, часто не тільки економічними, духовними, а й родинними зв'язками тісно пов'язані з шіїтським духовенством. Базари були (і залишаються дотепер) центрами соціального життя. Всі ці обставини призвели до того, що базар залишився за рамками державного регулювання і залучення до модернізаційних проектів.

У середині 1970-х, в результаті необмежених державних витрат макроекономічна стабільність була порушена, відбувся різкий інфляційний стрибок, який болісно вдарив по малозабезпеченим верствам. Так за 1961-1971 рр. індекс цін у роздрібній торгівлі збільшився всього на 19 пунктів, а у 1971-1979 рр. він зріс на 166 пунктів. Причому, основний інфляційний стрибок припав на 1974-1979 рр. (135 пунктів) (Арабаджян, ред. 1989, с.16-17).

Шах намагався вирішити проблему інфляції за рахунок введення державного контролю за цінами. Але оскільки ціни на товари широкого вжитку формувались значною мірою на базарах, які знаходились поза економічного контролю держави, влада діяла методами примусу. Поліція, добровільні студентські загони трошили крамниці, публічно шмагали торговців «за надмірну жадобу». За три місяці 1975 р. було покарано більше 50 тис дрібних торговців та ремісників і стягнуто 160 млн туманів штрафів (Арабаджян, ред. 1989, с.69). Такі заходи ображали гідність, розорювали торговців і штовхали їх у табір ворогів шаха і його політики.

Найбільш «постраждалою» від реформ шаха групою виявилось шіїтське духовенство. Політика модернізації супроводжувалась обмеженням впливу богословів на суспільно-політичне життя. Було оголошено про відокремлення релігії від політики, у пресі було

розгорнуто кампанію щодо звинувачення богословів у ретроградстві. Більше того, просуваючи вестернізований варіант модернізації, який був продуктом чужої культури, влада здійснювала замах на авторитет ісламу (Пророченко, 2019, с.62).

Політика реформ ідеологічно спиралася на великодержавний націоналізм (іранський дух, іранська цивілізація), на противагу ідеї ісламського освячення влади (Дорошенко, 1986, с.174; Боев, 2013, с.258). В інтерпретації Мохаммеда Рези-шаха непорушність шахської влади обґрунтовувалась давністю її походження (від імперії Ахеменідів) і безперервністю існування цього інституту, що монарх визначав як «диво історії». Шах розглядав доісламську історію Ірану як основну складову іранського патріотизму, що підкреслювала б його винятковість і відмінність від інших народів. Це не означало, що шах відмовлявся від ісламу. Він включав його в якості важливого компоненту іранської культури та ідентичності. Але в політиці намагався відсторонити шіїтське духовенство від контролю над духовним життям суспільства.

Якщо антимодернізаційні і антишахські настрої традиційних верств населення виглядають природними, то участь у революційних подіях 1978-79 рр. студентів і інтелігенції, яка отримала західну освіту і поділяла цінності ліберального світу була неочікуваною. Адже ці соціальні групи мали б всім завдячувати реформам влади. Так, у 1976 р. 93% студентів університетів навчались на пільгових умовах, а у 1978 р. 60% студентів були вихідцями з родин, де батьки були неписьменними (Арабаджян, ред. 1989, с.48). Як уявляється, незадоволення підживлювалось тим, що на фоні економічних успіхів, технологічних нововведень і соціальних програм влада продовжувала звужувати поле для політичної діяльності мас, посилювати контроль над суспільно-політичним процесом і блокувати соціальні ліфти.

У 1975 р. політична система Ірану стала однопартійною: було призупинено діяльність політичних партій, натомість була створена партія «Растахіз» («Патія відродження іранського народу»), лідером якої був проголошений сам шах, а основними програмними принципами стали монархічний устрій, іранська конституція і програма «білої революції». Ці принципи були проголошені непорушними і такими, що не піддаються критиці.

За період реформ освіти за кордоном здобули сотні тисяч молодих людей. Так, тільки у 1977 р. в західних вищих навчальних закладах навчалось близько 100 тис. іранців (Сергеев и Саруханян, 2012, с.143). Вони відчували себе професіоналами, прагнули реалізувати свої ідеї та амбіції, вірили в можливість підвищення ефективності управління, знали зсередини як живуть високорозвинені країни і хотіли привнести зміни у свою країну, позбавити її корупції, непотизму, некомпетентності і встановити соціальну справедливість. Для цього їм потрібні були політичні свободи.

Восени 1977 р. представники інтелігенції (публіцисти, члени спілки письменників) стали звертатися до шаха, шахині, керівництва меджлісу з відкритими листами, де повідомляли про погіршення суспільної атмосфери в результаті політики влади (Арабаджян, ред. 1989, с.515-522). Спроби налагодити діалог «знизу» не були успішними. Тоді ці соціальні групи спрямували свою енергію на боротьбу з системою. Так утворився тимчасовий, як показали наступні події, але антимонархічний союз старих і нових груп.

За твердженням дослідника біографії шаха Г. Р. Афхамі, шах щиро не розумів чому його справи наражаються на опір у суспільстві. Сам автор вважає, що шах не врахував неготовність значної частини традиційно налаштованого іранського населення до різких змін і водночас відмовився від допомоги опозиції і інтелектуалів у отриманні більшої підтримки реформ в суспільстві в обмін на допуск до участі у політичному житті. Афхамі Г.

зауважує, що шах був занадто впевнений у своїй популярності, яка забезпечувалась соціально-економічними досягненнями модернізації і занадто легковажно поставився до необхідності політичних реформ (Afkhami, 2009).

Реформи, ініційовані шахом, мали дійсно прогресивний характер, але супроводжувалась ця політика консолідацією влади та ліквідацією демократичних інститутів. Влада сама вирішувала, що потрібно суспільству, і, як наслідок, втратила суспільну підтримку.

В результаті, наприкінці 1970-х років посилились ознаки соціального незадоволення: листопад 1977 р. – антиурядові виступи студентів університетів, січень 1978 р. – антиурядові виступи студентів релігійних шкіл в Кумі, лютий 1978 р. – повстання в Тебрізі. Влітку 1978 р. хвиля заворушень прокотилася багатьма містами Ірану, вони були придушені з допомогою армії і поліції, супроводжувались жертвами. У серпні 1978 р. лідер антишахської опозиції аятола Р. Хомейні звернувся до протестувальників з закликом до повалення династії Пехлеві. Цей заклик перетворився в головне гасло масових протестів. З жовтня-листопада 1978 р. до протестувальників масово долучилися службовці, працівники промислових підприємств, інтелігенція. Шістнадцятого січня 1979 р. шах з родиною залишив з країну.

Висновки. Антишахський рух спалахнув в період, коли Іран був однією з країн, де економіка розвивалась найбільш динамічно. Проте, високі темпи економічного зростання не супроводжувались покращенням життєвого рівня основної маси населення. Авторитарний режим особистої влади шаха фактично зробив неможливим суспільний діалог, який дозволив би виявити коло невідкладних соціальних проблем і претензій до влади та виробити компроміс, скоригувати політику реформ з урахуванням суспільних вимог. Але шах керувався виключно особистими мріями і відчуттями.

В результаті «білої революції» утворився вузький олігархічний прошарок з числа шахської родини, бюрократії і іноземного капіталу, який замкнув надходження прибутків і благ від соціально-економічних перетворень на себе, відсторонивши широкі верстви населення.

Така модернізація була відторгнута суспільством, що прагнуло збереження традиційних механізмів суспільної взаємодії відповідно до прийнятих у суспільстві уявлень про соціальну справедливість, суспільну користь, мету розвитку держави. В результаті народних протестів династія Пехлеві була повалена. За результатами референдуму 1 квітня 1979 р. Іран був проголошений Ісламською республікою.

Бібліографічний список

- Алиев, С.М., 1980. Иран 60-70-х годов: социальные и политические сдвиги. В: А.З. Арабаджян, ред. 1980. *Иран проблемы экономического и социального развития в 60-70-е годы*. Москва: Наука, с.256-303.
- Алиев, С.М., 2004. *История Ирана. XX век*. Москва: Институт востоковедения РАН: Крафт+.
- Арабаджян, А.З., ред. 1989. *Иранская революция 1978-1979 гг. Причины и уроки*. Москва: Наука.
- Боев, Э.Б., 2013. Представления о роли и месте монархии в Иране в работах последнего иранского шаха Мохаммеда Реза Пехлеви. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2(1), с.257–261.

- Дорошенко, Е.А., 1986. Эволюция исламских концепций в официальной идеологии Ирана (1963–1983). В: Ю.В. Ганковский, ред. 1986. *Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока*. Москва: Наука, с.173–193.
- Мамедова, Н.М., 1996. Проблемы модернизации и либерализации экономической системы Ирана (исторический аспект). *Ближний Восток и современность*, 2, с.86-97.
- Мамедова, Н.М., 2010. Тридцатилетний опыт социально-экономического развития Ирана в условиях исламской государственности (1979-2009 годы). *Мировое и национальное хозяйство*, [онлайн] 1(12). Доступно: <<https://mirec.mgimo.ru/2010/2010-01/tridcatiletnij-opyt-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-irana-v-usloviyah-islamskoj-gosudarstvennosti-1979-2009-gody>> (дата обращения 24 августа 2020).
- Мамедова, Н.М., 2013. Особенности социальной политики Ирана в период исламской государственности. *Мировое и национальное хозяйство*, [онлайн] 1(24). Доступно: <<https://mirec.mgimo.ru/2013/2013-01/osobennosti-socialnoj-politiki-irana-v-period-islamskoj-gosudarstvennosti>> (дата обращения 17 августа 2020).
- Николаев, И., 2014. Исламская революция в Иране: Заря нового мира. *Российское Информационное Агентство Iran.ru*, [онлайн] 10 февраля. Доступно: <https://www.iran.ru/news/analytics/92483/Islamskaya_revolyuciya_v_Irane_Zarya_novo_go_mira> (дата обращения 23 августа 2020).
- Паин, Э.А., 2014. Социокультурный капитал в стратегиях управляемой модернизации: сравнительный анализ иранской и турецкой моделей. *Terra Economicus*, 12(3), с.118-30.
- Пророченко, Н.О., 2016. Иранський досвід модернізації: суспільно-політичний вимір. В: А.Г. Бульвінський, ред. 2016. *Країни пострадянського простору: виклики модернізації*. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, с.163-173.
- Пророченко, Н.О., 2019. Еволюція ролі шийтського духовенства у суспільно-політичному розвитку Ірану (історичний аспект). *Проблеми всесвітньої історії*, 1(7), с. 56-73.
- Сергеев, В.М. и Саруханян, С.Н., 2012. «Белая революция»: провал модернизации сверху. *Полития: Анализ. Хроника. Прогноз*, 3(66), с.132-145. DOI: 10.30570/2078-5089-2012-66-3-132-145
- Цуканов, В.П., 2001. О реализации финансовой политики Ирана в условиях нефтяных шоков (за период 60-90-х годов). В: Н.М. Мамедова и Мехди Санаи, ред. 2001. *Иран: ислам и власть*. Москва: Институт востоковедения РАН, Издательство «Крафт+», с.75-102.
- Abrahamian, E., 2008. *A History of Modern Iran*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press.
- Afkhami, Gh. R., 2009. *The Life and Times of the Shah*. Berkeley: University of California Press.
- Ansari, Ali M., 2001. The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power. *Middle Eastern Studies*, 37(3), p.1-24.
- Pahlavi Shah, M.R., 1960. *Mission for My Country*. London: Hutchinson of London.
- Pahlavi Shah, M.R., 1967. *The White Revolution of Iran*. Tehran: Imperial Pahlavi Library.

References

- Abrahamian, E., 2008. *A History of Modern Iran*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press.
- Afkhami, Gh. R., 2009. *The Life and Times of the Shah*. Berkeley: University of California Press.
- Aliev, S.M., 2004. *Istoriya Irana. XX vek [History of Iran. XX century]*. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN: Kraft+. (in Russian).

- Aliyev, S.M., 1980. Iran 60-70-kh godov: sotsialnye i politicheskie sdvigi [Iran 60-70s: Social and Political Shifts]. In: A.Z. Arabajyan, ed. 1980. *Iran problems of economic and social development in the 60-70s*. Moskva: Nauka, p.256-303. (in Russian).
- Ansari, Ali M., 2001. The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power. *Middle Eastern Studies*, 37(3), p.1-24.
- Arabadzhyan, A.Z., red. 1989. *Iranskaya revolyutsiya 1978-1979 gg. Prichiny i uroki [Iranian revolution 1978-1979. Reasons and lessons]*. Moskva: Nauka. (in Russian).
- Boev, E.B., 2013. Predstavleniya o roli i meste monarkhii v Irane v rabotakh poslednego iranskogo shakha Mokhammeda Reza Pekhlevi [notions of the role of monarchy in Iran in the works of the last Shah of Iran Mohammed Reza Pahlavi]. *Vestnik of Lobachevsky University of Nizhni Novgorod*, 2(1), p.257–261. (in Russian).
- Doroshenko, E.A., 1986. Evolyutsiya islamskikh kontseptsiy v ofitsialnoy ideologii Irana (1963–1983) [The evolution of Islamic concepts in the official ideology of Iran (1963-1983)]. In: Yu.V. Gankovsky, ed. 1986. *Islam and the Problems of Nationalism in the Near and Middle East*. Moskva: Nauka, p. 173–193. (in Russian).
- Mamedova, N.M., 1996. Problemy modernizatsii i liberalizatsii ekonomicheskoy sistemy Irana (istoricheskiy aspekt) [Problems of modernization and liberalization of the economic system of Iran (historical aspect)]. *The Middle East and Modernity*, 2, pp. 86-97.(in Russian).
- Mamedova, N.M., 2010. Tridtsatiletniy opyt sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya Irana v usloviyakh islamskoy gosudarstvennosti (1979-2009 gody) [Thirty Years' Experience of Iranian Social and Economic Development under Islamic State System]. *World and National Economy*, [online] 1 (12). Available at: <<https://mirec.mgimo.ru/2010/2010-01/tridcatiletnej-opyt-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-irana-v-usloviyah-islamskoj-gosudarstvennosti-1979-2009-gody>> (Accessed 24 August 2020). (in Russian).
- Mamedova, N.M., 2013. Osobennosti sotsialnoy politiki Irana v period islamskoy gosudarstvennosti [Specificities of Iranian Social Policy in the Period of Islamic Governance]. *World and National Economy*, [online] 1(24). Available at: <<https://mirec.mgimo.ru/2013/2013-01/osobennosti-socialnoj-politiki-irana-v-period-islamskoj-gosudarstvennosti>> (Accessed 17 August 2020). (in Russian).
- Nikolaev, I., 2014. Islamskaya revolyutsiya v Irane: Zarya novogo mira [Islamic Revolution in Iran: Dawn of a New World]. *Russian Information Agency Iran.ru*, [online] February 10. Available at: <https://www.iran.ru/news/analytics/92483/Islamskaya_revolyuciya_v_Irane_Zarya_novo_go_mira> (Accessed 23 August 2020). (in Russian).
- Pahlavi Shah, M.R., 1960. *Mission for My Country*. London: Hutchinson of London.
- Pahlavi, M.R., 1967. *The White Revolution of Iran*. Tehran: Imperial Pahlavi Library.
- Pain, E.A., 2014. Sotsiokulturnyy kapital v strategiyakh upravlyaemoy modernizatsii: sravnitelnyy analiz iranskoy i turetskoy modeley [Sociocultural capital in the strategies of managed modernization: comparative analysis of the iranian and turkish models]. *Terra Economicus*, 12(3), p.118-30. (in Russian).
- Prorochenko, N.O., 2016. Iranskiy dosvid modernizatsii: suspilno-politychniy vymir [The Iranian Experience of Modernization: Social and Political Dimensions]. In: A.H. Bulvinskyi, ed. 2016. *Lands of the victimized space: modernization wikis*. Kyiv: Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, p.163-173. (in Ukrainian).

- Prorochenko, N.O., 2019. Evoliutsiia roli shyitskoho dukhovenstva u suspilno-politychnomu rozvytku Iranu (istorychnyi aspekt) [Evolution of Shiite Clergy Role in Socio-political Development of Iran]. *Problems of World History*, 1(7), p.56-73. (in Ukrainian).
- Sergeev, V. and Sarukhanyan, S., 2012. «Belaya revolyutsiya»: proval modernizatsii sverkhu [“White revolution”: failure of modernization from above]. *Politeia-Journal Of Political Theory Political Philosophy And Sociology Of Politics*, 3(66), p.132-145. DOI: 10.30570/2078-5089-2012-66-3-132-145 (in Russian).
- Tsukanov, V.P., 2001. O realizatsii finansovoy politiki Irana v usloviyakh neftyanykh shokov (za period 60-90-kh godov) [The realization of financial policy on Iran under the conditions of oil shocks (during 60-90)]. In: N.M. Mamedov and Mehdi Sanai, ed. 2001. *Iran: Islam and Power*. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN: Kraft+, p. 75-102. (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 10.09.2020 р.

N. Prorochenko

IRAN: FROM WHITE REVOLUTION TO ISLAMIC ANTI-SHAH REVOLUTION (socio-political transformations analysis)

This paper examines the Iranian experience of Western-style modernization that was initiated by Mohammed Reza Shah Pahlavi from the 1960s to the 1970s and led to a radical change of the government and society structure. The role of socio-cultural and political preparation of society and government for radical economic changes in successful modernization is analyzed.

The positive achievements of the "white revolution" reform program and the socio-political contradictions nature created during the reforms are revealed. The main reasons for the failure of this modernization project centered on the author's views are highlighted.

The anti-Shah movement broke out at a time when Iran was one of the fastest growing economies. However, high rates of economic growth were not accompanied by an improvement in the living standards of a large part of the population and deepened property and social inequality in society. There were the Shah family members, high-ranking civil servants, large private business representatives and skilled workers among the reforms beneficiaries.

The most numerous and consistent part of the anti-Shah movement that appeared in response to modernization reforms consisted of the Shiite clergy representatives, traders and small producers associated with the economy traditional sector.

The author explains the participation of students and intellectuals who were educated in a Western way and shared the values of the liberal world in the revolutionary events of 1978-79 by the fact that the authorities prohibited their participation in the political process.

In fact, the authoritarian regime of the Shah's personal power made it impossible to create the public dialogue, which would allow for a policy of reforms to be adjusted to social demands. As a result, the Shah's power was overthrown due to the mass anti-Shah protests.

Key words: *Iran, modernization, «white revolution», Shah Mohammed Reza Pahlavi, Islam, traditional society.*

УДК 327.019.51(470:477):34

А. В. Трофименко

ПРОТИДІЯ РОСІЙСЬКІЙ ІНФОРМАЦІЙНІЙ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ ВИМІР

У роботі представлено аналіз базових правових засад із забезпечення інформаційної безпеки та протидії інформаційній агресії з боку Російської Федерації в українському законодавстві. Автор визначив зміст російської інформаційної агресії, виокремив місце інформаційної складової в процесі забезпечення національної безпеки України на сучасному етапі. У статті встановлено основні положення базових нормативних актів України із захисту інформаційного суверенітету (Стратегія національної безпеки України, Доктрина інформаційної безпеки України, окремі закони України), встановлено правові основи захисту інформаційного простору, у тому числі телерадіопростору, ринку друкованої продукції тощо. Проведене дослідження українського законодавства дозволило авторові встановити ключові правові засади протидії інформаційній агресії, визначити механізми їх реалізації.

Ключові слова: *інформаційна агресія, інформаційний суверенітет, пропаганда, кібербезпека, Стратегія національної безпеки України, Доктрина інформаційної безпеки України.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-261-270

Інформаційний та пропагандистський вплив є однією з ключових складових гібридної агресії Російської Федерації на Південному Сході України. РФ ефективно використовує пропагандистські «меседжи», розроблені з урахування стереотипів масової свідомості окремих цільових аудиторій, успішно працюють російські медіа і з міжнародною аудиторією, що призводить до дискредитації іміджу України в її очах. Україна виявилась не підготовленою до інформаційної війни, розв'язаної агресором, розвиток пропагандистської сфери якого значно переважає, українські нормативно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки та ведення інформаційної війни виявилися вкрай недостатніми. Інформаційні операції та шпропагандистські кампанії з боку держави-агресора, що розгортаються на глобальному, регіональному та місцевому рівнях, обумовили необхідність оперативного вироблення ефективних механізмів протидії інформаційній агресії.

Метою даної статті виступає встановлення правових засад забезпечення інформаційної безпеки України в умовах російської агресії, визначення ключових правових механізмів в цій сфері. Об'єктом дослідження є протидія російській інформаційній агресії в Україні, предметом нормативно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України в цьому контексті.

Актуальність теми дослідження обумовлює значний інтерес українських науковців до означеної проблеми. Питання захисту від деструктивних інформаційних впливів з боку Російської Федерації стало предметом наукових праць таких дослідників, як В. Хорошко та Ю. Хохлачова, В. Ліпкан, М. Бучин, У. Ільницька, Т. Короткий, В. Лизанчук, Г. Почепцов, М. Гетьманчук, Н. Семен та багато інших. Основу джерельної бази дослідження складають

нормативно-правові акти України, а саме Стратегія національної безпеки України, Доктрина інформаційної безпеки України, Рішення РНБО «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України», закони України «Про національну безпеку України», «Про інформацію», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту», «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» тощо.

За визначенням професора Ліпкана В.А. (2011, с.38) інформаційна агресія – це «вид інформаційного протиборства, який полягає у вчиненні незаконних дій однієї зі сторін в інформаційній сфері, спрямованих на нанесення супротивнику конкретної, відчутної шкоди в окремих сферах його діяльності шляхом обмеженого і локального за своїми масштабами застосування інформаційного впливу». Інформаційна агресія спрямована на здійснення маніпулювання громадською думкою для створення політичної напруги та недовіри до владних структур в цільовій державі, провокування зіткнень на соціальному, етнічному, мовному, релігійному та іншому ґрунті, зниження обороноздатності шляхом підризу морального духу населення, формування негативного ставлення до культури та дискредитація або викривлення історичних фактів, створення негативного іміджу супротивника в очах світової спільноти, перешкоджання впливу медіа супротивника на його населення тощо (Хорошко та Хохлачова, 2019, с.21). Інформаційна агресія має низку притаманних їй ознак, серед яких інтенсивність застосування відкритих та прихованих акцій, багатовекторність, несистемність (одночасне здійснення інформаційних атак (одиначних проявів агресії) із застосуванням різноманітної інформаційної зброї в декількох напрямках).

На сучасному етапі відсутні міжнародні норми, які визначають дії держави як інформаційну агресію, це робить складним завдання встановлення шкоди, нанесеної в ході її реалізації, та вимагання компенсації за її нанесення в судовому порядку. Окремі держави самостійно на рівні національного законодавства визначають ці поняття, що слугують фундаментом для розробки політики із протидії агресивним інформаційним впливам. Не виключенням стала і Україна. З розгортанням інформаційної агресії Російської Федерації проти України у державі розпочався процес оновлення законодавства у цій сфері, правове поле було доповнено низкою нових законодавчих та підзаконних актів, що встановлюють засади забезпечення інформаційного суверенітету держави.

Забезпечення інформаційної безпеки визнається у якості однієї з найважливіших функцій держави, що встановлено статтею 17 Конституції України, при цьому, не зважаючи на це, з моменту її прийняття держава не розбудувала нормативної бази для забезпечення інформаційного суверенітету, що стало очевидним внаслідок тимчасової окупації АР Крим та окремих територій Донецької та Луганської областей.

Першим кроком на шляху розбудови правових засад для забезпечення інформаційного суверенітету держави стало прийняття 28 квітня 2014 р. Рішення РНБО «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України», у якому зазначалося, що «виходячи з необхідності вдосконалення нормативно-правового забезпечення та попередження й нейтралізації потенційних і реальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері» необхідно розробити «законопроекти про внесення змін до деяких законів України щодо протидії інформаційній агресії іноземних

держав, передбачивши, зокрема, визначення механізму протидії негативному інформаційно-психологічному впливу» (Рішення РНБО..., 2014). Це стало початком масштабного оновлення українського законодавства з метою посилення заходів із протидії інформаційній агресії з боку РФ.

Основними документами, що встановлюють правові засади в зазначеній сфері, сьогодні виступають Стратегія національної безпеки України, ухвалена Указом Президентом 26 травня 2015 року, та Доктрина інформаційної безпеки України, ухвалена Указом Президента 25 лютого 2017 року.

Стратегія національної безпеки України особливе місце відводить забезпеченню інформаційної безпеки, визнаючи серед актуальних загроз національної безпеки «інформаційно-психологічну війну, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу» (Указ Президента України..., 2015, п. 3.1). У якості пріоритетів забезпечення інформаційної безпеки цей документ визначає: забезпечення наступальності заходів політики інформаційної безпеки на основі асиметричних дій проти всіх форм і проявів інформаційної агресії; створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них; протидія інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства; розробка і реалізація скоординованої інформаційної політики органів державної влади; виявлення суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються Росією для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності; створення і розвиток інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, з урахуванням практики держав-членів НАТО; удосконалення професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки, упровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури із залученням громадянського суспільства та бізнесу» (Указ Президента України..., 2015, п.4.11).

Як національний інтерес визначає протидію інформаційній агресії РФ і Доктрина інформаційної безпеки, а саме: «захист українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, передусім з боку Російської Федерації; захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України» (Указ Президента України ..., 2017).

Доктрина визначає не тільки напрями та пріоритети державної політики в цій сфері, а й оговорює механізми зазначеної протидії, зокрема на Міністерство інформаційної політики покладена організація та забезпечення «моніторингу засобів масової інформації та загальнодоступних ресурсів вітчизняного сегмента мережі Інтернет з метою виявлення інформації, поширення якої заборонено в Україні; моніторингу загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері; сприяння Міністерству закордонних справ України щодо донесення офіційної позиції України до іноземних засобів масової інформації; формування поточних пріоритетів державної інформаційної політики, контролю їх реалізації; координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України; урядових комунікацій; кризових комунікацій, зокрема під час проведення антитерористичної операції та в особливий період; вжиття заходів в інформаційній сфері, пов'язаних із запровадженням

правових режимів надзвичайного чи воєнного стану; розроблення стратегічного нарративу і його імплементації; вироблення і впровадження стратегії інформаційного забезпечення процесу звільнення та реінтеграції тимчасово окупованих територій; розроблення та впровадження єдиних стандартів підготовки фахівців у сфері урядових комунікацій для потреб державних органів». Додаткові функції в інформаційній сфері було покладено і на РНБО, КМУ, СБУ, Міністерство культури, розвідувальні органи, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації та деякі інші установи (Указ Президента України..., 2017).

Примітно, що Закон України «Про національну безпеку України» у поточній редакції, а також базовий закон у інформаційній сфері «Про інформацію» не містять окремого положення щодо протидії інформаційній агресії, що частково може пояснюватися наявністю прийнятої окремої Стратегії національної безпеки, розглянутої вище. Закон «Про національну безпеку України» обмежується тільки визнанням забезпечення інформаційної безпеки напрямком державної політики у сфері національної безпеки та оборони, прирахуванням цієї функції до компетенції СБУ, РНБО, КМУ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації (Закон України Про національну безпеку України, 2018).

З метою реалізації розглянутих положень було прийнято низку додаткових нормативно-правових актів. Так, для посилення протидії інформаційній агресії та пропаганді було прийнято закони з метою захисту інформаційного телерадіопростору. Зокрема, 5 лютого 2015 року було підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України», що доповнив Закони України «Про кінематографію» та «Про телебачення і радіомовлення». Ці доповнення зобов'язують Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кінематографії, відмовляти у праві розповсюдження і демонстрування фільмів, якщо в них є матеріали, «які пропагують війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на ліквідацію незалежності України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святих...». Крім того, внесені зміни збороняють в Україні демонстрування фільмів та трансляцію телепередач, які «містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора» (Закон України Про внесення змін ..., 2015).

Серед інших нормативно-правових актів, спрямованих на протидію інформаційній агресії, варто відзначити:

- Постанову ВРУ № 1332-VII від 17 червня 2014 року «Про Звернення Верховної Ради України до Міжнародної Федерації Журналістів, Європейської Федерації Журналістів, Асоціації Європейських Журналістів, міжнародної організації "Репортери без кордонів", Міжнародного олімпійського комітету щодо інформаційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації проти України», що наводить докази координованої та цілеспрямованої інформаційної війни з боку РФ проти України, яка здійснюється шляхом поширення «через російські засоби масової інформації недостовірної, неповної та упередженої інформації про Україну з метою маніпулювання суспільною

- свідомістю в Україні та за її межами» (Постанова Верховної Ради України Про Звернення Верховної Ради України ....., 2014).
- Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 9 квітня 2015 року, який засудив комуністичний та націонал-соціалістичний режими в Україні та визначив правові основи заборони пропаганди їх символіки, а також порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. (Закон України Про засудження..., 2015)/
  - Стратегія кібербезпеки України від 15 березня 2016 року, яка формулює основні загрози кібербезпеці, пріоритети та напрями її забезпечення, зокрема передбачає розробку засобів та інструментів можливої відповіді на агресію у кіберпросторі (Указ Президента України ..., 2016).
  - Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» № 1421-VIII від 16 червня 2016 року, що встановив квоти на національний аудіовізуальний продукт в розмірі 50 % у загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації. При цьому 35% загального обсягу пісень при здійсненні радіомовлення мають бути державною мовою, мінімальна частка ведення передач державною мовою протягом першого року після набрання чинності закону має становити не менше 50 відсотків, протягом другого року - не менше 55 відсотків, протягом третього року - не менше 60 відсотків (Закон України Про внесення змін..., 2016b).
  - Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» № 1780-VIII від 8 грудня 2016 року, який заборонив використання друкованих засобів масової інформації для «закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України», розпалювання ворожнечі, популяризації держави-агресора тощо (Закон України Про внесення змін ..., 2016a).
  - Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про гастрольні заходи в Україні" щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участю громадян держави-агресора» № 2165-VIII від 5 жовтня 2017 року, що заборонив при проведенні гастрольних заходів «заклики до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу і цілісності держави, розпалювання ворожнечі», популяризацію та пропаганду держави-агресора тощо (Закон України Про внесення змін ..., 2017).

Крім зазначених документів була здійснена також спроба розробити комплексний акт, що регулював би державну політику в зазначеній сфері. Проект такого документу, а саме Концепції інформаційної безпеки, було підготовлено у 2015 р. спеціально створеною Експертною радою, до якої увійшли 16 експертів із сфер інформаційної політики, безпеки, освіти, медіаменеджменту та журналістики, правовий аналіз підготовленої концепції було здійснено експертами ОБСЄ, які надали зауваження та рекомендації ще у липні 2015 р. Проте дискусії щодо прийняття документу та окремі його положення досі тривають. Крім того, окремі поняття не знайшли свого відображення в нормативно-правових актах, зокрема такі терміни, як «інформаційна агресія», «інформаційна війна» тощо.

Таким чином, інформаційна безпека, що залишалася поза увагою державних органів влади до 2014 року, сьогодні визначається в українському законодавстві як один з головних

елементів національної безпеки. Російська інформаційна агресія, продемонструвавши неспроможність держави протистояти потужному інформаційному впливу, призвела до створення нових нормативно-правових засад для захисту українського інформаційного простору від зовнішніх пропагандистсько-маніпулятивних впливів, створення передумов для підвищення рівня національної інформаційної інфраструктури.

Проведений аналіз дозволяє визначити ключові правові засади протидії російській інформаційній агресії, серед яких:

- визначення інформаційно-психологічної війни в якості актуальної загрози національної безпеки;
- створення інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, доповнення функцією захисту інформаційного простору компетенції існуючих органів державної влади (Міністерство інформаційної політики, РНБО, КМУ, СБУ, Міністерство культури, розвідувальні органи, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації тощо);
- захист інформаційного телерадіопростору та ринку друкованої продукції шляхом заборони доступу на український ринок матеріалів, що спрямовані на ліквідацію незалежності України, просувають позитивний імідж владних органів держави-агресора, виправдовують окупацію території України;
- встановлення квот на національний аудіовізуальний продукт;
- заборона популяризації держави-агресора та закликів на її користь під час гастрольних заходів в Україні;
- засудження та ліквідація символів комуністичного тоталітарного режиму;
- розробка засобів та інструментів відповіді на агресію у кіберпросторі;
- удосконалення професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки, упровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури тощо.

Тим не менш, визнаючи здобутки з розбудови правових засад для забезпечення інформаційного суверенітету в Україні, слід зауважити, що розглянута законодавча база все ж не носить комплексного характеру, регулюються окремі сфери інформаційного простору, не сформовано передумови для розвитку потенціалу інформаційної сфери.

Бібліографічний список

- Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України*, 2015. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Закон України Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки*, 2015. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту*, 2016а. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій*, 2016б. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).

- Закон України Про внесення змін до Закону України "Про гастрольні заходи в Україні" щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участю громадян держави-агресора*, 2017. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2165-19#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Закон України Про національну безпеку України*, 2018. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Ліпкан В. А., 2011. Сучасний зміст інформаційних операцій проти України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 102(І), с. 34–43.
- Постанова Верховної Ради України Про Звернення Верховної Ради України до Міжнародної Федерації Журналістів, Європейської Федерації Журналістів, Асоціації Європейських Журналістів, міжнародної організації "Репортери без кордонів", Міжнародного олімпійського комітету щодо інформаційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації проти України*, 2014. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1332-18#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Рішення РНБО Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України*, 2014. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-14#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України"*, 2015. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року "Про Стратегію кібербезпеки України"*, 2016. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»*, 2017. [онлайн] Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text>> (Дата звернення: 05.10.2020).
- Хорошко, В.О. та Хохлачова, Ю.Є., 2019. Інформаційна війна. Захист від деструктивних інформаційно-психологічних впливів. Частина 2. *Безпека інформації*, 25(1), с. 18–23.

References

- Khoroshko V. and Khokhlacheva Yu., 2019. Information war protection from destructive informational and psycho-logical influences. Part 2. *Scientific Journal of Information Security*, 2019, 25(1), pp. 18–23.
- Lipkan V. A., 2011. Suchasnyi zmist informatsiinykh operatsii proty Ukrainy [Modern content of information operations against Ukraine]. *Current issues of international relations*, 102(І), p. 34–43. (in Ukraine).
- Postanova Verkhovnoi Rady Pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Mizhnarodnoi Federatsii Zhurnalistiv, Yevropeiskoi Federatsii Zhurnalistiv, Asotsiatsii Yevropeiskykh Zhurnalistiv, mizhnarodnoi orhanizatsii "Reportery bez kordoniv", Mizhnarodnoho olimpiiskoho komitetu shchodo informatsiino-psykholohichnoi ahresii, shcho zdiisniuietsia zasobamy masovoi informatsii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy* [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the

- International Federation of Journalists, the European Federation of Journalists, the Association of European Journalists, Reporters Without Borders, the International Olympic Committee on Information and Psychological Aggression of the Russian Federation against Ukraine*], 2014. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1332-18#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Rishennia RNBO Pro zakhody shchodo vdoskonalennia formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Decision of the National Security and Defense Council On Measures to Improve the Formation and Implementation of State Policy in the Field of Information Security of Ukraine]*, 2014. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-14#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Ukaz Prezidenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of May 26, 2015 «National Security Strategy of Ukraine»]*, 2015. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Ukaz Prezidenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 27 sichnia 2016 roku "Pro Stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy" [Decree of the President of Ukraine Decision of National Security and Defense Council of Ukraine of January 27, "On Cyber Security Strategy of Ukraine"]*, 2016. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Ukaz Prezidenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku «Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2016 «On the Doctrine of Information Security of Ukraine»]*, 2017. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Zakon Ukrainy Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [Law of Ukraine On National Security of Ukraine]*, 2018. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zakhystu informatsiinoho teleradioprostoru Ukrainy [Law of Ukraine On Amendments to Several Laws of Ukraine re protection of informational television and radio space of Ukraine]*, 2015. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo obmezhenia dostupu na ukrainskyi rynok inozemnoi drukovanoi produktsii antyukrainskoho zmistu [Law of Ukraine On Amendments to Several Laws of Ukraine Concerning Restricted Access of Anti-Ukrainian Content to the Ukrainian Market for Foreign Printed Products]*, 2016. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).
- Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo chastky muzychnykh tvoriv derzhavnoiu movoiu u prohramakh teleradioorhanizatsii [Law of Ukraine On Amendments To Several Laws of Ukraine Concerning Restricted Access of Anti-Ukrainian Content to the Ukrainian Market for Foreign Printed Products Touching Share of*

Ukrainian Songs within Shows of Ukrainian Television and Radio Organizations], 2016. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).

Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro hastrolni zakhody v Ukraini" shchodo osoblyvosti orhanizatsii ta provedennia hastrolnykh zakhodiv za uchastiu hromadian derzhavy-ahresora [Law of Ukraine On Amendments To Law of Ukraine On Tour Activity in Ukraine on the peculiarities of organizing and conducting touring events with the participation of citizens of the aggressor state], 2017. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2165-19#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).

Zakon Ukrainy Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky [Law of Ukraine On Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes and Prohibition of Propaganda of Their Symbols], 2015. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>> (Accessed: 05.10.2020). (in Ukraine).

Стаття надійшла до редакції 07.10.2020 р.

A. Trofymenko

COMBATING RUSSIAN INFORMATION AGGRESSION IN UKRAINE: LEGAL DIMENSION

Information and propaganda influence is one of the key components of the hybrid aggression of the Russian Federation in the South-East of Ukraine. RF effectively uses propaganda "messages" designed to take into account the stereotypes of the mass consciousness of certain target audiences, and the Russian media successfully work with the international audience, which discredits Ukraine's image in their eyes. Ukraine was unprepared for the information war unleashed by the aggressor, the development of the propaganda sphere of which significantly prevails, the Ukrainian legal framework for information security and information warfare was extremely insufficient. Information operations and propaganda campaigns by the aggressor state, which are unfolding at the global, regional and local levels, have necessitated the rapid development of effective mechanisms to counter information aggression.

The purpose of this article is to establish the legal basis for information security of Ukraine in the face of Russian aggression, to identify key legal mechanisms in this area.

The study was conducted on the basis of an analysis of a wide range of sources, which are represented by laws and regulations of Ukraine. This allowed the author to present an analysis of the basic legal framework for information security and counteraction to information aggression by the Russian Federation in Ukrainian legislation.

The article defines the content of Russian information aggression, highlights the place of the information component in the process of ensuring the national security of Ukraine at the present stage. The main provisions of the basic regulations of Ukraine on the protection of information sovereignty (National Security Strategy of Ukraine, the Doctrine of Information Security of Ukraine, certain laws and regulations of Ukraine), which define information security as one of the most important functions of the state, reveal the primary threats to national security in the information sphere, set priorities for information security, stipulate mechanisms for counteracting information aggression.

The study of Ukrainian legislation allowed the author to establish key legal principles for combating information aggression, such as follows:

- identification of information and psychological warfare as an urgent threat to national security;

- establishment of the institutions responsible for information and psychological security, addition of the function of protection of information space to the competence of existing public authorities (Ministry of Information Policy, National Security and Defense Council, CMU, Security Service of Ukraine, Ministry of Culture, intelligence agencies, State Service for Special Communications and Information Protection, etc.);

- protection of information television and radio space and the market of printed products by banning access to the Ukrainian market of materials aimed at eliminating the independence of Ukraine, promoting a positive image of the authorities of the aggressor state, justifying the occupation of Ukraine;

- setting quotas for the national audiovisual product;

- ban on popularization of the aggressor state and calls in its favor during touring events in Ukraine;

- condemnation and elimination of symbols of the communist totalitarian regime;

- development of means and tools to respond to aggression in cyberspace;

- improvement of professional training in the field of information security, introduction of national educational programs on media culture, etc.

Key words: *information aggression, information sovereignty, propaganda, cybersecurity, National Security Strategy of Ukraine, Doctrine of Information Security of Ukraine.*

УДК 378.4(477.62-2МАР):323.2

М. В. Трофименко

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЯК ЦЕНТР ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСТА МАРІУПОЛЬ

У статті на прикладі Маріупольського державного університету (МДУ) розглядається процес перетворення українських університетів на центри трансформації громад в умовах децентралізації. Розглянуті умови, в яких працює МДУ після 2014-2015 рр. Проаналізовані визначальні напрями розвитку університету, що впливають на розвиток громади, зокрема: робота освітнього центру «Донбас-Україна» МДУ, проведення наукових досліджень, реалізація міжнародних наукових проєктів університету, навчання іноземних студентів. Проаналізований внесок Маріупольської міської ради та Донецької облдержадміністрації у розвиток МДУ.

Ключові слова: *стратегія розвитку, університет, освітній центр «Донбас-Україна», іноземні студенти, Еразмус+, реінтеграція, тимчасово-окуповані території, Маріупольський державний університет (МДУ).*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-270-281

Заклади вищої освіти здавна були і залишаються осередками формування інтелектуальної еліти суспільства. Саме в стінах університетів зароджувалися передові ідеї, які були сплавом досвіду і мудрості знаних педагогів і науковців з енергією та новаторським мисленням, притаманним студентській молоді. Продовжуючи ці традиції, сучасні університети мають усі шанси стати центрами трансформації громад, особливо в умовах реалізації реформи децентралізації в Україні. В умовах російської агресії особливо варто звернути увагу на університети Сходу України, адже вони можуть стати фундаментом для реалізації стратегії повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій України. Більше того, вони вже роблять впевнені кроки в цьому напрямку. Ця тема є надзвичайно актуальною для українців і особливо для жителів Донбасу і для всіх, хто бажає воз'єднання території України. В рамках цієї статті ми спробуємо на прикладі Маріупольського державного університету (МДУ) відповісти на наступні питання: як університети сприяють розвитку регіону і роблять його привабливим для молоді; яку роль відіграють університети і як вони впливають на процес реінтеграції Донбасу; як університети можуть сприяти соціально-економічному розвитку регіону.

У 2014–2015 рр. університети Донецької та Луганської областей вимушені були пристосовуватись до абсолютно нових умов. В результаті окупації окремих територій Донецької області частина колективів університетів прийняла рішення переміститись на підконтрольні Україні території. Що стосується МДУ, через наближеність до лінії зіткнення, активізацію терористичних сил у місті Маріуполь, відбувся відтік студентів, в тому числі іноземних з університету, були обмежені міжнародні контакти, поїздки, заходи.

У Маріуполі традиційно працювали три університети: Маріупольський державний університет, Приазовський державний технічний університет, Азовський морський інститут Одеської національної морської академії. У 2015 році до Маріуполя перемістились три донецькі ЗВО: Донецький державний університет управління, Донецький юридичний інститут МВС України, Факультет №3 Донецького національного медичного університету. Протягом останніх років у Маріуполі також відкрились ще два ЗВО: Маріупольська філія Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури та Корпоративний університет Метінвесту. Відповідно надзвичайно зросла конкуренція між ЗВО, адже кількість абітурієнтів в місті не збільшується і щороку складає близько 2 тис. осіб.

За ініціативи обраного у 2015 році Маріупольського міського голови, задля забезпечення прозорості управління та залучення фінансового ресурсу на розвиток від міжнародних інституцій, у 2017 році була презентована нова стратегія міста Маріуполь до 2021 року, яка повинна була сприяти його трансформації у сильне, розумне, надихаюче місто.

У стратегії зокрема зазначається, що Маріуполь – одне з найбільших міст Східної України. Розташований на Північному узбережжі Азовського моря, в гирлі річки Кальміус. Входить до десятки найбільших міст країни (Маріупольська міська рада, 2017, с.17).

Місія Маріуполя в Україні – бути вітриною нового українського Приазов'я. Центром динамічного розвитку Сходу України, його економічним, соціальним і мультикультурним хабом. Символом незалежної і сильної європейської країни. Для цього ефективно використовувати власний людський потенціал, індустриальний потенціал, туристичний потенціал і вихід до моря (Маріупольська міська рада, 2017, с.74).

Таблиця 1

Основні стратегічні орієнтири стратегії

STRONG СИЛЬНЕ МІСТО	SMART РОЗУМНЕ МІСТО	INSPIRING НАДИХАЮЧЕ МІСТО
<ul style="list-style-type: none"> • Сталий економічний і соціальний розвиток міста • Сильні, успішні підприємства • Мирне та безпечне місто • Місто з сучасною і якісною інфраструктурою • Розвинена медицина • Активне місто • Спорт – позитивний вектор життя • Сильні туристичні «магніти». 	<ul style="list-style-type: none"> • Накопичення і розширення інтелектуального потенціалу міста • Відкриття нових вузів і розвиток науки • Інноваційна економіка • Чесне і відкрите місто 	<ul style="list-style-type: none"> • Місто можливостей • Зручне місто для життя з високими соціальними стандартами • Дружне місто, що стало новим домом для десятків тисяч людей. • Місто красивих, цілеспрямованих і працьовитих людей

Джерело: (Маріупольська міська рада, 2017, с.73).

Варто зазначити, що Стратегія розвитку Маріуполя – 2021 за майже всіма показниками виконана, за деякими виконана частково через пандемію.

За підтримки проєктів USAID «Економічна підтримка Східної України» та «Демократичне врядування у Східній Україні» запущено роботу з розробки Стратегії розвитку Маріуполя до 2030 року. Основне завдання нової стратегії – відповісти на питання: хто ми в 2030, хто ми як місто Маріуполь, хто ми як громада, як ми бачимо розвиток нашої молоді, розвиток освіти, медицини, кожної галузі життєдіяльності міста. Маріупольський державний університет активно долучився до розробки стратегії розвитку міста.

МДУ, опинившись в нових умовах, трансформував загрози у можливості, визначивши сприяння розвитку та трансформацію громади одним з основних своїх завдань. Ці питання були закладені у Стратегію розвитку МДУ до 2025 року.

У основу розробки Стратегії МДУ – 2025 був покладений короткий SWOT-аналіз.

Таблиця 2

SWOT-аналіз Маріупольського державного університету

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • Молодий вік університету та його кадрів • Власна модель міжнародного співробітництва • Соціальна включеність та партнерство зі стейкхолдерами 	<ul style="list-style-type: none"> • Фінансування • Низька вмотивованість здобувачів вищої освіти • Висока конкуренція серед ЗВО Маріуполя (переміщені ЗВО, відкриття нового корпоративного університету) • Мовна підготовка викладачів

Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> • Підтримка університету на всіх рівнях (державному, регіональному, місцевому) • Автономія університету • Інтернаціоналізація вищої освіти 	<ul style="list-style-type: none"> • Військово-політичний конфлікт в регіоні • Відтік молоді • Рівень оплати праці в системі вищої освіти

Джерело: розроблено автором

Основними напрямками розвитку університету як центру трансформації громади були визначені наступні: закріплення статусу університету як головного ЗВО Маріуполя, формування сталого контингенту студентів в умовах військово-політичного конфлікту, інтернаціоналізація та просування бренду університету. За кожним цільовим орієнтиром були закріплені наступні результативні показники.

Таблиця 3

Напрями розвитку університету як центру трансформації громади

Цільові орієнтири:	Результативні показники:
<p>1. Закріплення статусу університету як головного ЗВО Маріуполя</p>	<ul style="list-style-type: none"> - МДУ – університет нового типу, що надає широкий спектр послуг, які задовольняють основну частину потреб громади регіону; - МДУ – головна площадка проведення конференцій, форумів та комунікацій з питань регіонального розвитку; - Розробка нових освітніх програм за запитом основних стейкхолдерів; - Розвиток матеріально-технічної бази університету у тісній співпраці із Маріупольською міською радою та Донецькою обласною державною адміністрацією – обласною військово-цивільною адміністрацією (гуртожитки для іноземних студентів, навчальні лабораторії: синхронного перекладу із лінгафонним обладнанням, інклюзивної освіти, дошкільної, початкової освіти тощо)
<p>2. Формування сталого контингенту студентів в умовах військово-політичного конфлікту</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Впровадження нових методів профорієнтації, перегляд напрямів роботи та структури приймальної комісії; - Активізація роботи центру «Донбас-Україна» МДУ - Просування іміджу Маріуполя як безпечного міста (входить в десятку)

	найбезпечніших міст України) та залучення на навчання до університету іноземних студентів та розширення географії країн, з яких приїжджають студенти
3.Інтернаціоналізація	Перегляд структури міжнародного відділу МДУ: створення в рамках Відділу груп, відповідальних за: 1) розробку та реалізацію міжнародних проектів, 2) участь у програмах міжнародної мобільності, 3) роботу з іноземними студентами.
4.Просування бренду університету	Оновлення бренду МДУ; розширення промо- та інформаційної кампанії МДУ

Джерело: розроблено автором

Визначальними напрямками розвитку університету, що впливають на розвиток громади, в тому числі соціально-економічний, її трансформацію, сприяють реінтеграції окупованих територій є робота освітніх центрів «Донбас-Україна» та «Крим-Україна», проведення наукових досліджень, наукового супроводу діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, міжнародні проєкти університету, навчання іноземних студентів. Університет також виступає базою проведення важливих міжнародних, суспільно-політичних форумів, конференцій тощо, що сприяють приверненню уваги до міста та регіону, залученню інвестицій, міжнародної експертизи тощо. Розглянемо більш докладно кожний із зазначених напрямів.

На світовому рівні визнано, що навіть за умов тотальної інформатизації, цифровізації, технологізації людські ресурси є найбільш цінним капіталом будь-якого суспільства. Отже, ми маємо боротися за кожного громадянина, особливо за кожену молоду людину, яка може зробити рішучий крок і перетнути лінію розмежування у напрямку регіонів, підконтрольних українській владі. З цією метою на базі українських університетів з 2016 року працюють освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна», які пропонують спрощену процедуру вступу до закладів вищої освіти — без українського атестату, паспорта і сертифікатів ЗНО.

Завдяки цьому проєкту щороку біля 2 тисяч абітурієнтів з тимчасово окупованих територій (ТОТ) стають студентами українських вишів, що складає приблизно 10% від загальної кількості випускників на непідконтрольних територіях. Безперечно необхідно проводити інформаційні кампанії, створювати додаткові умови для залучення молоді з ТОТ на навчання в українських ЗВО. Саме цей напрям роботи університетів сприяє реінтеграції українського Донбасу та Криму.

Виходячи з досвіду Маріупольського державного університету, кількість абітурієнтів, які прагнуть скористатися цією можливістю, з кожним роком зростає. Якщо в 2016 році завдяки роботі центру «Донбас-Україна» на навчання в МДУ було зараховано 35 вступників з тимчасово окупованих територій Донеччини і Луганщини і населених пунктів, розташованих поблизу лінії розмежування, то в 2019 році таких студентів було вже 125. І навіть протягом вступної кампанії 2020 року, яка проходила в умовах складної санітарно-

епідеміологічної ситуації в країні, набір через центри «Донбас-Україна» і «Крим-Україна» склав 95 осіб.

Починаючи з 2020 року, такі центри працюють на базі 198-ми українських закладів вищої освіти. МДУ у 2020 році став не тільки найпопулярнішим ЗВО міста серед молоді з тимчасово окупованих територій, але й 4-м у рейтингу ОЦ «Донбас-Україна» в Україні.

Важливо й те, що переважна більшість абітурієнтів з ТОТ навчається на бюджетній формі й отримує стипендію. До того ж ці студенти мають право на першочергове заселення до гуртожитку, в тому числі і на період складання вступних іспитів. Тобто в МДУ створено всі умови для їх успішного вступу до університету. Як показує практика, після завершення навчання ця молодь лишається працювати в Україні.

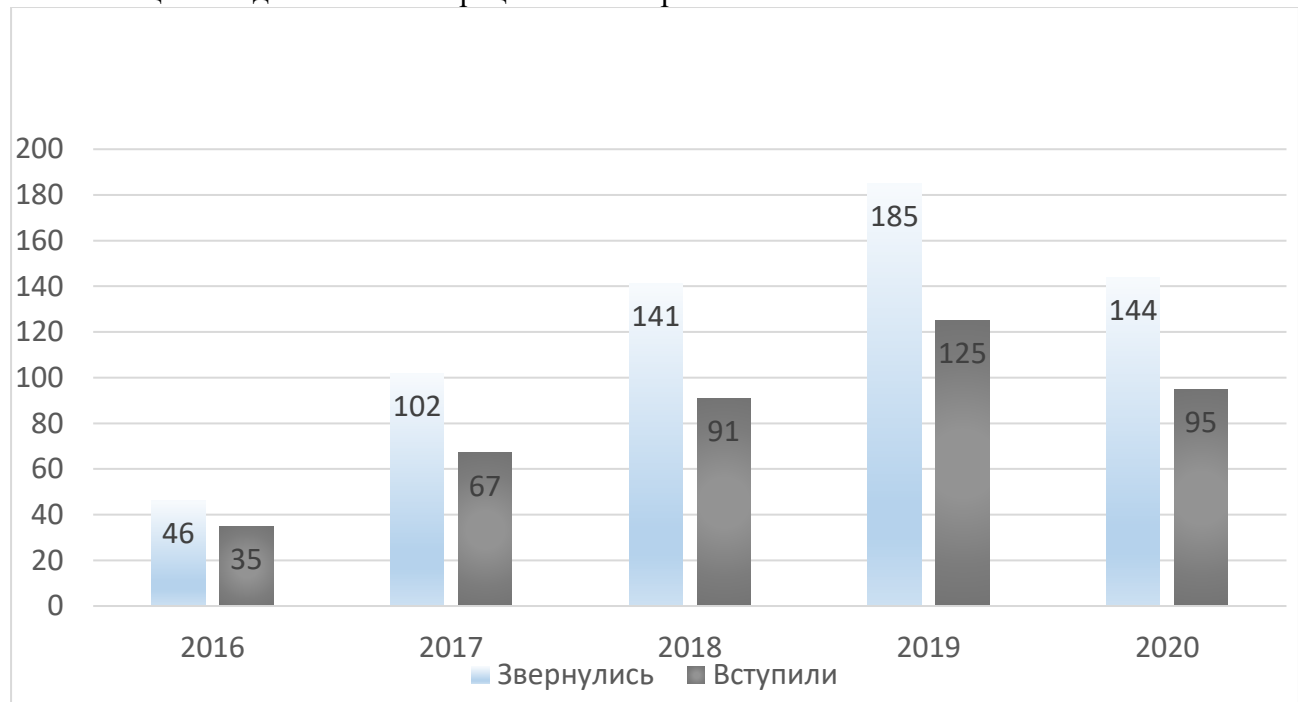

Рисунок 1. Динаміка вступу абітурієнтів через ОЦ «Донбас-Україна» МДУ
Джерело: розроблено автором

Ми розуміємо, що школярі, які навчаються на ТОТ, мають обмежений доступ до вивчення українознавчих предметів, які потрібні для вступу до українських вишів. Врахувавши цю потребу, у 2017 році викладачі Маріупольського державного університету спільно з вчителями і вчителями-методистами міста Маріуполя розробили та розмістили у відкритому доступі на навчальному порталі МДУ серію онлайн-курсів з українознавчих предметів: української мови, літератури, історії та географії (Маріупольський державний університет, 2020).

Цей надзвичайно важливий проект був реалізований за підтримки Міністерства закордонних справ Литовської Республіки, Посольства Литви в Україні та організації «Lithuanian Development Cooperation». Дистанційне навчання доступне будь-якій особі без реєстрації та надання особистих даних.

Реінтеграція тимчасово окупованих територій Донбасу, які частиною населення країни вважаються ментально втраченими, це складний процес, який потребує об'єднання зусиль державної влади, місцевого муніципалітету, громадських організацій та окремих громадян.

Значно посилять цей тандем представники академічної спільноти, які можуть запропонувати науковий погляд на різні економічні та соціальні явища. Так, вчені Маріупольського державного університету в якості експертів активно залучаються до розробки стратегій розвитку Маріуполя і Донецького регіону.

Поточну ситуацію, що склалася на Донбасі, вивчають й аналізують викладачі кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ разом зі студентами спеціальностей «Політологія» та «Міжнародні відносини». З 2016 по 2018 роки наші вчені проводили дослідження в рамках держбюджетної теми «Південно-східний регіон України в умовах суспільно-політичної кризи», а з 2019 року працюють над не менш значущою темою - «Повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях». Практичне значення цього наукового проєкту полягає в розробці конкретних пропозицій, які можуть стати основою загальнодержавної політики переосвоєння регіону та виведення його з депресивного стану.

Українські заклади вищої освіти відіграють суттєву роль у міждержавних відносинах, особливо цю роль підкреслює та посилює факт присутності національних меншин в регіонах розміщення навчальних закладів, вивчення мови, історії, культури, контакти закладів вищої освіти із установами, організаціями країн походження національних меншин тощо. Усі ці фактори роблять університети України надзвичайно важливими суб'єктами публічної дипломатії та дозволяють вирішувати цілу низку питань міждержавних зносин (Трофименко, 2019, с.129).

Університети як актори публічної дипломатії можуть ставати засобом реалізації національних інтересів держави. Як приклад можна назвати прохання керівництва Міністерства закордонних справ України керівництву МДУ сприяти ратифікації угоди про асоціацію України та ЄС Грецькою Республікою та Республікою Кіпр (країни, які історично мають дружні стосунки із Російською Федерацією через спільні історичні, економічні, православні зв'язки). МДУ – знаний університет в цих країнах через наявність грецьких студій, широкі контакти з освітніми, науковими, урядовими, дипломатичними, політичними установами та організаціями Греції та Кіпру, велику діаспору українських греків, що щільно проживає в регіоні. Варто зазначити, що за активного сприяння керівництва МДУ угода про асоціацію з ЄС була ратифікована Грецією та Кіпром. Більш того, МДУ активно сприяє формуванню та підтримці проукраїнської політики представниками різних кіл зазначених країн, що є надзвичайно важливим фактором в умовах російської агресії на Сході України. Це той випадок, коли офіційні дипломати виявляються менш ефективними ніж український освітній заклад, який став повноправним актором публічної дипломатії України (Трофименко, 2019, с.129).

Співпраця із зарубіжними партнерами та участь у міжнародних проєктах є однією із головних умов функціонування та розвитку сучасного університету. Саме міжнародне співробітництво університету відіграє важливу роль у розвитку громад. МДУ є учасником низки проєктів Еразмус+, серед яких: «Переосмислення регіональних досліджень: Балто-Чорноморський зв'язок», «Журналістська освіта задля демократії в Україні: розробка стандартів, доброчесність та професіоналізм», «Інтеграція та адаптація іноземних студентів».

Важливим напрямком діяльності МДУ також виступає залучення до навчання іноземних громадян. За даними МОН України, станом на 1 січня 2020 року в українських закладах вищої освіти навчалось 80 тис. 470 іноземних студентів зі 158 країн світу. За 2019 рік загальна сума витрат іноземців, які навчаються в Україні, сягнула понад 570 млн \$. Якщо

в середньому тривалість навчання дорівнює 5-6 рокам, то в цілому дохід України від іноземних студентів за цей період становить понад 3 млрд \$. Кожний іноземний студент в середньому витрачає 7100 \$ на рік (Український державний центр міжнародної освіти, 2020).

МДУ активно залучає до навчання студентів – громадян іноземних держав. Так, у 2015 р. в університеті навчались 140 осіб, у 2016 р. — 99 осіб, у 2017 р. — 102 особи, у 2018 р. — 164 особи, у 2019 — 300, 2020 — 313 студентів з таких країн: Азербайджан, Бангладеш, Білорусь, Вірменія, Гвінея, Греція, Камерун, Китай, Нігерія, Туреччина, Туркменістан, Узбекистан тощо.

Університет у важких умовах 2014–2016 років зберіг контингент іноземців та планує його збільшення за активного сприяння міської, обласної влади, іноземних посольств та партнерів (Трофименко, 2019, с.132).

Варто зазначити пряму зацікавленість Маріупольської міської ради у цьому напрямі діяльності МДУ, адже найбільшим джерелом прибутку міського бюджету є податок на доходи фізичних осіб (ПДФО). Іноземні студенти напряму впливають на зростання обсягів ПДФО, що сплачується викладачами та студентами МДУ у міський бюджет, адже студент оплачує університету послуги за навчання, університет виплачує ці кошти у вигляді заробітної плати та премій своїм викладачам та співробітникам.

Зважаючи на зазначене, Маріупольська міська рада та Донецька обласна державна адміністрація, визнаючи роль університету у соціально-економічному, суспільно-політичному розвитку територій, трансформації громад, всіляко сприяє діяльності МДУ. Так, у таблиці наведені проекти, що реалізуються університетом за фінансової підтримки міської ради та обласної державної адміністрації.

Таблиця 4

Результати співпраці МДУ із Маріупольською міською радою та Донецькою обласною державною адміністрацією

Показник:	Результати:
Співпраця університету із Маріупольською міською радою	<ul style="list-style-type: none"> - Містом виділені місця в новій відремонтованій будівлі під проживання іноземних студентів МДУ. - Міською радою профінансовано проекти МДУ по: <ul style="list-style-type: none"> ❖ створенню лінгафонного кабінету та лабораторії синхронного перекладу (1 млн. 150 тис. грн.) ❖ інклюзивної лабораторії для педагогічних освітніх програм (970 тис грн.) ❖ капітально відремонтовано перший поверх гуртожитку, пральні, душові кімнати (1 млн. 179 тис. грн.) - У бюджеті Міськради на 2021 рік передбачено 3 млн. грн. на: <ul style="list-style-type: none"> ❖ створення в університеті лабораторії НУШ ❖ розробку вченими університету професійного словника для викладача НУШ ❖ подальший розвиток матеріально-технічної бази університету для нових освітніх програм, структурних підрозділів (навчальний корпус, гуртожитки) - За замовленням Міськради, Державної податкової служби, Пенсійного фонду, Міграційної служби систематично

	організуються курси підвищення кваліфікації для державних службовців
Співпраця університету із Донецькою обласною державною адміністрацією, обласною військово-цивільною адміністрацією	<ul style="list-style-type: none"> - Університет долучився до розробки Стратегії розвитку Донеччини до 2027 року, Стратегії розвитку малого та середнього бізнесу, Стратегії розвитку ІТ - Університет подані проекти за сприяння облдержадміністрації на фінансування Державного фонду регіонального розвитку та попередньо отримано фінансування: Створення Музею Науки МДУ (19 млн. грн.); Фестиваль театральних колективів закладів освіти за п'єсами європейських авторів у власних перекладах «Театр-International» (6 млн. грн.).

Джерело: розроблено автором

Таким чином, розглянувши все вищезазначене можна зробити наступні висновки.

По-перше, сучасні українські університети в умовах децентралізації стають центрами трансформації громад.

По-друге, у 2014–2015 рр. університети Донецької та Луганської областей опинились у абсолютно нових умовах. До Маріуполя перемістились три університети (загалом на сьогодні їх 8), надзвичайно зросла конкуренція між ЗВО, адже кількість випускників щороку складає близько 2000 осіб, з МДУ відбувся відтік студентів, в тому числі іноземних, були обмежені міжнародні контакти, поїздки, заходи.

По-третє, прагнучи забезпечити прозорість управління та залучити фінансові ресурси на розвиток від міжнародних інституцій міста розробляють та впроваджують стратегії свого розвитку. Університети активно забезпечують необхідну наукову та фахову експертизу при підготовці таких документів. На прикладі Маріуполя можна також побачити, що університетам відведена важлива частина Стратегії щодо збільшення кількості іноземних студентів, збільшення кількості студентів до 10% від населення, розвиток матеріально-технічної бази ЗВО, створення умов, щоб найталановитіші випускники залишались працювати в Маріуполі. Реалізація зазначених положень забезпечує у підсумку додаткові надходження до міського бюджету, підготовку висококваліфікованих спеціалістів для економіки міста та регіону, залучення результатів наукових досліджень вчених університету на потреби міста та регіону тощо.

По-четверте, МДУ, опинившись в нових умовах, трансформував загрози у можливості, визначивши сприяння розвитку та трансформацію громади одним з основних своїх завдань. Ці питання були закладені у Стратегію розвитку МДУ до 2025 року.

По-п'яте, визначальними напрямками розвитку університету, що впливають на розвиток громади, в тому числі соціально-економічний, її трансформацію, сприяють реінтеграції окупованих територій є робота освітнього центру «Донбас-Україна» МДУ, проведення наукових досліджень, наукового супроводу діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, міжнародні проекти університету, навчання іноземних студентів. Університет також виступає базою проведення важливих міжнародних, суспільно-політичних форумів, конференцій тощо, що сприяють приверненню уваги до міста та регіону, залученню інвестицій, міжнародної експертизи тощо.

По-шосте, університет сьогодні виконує багато функцій і пропонує безліч можливостей. І однією з найцінніших є можливість для діалогу всіх з усіма. І це те, що потрібно для вирішення проблеми реінтеграції та розвитку регіону.

По-сьоме, Маріупольська міська рада та Донецька обласна державна адміністрація визнаючи роль університету у соціально-економічному, суспільно-політичному розвитку територій, трансформації громад всіляко сприяє діяльності МДУ.

Бібліографічний список

- Маріупольська міська рада, 2017. Маріуполь: Стратегія розвитку-2021. *Маріуполь. Офіційний сайт міської ради*. [онлайн] Доступно: <<https://mariupolrada.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%202021/Strategy-2021-UKR%20%283%29.pdf>> (дата звернення 16 вересня 2020)
- Маріупольський державний університет, 2020. Дистанційне навчання українознавчих курсів для учнів з тимчасово окупованих територій? *Навчальний портал МДУ - Moodle* МДУ. [онлайн] Доступно: <<http://moodle.mdu.in.ua/course/index.php?categoryid=439>> (дата звернення 16 вересня 2020).
- Трофименко, М.В., 2019. Університети як рушійна сила публічної дипломатії України (на прикладі Маріупольського державного університету). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 25, с.127-135. DOI 10.34079/2226-2830-2019-9-25-127-135
- Український державний центр міжнародної освіти, 2020. Дохід України від іноземних студентів за період їх навчання становить понад 3 мільярди доларів США. *Міністерство освіти і науки України*, [онлайн] 17 листопада. Доступно: <<https://mon.gov.ua/ua/news/dohid-ukrayini-vid-inozemnih-studentiv-za-period-yih-navchannya-stanovit-ponad-3-milyardi-dolariv-ssha-ukrayinskij-derzhavnij-centr-mizhnarodnoyi-osviti>> (дата звернення 16 вересня 2020).

References

- Mariupol City Council, 2017. Mariupol. Development Strategy 2021. *Mariupol. Official site of the city council*. [online] Available at: <<https://mariupolrada.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%202021/Strategy-2021-UKR%20%283%29.pdf>> (Accessed 16 September 2020). (in Ukrainian).
- Mariupol State University, 2020. Dystantsiine navchannia ukrainoznavchychkh kursiv dlia uchniv z tymchasovo okupovanykh terytorii [Distance learning of Ukrainian studies courses for students from the temporarily occupied territories]. *MSU Training Portal - MSU Moodle*. [online] Available at: <<http://moodle.mdu.in.ua/course/index.php?categoryid=439>> (Accessed 16 September 2020). (in Ukrainian).
- Trofymenko, M., 2019. Universities as an impetus for public diplomacy in Ukraine (based on the example of Mariupol state university). *Visnik*

Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Îstoriâ. Politologiâ, 25, p.127-135. DOI 10.34079/2226-2830-2019-9-25-127-135

Ukrainian State Center for International Education, 2020. Dokhid Ukrainy vid inozemnykh studentiv za period yikh navchannia stanovyt ponad 3 miliardy dolariv SShA [Ukraine's income from foreign students during their studies is more than 3 billion US dollars]. *Ministry of Education and Science of Ukraine*, [online] November 17. Available at: <<https://mon.gov.ua/ua/news/dohid-ukrayini-vid-inozemnih-studentiv-za-period-yih-navchannya-stanovit-ponad-3-milyardi-dolariv-ssha-ukrayinskij-derzhavnij-centr-mizhnarodnoyi-osviti>> (Accessed 16 September 2020). (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 05.10.2020 р.

M. Trofymenko

MARIUPOL STATE UNIVERSITY AS A CENTER OF TRANSFORMATION OF THE CITY OF MARIUPOL

The article examines the process of transformation of Ukrainian universities into centers of community transformation in the conditions of decentralization on the example of Mariupol State University (MSU). The conditions in which MSU operates after 2014-2015 are considered. The defining directions of the university development that influence the development of the community are analyzed, in particular: the work of the educational center "Donbass-Ukraine" MSU, research, implementation of international research projects of the university, training of foreign students. The contribution of Mariupol City Council and Donetsk Regional State Administration to the development of MSU is analyzed. The article draws the following conclusions: firstly, modern Ukrainian universities in the context of decentralization are becoming centers of community transformation. Secondly, in 2014–2015, the universities of Donetsk and Luhansk oblasts found themselves in completely new conditions. Three universities have moved to Mariupol (8 in total today), competition between the institutions of higher education has increased enormously, as the number of graduates is about 2,000 each year, there is an outflow of students from MSU, including foreign ones, international contacts, trips and events have been limited. Thirdly, in an effort to ensure transparency of governance and attract financial resources for development from international institutions, the city develops and implements strategies for its development. Universities actively provide the necessary scientific and professional expertise in the preparation of such documents. The example of Mariupol also shows that universities are given an important part of the Strategy to increase the number of foreign students, increase the number of students to 10% of the population, develop the material and technical base of the institutions of higher education, and create conditions for the most talented graduates to stay in Mariupol. The implementation of these provisions ultimately provides additional revenues to the city budget, training of highly qualified specialists for the economy of the city and region, attracting the results of scientific research of university scientists for the needs of the city and region and more. The implementation of these provisions ultimately provides additional revenues to the city budget, training of highly qualified specialists for the economy of the city and region, attracting the results of scientific research of university scientists for the needs of the city and region and more. Fourthly, MSU, in its new environment, has transformed threats into opportunities by making community development and transformation one of its main tasks. These issues were included in the MSU Development Strategy until 2025. Fifthly, the defining areas of university development that affect the development of the community, including socio-economic, its transformation, contribute to the reintegration of the occupied territories is the work of the educational center "Donbass-Ukraine"

MSU, research, scientific support of police power and local government, international university projects, training of foreign students. The university also serves as a base for important international, socio-political forums, conferences, etc., which help to attract attention to the city and the region, attract investment, international expertise and more. Sixthly, the university today performs many functions and offers many opportunities. In addition, one of the most valuable is the opportunity for dialogue with everyone. Moreover, this is what is needed to solve the problem of reintegration and development of the region. Seventhly, the Mariupol City Council and the Donetsk Regional State Administration, recognizing the role of the university in the socio-economic, socio-political development of the territories, the transformation of communities in every way contributes to the activities of MSU.

Key words: *development strategy, university, Donbass-Ukraine educational center, foreign students, Erasmus +, reintegration, temporarily occupied territories, Mariupol State University (MSU).*

УДК 304.44(477)

О. В. Шимко

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються підходи до визначення соціальної політики, визначається її роль та завдання, які вона виконує у суспільстві. Окреслюються напрямки, у яких вона має спрямовувати свої зусилля. Виокремлюються недоліки сучасної української соціальної сфери та пропонуються шляхи їх подолання.

Ключові слова: *соціальна політика, євроінтеграція, Україна, соціальний захист, соціальні послуги, соціальна інфраструктура, Європейський Союз, добробут.*

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-281-289

Вже кілька років, як Україна поставила перед собою амбітну і важливу мету - влитися в економічний, соціальний, культурний та політичний простір Європи, і наполегливо, хоча і не безперешкодно, йде до неї. Цей стратегічний напрям розвитку є дуже важким, бо майже всі галузі українського суспільства не відповідають високим стандартам життя в європейській спільноті. Для того, щоб наблизитися до них, українській владі слід ґрунтовно змінити ставлення до базових норм і цінностей, значно поліпшити рівень життя в країні, покращити стан довкілля, соціальний захист тощо. Слід пам'ятати, що європейські держави є дуже соціально орієнтованими, максимально наближеними до стану соціальної справедливості, вони постійно намагаються створити найкращі умови життя та діяльності населення, реалізують їхній соціальний захист та дотримуються соціальних прав. Таким чином, в контексті сьогоденної євроінтеграції, соціальна сфера є одним з пріоритетних напрямків соціально-економічного розвитку української держави, а ефективне впровадження грамотної та продуманої соціальної політики – важливим інструментом його реалізації.

Дослідження цієї проблеми не нове, воно неодноразово проводилося різними вченими у різних аспектах, зокрема виділяється ґрунтовне дослідження Ярової Л. В, яка розглядала соціальну політику як один із чинників європейської інтеграції (Ярова, 2011; Ярова, 2016). Також ми використали досвід інших вчених, серед яких Слюсаренко К. В., Садовенко М. М., Ільяшенко В. А., Пігуль Н. Г., Люта О. В., що публікували результати своїх досліджень у наукових журналах (Слюсаренко, та Садовенко, 2017; Ільяшенко, 2010; Пігуль та Люта, 2015) або електронних ресурсах – Гринчишин І. М., Квіст Дж. (Гринчишин, 2015; Квіст, 2003), і вивчали розвиток соціальної сфери в Україні та ЄС, модернізацію соціального захисту тощо. Проте, оголошена проблема є надзвичайно важливою для сьогоденної України і, на жаль, досі не вирішеною. Тому ми вважаємо доцільним продовжувати наукові розвідки у цьому напрямку.

Головними цілями даного дослідження є аналіз підходів до визначення суті соціальної політики, напрямків розвитку, недоліків та окреслення методів їх подолання.

Відношення до соціальної політики дещо різняться у різних дослідників, але узагальнена точка зору наголошує на тому, що основу її складає така діяльність держави, яка спрямована, перш за все, на підвищення добробуту усіх верств населення, соціальний захист найбільш вразливих та незахищених верств, дотримання соціальної справедливості у галузі розподілу благ та збереження таким чином соціальної та політичної стабільності у державі. Держава, яка проголошує себе соціальною, має забезпечити задоволення базових потреб людини – насамперед у безпеці життя, захисті здоров'я, безперешкодного отримання освіти, житла, отримання місця роботи та гідної заробітної платні тощо. Одне з головних завдань державної влади у галузі соціальної політики – це регуляція соціально-економічної сфери держави, мінімізація або ліквідація негативних наслідків сучасних ринкових процесів та інфляції.

Деякі дослідники виділяють розуміння соціальної політики у вузькому та широкому сенсі. Так, у вузькому сенсі соціальна політика означає діяльність її суб'єктів з формування соціальної безпеки особи і суспільства. А у широкому розумінні соціальна політика – це система управлінських, регулятивних, саморегульованих способів та форм діяльності суб'єктів, сукупність принципів, рішень, дій, що втілюються в соціальних програмах і соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб, збалансованості соціальних інтересів людини, соціальних груп суспільства (Слюсаренко та Садовенко, 2017, с.82).

Слід також мати на увазі, що у сферу соціальної політики входять вирішення різноманітних соціальних завдань, досягнення цілей соціального спрямування та дотримання домінуючих у суспільстві соціальних цінностей. Дуже важливою складовою соціально орієнтованої держави є дотримання таких форм діяльності, які могли б створити належні умови для самореалізації людини, у потрібному руслі спрямувати її сили та потенціал, що у кінцевому рахунку призвело б до позитивного соціального розвитку суспільства у цілому. У цьому сенсі безперечно важливим є поважне ставлення до людини як до цінного людського капіталу держави, а також до сфер, які є життєво необхідними для неї – охорони здоров'я, освіти, науки, культури та спорту. Фінансування цих галузей часто ведеться за залишковим принципом, що значно погіршує якість життя населення.

Євроінтеграційний курс передбачає осучаснення якості життєвого рівня населення, що можливо лише у випадку суттєвого підвищення ролі держави у регуляції соціально-економічних процесів, встановлення системи соціального партнерства між державою та приватним сектором економіки. Саме у соціальному секторі економіки відбувається

розподіл та споживання матеріальних та інших благ, тому не дивно, що держава має стати економічним гарантом високого та стабільного рівня життя населення.

Не слід забувати про складне соціально-економічне минуле України, коли вона була втягнута в орбіту соціалістичної системи ведення господарства. Планова економіка, централізований та несправедливий розподіл соціальних благ, неефективна система нарахування заробітної платні, відсутність фінансових важелів підвищення ефективності праці – все це призвело до вкрай низьких соціальних вимог, які дісталися українському народу у спадок. Треба мати велику економічну та політичну волю для подолання цих перешкод.

Деякі вчені звертають увагу на значну ресурсну проблему у галузі. Так, Ярова Л. В. наголошує на тому, що ресурсні потреби соціальної сфери найближчі роки різко зростатимуть, і навіть в умовах розвиненої економіки посилюватимуться труднощі щодо ресурсного забезпечення соціальної сфери. Це висуває не лише більші вимоги до обсягу внутрішнього валового продукту і до рівня витрат на його виробництво, але і може породжувати необхідність певного посилення умов надання соціальної підтримки. Зазначені тенденції характерні не тільки для української практики, а і для усього світу (Ярова, 2011, с.10).

Важлива роль соціальної політики, безумовно, полягає у запобіганні, ліквідації, або хоча б мінімізації руйнівної ролі значних соціальних протиріч та конфліктів, які перманентно виникають в усіх без винятку країнах світу, особливо тих, які мають нерозвинену, слабку або перехідну економіку, як от Україна. Прийнято вважати, що економічна та соціальна політика у переважній більшості залежить від дій держави, проте можна стверджувати, що діяльність бізнесу та громадянського суспільства також має велике значення. Найефективнішими засобами є соціальні компроміси та партнерство із залученням пересічних громадян та громадських організацій.

Однією з важливих проблем сьогодні є відсутність довгострокової, реальної та комплексної програми реформ соціальної системи в Україні. Деякі спроби створення такого комплексного бачення за останні роки були зроблені, розроблений перелік заходів, спрямованих на покращення та модернізацію соціальної сфери, проте вони виявилися недостатніми та вкрай неефективними. Фактично, система соціального захисту просто намагається наздогнати інфляцію та зростаючі тарифи, не роблячи нічого для системного вирішення основних проблем у галузі. Головні ж напрямки, у які необхідно спрямувати свої зусилля з соціального захисту населення України, на сьогодні такі:

- вдосконалення системи пенсійного забезпечення, більш справедливий та раціональний розподіл пенсійного фонду;
- покращення механізму соціальних виплат, мінімізація соціального утримання;
- заміна загальних соціальних пільг більш ефективною адресною допомогою потребуючим з верифікацією та класифікацією їхніх потреб;
- більш ефективне піклування про дітей-сиріт та зосередження на їх соціальній адаптації після закінчення інтернатних закладів з обов'язковим забезпеченням житлом за рахунок держави;
- модернізація системи працевлаштування безробітних з одночасною стимуляцією їх до навчання або перекваліфікації у разі потреби.

Серед системних недоліків у соціальній галузі також можна відзначити недосконале законодавство, яке не відповідає сучасним вимогам та викликам, бюрократизованість усіх

соціальних служб, вкрай неефективна їхня робота, закритість важливої інформації в цій сфері. І хоча профільне міністерство постійно вдосконалює систему та покращує роботу усіх соціальних структур, ці дії і досі є недостатньо ефективними.

Вирішення означених проблем має бути системним та поступальним, проте, як відмічають деякі дослідники, в умовах співпраці та координації у сфері соціального захисту першочерговими заходами є визначення завдань та рекомендації на рівні Європейського Союзу; обґрунтування стратегічного національного плану дій із взаємоузгодженням економічної та соціальної складових реформ на національному рівні; встановлення кількісних та якісних параметрів ефективності пропонованих змін та здійснення моніторингу досягнення ефекту; налагодження безперервного процесу взаємного навчання, координації та співпраці між країнами-членами ЄС та Україною (Гринчишин, 2015, с.3).

Населення очікує від влади досить швидкого та сутнісного вирішення найбільш кричущих та актуальних соціальних проблем, але це очікування поки не справджується у повній мірі. Серед важливих недоліків також можна назвати постійно зростаючу соціальну диференціацію різних прошарків населення, постійне зростання корупції, правове беззаконня, що вкупі знижує довіру до влади, підриває її авторитет та стверджує думки про її неспроможність вирішити ці наболілі проблеми. Така ситуація постійно становить загрозу соціально-економічній стабільності держави, політичному авторитету на міжнародній арені і врешті-решт загрожує національній безпеці.

Соціальна сфера має системні проблеми, які накопичувалися не одне десятиліття і вирішення їх буде, безумовно, тривалим і непростим процесом. Однією з важливих проблем є надзвичайно висока витратність соціальної сфери вкупі з її низькою ефективністю, що зумовлено низькою причин, серед яких головними є, безумовно, некваліфіковане керівництво, нецільове використання коштів та відсутність довгострокової програми дій у галузі. Також можна відмітити неконтрольоване і нераціональне зростання пенсій, соціальних виплат та заробітної платні робітників бюджетної сфери без належного зростання економіки і рівня надходжень у бюджет.

Проблемою є недостатня соціальна орієнтованість бізнесу. Практика соціально відповідального ведення бізнесу дуже повільно набуває поширення серед українських підприємців. Зловживання можливостями повільного збільшення заробітної платні в регіонах чи сегментах ринку праці, де наявний надлишок робочої сили, збереження несприятливих умов праці, екологічно небезпечних виробництв нерідко зумовлювали збереження значної конфліктності у відносинах між бізнесом та працівниками, а також бізнесом та місцевою владою (Ільяшенко, 2010, с.194).

Серед шляхів вирішення зазначених недоліків виділяється збільшення раціональності цільового використання видатків у соціальній сфері, що має збільшити ефективність їх використання. Також необхідне осучаснення установ та системи управління даної сфери. Можна використати зарубіжний досвід запровадження страхових елементів при збереженні певного мінімального пакету базових, безкоштовних послуг. Особливо це є доречним та ефективним у медичній сфері, що наразі вже активно запроваджується у вітчизняній медицині. Реформа у медичній галузі, що проводиться вже кілька років, зустрічає багато перепон та значне суспільне обговорення, проте її результати ще допоки остаточно незрозумілі. Складним є вирішення питання фінансування закладів соціальної сфери, бо суттєве його скорочення може призвести до знищення соціальної інфраструктури та втрати кваліфікованих кадрів. В цілому ж треба пам'ятати про необхідність побудови

довгострокових, перспективних стратегій розвитку соціальної сфери, а не лише вирішувати тимчасові, гостро актуальні соціальні проблеми.

Ще з отриманням незалежності Україна була спрямована на формування ринкової моделі економіки, яка також мала б соціальну зорієнтованість, але ця амбітна мета так і не була реалізована. Причому соціальна орієнтація економіки є загально визнаним чинником її ефективності та результативності. Ринкові відносини передбачають приділення значної уваги соціальному фактору, і про це свідчить світовий досвід розвинених країн з динамічним розвитком ринкових моделей економіки. Це так зване суспільство добробуту, на яке зараз орієнтуються усі демократичні країни світу.

Важливими наслідками впровадження такої моделі ринкової економіки в Україні та європейська інтеграція спричинить важливі та вкрай необхідні позитивні наслідки для країни, серед яких можна назвати модернізацію усіх сфер життя, зокрема соціальної, іноземні інвестиції та сплеск розвитку усіх галузей народного господарства, технічна модернізація виробництва, вихід на ринки Європейського Союзу українських товарів тощо. Покращення внутрішніх економічних показників має, в свою чергу, привести до підвищення загального рівня життя, формування стійкого середнього класу, зростання чисельності малого та середнього бізнесу.

Не слід також забувати і про можливі негативні наслідки євроінтеграції, серед яких найбільш значними є демографічний спад, збільшення міграції працездатного та найбільш кваліфікованого населення. Відтік кадрів у свою чергу, може дещо покращити стан тих працівників, які залишаться в Україні через збільшення їх заробітної платні внаслідок кадрового голоду на підприємствах. Проте різниця у продуктивності праці та не конкурентоспроможності більшості робітників може привести до загострення соціальних суперечностей та зростання соціальної напруги у суспільстві, що, безумовно, не додасть стабільності державі.

При розгляді даної теми не слід забувати про важливий чинник ресурсів, які є у наявності у розпорядженні держави. Безумовно, зважена, розсудлива та продумана соціальна політика спирається на реальні економічні показники та її можливості при плануванні, а тим паче збільшенні соціальних витрат. Дуже важливим при довготривалій економічній кризі, яку кілька десятиліть переживає Україна, є ефективне використання наявних ресурсів і вираховування реальних можливостей економіки на даному етапі розвитку країни.

Загалом дослідники виділяють два варіанти впровадження соціальної політики на сучасному етапі і з урахуванням сучасних соціально-економічних реалій. Перший полягає в зниженні загального рівня соціальних витрат, що суспільство буде змушене так чи інакше прийняти й адаптуватися. Це пов'язано з ростом конкуренції з боку компаній країн з більш низькими витратами виробництва, особливо – більш низькою оплатою праці при аналогічному рівні якості продукції. Це також пов'язано із зацікавленістю певних країн у залученні прямих іноземних інвестицій. Другий варіант полягає у підвищенні цієї норми, пов'язаний довгостроковою перспективою з можливим новим ривком у продуктивності праці в умовах науково-технічної революції XXI століття (Ярова, 2016, с.79).

Негативними рисами сучасної соціальної політики України також можна назвати її значну політизованість та централізацію, які пов'язані у єдиний формалізований конгломерат і не дають їй вільно розвиватись з урахуванням рівня розвитку ринкової економіки. Політична нестабільність, яка супроводжує нашу державу, разом з економічною довготривалою кризою, роблять майже неможливим проведення сутнісних та ефективних

реформ та підвищення реального добробуту населення. Тому важливим є формування політично стабільної державності, яка незмінно призведе до стабільності у соціально-економічній сфері.

В європейській спільноті не існує єдиної моделі чи стратегії соціальної політики. Існує кілька моделей, яких дотримуються певні держави або групи держав. Кожна з цих моделей містить істотні, суттєві відмінності у кількості та якості пільг, які надаються, числі їхніх отримувачів, розмірах ресурсів, які на це виділяються, моделі медичного обслуговування та освіти, переважання ролі того чи іншого інституту соціального захисту тощо.

При визначенні моделі соціальної політики, безумовно, перш за все, враховується важливе питання джерел та обсягів фінансування соціальної сфери. І тільки після визначення цього питання виділяються важливіші, першочергові соціальні напрямки, визначаються пріоритетні суспільні потреби, на які надається більше усього коштів. Таким чином, перерозподіл національного доходу відбувається максимально прозоро та справедливо і соціальні витрати не стають фінансовим тягарем для державного бюджету, задля них держави не беруть міжнародні кредити і не дають ніяких довгострокових зобов'язань. Соціальні витрати у соціально-орієнтованих державах завжди визначаються рівнем валового внутрішнього продукту країни і ніколи не перевищують визначених урядом рамок.

Жодна з європейських соціальних моделей (в основному виділяють наступні: англо-саксонська, континентальна, скандинавська, ліберальна, консервативна, соціал-демократична, південно-європейська) не існує в чистому вигляді, усі вони є компіляцією важливих для країни на даному етапі розвитку елементів, з урахуванням усіх можливих важливих для потреб населення чинників.

Для України на сучасному етапі фактично характерним є поєднання ліберальної та консервативної моделей соціальної політики, оскільки жодна з них яскраво виражених ознак в соціальному житті країни не має. Так, рівень централізації валового внутрішнього продукту у бюджеті країни за останні роки коливався в межах 28-30 %, що є характерним для ліберальної моделі. Але реалізація ліберальної моделі передбачає відповідний рівень соціально-економічного розвитку суспільства, чого в Україні немає і це є суттєвим гальмом для її подальшого соціального розвитку (Пігуль та Люта, 2015, с.347).

Важливою сутнісною характеристикою консервативної моделі соціального розвитку є державний контроль та розподіл фінансових коштів та інших ресурсів, а також залежність соціальних виплат від страхових виплат кожного громадянина. Проте, в українській соціальній сфері відсутня головна якісна ознака цієї моделі, а саме – висока економічна ефективність соціального захисту. Основною причиною цього можна назвати невідповідність високих соціальних виплат і низьких відрахувань як фізичних, так і юридичних осіб у соціальні фонди, що безумовно, пов'язане з високим відсотком нелегального, так званого «чорного» ринку праці.

У світовій практиці найбільш соціально орієнтованою та економічно обґрунтованою, а тому найпривабливішою вважається так звана скандинавська соціальна модель. Вона характеризується всеосяжним характером державної політики у соціальній сфері, держава має більший вплив, ніж ринок або громадянське суспільство. Така політика скеровує свою увагу на забезпечення повної зайнятості населення та попередження безробіття. Вона також намагається досягти загальної рівності, універсальності та високої якості соціальних гарантій, коли соціальні послуги надаються на професійному рівні та мають високу якість (Квіст, 2003).

Загалом, українська соціальна політика має орієнтуватися на високі соціальні стандарти, задані саме скандинавською моделлю добробуту, забезпечуючи високий рівень життя населення, враховувати соціальні потреби різних категорій громадян, у достатній кількості виділяючи гроші на потреби соціальної галузі.

Отже, якщо Україна планує у найближчому майбутньому втілити у життя складну і амбітну задачу – входження у європейську спільноту – вона має стати соціально орієнтованою, законодавчо грамотною та економічно сильною країною. Важливо навчитися швидко та ефективно відповідати на постійні економічні, соціальні та політичні виклики, які повсякчас виникають у сучасну динамічну епоху і які притаманні і відносно стабільному європейському життю. Ретельне вивчення європейського досвіду побудови діючих соціальних доктрин, врахування їх недоліків і переваг, допоможе якнайшвидше та безболісніше подолати перехідний період у становленні сучасної, орієнтованої на потреби громадян соціальної політики. Для цього треба орієнтуватися на покращення якості умов життя населення, враховувати трудовий потенціал країни, розвивати соціальну інфраструктуру та покращувати якість соціальних послуг.

Бібліографічний список

- Гринчишин, І.М., 2015. *Модернізація соціального захисту в контексті євроінтеграції: виклики для України*. [онлайн] Львів: Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України. Доступно: <ird.gov.ua/irdp/e20150704> (Дата звернення 3 травня 2020).
- Льяшенко, В.А., 2010. Формування державної соціальної політики України. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*, 1, с.192-197.
- Квіст, Дж., 2003. Социальные реформы в скандинавских странах в 1990-е годы: использование теории нечеткого набора для оценки соответствия идеальным типам. *SPEPO: Социальная политика: экспертиза, решения, оценки*, [онлайн] 1. Доступно: <<https://pandia.ru/text/79/449/16619.php>> (Дата обращения 3 мая 2020)
- Пігуль, Н.Г. та Люта, О.В., 2015. Розвиток соціальної сфери України в умовах євроінтеграційних процесів. *Фінансовий простір*, 2(18), с.335-340.
- Слюсаренко, К.В. та Садовенко, М.М., 2017. Соціальна політика ЄС: сучасні виклики та перспективи. *Економічний аналіз*, 27(1), с.80-90.
- Ярова, Л.В., 2011. *Соціальна політика як чинник забезпечення європейської інтеграції України*. Доктор наук. Автореферат дисертації. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. Одеса.
- Ярова, Л.В., 2016. Особливості європейської соціальної політики. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*, 1, с.76-79.

References

- Hrynchyshyn, I.M., 2015. *Modernizatsiia sotsialnoho zakhystu v konteksti yevrointehratsii: vyklyky dlia Ukrainy [Modernization of social protection in the context of European integration: challenges for Ukraine]*. [online] Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. Available at: <ird.gov.ua/irdp/e20150704> (Accessed 3 May 2020). (in Ukraine).
- Iiashenko, V.A., 2010. Formuvannia derzhavnoi sotsialnoi polityky Ukrainy [Formation of the state social policy of Ukraine]. *State and regions. Series: Public Administration*, 1, pp.192-197. (in Ukraine).

- Kvist, Dzh., 2003. Sotsialnye reformy v skandinavskikh stranakh v 1990-e gody: ispolzovanie teorii nechetkogo nabora dlya otsenki sootvetstviya idealnym tipam [Welfare Reform in the Nordic Countries in the 1990s: Using Fuzzyset Theory to Assess Conformity to Ideal Types]. *SPERO: Sotsialnaya politika: ekspertiza, resheniya, otsenki*, [online] 1. Available at: <<https://pandia.ru/text/79/449/16619.php>> (Accessed 3 May 2020). (in Russian).
- Pihul, N.H. and Liuta, O.V., 2015. Rozvytok sotsialnoi sfery Ukrainy v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv [The Development Of Social Sphere In Ukraine In The Conditions Of European Integration Process]. *Financial space*, 2(18), pp.335-340. (in Ukraine).
- Slyusarenko, K.V. and Sadovenko, M.M., 2017. Sotsialna polityka YeS: suchasni vyklyky ta perspektyvy [EU social policy: challenges and prospects]. *Ekonomichnyi analiz*, 27(1), pp.80-90. (in Ukraine).
- Yarova, L.V., 2016. Osoblyvosti yevropeiskoi sotsialnoi polityky [Features of European social policy]. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*, 1, pp.76-79. (in Ukraine).
- Yarova, L., 2011. *Sotsialna polityka yak chynnyk zabezpechennia yevropeiskoi intehratsii Ukrainy* [Social policy as a factor of European integration of Ukraine]. PhD. Abstract of Dissertation. South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky. Odesa. (in Ukraine).
- Стаття надійшла до редакції 08.05.2020 р.

O. Shimko

PROBLEMS AND PROSPECTS OF SOCIAL SPHERE DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION CHOICE

For several years, Ukraine has set itself an ambitious and important goal of joining the economic, social, cultural and political space of Europe, and is persistently, though not unhindered, moving towards it. This strategic direction of development is very difficult because almost all sectors of Ukrainian society do not meet the high standards of living in the European community. In order to get closer to them, the Ukrainian authorities should fundamentally change their attitudes to basic norms and values, significantly improve the standard of living in the country, improve the environment, social protection and so on. It should be remembered that European countries are very socially oriented, as close as possible to the state of social justice, they are constantly trying to create the best living conditions and activities of the population, to exercise their social protection and to respect social rights. Thus, in the context of present-day European integration, the social sphere is one of the priority directions of the socio-economic development of the Ukrainian state, and the effective implementation of a competent and thoughtful social policy is an important tool for its implementation.

So, if Ukraine plans to implement the difficult and ambitious task of joining the European community in the near future, it must become a socially oriented, legally competent and economically strong country. It is important to learn how to respond quickly and effectively to the continuing economic, social and political challenges that are constantly emerging in today's dynamic era and which are inherent in a relatively stable European life. Careful study of the European experience of building current social doctrines, taking into account their disadvantages and advantages, will help to overcome the transition period in the formation of modern, oriented to the needs of citizens of social policy as soon as possible and without pain. To do this, it is necessary to focus on improving the quality of living conditions of the population, taking into

account the country's labor potential, developing social infrastructure and improving the quality of social services.

Keywords: *social policy, European integration, Ukraine, social protection, social services, social infrastructure, European Union, welfare.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АВЕР'ЯНОВ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

АЛЕКСЕЕВА ДАР'Я ОЛЕКСАНДРІВНА – студентка спеціальності «Міжнародні відносини» ОС «Магістр» II р. навчання Маріупольського державного університету.

АЛФЬОРОВ АНДРІЙ ДМИТРОВИЧ – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

БАЛАБАНОВ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, радник ректора МДУ.

БЛАЖЕВСЬКА ЄВГЕНІЯ ВАЛЕРІЇВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

БРЕНДАК АНАСТАСІЯ ОРЕСТІВНА – студентка ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини» Національного університету «Львівська політехніка».

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

БУЧИН МИКОЛА АНТОНОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ВАТАМАНЮК АНАСТАСІЯ ВАЛЕНТИНІВНА – аспірантка кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ВЕРБОВИЙ ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГРІДІНА ІРИНА МИКОЛАЇВНА – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ІВАСЕЧКО ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ІЛЬНИЦЬКА УЛЯНА ВІКТОРІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

КАРЧЕВСЬКА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.

КПЦЯК МАР'ЯНА ВІКТОРІВНА – студентка ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини» Національного університету «Львівська політехніка».

КОВАЛЬ ДІАНА ЯРОСЛАВІВНА – магістр спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Львівська політехніка».

КРАВЧЕНКО МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА – молодший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» / координатор Програми академічних обмінів імені Фулбрайта в Україні.

КУССА РЕГІНА ІЛЛІВНА – магістр спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Маріупольського державного університету.

ЛАВРУТ ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

ЛОГВІНОВА ДАРІЯ АНАТОЛІЙВНА – аспірантка кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЛЯСКОВСЬКА СВІТЛАНА ПЕТРІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

МАЗУР КАТЕРИНА ЯРОСЛАВІВНА – магістр кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»

МЕЛЬНИК ЮЛІЯ ПАВЛІВНА – заступник начальника управління аграрної політики Одеської обласної державної адміністрації.

МОТУЗ ВАЛЕРІЯ КОСТЯНТИНІВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

МЕНДРІН ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – магістр з історії, заступник начальника археологічної експедиції Маріупольського державного університету.

ОРЄХОВА СВІТЛАНА ЄВГЕНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

ПРОРОЧЕНКО НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії і Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

САЛАТА ОКСАНА ОЛЕКСІЙВНА – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

СЛЮСАРЕНКО АНАТОЛІЙ ГНАТОВИЧ – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік АПН України.

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, ректор Маріупольського державного університету.

ШИМКО ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

AVERIANOV SERHII – postgraduate student of the Department of International Organizations and Diplomatic Service of the Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

ALEKSIEIEVA DARIA – master student of International Relations, Mariupol State University.

ALFOROV ANDREY – postgraduate student of the Department of Historical Disciplines, Mariupol State University.

BALABANOV KOSTYANTYN – Doctor of Political Science, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Counsellor of MSU Rector.

BLAZHEVSKA IEVGENIIA – postgraduate student of the Department of International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

BRENDAK ANASTASIIA – master student of International Relations, Lviv Polytechnic National University.

BUCHYN MYKOLA – Doctor of Political Science, Professor of the Department of Political Science and International Relations, Lviv Polytechnic National University.

BULYK MAKSYM – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University.

ILNYTSKA ULIANA – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Lviv Polytechnic National University.

IVASECHKO OLGA – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Lviv Polytechnic National University.

GRIDINA IRYNA – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University.

KARCHEVSKA OLENA – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University.

KOVAL DIANA – master student of International Relations, Public Communications and Regional Studies, Lviv Polytechnic National University.

KRAVCHENKO MARIIA – Junior Researcher of the Department of History of Asia and Africa, the State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine» / FLTA Program Officer, Fulbright Program in Ukraine.

KITSIK MARIANA – master student of International Relations, Lviv Polytechnic National University.

KUSSA REHINA – master student of International Relations, Public Communications and Regional Studies, Mariupol State University.

LAVRUT OLGA – PhD in History, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Education, Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

LOGVINOVA DARIYA – postgraduate student of the Department of International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

LIASKOVSKA SVITLANA – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of State and Law, National Academy of the Security Service of Ukraine.

MAZUR KATERYNA – master student of the Department of Political Science and International Relations, Lviv Polytechnic National University.

MOTUZ VALERIA – PhD in History, Senior Lecturer of the Department of Archeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

MELNYK YULIIA – Deputy Head of the Agrarian Policy Department, Odessa Regional State Administration.

MENDRIN OLEKSII – postgraduate student of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University.

NEBRAT SERHIJ – master student of History, Deputy Head of the Archaeological Expedition, Mariupol State University.

ORIEKHOVA SVETLANA – PhD in History, Associate Professor of the Department of Cultural Studies and Information Activities, Mariupol State University.

PROROCHENKO NATALIYA – PhD in History, senior researcher History of Asian and African countries Department of Institute of World History, National Academy of Sciences of Ukraine.

SALATA OKSANA – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University.

SLYUSARENKO ANATOLIY – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Academician of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

TROFYMENKO ANASTASIA – PhD in Political Science, Associate Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University.

TROFYMENKO MYKOLA – PhD in Political Science, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Rector of Mariupol State University.

SHIMKO OLENA – PhD in History, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Socio-Political Sciences, Donbas State Machine-Building Academy.

VATAMANYUK ANASTASIYA – postgraduate student of the Department of International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

VERBOVYI OLEKSIY – PhD in History, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

ZABAVIN VIACHESLAV – PhD in History, Associate Professor of the Department of Historical Disciplines, Mariupol State University.

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»

Редакційна колегія наукового видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» у своїй діяльності дотримується етичних норм, прийнятих міжнародним науковим співтовариством, рекомендацій та стандартів Комітету з етики публікацій (COPE) – Committee on Publication Ethics (<http://publicationethics.org/>), видавництва Elsevier, міжнародних стандартів для редакторів та авторів – International standards for editors and authors (<http://publicationethics.org/resources/international-standards>), а також Етичного кодексу ученого України (<http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>).

Політика видання полягає у формуванні на його сторінках сучасної наукової думки вітчизняних та закордонних вчених щодо новітніх досягнень та актуальних проблем історії та політології. У зв'язку з цим редакційна колегія при розгляді статей керується виключно їх науковою новизною, теоретичною цінністю та практичним внеском у розвиток історичної та політологічної наук, незалежно від посади автора, його вченого звання, віку, національності, статі, релігійних та політичних поглядів.

Принципи редакційної політики:

- об'єктивність та неупередженість у відборі статей до публікації;
- висока вимогливість до якості наукових досліджень;
- обов'язкове конфіденційне рецензування статей;
- колегіальність у прийнятті рішень щодо публікації статей;
- доступність та оперативність у спілкуванні з авторами;
- суворе дотримання авторських та суміжних прав;
- суворе дотримання графіку виходу журналу.

Видання веде систематичну роботу, направлену на його включення до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів.

Члени редколегії категорично засуджують прояви плагіату в статтях як порушення авторських прав і наукової етики та вживають всіх можливих заходів для його недопущення. Важливим є дотримання норм етичної поведінки для всіх учасників процесу публікації: автора (-ів), редактора, рецензентів, засновника видання, читача.

Етичні зобов'язання редакційної колегії

1. Редакційна колегія несе відповідальність за видання, винесення справедливих та неупереджених рішень, забезпечення добросовісного процесу рецензування і недопущення розповсюдження іншим особам інформації, пов'язаної зі змістом рукописів, переданих на рецензування, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.

2. Всі подані до редколегії авторські матеріали мають бути такими, що не публікувалися раніше, і підлягають ретельному відбору і рецензуванню. Редколегія під керівництвом відповідального редактора керується достовірністю поданих даних та науковою значимістю поданих матеріалів, виносить неупереджені рішення, незалежні від комерційних чи інших інтересів, забезпечує чесний і об'єктивний процес рецензування.

3. Всі члени редакційної колегії є рецензентами. Редколегія залишає за собою право відхиляти статті, якщо вони не відповідають тематиці видання, неприйнятні до друку через низьку якість, або повертати їх авторам на доопрацювання відповідно до зауважень рецензентів. За редколегією залишається право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту, групі рецензентів, а також право вилучити вже надруковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про факт вилучення статті інформується установа / організація / заклад, де було виконано дослідження, а також автор. Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного з учасників процесу публікації.

4. Рецензування всіх матеріалів, що прийняті до розгляду, є сліпим: рецензенту не повідомляється ім'я автора, чий матеріал він рецензує, а автору не повідомляються відомості про рецензента. Однак, у разі виникнення у рецензента зауважень до змісту роботи, сумнівів у достовірності або точності окремих даних, редакційна колегія надасть можливість автору надати пояснення або уточнення.

5. Редколегія гарантує, що матеріали, не прийняті до друку, не будуть використані в особистих інтересах членів редакційної колегії без письмової згоди автора

6. Редакційна колегія відкрита до співпраці та діалогу з усіма авторами, рецензентами, читачами з питань публікації матеріалів (у тому числі щодо внесення змін та виправлень до опублікованих матеріалів, публікації спростувань та/або вибачень) та вживання заходів для відновлення порушених прав.

Етичні зобов'язання рецензентів

Рецензування здійснюється висококваліфікованими спеціалістами, що мають науковий ступінь не нижче кандидата наук (доктора філософії), достатній досвід роботи у сфері історії й політології та публікації за відповідним напрямком. Експертна оцінка повинна допомагати автору поліпшити якість тексту статті, а відповідальному редактору і редакційній колегії – ухвалити рішення про публікацію. Рецензент здійснює наукову експертизу авторських матеріалів, внаслідок чого його дії повинні носити неупереджений характер, що полягає у дотриманні наступних принципів:

1. Авторський матеріал (рукопис), що прийнято для рецензування, має розглядатися як конфіденційний документ, який не можна передавати для ознайомлення чи обговорення третім особам, які не мають на те повноважень від редакційної колегії. Рецензент зобов'язаний своєчасно надати рецензію на рукопис.

2. Рецензент зобов'язаний давати об'єктивну і аргументовану оцінку викладеним результатам дослідження. Усі зауваження, що надаються рецензентом, повинні бути обґрунтовані та коректні й не можуть зачіпати особистості автора. Персональна критика автора є неприйнятною.

3. Неопубліковані дані (відомості), отримані з представлених до розгляду авторських рукописів, не повинні використовуватися рецензентом для особистих цілей.

4. Рецензент, який має сумніви у своїй здатності забезпечити якісне, неупереджене та об'єктивне рецензування авторського рукопису (через відсутність достатньої кваліфікації для оцінювання за тематикою матеріалу, наявність конфлікту інтересів з автором або установою, організацією, закладом), повинен повідомити про це редакційну колегію з проханням виключити його з процесу рецензування даного рукопису. Рукопис невідкладно повертається до редколегії.

5. Рецензент повинен звернути увагу редакційної колегії на будь-яку істотну схожість між наданим йому на оцінювання рукописом і будь-якою іншою опублікованою статтею або

рукописом, на некоректність оформлення текстових запозичень або відсутність посилань на інших авторів.

Етичні зобов'язання авторів

1. Авторські матеріали (рукописи), що подаються до редакційної колегії, мають бути оформлені відповідно до встановлених вимог. Інформаційні матеріали для авторів з питань друку публікацій, зокрема вимоги до оформлення статей, порядок їх надсилання до редколегії та ін., розміщені на сайті видання у відповідній рубриці.

2. Автори зобов'язані дотримуватися законодавства України про захист прав інтелектуальної власності, а також принципів наукової етики. Критика робіт дослідників-опонентів за темою дослідження має висловлюватися коректно і обґрунтовано і у жодному випадку не може мати особистісний характер.

3. Автори гарантують, що подані до редакційної колегії матеріали раніше не публікували та не перебувають на розгляді в інших виданнях, і гарантують, що до переліку авторів включені лише ті та усі ті дослідники, що зробили істотний внесок у створення матеріалів; також автори гарантують, що усі співавтори погодили кінцевий варіант рукопису та передачу його на розгляд редакційної колегії.

4. Автори несуть відповідальність за точність і повноту посилань, у т.ч. посилань на власні попередні праці. Посилання оформляються відповідно до встановлених вимог. Плагіат у будь-якій формі неприпустимий.

5. Автори повинні сприяти редакційній колегії у підготовці матеріалів до друку, зокрема, невідкладно повідомляти про усі самостійно виявлені помилки та неточності, надавати на запитовані редколегією пояснення та підтвердження.

6. Автори повинні попереджати редакційну колегію про існування будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, що може вплинути на оцінку та / або інтерпретацію рукопису. Автори повинні розкривати джерела фінансової (державні програми, гранти, конкурсні проекти тощо) та іншої підтримки рукопису, якщо такі є.

Інші питання публікаційної етики

1. Публікація матеріалів здійснюється у порядку черговості їх отримання.

2. Автори не отримують винагороду (гонорар) від редакційної колегії за публікацію матеріалів у науковому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія».

3. Автори мають право на отримання одного безкоштовного примірника видання за кожною опублікованою статтею. Якщо стаття має більш ніж одного автора, другий та наступні примірники випуску надаються з відшкодуванням їх вартості.

4. Джерелом фінансування видання є авторські збори.

5. Періодичність видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» - три рази на рік.

Набір статей до друку у травні відбувається до 10 березня.

Набір статей до друку у серпні відбувається до 10 червня.

Набір статей до друку у грудні відбувається до 10 жовтня.

Матеріали, які були надіслані автором у терміни після 10 березні, 10 червня і 10 жовтня, приймаються до розгляду з метою публікації у наступному випуску, якщо автор не повідомить про своє бажання зняти матеріали з розгляду.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;

- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);

- основний текст статті;

- список використаної літератури, оформлений відповідно до Harvard Referencing style (British Standards Institution);

- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;

- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом після тексту статті. Для відповідності вимогам міжнародних баз даних необхідно приводити два списки

посилань на використані в роботі джерела: **Бібліографічний список** та додатковий список літератури в романському алфавіті **References**. Заголовок розміщується по центру звичайним накресленням шрифту. У Бібліографічному списку джерела наводяться в алфавітному порядку, спочатку – джерела, опубліковані на кирилиці, потім джерела, опубліковані іноземними мовами (латиницею). Оскільки кириличний алфавіт відрізняється від латинського, порядок розташування джерел в References може відрізнятись від їх розташування в Бібліографічному списку.

- У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterationsia>. Для транслітерації російського тексту – систему Держдепартаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н. А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUSMANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано.....

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Булатова, 2012, с.123)
XX.

XX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Гуткевич та Оніщенко, с.55)
XX.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX (Павленко та Антонюк, ред. с.255) XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Бібліографічний список

Булатова, О.В., 2012. *Регіональна складова глобальних інтеграційних процесів.* Донецьк: ДонНУ.

Гуткевич, С.О. та Оніщенко, І.Г., 2014. *Світовий освітній простір: тенденції та перспективи розвитку в умовах глобалізації*. Київ: НТУУ «КПІ».

Павленко, А.Ф. та Антонюк Л.Л. ред., 2014. *Дослідницькі університети: світовий досвід та перспективи розвитку в Україні*. Київ: КНЕУ.

XX
XXXXXXXXXXXXXXXX

References

Bulatova, O.V., 2012. *Rehionalna skladova hlobalnykh intehtratsiinykh protsesiv [Regional component of global integration processes]*. Donetsk: DonNU. (in Ukrainian).

Hutkevych, S.O. and Onishchenko, I.H., 2014. *Svitovyi osvittii prostir: tendentsii ta perspektyvy rozvytku v umovakh hlobalizatsii [Global educational space: trends and prospects for development in the context of globalization]*. Kyiv: NTUU «KPI». (in Ukrainian).

XX
XX

Стаття надійшла до редакції __. __. 2020 р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e.

unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. ....

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____

назва статті

історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, вчене звання, посада, назва установи / навчального закладу.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу відділення Нової пошти, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
Побатькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 28-29

Редакційна колегія:

Головний редактор – д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення № 012/21

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей